شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)
پەسىلىك ژۇرنال

باش مۇھەررىر:

كۆرەش مەھمۇتجان

بۇ سانىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى:

قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

تەھرىر ھەيئەتلەر:
(ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىبى بويىچە)
ئابدۇكېرىم رەھمان، ئازاد سۇلتان،
ئامانجان تىلىۋالدى، ئەنۋەر ئابلىمىت،
تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى، راززاق
مەتنىياز، شېرىن قۇربان،
قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى،
كۆرەش مەھمۇتجان، مەتروزى ھېيت،
مۇھەممەتيۇسۇپ ئۆمەر، نىجات
ئەھمەتجان، ئىبراھىم مۇتىئى.

1997 ـ يىللىق 1 ـ سان

(ئومۇمىي 69 ـ سان)

3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى نەشرىدىن چىقتى

ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى عالىمبىيەت
يولى 14 ـ قورو
地址:乌鲁木齐市胜利路 14 号
تېلېفون: 2927—2862753
پوچتا نومۇرى: 830046
مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەللەردىن
ماقالە قوبۇل قىلىنىدۇ
نادىر ئەسەرلىرىنىڭ ئەۋەتىلىشى،
مۇشتىرى بولۇش
بۇ سانىدىكى مۇندەرىجە ۋە قىسقىچە
مەزمۇنلارنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچى:
مادىيۇەن، ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغۇچى:
ئابدۇرېشىت قادىر، ئۆمەرجان قۇربان

بۇ ساندا

سىياسىي — نەزەرىيە تەتقىقاتى

سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورنى .....
..... لىن يەن (قەيۋم قۇربان تەرجىمىسى) 1

مەشھۇر شەخسلەر تەتقىقاتى

ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىلىقىنىڭ پېشۋاسى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تەتقىقات تېمىلىرى توغرىسىدا ..... قەيۋم قۇربان 14

كلاسسىك مەدەنىيەت تەتقىقاتى

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنىڭ نەشرىيات مۇقەددىمىسى .....
..... ئىبراھىم مۇتىئى، ئامىنە ئابدۇرەھمان 26
ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى توغرىسىدا ..... راززاق مەتنىياز 62
يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئاسترونومىيىلىك قاراشلىرى ھەققىدە ..... مۇھەممەتئىمىن ئوبۇلقاسىم 74

پەلسەپە — لوگىكا تەتقىقاتى

سەپسەتە ۋە ئۇنىڭ تىلدىكى ئىپادىلىرى توغرىسىدا ..... كۇرەش مەھمۇتجان 86

تارىخ — ئېتنوگرافىيە تەتقىقاتى

گۆھەر زېمىن — شىنجاڭ (1. ئۇرۇمچى شەھىرى) ..... مۇھەممەت ئوسمان 98
ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ئىقتىسادىي جەريانە ۋە جازالاش ئادەتلىرى..... ئىسمائىل تۆمۈرى 107

ئەدەبىيات — سەنئەت تەتقىقاتى

«پەنج بۇرادەر» داستانى ھەققىدە ..... شېرىن قۇربان 112
ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى چىنلىق توغرىسىدا ..... ھەسەنجان سادىق 123

ئاياللار تەتقىقاتى

ئەپسانە - رىۋايەتلەردە تەسۋىرلەنگەن ئايال ئوبرازلار ھەققىدە ..... قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى 127

قانۇن - تۈزۈم تەتقىقاتى

دۆلىتىمىزنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش توغرىسىدا .....
..... ھەسەنجان تۇردى 133
ئادۇوكات ۋە ئادۇوكاتلىق تۈزۈمىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ھەققىدە ..... مەتروزى سادىق 138

新疆大学学报
（哲学社会科学维文版）
1997年第1期
（总第69期）

目　录

政治理论研究

社会主义精神文明建设的战略地位 …… 林荫（克尤木·库尔班译）

名人研究

论维吾尔文化研究的先驱阿布都秀库尔·穆罕默德伊明的研究选题 …… 克尤木·库尔班

古典文化研究

谈《突厥语大词典》的英译本 …… 伊布拉音·穆铁意，阿米娜·阿布都热合曼

论中世纪维吾尔族饮食文化 …… 热扎克·买提尼亚孜

论玉素甫·哈斯·哈吉甫的天文观 …… 穆罕默德伊明·乌布里卡斯木

哲学—逻辑学研究

谬论及其在语言中的表现形式 …… 库热西·买合木提江

历史—民俗学研究

美丽的家乡—新疆（西塞明珠乌鲁木齐） …… 穆罕默德·乌斯曼

高昌回鹘汗国的经济惩罚习俗 …… 司马义·铁木耳

文学艺术研究

长诗《五兄弟》研究 …… 西仁·库尔班

论文学艺术创作的真实性 …… 艾山江·萨迪克

妇女研究

关于神话传说中的妇女形象 …… 康巴尔尼莎·穆罕默德阿吉

法学论坛

论我国引渡制的建立与完善 …… 艾山江·图尔迪

论律师与辩护制的历史发展 …… 买提肉孜·萨迪克

سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورنى

لىن يىن

قىسقىچە مەزمۇنى: يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان ماددىي مەدەنىيەت بىلەن يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ بىرلىكى سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيەتلىك تەلىپىدۇر، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئۆزى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ بىر ستراتېگىيىلىك نىشانى بولۇش بىلەن بىرگە، ئۇ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە باشقا تۈرلۈك ئىشلار ئۈچۈنمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش داۋامىدا ئۇ ھەم نىشان، ھەم ۋاستە، شۇنداقلا نىشان بىلەن ۋاستىنىڭ بىرلىكى.

摘要：社会主义的本质要求是高度发展的物质文明与高度发展的精神文明的统一。社会主义精神文明建设本身就是社会主义现代化建设的一个战略目标。同时，它对经济建设和其它各项事业都具有重要意义。在社会主义建设中，它是目标，同时也是手段，是目标与手段的统一。

Abstract: The essence of socialism requires the unity of highly developed material civilization with spiritual civilization. The construction of socialist spiritual civilization itself is the strategic status of socialist modernizing construction. Meanwhile it is of important significance in both economic construction and all trades and professions. It is a goal and a means in socialist construction as well. it is the unity of goal and means.

يولداش دېڭ شياۋپىڭ سوتسىيالىزمدا ھەم يۇكسەك دەرىجىدىكى ماددىي مەدەنىيەت بولۇشى، ھەم يۇكسەك دەرىجىدىكى مەنىۋى مەدەنىيەت بولۇشى لازىملىقىنى، سوتسىيالىزم قۇرۇشتا ئىككى قولدا تۇتۇشتا چىڭ تۇرۇش، ھەر ئىككى قول قاتتىق بولۇش لازىملىقىنى ئىزچىل تەكىتلەپ كەلدى. ئۇ سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيەتلىك تەلىپىنى، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئومۇميۈزلۈك نىشانىنى ۋە ئىسلاھات ـ ئېچىۋېتىشنىڭ ئوبيېكتىپ ئېھتىياجىنى ئاساس قىلىپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى چوڭقۇر شەرھلەپ، ئۇنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئومۇمىي ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدىكى ستراتېگىيىلىك

ئورنىنى، مۇئەييەنلەشتۇرۇپ ۋە ئۇنىڭ تۆپ ۋەزىپىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، بىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئىلىپ بېرىشىمىزنىڭ پىكىر يوللىرىنى يورۇتۇپ بەردى. جىياڭ زېمىن يادرولۇقىدىكى ئۇچىنچى ئەۋلاد مەركىزىي كومىتېت رەھبەرلىرى دېگەن شىياۋپىڭنىڭ «ئىككى قولدا تۇتۇش» ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇپ، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بۇيانقى ئەمەلىي تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتنى نەزەردە تۇتۇپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى تېخىمۇ گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇش لازىملىقىنى تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئوتتۇرىغا قويدى، بۇ يىراقنى كۆرەرلىك بىلەن ئېيتىلغان ستراتېگىيىلىك دانا پىكىردۇر. ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، يولداش دېڭ شياۋپىڭ ۋە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى بۇ مەسىلىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن ۋە سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا مەلۇم نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن «بىر قول يۇمشاق، بىر قول قاتتىق بولۇش» ئەھۋالى تېخى تۈپتىن ئۆزگەرگىنى يوق، بۇنىڭدىن پارتىيە رازى بولمىدى، خەلق رازى بولمىدى، سوتسىيالىزم ئىشلىرىمۇ رازى بولمىدى. بۇنىڭدىكى تۆپ سەۋەب تونۇش يېتەرلىك بولمىدى، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ تارىخىي ئورنى جەھەتتىكى ستراتېگىيىلىك ئەھمىيىتىگە بولغان تونۇش چوڭقۇر بولمىدى. بۈگۈنكى كۈندە، بىزدە خەلقئارا ۋەزىيەت ئۆزگىرىشىدە پايدىلىنىشقا بولىدىغان سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە شەرقىي ياۋروپانىڭ ساۋاقلىرىلا بولۇپ قالماي، بەلكى ئۆزىمىزنىڭ 20 يىلغا يېقىن ئىلىپ بارغان ئىسلاھات - ئېچىۋېتىشنىڭ ئەمەلىي مۇساپىلىرىمۇ بار، بىز تەجرىبە - ساۋاقلارنى توپلىدۇق، ئەمدى بۇ مەسىلىگە بولغان تونۇشىمىزنى نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەتنىڭ بىرلىكى ئاساسىدا توغرىلاپ، دېڭ شياۋپىڭ ۋە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ستراتېگىيىلىك ئوي - پىكرىنى ھەقىقىي ھالدا چۈشىنىپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ھەقىقىي يوسۇندا گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇشىمىز لازىم.

1. سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت — سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيەتلىك ئىپادىسىدۇر

ماركسىزمنىڭ ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزەرىيىسىگە ئاساسلانغاندا، سوتسىيالىزم ھەم يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان ماددىي مەدەنىيەتكە ئىگە بولۇشى، ھەم كاپىتالىزم بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان مەنىۋى مەدەنىيەتكە ئىگە بولۇشى لازىم. يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان ئىككى مەدەنىيەت بولغاندىلا، ئاندىن ئۇ سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى بولالايدۇ، سوتسىيالىزمنىڭ ئەۋزەللىكىنى ھەقىقىي گەۋدىلەندۈرەلەيدۇ، سوتسىيالىزمنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا كاپىتالىزم ئۈستىدىن غەلبە قىلالايدۇ. ئەگەر پەقەت ماددىي مەدەنىيەتلا بولۇپ، يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان مەنىۋى مەدەنىيەت بولمىسا، ئۇ ھالدا، سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتىنى ۋە ئەۋزەللىكىنى گەۋدىلەندۈرگىلى بولمايدۇ. چۈنكى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان ماددىي مەدەنىيەت ھازىرقى دۇنيادا تەرەققىي قىلغان بىر قانچە كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە ئاللىقاچان بارلىققا كېلىپ بولغان. بىر مەدەنىيەت سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان زۆرۈر شەرتلەرنىڭ بىرى، پەقەت ئىككى مەدەنىيەت بولغاندىلا، ئاندىن

سوتسیالیزمنىڭ ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان شەرتلەر تولۇق ھازىرلانغان بولىدۇ. يولداش دېڭ شياۋپىڭ نامراتلىق سوتسیالیزم ئەمەس دېگەن، ئەمما باي بولۇشنىڭ ئۆزى سوتسیالیزم بولىدۇ دېگەن گەپنى قىلمىغان. يولداش دېڭ شياۋپىڭ سوتسیالیزمنىڭ ماھىيەتلىك تەلىپى ئۈستىدە توختالغىنىدا، ھەمىشە مەسىلىلەرنى ئىككى مەدەنىيەتنى ئاساس قىلغان ھالدا ئېتراپلىق ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلدى. بەزى نەزەرىيىچىلەر ئىلمىي سوتسیالیزمنىڭ ئاساسىي تەلەپلىرىدىن چەتلەپ، يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ ئىزچىل ئىدىيىسىنى ئېتىبارغا ئالماي، پەقەت ئۇنىڭ سوتسیالیزمدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش لازىملىقىنى تەكىتلىگەن بەزى سۆزلىرىگىلا ئېسىلىۋېلىپ، سوتسیالیزمنىڭ ماھىيىتى پەقەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىلا تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى، بۇ يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ ئىزچىل ئىدىيىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان بىر تەرەپلىمىلىك كۆز قارىشتۇر. دېڭ شياۋپىڭ: «بىز سوتسیالیزمنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى كاپىتالىزمدىنمۇ تېزرەك راۋاجلاندۇرالايدىغان شارائىتقا ئىگە بولغانلىقىنىلا ئەمەس، بەلكى كاپىتالىزم تۈزۈمى ۋە باشقا ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى مۇقەررەر پەيدا قىلىدىغان خىلمۇ - خىل ئاچكۆزلۈك، چىرىكلىك ۋە ئادالەتسىزلىك ھادىسىلىرىنى تۈگىتىشتە سوتسیالیزمنىڭلا قادىر ئىكەنلىكىنىمۇ كۆزدە تۇتۇپ، سوتسیالیزم يولىدا كۆرەش قىلىپ كېلىۋاتىمىز» ① دېگەن. بىزنىڭ سوتسیالیزمنى تاللىۋېلىشىمىزمۇ پەقەت سوتسیالیزم بولغاندىلا، ئاندىن ئىككى مەدەنىيەت بولىدىغانلىقى ئۈچۈندۇر، دېڭ شياۋپىڭمۇ سوتسیالیستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشنىڭ مۇھىملىقىنى ئىزچىل تۇرىدە سوتسیالیزمنىڭ ماھىيەتلىك تەلىپى يۇكسەكلىكى جەھەتتىن بايان قىلىپ كەلدى.

سوتسیالیزمنىڭ كاپىتالىزمنىڭ ئورنىنى ئىگىلىشىدىكى سەۋەب، تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ تەلىپىدۇر، يەنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى تەرەققىياتى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ مۇرەسسەسىز دەرىجىگە بېرىپ يېتىشى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدىكى سوتسیالیستىك تۈزۈمنىڭ ئورنىتىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. سوتسیالیزم خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدىكى تۇپ زىددىيەتنى تۇپ ئاساسىدىن يوقىتالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا كەڭ يول ئېچىپ بېرەلەيدۇ. سوتسیالیزمنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ تۇپ ئاساسى ئەنە شۇنىڭدىدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا، سوتسیالیستىك دۆلەتلەردىكى پرولېتارىيات پارتىيىلىرى ماركسىزم نەزەرىيىسىنى يېتەكچى قىلىپ، ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى ئاساسىي گەۋدە قىلىشتا چاك تۇرۇپ، زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىنى يوقىتىپ، سىياسىي جەھەتتە باراۋەرلىكنى ئىشقا ئاشۇردى، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئورتاق بېيىش نىشانىدا چاك تۇردى؛ سوتسیالیستىك كوللېكتىۋىزملىق ئەخلاق قارىشى بىلەن قىممەت قارىشىنىڭ يېتەكچىلىك رولىنمۇ جەمئىيەتنىڭ ئورتاق ئارزۇسى، ئەخلاق ۋە ئىنتىزامنىڭ شەكىللىنىشىگە ۋە شۇلار ئارقىلىق كاپىتالىزم ۋە بارلىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىدە مۇقەررەر يوسۇندا بارلىققا كېلىدىغان ئاچكۆزلۈك، چىرىكلىك، ئەخلاقىي چۈشكۈنلۈك ۋە ئۇچىغا چىققان شەخسىيەتچىلىك قاتارلىق رەزىل ھادىسىلەرنى تۈگىتىشكە پايدىلىق بولىدۇ. بۇمۇ ئوخشاشلا سوتسیالیزمنىڭ ماھىيەتلىك ئىپادىسى، شۇنداقلا سوتسیالیستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ مۇھىم تەرىپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بولۇپمۇ سوتسیالیستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ

سەۋبىسى تارىخىي ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تېخى ناھايىتى يۇكسەك سەۋىيىگە يېتەلمىگەن ۋاقىتتا، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ بۇ جەھەتتىكى ماھىيىتى تېخىمۇ روشەن گەۋدىلىنىدۇ، بۇ جەھەتتىكى ئەۋزەللىكى تېخىمۇ جەلپ قىلارلىق بولىدۇ، بىزنىڭ دۆلىتىمىزگە ئوخشاش سوتسىيالىستىك دۆلەتمۇ ئاساسەن سوتسىيالىزمنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى «ئۈستۈنلۈكى» گە تايىنىپ تۇرۇپ كاپىتالىزم بىلەن سىنىشىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆزىنى مۇستەھكەملەيدۇ، راۋاجلاندۇرىدۇ. مانا بۇ سوتسىيالىزمنىڭ ئەۋزەللىكى بولۇپ، كاپىتالىزمدا بۇنداق ئارتۇقچىلىق بولمايدۇ، يولداش دېڭ شياۋپىڭ بۇ مەسىلىنى چوڭقۇر شەرھلىدى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «سوتسىيالىستىك ئىگىلىك — ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنى ئاساس قىلغان ئىگىلىك، ئىشلەپچىقىرىش ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى ئەمەس، خەلقنىڭ ماددىي، مەدەنىي ئېھتىياجىنى ئەڭ زور دەرىجىدە قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكلىرى بولغاچقا، خەلقىمىز ئورتاق سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي غايىگە، ئورتاق ئەخلاق ئۆلچىمىگە ئىگە بولالىدى. ئاشۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە بولۇشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. كاپىتالىزم ھەرقانداق قىلغان بىلەنمۇ مىليونېرلارنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى پايدىسىدىن خالىي بولالمايدۇ، ئېكسپلاتاتسىيە ۋە بۇلاڭ - تالاڭدىن خالىي بولالمايدۇ، ئىقتىسادىي كىرزىستىن خالىي بولالمايدۇ، ئورتاق غايە ۋە ئەخلاقنى ئۈجۈتقا كەلتۈرەلمەيدۇ، ھەر خىل چېكىدىن ئاشقان ئېغىر جىنايەت، چۈشكۈنلۈك، ئۇمىدسىزلىكلەردىن خالىي بولالمايدۇ». ②

بىزنىڭ پارتىيەمىزمۇ دەل سوتسىيالىزمنىڭ مۇقەررەر ھالدا كاپىتالىزمنىڭكىدىنمۇ يۇكسەك بولغان مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلالايدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئاشۇ ئىلمىي تونۇشقا ئاساسەن، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى دېگەن قائىدىنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

ماركسىزمنى يېتەكچى قىلغان سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت سوتسىيالىزمنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكىدۇر، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ مۇھىم ئىپادىسىدۇر. سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىمۇ باشقا ھەر قانداق بىر جەمئىيەتنىڭ شەكىللەنگىنىگە ئوخشاش، مۇئەييەن ئىقتىساد، سىياسىي ۋە ئىدىيە، مەدەنىيەتتىن تەركىپ تاپقان بىر پۈتۈن ئورگانىك گەۋدە، بۇنىڭ ئىچىدە ئىدىيە بىلەن مەدەنىيەت ھەم جەمئىيەتنىڭ مۇئەييەن ئىقتىسادى ۋە سىياسىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ھەم مۇئەييەن ئىقتىساد ۋە سىياسىيغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئەۋزەللىكى ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي تۈزۈمىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماي، بەلكى ئۇنىڭ ئىدىيە، مەدەنىيەت، يەنى مەنىۋى مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت ئەزەلىيسىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى پارتىيەمىزنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئوستىدە ئىزدىنىش جەريانىدا، ماركسىزم ئەزەلىيسىنى ئىجادىي تەرەققىي قىلدۇرغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەنىۋى مەدەنىيەتنى ئېنىق ھالدا سوتسىيالىزمنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى قىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇش ۋە ئۇنى ماددىي مەدەنىيەت ھەم دېموكراتىك سىياسىي قۇرۇلۇش بىلەن بىرلىكتە ئومۇمىيۈزلۈك سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ نىشانى ۋە پروگراممىسى قىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇشىمۇ پارتىيەمىزنىڭ تۇنجى ئىجادىيىتىدۇر.

سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنى سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى قىلىش — بىر خىل مۇقەررەرلىكنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ، لېكىن بۇنداق مۇقەررەرلىك ھەرگىزمۇ رېئاللىقنىڭ ئۆزى ئەمەس، ئۇنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، يەنە كىشىلەرنىڭ ئاڭلىق تۇرده ئەملىيەتتىن ئۆتكۈزۈشىگە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت كىشىلەرنىڭ

مەنۇى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئاساسەن ھارماي - تالماي ئەملىيەتتىن ئۆتكۈزۈشىگە تايانغاندىلا، ئاندىن رېئاللىققا ئايلىنالايدۇ. شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، ئەستايىدىللىق بىلەن ئويلىنىلغان ئىجادىي پىكىر بولمىغاچقا، يېتەكچى ئىدىيە جەھەتتە بىر قول يۇمشاق، بىر قول قاتتىق بولۇشتەك بىر تەرەپلىمىلىك ئەھۋال ساقلانماقتا، تەجرىبىلىرى، مىزىنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقى ئىلاھات - ئېچىۋېتىش ۋە كۆچنى توپلاپ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىش جەھەتتە يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئىدىيىۋى مەسىلەر بىلەن ئىجتىمائىي مەسىلەرگە قارىتا ئىدىيىۋى تەييارلىقنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى، شۇنىڭدەك ئىچكى - تاشقى جەھەتتىكى بەزى كۆچلەرنىڭ قارشىلاشقانلىقى سەۋەبىدىن، سوتسىيالىستىك مەنۇى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى زور دەرىجىدە ئاقساپ قېلىپ، سوتسىيالىزمنىڭ ئەۋزەللىكىنى جارى قىلدۇرۇشقا تەسىر يەتتى. بۇنىڭدىن بىر نەچچە يىل ئىلگىرى، يولداش دېڭ شياۋپىڭ كەسكىن قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بېرى ئىشلەپچىقىرىش يۈكسەلدى، لېكىن كاپىتالىزمنىڭ ۋە فېئودالىزمنىڭ قالدۇق زەھەرلىرى ئىمكانىيەت دائىرىسىدىكى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدە تۇرغىتىلغىنى يوق، ھەتتا ئازادلىقتىن كېيىن ئاللىقاچان يوقىلىپ كەتكەن بەزى يامان ئىشلارمۇ قايتىدىن باش كۆتۈرۈۋاتىدۇ. ئەمدى بۇنداق ئەھۋالنى بەلنى چىڭ باغلاپ تېز ئۆزگەرتمەيدىغان بولساق، سوتسىيالىزمنىڭ ئەۋزەللىكىنى قانداقمۇ ئەتراپلىق جارى قىلدۇرالايمىز؟» ③ سوتسىيالىزمنىڭ ئەۋزەللىكىگە، سوتسىيالىزمنىڭ ئابرويىغا ۋە ئىستىقبالىغا بېرىپ تاقىلىدىغان بۇ مەسىلىلەرنى ئەمدى قەتئىي نىيەتكە كېلىپ ھەل قىلمىساق بولامدۇ؟

2. يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان مەنۇى مەدەنىيەت جۈملىگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇلۇشنىڭ تۈپ نىشانىدۇر

دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «دۆلىتىمىز سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىدىغان يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى، بىز ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنى زور دەرىجىدە يۈكسەلدۈرۈش بىلەن بىللە، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈم ۋە سىياسىي تۈزۈمنى ئىسلاھ قىلىپ ھەم مۇكەممەللەشتۈرۈپ، يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە مۇكەممەل سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشىمىز لازىم. بىز يۈكسەك ماددىي مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىش بىلەن بىللە، پۈتۈن مىللەتنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، ئالىيجاناپ، مەزمۇنغا باي مەدەنىي تۈرمۇشنى راۋاجلاندۇرۇپ، يۈكسەك سوتسىيالىستىك مەنۇى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىشىمىز لازىم». ④ دېڭ شياۋپىڭ بۇ يەردە مەنۇى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قۇرۇلۇشنىڭ تۈپ خاراكتېرلىك بىر ستراتېگىيىلىك نىشانى سۈپىتىدە ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى.

سوتسىيالىستىك مەنۇى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى مەملىكىتىمىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا بولسۇن، بولمىسۇن بولىدىغان كىچىك ئىش ئەمەس، شۇنداقلا مەسىلە يۈز بەرگەندىن كېيىن ئاندىن بىر ئاز تۈتۈپ قويسىلا بولىدىغان «ۋاقىتلىق ۋەزىپە» مۇ ئەمەس، بەلكى ئومۇمىي خاراكتېرلىك، ئۇزاق مۇددەتلىك ۋە تۈپ خاراكتېرلىك ستراتېگىيىلىك ۋەزىپە، ئۇنىڭ قانداق ئەھۋالدا بولۇشى سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى ياكى خاراب بولۇشىغا بىۋاستە

مۇناسىۋەتلىك.

بىرىنچىدىن، يۇكسەك دەرىجىدىكى سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت بەرپا قىلىش جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ بىر تۈپ نىشانى ۋە تۈپ ۋەزىپىسى. پارتىيەمىزنىڭ 13-، 14- قۇرۇلتايلىرىدا، مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ تۆۆەن باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقانلىق ئەمەلىيىتى ئاساس قىلىنىپ، پارتىيەنىڭ تۆۆەن باسقۇچتىكى كۆرەش نىشانى قىسقىچە هالدا مەملىكىتىمىزنى زامانىۋىلاشقان، باي، قۇدرەتلىك، دېموكراتىك ۋە مەدەنىيەتلىك سوتسىيالىستىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشتىن ئىبارەت دەپ ئېخچاملاندى. دېمەك، بىز قوغلىشىۋاتقان زامانىۋىلاشتۇرۇش نىشانى ئىقتىساد، سىياسىي ۋە ئىدىيە - مەدەنىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەتراپلىق تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىشىدىن ئىبارەت. ماددىي مەدەنىيەت، دېموكراتىك سىياسىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتتىن ئىبارەت ئۈچ نىشان بىرى كەم بولسا بولمايدىغان بىرگەۋدە بولۇپ، ئۇلار ئۆزئارا باغلىنىدۇ ۋە بىر بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئەگەر سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت كەم بولۇپ قالسا، ئۇ هالدا، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشنىڭ ئومۇمىي نىشانىنى ئەملگە ئاشۇرغىلى بولمايدۇ. بەزىلەر، مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىكى «يۆمشاق» ۋەزىپە، دەپ قارىماقتا. ئەمەلىيەتتە ئۇ ھەرگىزمۇ «يۆمشاق» ۋەزىپە ئەمەس، بىراز «يۆمشاق» بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس، مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى «يۆمشاق» بولۇپ قالسا، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى بىناسىنىڭ بىر تۆۋرۈكى كەم بولۇپ قالىدۇ - دە، بۇ بىنا ئۆرۈلۈپ چۈشىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «يۆمشاق» بولۇپ قالسا، سوتسىيالىزمنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىدىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. بەزىلەر، ماددىي مەدەنىيەت ياخشى بەرپا قىلىنسا، مەنىۋى مەدەنىيەت تەبىئىي هالدا ئۆزلۈكىدىن يۈكسىلىدۇ دەپ قارايدۇ، بۇ، ئەمەلىيەتتە بىر خىل «ئورنىنى بېسىش»، «بىكار قىلىش» سەپسەتىسىدۇر. ئەگەر مۇشۇ سەپسەتە بويىچە بولىدىغان بولسا، ئۇ هالدا، كاپىتالىزم تۈزۈمى شارائىتىدا، يۇكسەك دەرىجىدىكى ماددىي مەدەنىيەت بار بولغاندىن كېيىن، «تەبىئىي هالدا» يۇكسەك دەرىجىدىكى مەنىۋى مەدەنىيەت بارلىققا كەلگەن بولۇشى كېرەك. بۇ ئەلۋەتتە، ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان قۇرۇق خىيالدۇر، ئەگەر بۇ كۆز قاراش توغرا بولىدىغان بولسا، ئۇهالدا «بىر قول يۆمشاق بولۇش، يەنە بىر قول قاتتىق بولۇش» دېگەن مەسىلىمۇ مەۋجۇت بولمىغان بولاتتى. چۈنكى، «يۆمشاق» تەبىئىي هالدا «قاتتىق» قا ئايلانغان بولاتتى. تەبىئىكى، ئەمەلىيەتتە بۇنداق ئىش بولمايدۇ. مەنىۋى مەدەنىيەت بىلەن ماددىي مەدەنىيەت ئۆزئارا ئوخشاش بولمىغان تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئىگە، پەقەت ئاشۇ قانۇنىيەتكە ئاساسلىنىپ، ئەستايىدىللىق بىلەن ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈپ، هارماي - تالماي ئىش كۆرگەندىلا، ئاندىن سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنى مۇستەهكەملىگىلى ۋە تەرەققىي قىلدۇرغىلى بولىدۇ. بۇ «تەبىئىي هالدا» نۇقتىئىنەزەرى خاتا هەم زىيانلىق، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە هازىرقى ئەڭ جىددى ئىش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئالدى بىلەن «نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش» تىن ئىبارەت. شۇڭا مەنىۋى مەدەنىيەتنى هازىرچە قويۇپ تۇرۇپ، باي بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئىلىپ بېرىش كېرەك دەيدىغان «كېچىكتۇرۇپ قۇرۇش» نۇقتىئىنەزەرىمۇ ئېقىپ يۈرمەكتە. بۇ نۇقتىئىنەزەرمۇ ئەلۋەتتە خاتا، چۈنكى، مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى بىۋاستە هالدا كىشىلەرنىڭ ساپاسىغا بېرىپ چېتىلىدۇ، كىشىلەرنىڭ ساپاسى يۇقىرى كۆتۈرۈلمىسە، قانداق قىلىپ سوتسىيالىزمنى ئومۇميۈزلۈك قۇرغىلى بولىدۇ؟ مەنىۋى مەدەنىيەت ماددىي مەدەنىيەتنى شەرت قىلىدۇ، ئەگەر سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئېغىر هالدا كېچىكتۇرۇلىدىغان بولسا، مۇقەررەر هالدا سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەتنىڭ

تەرەققىياتىغا تەسىر يېتىدۇ، پەقەت بۇ ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ماسلاشتۇرۇپ ئېلىپ بارغاندىلا، ئاندىن ئۇلار بىر بىرىنى ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ، بۇ ھەقتە كېيىن يەنە ئايرىم توختىلىمىز، بۇ خاتا نۇقتىنىزەرلەرنىڭ ھەممىسى جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ نىشانى ۋە ۋەزىپىسىگە بولغان دىئالېكتىكىلىق تونۇشنىڭ كەملىكىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشنى يېگانە قالدۇرىدىغان، ھەتتا ئۇنى باشقا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرى بىلەن قارىمۇ - قارشى قىلىپ قويىدىغان بىر خىل مېتافىزىكىلىق ئىدىيەۋى مېتوددۇر. بىز تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەش ئارقىلىق بۇنداق بىر تەرەپلىمىلىك ۋە مۇتلەقلەشتۇرۇۋېتىدىغان ئىدىيەۋي مېتوددىن ۋاز كېچىشىمىز لازىم.

ئىككىنچىدىن، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى بىر خىل تۈپ ستراتېگىيىلىك نىشان قىلىش سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈنمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ، ئەقلىي مەدەت ۋە ئىدىيەۋى ئالاھىدىلىك بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى داۋامىدا، ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى بىر بىرىنى شەرت قىلىدۇ، بىر - بىرىنى مەقسەت قىلىدۇ، بىر بىرىنى تىزگىنلەيدۇ ۋە بىر بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشنى ماددىي شەرت - شارائىت ۋە ئەمەلىي تەجرىبە بىلەن تەمىن ئېتىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئۆزى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ؛ مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى بولسا، يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا قارىتا غايەت زور تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ. سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشنىڭ ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا بولغان تۈرتكىلىك رولى ئاساسەن مۇنۇ جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچى، ماۋاربىپ، ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئەقلىي جەھەتتىن مەدەت، بىلىم جەھەتتىن ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بولۇپ بېرىدۇ. بولۇپمۇ ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسىنىڭ ئۈچقاندەك تەرەققي قىلىشى ۋە تېزدىن ئەمەلىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلىنىشى ئارقىسىدا، پەن - تېخنىكا بارغانسېرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىكى ئەڭ جانلىق ئامىلغا ۋە بىرىنچى ئورۇندىكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئايلانماقتا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ۋە جەمئىيەت ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى بارغانسېرى زور دەرىجىدە پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ ساپاسىنىڭ ئۆسۈشىگە باغلىنىپ قالماقتا. ماۋاربىپ، ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا ئاساسلىق چەكلەش ئامىلى بولۇپ قالماقتا. ئىككىنچى، ئەخلاق قۇرۇلۇشى ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن قۇدرەتلىك مەنىۋى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بولۇپ، ئۇنىڭ توغرا نىشان بويىچە تەرەققي قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. دېڭ شياۋپىڭ كەسكىن قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلمىسە، ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمۇ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ، ئەگرى يولغا كىرىپ قالىدۇ». ⑤ ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «كەيپىيات يامانلىشىپ كېتىۋەرسە، ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇۋەپپەقىيەت قازانغانىڭ نېمە ئەھمىيىتى قالىدۇ؟ بۇنداقتا باشقا بىر تەرەپتىن ئاينىش يۈز بېرىدۇ - دە، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە پۈتكۈل ئىقتىسادقا تەسىر يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭدىمۇ ئاينىش پەيدا قىلىدۇ، بۇ ئەھۋال ئەۋج ئېلىپ كېتىۋەرسە، خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق، پارىخورلۇق ئەدەپ كەتكەن بىر زېمىن شەكىللىنىدۇ.» ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئادەم ئىشلەيدۇ، قۇرغۇچىلارنىڭ ئىدىيەۋى ئەھۋالىنىڭ قانداق

بولۇشى ماددي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن غايەت زور ئەھمىيەتكە ئىگە. سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشى خەلق ئاممىسىنىڭ كەڭ تۈردە قاتنىشىشى ھەم ئۇلارنىڭ ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنىڭ تولۇق جارى قىلدۇرۇلۇشى ئارقىلىقلا ئاندىن مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلەيدۇ. مىليونلىغان خەلقنىڭ ئاكتىپلىقىنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك ماددي مەدەنىيەت پرىنسىپىنى گەۋدىلەندۇرگەندىن باشقا، يەنە كۆپلىگەن ئىدىيىۋى - سىياسىي خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، كىشىلەرنىڭ ئىنقىلابىي غايە ۋە ئېتىقاد تۇرغۇزۇشقا، ئۇلارنى ئالىيجاناب ئەخلاقىي پەزىلەت ۋە قاتتىق ئىنتىزامغا ئىگە قىلىشقا، ئۇلارنىڭ خوجايىنلىق ئورۇندىكى كەسىپچانلىقى ۋە مەسئۇلىيەتچانلىقىنى ئاشۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ساپاسى يۇقىرى بولغان ئاشۇنداق مىليونلىغان ئەمگەكچى ۋە تەشكىلاتچى بولىدىغان بولسا، ماددي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشنىڭ باشتىن - ئاخىر سوتسىيالىزمنىڭ توغرا يولىنى بويلاپ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. ئۇچىنچى، ماركسىزملىق مەيدان، نۇقتىسىنەزەر ۋە ئۇسۇل ماددي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ۋە ئىلاھات - ئېچىۋېتىش ئىشلىرى ئىنتايىن مۇرەككەپ مۇھىت ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىپ، نۇرغۇن يېڭى ئەھۋالغا، يېڭى مەسىلىلەرگە دۇچ كەلدى، بۇ مەسىلىلەرنى توغرا تونۇش ۋە ھەل قىلىشتا ماركسىزملىق دۇنيا قاراش ۋە مېتودولوگىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدىن ئايرىلغىلى بولمايدۇ.

ئۇچىنچىدىن، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت سوتسىيالىستىك دېموكراتىك سىياسىي قۇرۇلۇشنىڭ زۆرۈر شەرتىدۇر. سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى بىلەن سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىمۇ بىر بىرىنى تولۇقلايدۇ ۋە بىر بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق كاپالەتلەندۇرۇلىدۇ. دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىقنىڭ مۇكەممەللەشتۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى يەنە ئۆز نۆۋىتىدە سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە تايىنىدۇ. خەلق ھەققىي ھالدا ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇپ، ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى تولۇق يۈرگۈزۈپ، دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ھاياتىنى باشقۇرۇش ئىشىغا قاتنىشىش ئۈچۈن، مۇناسىپ ھالدىكى ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيەت ساپاسىغا، ئىدىيىۋى ئەخلاق ئېگى ۋە دېموكراتىيە - قانۇنچىلىق بىلىملىرىگە ئىگە بولۇشى شەرت. سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ياخشى ئېلىپ بېرىلسا، دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئاشۇ شەرتلەرنى ھازىرلىغىلى بولىدۇ. بولۇپمۇ ئىلىم - پەن، ماۋارىپتا بىر ئاز قالاقراق بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە فېئودالىلىق ئىدىيە بىر قەدەر ئېغىر بولغان ۋە قالاق، تار، مۇتەئەسسىپ بولغان ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش ئىدىيىسى كەڭ تارقالغان، دېموكراتىيە ئېگى بىلەن قانۇنچىلىق ئىدىيىسى ئاجىز بولغان بىزنىڭ دۆلىتىمىزدە سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش تېخىمۇ جىددي ئېھتىياجلىق.

تۆتىنچىدىن، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلاھات - ئېچىۋېتىش ئىشلىرىنىڭ چوڭقۇر، ساغلام راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ مۇھىم كاپالىتى. ئىلاھات - ئېچىۋېتىش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى خەلقىمىزنىڭ ئىدىيىدە ئازاد بولۇپ، ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان، دۇنياغا، كېلەچەككە يۈزلىنىپ، ئۆزىنى كۆچەيتىپ، جاسارەت بىلەن ئېلىشىش روھىنى ئۇرغۇتۇشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. بۇ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا ناھايىتى زور كۈچ - قۇدرەت بېغىشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىلاھات - ئېچىۋېتىشنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەرەققىي قىلىشىمۇ مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا يېڭى تەلەپلەرنى قويدى، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ قوللىشى ۋە تىزگىنلىشىگە مۇھتاج

بولدى. بىر تەرەپتىن، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش — ئۇلۇغ بىر ئۆزگىرىش بولۇپ، ئۇ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان چوڭقۇر ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى، شۇنداقلا كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسى ۋە ھەرىكەت ئۇسۇلىدىمۇ نۇرغۇنلىغان يېڭى زىددىيەت ۋە توقۇنۇشلارنى پەيدا قىلدى. بۇ ھال بىزدىن مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئارقىلىق، كىشىلەرنىڭ ئىدىيىدە ئازاد بولۇشى ۋە يېڭى ئىدىيىلەرنى تىكلىشىگە يار-دەم بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ، شۇنداقلا كىشىلەرنى كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەت بىلەن يىراق كەلگۈسىدىكى مەنپەئەتنى توغرا تونۇش ۋە ھەل قىلىشقا، دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەنپەئەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشقا، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ئارقىسىدا كېلىپ چىققان ئىدىيىۋى ئۆزگىرىشلەرگە قارىتا توغرا تونۇش ھاسىل قىلىشقا بېتەكچىلىك تەلەپ قىلىدۇ. يېقىنقى ئېيتقاندا، بۇ، ھەق- ناھەق كۆز قارىشى، قىممەت كۆز قارىشى ۋە گۈزەللىك كۆز قارىشىدىن ئىبارەت ئۇچ خىل قاراشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئىسلاھات جەريانىدىكى ئىدىيىۋى ئۆزگىرىشلەرگە قارىتا ھەقمۇقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەگەن ھالدا دىئالېكتىكىلىق ئاساستا مۇئامىلە قىلىشىمىز لازىم. «يېڭى» ۋە «كونا» دېگەنلەر بىز قوبۇل قىلماقچى بولغان ئۆلچەم ئەمەس، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، «كونا» دىن «يېڭى»غا قاراپ ئۆزگىرىش ھامان ئەقلگە مۇۋاپىق بولغان بولىدۇ، لېكىن ئومۇمەن «كونا» بولغانلىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ياخشى بولمايدۇ، ئۇنى چۆرۈۋېتىش كېرەك، ئومۇمەن «يېڭى» بولغانلىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ياخشى بولىدۇ، ئۇنى قوبۇل قىلىش كېرەك دەپ كېسىپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. بىزنىڭ ئۆلچىمىمىز بىر، ئۇ بولسىمۇ ئۇنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا قارىتا ئالغا سۈرۈش رولىنى ئوينىغانلىقىغا قارايمىز ۋە شۇنىڭغا قاراپ ئۇنىڭ ئىجابىي ياكى سەلبىي نەرسە ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىمىز. سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىمىزغا قارىتا ھەقىقىي تۇرتە ئىجابىي رول ئوينىغان ئىدىيىلەرنىڭ كەڭ تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ۋە ئۇنى يۆلەپ جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ كەڭ تارقىلىدىغان ئىدىيىگە ئايلاندۇرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىسلاھات ئېچىۋېتىش بەزى سەلبىي ھادىسىلەرنىمۇ ئېلىپ كېلىدۇ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ئاشۇ سەلبىي ھادىسىلەرنىڭ تەسىرىنى تۇگىتىپ، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىشنىڭ ساغلام، چوڭقۇر راۋاجلىنىشىدا ئاساسلىق رول ئوينايدۇ. ئىسلاھات ئېچىۋېتىش ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن، سىرتتىن كەلگەن تەسىرنىڭ، يەنە بىر تەرەپتىن، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بەزى سەلبىي ئامىللارنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، ئاللىقاچان يوقىلىپ بولغان بەزى ئىجتىمائىي رەزىللىكلەر يەنە قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىپ يامراشقا باشلىدى، پارتىيە ئىچى ۋە سىرتىدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە چىرىكلىشىش ھادىسىلىرى بارلىققا كەلدى، ئىجتىمائىي كەيپىيات ۋە جەمئىيەتنىڭ مەدەنىيەت دەرىجىسىمۇ كىشىنى قاتتىق غەمگە سالىدۇ. بۇ مەسىلەرمۇ ئوخشاشلا ئىسلاھاتقا توسقۇنلۇق قىلىدىغان سەلبىي ۋە بۇزغۇنچى ئامىللار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش جەريانىدا، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، چىرىكلىككە قارشى تۇرۇشتا چىڭ تۇرۇپ، پاكلىق قۇرۇلۇشىنى چوڭ ئىشلار قاتارىدا تۇتۇپ، ئەمەلىي ۋە ئۇنۇملۇك بولغان تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئىجتىمائىي كەيپىياتتىكى ساغلام بولمىغان ھادىسىلەرنى تۇگىتىشىمىز لازىم، ئەگەر بىز بۇ مەسىلىلەرنى ئەستايىدىل تۇرەتمەي، ئۇنىسى ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىدىغان بولساق، ئۇ ھالدا، بۇ ھادىسىلەر كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىنى تېخىمۇ ئېغىر دەرىجىدە چىرىتىپ، پارتىيىنىڭ ئورگانىزمىنى چىرىتىپ، ئىجتىمائىي كەيپىياتنى بۇزۇپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە سوتسىيالىستىك ئىسلاھاتنىمۇ دەپسەن قىلىۋېتىدۇ.

بەشىنچىدىن، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئىجتىمائىي مۇقىملىقنىڭ مۇھىم كاپالىتى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى بىزنىڭ باش فاكۇلتېتىمىز تەرەققىيات، ئىسلاھات ۋە مۇقىملىق دەپ ئېنىق كۆرسەتتى. تەرەققىيات — نىشانىمىزدۇر، ئىسلاھات — ھەرىكەتلەندۇرگۈچى كۈچتۇر، مۇقىملىق بولسا — تەرەققىيات ۋە ئىسلاھاتنىڭ ئىجتىمائىي ئالدىنقى شەرتىدۇر. بىزنىڭ تەرەققىيات ۋە ئىسلاھاتىمىز جەمئىيەتنىڭ

مۇقىملىقنى، تىنچ - ئىتتىپاقلىقنى ئالدىنقى شەرت ۋە ئاساس قىلىدۇ. شۇنىڭ كۆرۈش كېرەككى، ھازىر مۇقىمسىزلىقنىڭ ئامىللىرى مەۋجۇت، مەسىلەن، پارتىيە - ھۆكۈمەت كادىرلىرى ئارىسىدىكى چېرىكلىك ئىستىلى، جەمئىيەتتىكى زوراۋانلىق ئىشلىرى ۋە خەتەرلىك ھادىسىلەر، ئىقتىسادىي تۈرمۇشتا كىرىم جەھەتتىكى پەرقنىڭ ئالاھىدە چوڭ بولۇشى ۋە تەقسىماتتىكى ئادالەتسىزلىك تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان قارىمۇ قارشىلىق روھىي ھالىتى ۋە ھەرىكەتتىكى كونترولسىزلىق، ئاققۇنلارنىڭ جىنايەت سادىر قىلىشى، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئەكسىيەتچىل، سېرىق، غۇۋا كىنو - تېلېۋىزىيە فىلىملىرى ۋە ياكىراتقۇ بۇيۇملىرىنىڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەرنى زەھەرلىشى قاتارلىقلار. قىسقىسى، بىز بۇنىڭغا قاراپ تۇرماسلىقىمىز لازىم. جەمئىيەتنىڭ گۈللىنىشى ۋە تىنچلىقى كىشىلەرنىڭ كۆڭۈل مايىللىقىدۇر. جەمئىيەتتىكى ھەر خىل تىنچسىز ئامىللارغا دۇچ كېلىۋاتقان شارائىتتا، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاشتا تۆۋەندىكى ئۇچ ئىشنى تەڭ تۇتۇش لازىم: بىرىنچى، جەمئىيەتكە قارشى كۆچلەرگە زەربە بېرىش، جەمئىيەتكە قارشى ھەرىكەتلەرنى تازىلاش، قانۇنچىلىقنى كۈچەيتىش، دېكتاتۇرا ئورگانلىرىنىڭ فۇنكسىيەسىنى كۈچەيتىش لازىم، بۇ ئىنتايىن مۇھىم. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، دائىمىي خاراكتېرلىك مۇداپىئەلىنىش بىلەن زەربە بېرىشنى بىرلەشتۈرۈش تەدبىرىنى مەلۇم مەزگىللىك «قاتتىق زەربە بېرىش» بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىش جىنايى ھادىسىلەرنى توسۇش ۋە جەمئىيەتنىڭ ئامانلىقىنى قوغداشتا ئىنايىن مۇھىم. ئىككىنچى، ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، بەزى زىددىيەتلەرنى پەسەيتىش ۋە شۇ ئارقىلىق جىنايى ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىنى ئازايتىش لازىم. بۇمۇ بارلىق كۈچىمىز بىلەن ئېلىپ بېرىشقا تېگىشلىك بولغان تۈپ ۋەزىپە، ئەلۋەتتە. لېكىن ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش ئۇچۇن خېلى ئۇزاق جەريان كېرەك، شۇڭا مەسىلىلەرنى ئىقتىساد راۋاجلانغاندا ھەل قىلىمىز دەپ كۈتۈپ تۇرۇشقا بولمايدۇ. ئۇچىنچى، سوتسىيالىستىك مەنۇي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، كىشىلەرنىڭ ماۋارىپ، ئىلىم - پەن سەۋىيىسىنى، قانۇنچىلىق ئېڭىنى، ئىدىيەۋى ئەخلاق ساپاسىنى ئۆستۈرۈشىمىز، مەدەنىيەتلىك ئىدىيە، مەدەنىيەتلىك ئىستىل، مەدەنىيەتلىك ھەرىكەت تەرىبىسى ئېلىپ بېرىشىمىز لازىم. ئادەملەرنىڭ ساپاسى يۇقىرى كۆتۈرۈلسە، ئىدىيەۋى ئەخلاق ھالىتىمۇ ياخشىلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە قارىمۇ قارشىلىقنى، كىشىلەر بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە قارىمۇ قارشىلىقنى پەسەيتكىلى بولىدۇ، زىددىيەت تۇغۇلسا، ئۇنى كېچىكتۈرمەي، ئوڭۇشلۇق ھەل قىلىشىمىز لازىم. ئەلۋەتتە، جەمئىيەتنىڭ تىنچلىقىنى قوغداش — ئۇنىۋېرسال خاراكتېرلىك قۇرۇلۇش، سوتسىيالىستىك مەنۇي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى بولسا ئۇنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى.

3. سوتسىيالىستىك مەنۇي مەدەنىيەت بەرپا قىلىشتا ماركسىزمنىڭ يېتەكچىلىك ئورنىدا تەۋرەنمەي چىڭ تۇرۇش لازىم

مەنۇي مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش لازىم. سوتسىيالىستىك مەنۇي مەدەنىيەت بەرپا قىلىشنىڭ دائىرىسى كەڭ، مەزمۇنى كۆپ، چېتىلىدىغان مەسىلىلەرمۇ نۇرغۇن، بۇ يەردە مەنۇي مەدەنىيەت بەرپا قىلىشقا ئالاقىدار بولغان ئومۇمىي خاراكتېرلىك مەسىلىلەر توغرىسىدىكى بەزى قاراشلارنىمۇ ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن.

سوتسىيالىستىك مەنۇي مەدەنىيەت بەرپا قىلىشتا ماركسىزمنى يېتەكچى قىلىش ئەسلىدە ئىنتايىن ئېنىق مەسىلە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ھازىر يەنە قاتتىق تەكىتلەشكە ۋە تەدبىر قوللىنىپ كاپالەتلەندۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ. يولداش دېڭ شياۋپىڭ ماركسىزمنى مەنۇي مەدەنىيەت بەرپا قىلىشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ۋە يېتەكچى ئىدىيەسى قىلىش لازىملىقىنى ئىزچىل تەكىتلەپ كەلدى، شۇنداق بولغاندا، سوتسىيالىستىك مەنۇي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئېلىپ بېرىپ «ھەقىقىي ئۈستۈنلۈك» ⑥ كە ئېرىشتۈرگىلى بولىدۇ. «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى

مەركىزىي كومىتېتىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يېتەكچى لايىھەسى توغرىسىدىكى قارارى» دىمۇ ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلىشتا چىڭ تۇرۇش مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ تۈپ ئاساسى دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇڭا بىز «ماركسىزم ۋە سوتسىيالىزم، كوممۇنىزم ئاساسىدىكى تەشۋىقاتنىڭ، بولۇپمۇ چوڭ - چوڭ نەزەرىيىۋى مەسىلىلەر ۋە پرىنسىپال مەسىلىلەردىكى بارلىق توغرا نۇقتىئىنەزەرلەرنىڭ يېتەكچىلىك رولىنى ئىدىيە ساھەسىدە ھەقىقىي جارى قىلدۇرۇشىمىز» كېرەك. ⑦ ئەگەر بۇنداق بولمايدىغان بولسا، مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۆزىنىڭ سوتسىيالىستىك خاراكتېرىنى ۋە توغرا نىشانىنى يوقىتىپ قويۇپ، خاتا يولغا كىرىپ قالىدۇ.

ماركسىزمنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ۋە پۈتكۈل سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى بولالىشىدىكى سەۋەب شۇكى، تۈپ جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇنى ئۇنىڭ ئىنقىلابىيلىق ۋە ئىلمىيلىك ئالاھىدىلىكى بەلگىلىگەن. ماركسىزم ئىلمىي دۇنيا قاراش ۋە مېتودولوگىيە بولۇپ، ئۇ تەبىئەت، ئىنسانلار جەمئىيىتى ۋە كىشىلەر تەپەككۇرىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتىنى، بولۇپمۇ پرولېتارىيات ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ، جۇملىدىن پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ۋە كوممۇنىزمغا قاراپ تەرەققىي قىلىشنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بېرىدۇ، ئۇ پرولېتارىيات ۋە ئۇنىڭ پارتىيىسىنىڭ ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇشقا رەھبەرلىك قىلىشتىكى نەزەرىيىۋى ئاساسىدۇر. شۇڭا، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى، جۇملىدىن مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا ماركسىزمنى يېتەكچى قىلىش يەنىلا قوللىنىشقا بولىدىغان ھەقىقەتتۇر. ماركسىزمنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى يېتەكچىلىك رولى ئاساسەن شۇنىڭدا ئىپادىلىنىدۇكى، ماركسىزملىق دۇنيا قاراش ۋە نەزەرىيە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بولۇپ، قوماندانلىق قىلىش رولىنى ئويناىدۇ، شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئەگەر ماركسىزمنىڭ يېتەكچىلىكىدىن ئايرىلغاندا، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشى توغرىسىدا ئېغىز ئېچىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى پەقەت ماركسىزملىق دۇنيا قاراشنىڭ يېتەكچىلىكىدىلا ئاندىن توغرا ھەل قىلغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ماركسىزم يەنە قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىيات نىشانىنىمۇ بەلگىلەيدۇ، بىر تەرەپتىن، ئۇ ئىجتىمائىي پەنلەر، ئەدەبىيات - سەنئەت، ئاخبارات، رادىئو، كىنو، تېلېۋىزىيە قاتارلىقلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ، ئۇلارنىڭ توغرا نىشان بويىچە ساغلام مەزمۇن ۋە جانلىق، تېتىك شەكىللەر بىلەن خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ تەبىئىي پەنلەر، ساھەسىە، تەتقىقاتچىلىق قاتارلىقلارغىمۇ يېتەكچىلىك قىلىپ، ئۇلارنىڭ قانۇنىيەت بويىچە تەرەققىي قىلىش ۋە ئۇلارنى ئىلمىي بولغان ئىدىيىۋى ئۇسۇل ۋە خىزمەت ئۇسۇلى بىلەن تەمىنلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ كۆرسىتىشكە توغرا كېلىدۇكى، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ۋە ئاساسىي نۇقتىسى سوتسىيالىستىك بىر ئەۋلاد يېڭى كىشىلەرنى يېتىشتۇرۇشتىن ئىبارەت. يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا: «سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشىمىز كېرەك، بۇنىڭ تۈپ نىگىزى كەڭ خەلقنى كوممۇنىستىك غايىگە ئىگە، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك ۋەئىنتىزاملىق قىلىشتىن ئىبارەت. ⑧ ئۇ ھالدا، ئۇلارنى نېمە بىلەن تەربىيىلەش كېرەك؟ ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ئەمەلىيىتى ئارقىلىق، پەيدىنپەي كوممۇنىزملىق غايە تىكىلەش، سوتسىيالىستىك كوللېكتىۋىزملىق قىممەت قارىشى ۋە ئەخلاق قارىشىنى تىكىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشىمىز، ئۇلارنىڭ فېئودالىزم ۋە كاپىتالىزمنىڭ ئۇچىغا چىققان شەخسىيەتچىلىك، مەنپەئەتپەرەسلىك ۋە راھەتپەرەسلىك قاتارلىق چىرىك ئىدىيىۋى كۆز قاراشلىرىنى توسۇشىغا ۋە تۇغۇتىشىگە ياردەم بېرىشىمىز لازىم. بۇ بىر ئەۋلاد ھەتتا نەچچە ئەۋلاد كىشىلەرگە بېرىپ تاقىلىدىغان مەسىلە، شۇنداقلا بىزنىڭ سوتسىيالىستىك نىشانىمىزغا ۋە كوممۇنىزمدىن ئىبارەت ئۇلۇغ غايىگە ھەم بۇ غايە ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا ئۆزىنى بېغىشلايدىغان ئادەملەرنىڭ بار - يوقلۇقىغا بېرىپ تاقىلىدىغان مەسىلە. ئەگەر ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرساق،

دۆلىتىمىز باي، قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلىنىدۇ، كۆپچىلىكنىڭ تۇرمۇشىمۇ بايىشات بولىدۇ، ئەمما شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر راھەت - پاراغەت ئۈچۈنلا ياشايدىغان بولۇپ قالسا، سوتسىيالىزم چېكىگە يەتتى دەپ قاراپ، كوممۇنىزمنى ئويلىمايدىغان بولۇپ قالسا، ئۇ ھالدا، جۇڭگوچە سوتسىيالىزمنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىدىن ئېغىز ئېچىشقا بولامدۇ؟

مەيلى بىرەر شەخس بولسۇن، مەيلى بىرەر دۆلەت ياكى مىللەت بولسۇن، ھەممىسىدە بىر مەنىۋى تۈۋرۈك مەسىلىسى مەۋجۇت، مەنىۋى تۈۋرۈك بولمىسا، تەنە جان بولمايدۇ، ئادەم يېقىلىپ چۈشىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى ئۆزگىرىشلەر بىزنى بۇ جەھەتتىكى ساۋاقلار بىلەن تەمىنلىدى. ئۇنداقتا، ئەسىر ئالمىشىش پەيتىدە تۇرۇۋاتقان جۇڭخۇا مىللەتلىرى، نەچچە ئون يىل سوتسىيالىزم بىلەن شۇغۇللانغان جۇڭگو خەلقى ئۆز مىللىتىنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكىنى قەيەردىن تېپىشى كېرەك؟ ماركسىزمدا چېكىت تۇرۇش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشى، مۇشۇنداق بىر مەنىۋى تۈۋرۈكتە داۋاملىق چىڭ تۇرۇشى كېرەكمۇ ياكى ماركسىزمدىن ۋاز كېچىپ، باشقا بىر مەنىۋى تۈۋرۈك تېپىشى كېرەكمۇ؟ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى شۇبھىسىزكى، مۇشۇ جەھەتتە ئۆزىنىڭ زور رولىنى جارى قىلدۇرۇشى كېرەك. غەربتىكى سوتسىيالىزمغا قارشى كۈچلەرنىڭ ئۆزلۈكسىز ھۇجۇم قىلىشى ۋە سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ خاتالىق ئۆتكۈزۈشى ئارقىسىدا، بەزىلەردە ئاتالمىش «ئىككى ئېتىقاد» كرىزىسى (ماركسىزم - لېنىنىزمغا بولغان ئېتىقاد ۋە سوتسىيالىزمغا بولغان ئېتىقادقا قارىتا پەيدا بولغان كرىزىس) پەيدا بولدى. ئۇلار ماركسىزم ئاقمايدىغان بولۇپ قالدى دەپ قاراپ، غەرب بۇرژۇئازىيىسىنىڭ نەزەرىيە ئىسكىلاتىدىن مەنىۋى تۈۋرۈك ئىزدەشكە كىرىشتى. يەنە بىر قىسىم كىشىلەر بولسا ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش جەريانىدا پەيدا بولغان بەزى پاسسىپ ۋە چىرىكلىك ھادىسىلىرىنى ۋە ئۇنىڭ ۋاقتىدا تۈزىتىلمەيۋاتقانلىقىنى ۋە بارغانسېرى كېڭىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ماركسىزمغا بولغان ئېتىقادىنى يوقىتىپ قويدى ۋە جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىن مەنىۋى تۈۋرۈك ئىزدەشكە كىرىشتى ھەم «فېئودالىزمنىڭ جەۋھەرلىرى» ئارقىلىق «كاپىتالىزمنىڭ داشقالىلىرى» نى تۈگەتمەكچى بولدى. بۇنىڭغا قارىتا بىزنىڭ كاللىمىز سەگەك، پوزىتسىيىمىز ئېنىق، بايرىقىمىز روشەن بولۇشى لازىم.

چوڭ مەدەنىيەت نۇقتىئىنەزەرىدىن قارىغاندا، بىزنىڭ ھازىرقى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىمىزغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان ئاساسلىق نەرسە ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى ماركسىزم، ئىككىنچىسى شەرق ۋە غەربتىن، بولۇپمۇ غەربتىن كەلگەن ۋە پەن - تېخنىكا باشقۇرۇشىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان ھازىرقى زامان مەدەنىيىتى، ئۈچىنچىسى جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت. مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىۋاتقان نەرسە ئاساسلىقى ئاشۇ ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت بولۇپ، ئۇنىڭدىكى پاسسىپ تەسىرلەرنى ياكى ئاساسلىقى پاسسىپ تەسىر كۆرسىتىۋاتقان چەتتىن كەلگەن مەدەنىيەتنى بۇ قاتارغا قوشقىلى بولمايدۇ، جۇڭگونىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئاشۇ ئۇچ چوڭ مەدەنىيەتنىڭ ھەمكارلىقىغا مۇھتاج، بۇ ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت ھەمكارلىشىپ، بىر بىرىنى تولۇقلىشى كېرەككى، بىر بىرىنى چەتكە قېقىپ قارشىلاشماسلىقى كېرەك، لېكىن بۇ ئېتىقادنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرىدىكى ئورنى ۋە رولى ئوخشاش ئەمەس، مۇھىم نەرسىلەرنىڭ ئورنىنى مۇھىم بولمىغان نەرسىلەر ئىگىلىۋالسا بولمايدۇ، جۇڭگودا پەقەت ماركسىزملا باش قوماندان ۋە جان ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ نوپۇزلۇق بېتەكچىلىك ئورنىنى تەۋرىتىشكە بولمايدۇ. ئۇ مىللىتىمىزنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى. چۈنكى پەقەت ئاشۇلا بىزنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش نىشانىمىزنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. چەتتىن كەلگەن ئىلغار پەن - تېخنىكا ۋە باشقۇرۇش تەجرىبىلىرى، نەزەرىيىلەر بىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىمىز ئۈچۈن كېرەكلىك نەرسىلەر بولۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا تايانچلىق رول ئويناىدۇ، شۇڭا بىز ئۇلارنى پائال تۇرده قوبۇل قىلىشىمىز، ئۇلارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشىمىز، ئۇلاردىن ئۆزىمىز ئۈچۈن پايدىلىنىشىمىز لازىم. بۇنىڭدا مەسىلە يوق، بىزنىڭ ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ئىشلىرىمىزنىڭ بىر مەزمۇنىمۇ ئاشۇ جەھەتتىكى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت، بۇ مەدەنىيەت بىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىمىز ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم، لېكىن ئۇ

سوتسیالیستلیك مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ رەھبەرلىكىنى ئۈستىگە ئالالمايدۇ. جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە كەلسەك، بىز ئۇنىڭغا ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشىمىز لازىم. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيانقى ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ مەزمۇنى مول بولۇپ، ئۇنىڭ جەۋھەرلىرىمۇ ئاز ئەمەس، ئۇنى ئۆزگەرتسەك، قوبۇل قىلساق، جارى قىلدۇرساق ئۇ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. بۇ ئاساسەن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئىچىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك خاھىشى، كۆڭزىچىلار نەزەرىيىسىدىكى ئىنسانپەرۋەرلىك خاھىشى ۋە مول ساددا ماتېرىيالىزم بىلەن ساددا دىئالېكتىكىلىق ئىدىيىلەرگە قارىتىلغان. لېكىن شۇنىمۇ كۆرۈش كېرەككى، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت (جۇڭگونىڭ كۆڭزىچىلار مەدەنىيىتى) تەكى نۇرغۇن مەزمۇنلار روشەن ھالدا فېئودالليق، پاترىئارخاللىق، مۇتەئەسسىپلىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، ماھىيەتتە ئۇ فېئودال مۇستەبتىلىك ھۆكۈمرانلىقى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، ئۇنىڭ مەزمۇنىدىكى بىرمۇنچە نەرسىلەر دېموكراتىيىگە، ئىلىم - پەنگە، تەرەققىياتقا قارشى بولۇپ، ماھىيەتتە، ئۇنى ھازىرقى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئەمەلىيىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغىلى بولمايدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بەزى نەزەرىيىچىلەر كىتاب ۋە ماقالىلەرنى يېزىپ، ياپونىيە، سىنگاپور قاتارلىق دۆلەتلەر كۆڭزىچىلارنىڭ مەدەنىيىتىگە تايىنىپ زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەملگە ئاشۇردى، بۇنى بىزمۇ ئەينەك قىلىشىمىز كېرەك دەپ تەشۋىق قىلىشتى. بۇ تولىمۇ كىشىنىڭ گۇمانىنى قوزغايدۇ، ياپونىيە، سىنگاپور قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ زامانىۋىلاشتۇرغىنى كاپىتالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش، يولغا قويغىنى غەرب كاپىتالىزمىنىڭ قىممەت قارىشى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلار غەربنىڭ ئىلغار پەن - تېخنىكىلىرىنى قوبۇل قىلدى، ئۇلار ھەرگىزمۇ جۇڭگودىن كىرگۈزگەن كۆڭزىچىلار مەدەنىيىتىگە تايىنىپ تۇرۇپ زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەمەس، ئۇلار كاپىتالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، جەمئىيەتنى باشقۇرۇش ۋە ئەخلاقىي تۇرمۇش ساھەسىدە نۇرغۇنلىغان يېڭى مەسىلىلەر كېلىپ چىققان، شۇندىلا ئۇلار جۇڭگو كۆڭزىچىلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى تاللىغان ئاساستا تەشەببۇس قىلىپ، جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدىكى زىددىيەتلەرنى بىر ئاز پەسەيتتى. بۇ مەسىلىنى ئاشۇ دۆلەتلەرنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش جەريانىنى تەتقىق قىلىپ كۆرگەندىلا ئاندىن ئايدىڭلاشتۇرۇۋالغىلى بولىدۇ، جۇڭگونىڭ يولغا قويغىنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش بولۇپ، بۇنىڭدا پەقەت ماركسىزمنىلا ئاساس قىلغان ھالدا، ئۆزىمىز ئۈچۈن پايدىلىنىشقا بولىدىغانلىكى بارلىق پەن - تېخنىكىلارنى قوبۇل قىلىشىمىز، شۇنىڭ بىلەن بىللە، جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىكى پايدىلىق تەركىبلەرنى تاللىغان ئاساستا قوبۇل قىلىشىمىز لازىم. سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا، بىز ماركسىزم بىتەكچىلىكىدىكى «ئۈچىنى بىرلەشتۈرۈش» ۋە «چوڭ بىرلىشىش»تە چىڭ تۇرۇپ، ھەم ماركسىزمنىڭ بىتەكچىلىك ئورنىنى قوغدىشىمىز، ھەم پايدىلىق بولغانلىكى بارلىق مەدەنىيەت قاراشلىرىنى چەتكە قاقماسلىقىمىز لازىم.

قىسقىسى، بىزنىڭ خۇلاسىمىز مۇنداق: جۇڭگوچە سوتسىيالىزم يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان مادديي مەدەنىيەت بىلەن يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان مەنىۋى مەدەنىيەت بىرلەشتۈرۈلگەن سوتسىيالىزمدۇر. بىزنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىمىز پەقەت ماركسىزم بىتەكچىلىكىدىكى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتتۇر.

ئىزاھلار:

①③⑤⑥⑦⑧ «دىك شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما»، 3- توم، ئۇيغۇرچە 292-، 292-، 292-، 293 -، 94 -، 53 - بەتلەر.

②④ «دىك شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما»، 2- توم، ئۇيغۇرچە 360-، 309- بەتلەر.

(«نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1996 - يىللىق 4 - سانىدىن تەرجىمە قىلىندى). قەيۇم قۇربان تەرجىمىسى

ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىلىقىنىڭ پىشىۋاسى ئابدۇشۇكۇرمۇھەممەتئىمىننىڭ تەتقىقات تېمىلىرى توغرىسىدا

— ئاتاقلىق ئالىم، پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋاپاتىنىڭ ئىككى يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن

قەييۇم قۇربان*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئالىم، پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنىڭ ئاساسىي نۇقتىسى ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى، ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى تارىخى، غەربىي دىيار تاشكېمىر سەنئىتى تارىخى، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەنىۋى ئىللەتلىرى قاتارلىق مەسىلىلەرگە مۇجەسسەملەشكەنلىكى قىسقىچە بايان قىلىنىش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ بەزى يېڭى نەزەرىيىۋى كۆز قاراشلىرى تېزىس شەكلىدە ئىزھار قىلىنىدۇ.

摘要：本文指出阿布都秀库尔·穆罕默德伊明教授研究维吾尔文化的主要选题集中在维吾尔哲学思想史、维吾尔古典文学史、维吾尔木卡姆艺术史、西域石窟艺术史等，同时提供纲式地列举了他的某些新的理论观点。

Abstract: The article not only points out the major selected subjects on the study of Uighur Culture, taken by professor Abduxukur Muhammadimin, are centered on the History of Philosophical Thought, the Uighur History of Classical Literature, the Uighur History of the Mukam Art and the Grotto Art History of the Western Region, but also lists his new theoritocal views in the form of outline.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زامانىمىزدىكى ئاتاقلىق ئالىمى، يېتىلگەن ماۋارىپچى، تالانتلىق ئەدەب، ئىستېداتلىق پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 1995 - يىل 2- ئاينىڭ 27- كۈنى ۋاپات بولغانىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىنىڭ بىر يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن، «شىنجاڭ ماۋارىپى» گېزىتىنىڭ 1996 - يىل 9 - يانۋار كۈنىدىكى سانىدا مېنىڭ «ئىلىم ئاسمىنىدا پەرۋاز قىلغان قىران بۇركۈت» ناملىق ماقالەم ۋە «شىنجاڭ داشۋىسى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1996 -

* قەييۇم قۇربان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوتسېنتى

يىللىق 1 - سانىدا كۆرەش مەھمۇتجان بىلەن شېرىن قۇربانىنىڭ «غايە — ئىزدىنىش — مۇۋەپپەقىيەت» ناملىق زور ھەجىملىق ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنىپ، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى، ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى، ئوقۇتۇش، ئىلمىي تەتقىقات، بەدىئىي ئىجادىيەت ۋە تەرجىمە ساھەسىدە قولغا كەلتۈرگەن زور مۇۋەپپەقىيەتلىرى، ئېلان قىلغان ئەسەرلىرىنىڭ كاتالوگى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىلىقى جەھەتتىكى ئۆچمەس تۆھپىلىرى تونۇشتۇرۇلغانىدى.

ئىلىم - پەننىڭ يۇكسەك چوققىسىغا ئۆرلەپ، ئاجايىپ زور كارامەت كۆرسىتىۋاتقان بۇ قەيسەر ئەزىمەتتىن ئايرىلىپ قالغىنىمىزغا ئىككى يىل بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىنىڭ ئىككى يىللىقىنى خاتىرىلەش ۋە ئۇنىڭغا بولغان چوڭقۇر سېغىنىش ھېسسىياتىمىزنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن، بۇ ماقالىمىزدە ئۇنىڭ تەتقىقات تېمىلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئۈستىدە نۆۋەتلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزمەكچىمىز.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئىلمىي تەتقىقات ساھەسىدە مول مەھسۇلات يارىتىپ، ئالاھىدە تۆھپە يارىتقان داڭلىق تەتقىقاتچى. ئۇ باشلىغان ئىلمىي تەتقىقات ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تارىخىنىڭ ئۇنتۇلۇپ، كۆمۈلۈپ قېلىش ئالدىدا تۇرغان ۋە شەرق مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنى بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىشنىڭ غول بىر تارمىقى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىن ئىبارەت بولدى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ تېخى تولۇق ئېچىلمىغان بىر خەزىنە ئىدى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئۆتمۈشتىن بۈيانقى مەدەنىيەت بايلىقىنى، ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى، جۈملىدىن تۈركي خەلقلەر مەدەنىيىتى تارىخىدا تۇتقان نەمۇنىلىك، يادرولۇق ئورنىنى، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن ئىجابىي تەسىرىنى ئەملىي پاكىت ۋە نەزەرىيىۋى ئاساسلار بىلەن يورۇتۇپ بېرىشنى ئۆز تەتقىقاتىنىڭ نىشانى ۋە تۇپ ۋەزىپىسى قىلدى. بۇ ئىش ئۇچۇن ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن زېھنىي قۇۋۋىتى ۋە يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ، بارلىق ۋاقتىنى تىنىم تاپماي ئۆگىنىش، ئىزدىنىش، پىكىر قىلىش، يېزىش بىلەن ئۆتكۈزدى. ئۇنىڭ ئۆزگىچە شەكىللەنگەن كۈچلۈك خاراكتېرى، ھارماي - تالماي تىرىشىپ ئۆگىنىش روھى، مىللىي مەدەنىيەتنى يۈكسەلدۈرۈش يولىدا بارلىقىنى بېغىشلاشتەك پىداكارانە خىسلىتى ۋە ئۆتكۈر زېھنىي قۇۋۋىتى ئۇنى سان ۋە سۈپەت جەھەتتە خېلى يۇقىرى سەۋىيىدىكى زور بىر تۈركۈم ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەسەرلەرنى يارىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىلمىي تەتقىقات پائالىيىتى ئۇنىڭ «شىنجاڭ ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1956 - يىللىق 3 - سانىغا بېسىلغان «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردىكى ئىككى بۇيۇك ئالىمى» (خەنزۇچە تەرجىمىسى شۇ ژۇرنالنىڭ خەنزۇچە 4- سانىغا بېسىلغان) دېگەن تۇنجى ئىلمىي ماقالىسى بىلەن باشلاندى. 23 ياشلىق مۇئەللىپنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ياشىغان دەۋرى، كۆز قاراشلىرى ۋە تارىخي تۆھپىلىرى بايان قىلىنغان بۇ ئىلمىي ماقالىسى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «تۈركي تىللار دىۋانى» توغرىسىدىكى چاغدىكى ئەسىر ئىلگىرى باشلانغان تەتقىقاتنىڭ دەسلەپكى نەتىجىسى بولۇپ قالغانىدى. بىراق، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇزىنىڭ ئىلمىي تەتقىقاتىنى باشلاپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئەينى چاغدىكى بوران - چاپقۇنلۇق سىياسىي ۋەزىيەت تۇپەيلىدىن، خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە ئەسەر ئېلان قىلىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنىدى. پەقەت 1980-يىلدىن باشلاپلا ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ھەرقايسى نەشرىيات ۋە گېزىت ژۇرناللاردا ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلىنىشقا باشلىدى. ئۇ ئۆمرىنىڭ قىسقىغىنە مۇساپىسىدە 30 پارچىگە يېقىن كىتاب، 200 پارچىدىن ئارتۇق

ئىلمىي ژۇ ئەدەبىي ماقالە، 50 پارچىگە يېقىن نەسىر، 2000 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر، ئىككى كىنو سىناريىسى يېزىپ ئېلان قىلدى. باشقا تىللاردىن سەككىز پارچە كىتاب ژۇ نەچچە ئونلىغان شېئىرلارنى تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ 20 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى تۈرلۈك ماقالىلەر توپلاملىرىغا تاللاپ كىرگۈزۈلدى، 35 پارچە ئىلمىي ماقالىسى ژۇ ئۇچ پارچە كىتابى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، خەنزۇچە مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىندى؛ ئۇنىڭ يەنە بىرمۇنچە ئەسەرلىرى ياپون، ئۇزبېك، قىرغىز تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ياپونىيە، ئۇزبېكىستان، قىرغىزستان مەتبۇئاتلىرىدا ئېلان قىلىندى؛ ئىككى پارچە كىتابى ژۇ بىرقانچە ئىلمىي ماقالىسى مۇكاپاتلاندى. ئەپسۇسكى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «توران تارىخى» ناملىق توققۇز تومлуق ئىلمىي ئەمگىكىنىڭ بىرىنچى ژۇ ئىككىنچىسى تومлىرىنى يېزىپ تاماملىغان بولسىمۇ، قالغان تومлىرىنى پۈتتۈرەلمەي قالدى؛ «فارابى» ناملىق رومانى بىلەن «ئانالىتىك پوئېتىكا» ناملىق كىتابىنى يېزىپ يېرىملاشتۇرغان بولسىمۇ، ئاخىرلاشتۇرالمىدى؛ «بەدىئىي ئىجادىيەتتىكى ئايالىلار تەسۋىرى مەسىلىسى توغرىسىدا»، «سېكىتايلارنىڭ مېتالچىلىق ھۈنەر - سەنئىتى توغرىسىدا»، «ئۇتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىشىلىك تۈرمۇش قارىشى توغرىسىدا مۇلاھىزە»، «يىپەك يولىدىكى يېڭى ئويلىنىش»، «مىرزا ئۇلۇغبەك» قاتارلىق ئون نەچچە پارچە ئىلمىي ماقالىسى يېزىلىپ تاماملانغان بولسىمۇ، ئېلان قىلىنىشقا ئۇلگۈرمەي ئورىگىنال پېتى قېپقالدى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ تەتقىقات تېمىلىرىنىڭ چېتىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، مەزمۇنى ئىنتايىن مول بولۇپ، ئۇ ئاساسەن پەلسەپە، ئېستېتىكا، تىل، ئەدەبىيات، سەنئەت، تارىخ، جەمئىيەتشۇناسلىق، تۈركولوگىيە، ئارخېئولوگىيە، ئېتنوگرافىيە، جۇغراپىيە، دىن، ماۋارىپ، ئېتىكا، فولكلور، تىبابەتچىلىك قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمىلىك ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ تەتقىقات تېمىلىرىنىڭ ئاساسىي نۇقتىلىرىنى ئۇنىڭ ئېلان قىلىنغان ئەسەرلىرىدە مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن مەزمۇنلارغا ئاساسەن، تۆۋەندىكى بەش تۈرگە يىغىنچاقلاپ كۆرسىتەكچىمىز.

1. ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىغا دائىر تەتقىقات

ھازىرنى ژە كەلگۈسىنى بىلىش ئۈچۈن، ئۆتمۈشنى روشەنلەشتۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ بىر زامان ئىزچىللىقى ئۇقۇمىدۇر. مۇشۇ ئۇقۇم بويىچە قارىغاندا، دۇنيادا ھەقىقىي مەنىدىكى «ئۇلۇغ مىللەت» (ئېتنىك گەۋدە) ژە «يوقالغان مەدەنىيەت» مەۋجۇت ئەمەس. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئىلگىرى كىشىلەر تەرىپىدىن «كۆمۈلگەن»، «يوقالغان» دەپ قارىلىپ كەلگەن ئاشۇ ئۇتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى ئىنسانلار تۇركۈمى ژە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولغان ئۇتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىنىڭ يېراق مەنبەلىرىدىن تاكى يېقىنقى زامان نامايەندىلىرىگىچە چوڭقۇر ئىزدىنىپ، ئۇتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدىكى ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىدىن ئىبارەت بۇ بىر مۇھىم نۇقتىنى تېپىپ چىقتى. ئۇ ئەبۇ ناسىر فارابى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد قەشقەرى، ئەلىشىر ناۋائى قاتارلىق ژەكىل خاراكتېرلىك مەشھۇر پەيلاسوپ، مۇتەپەككۇرلارنىڭ پەلسەپە ئىدىيىلىرىنى نۇقتىلىق تەتقىق قىلىپ، «ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىغا دائىر تەتقىقات تېزىسلىرى» (ئامانۇللا ئەپەندى بىلەن بىرلىشىپ

يازغان) ، «فارابى پەلسەپە سستېمىسىنىڭ تارىخي قىممىتى» ، «فارابى ۋە ئۇنىڭ لوگىكىلىق تەلىماتلىرى» ، «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سستېمىسى» ، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىدىن ئومۇمي بايان» ، «يۇسۇپ خاس هاجىپ فارابى ئىلغار ئىجتىمائي ئىدىيىلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى» ، «يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرى هەققىدە» ، «ئەلشىر ناۋائىنىڭ پەلسەپە قاراشلىرى ئۇستىدىكى ئىزدىنىش» قاتارلىق كۆپلىگەن ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىنىڭ پۈتۈن تەرەققىيات جەريانىنى يورۇتۇپ بەردى ۋە نوقۇل ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەۋر بىلەن چەكلەپ قويۇلغان ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىنىڭ باشلىنىشىنى ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى دەۋرگە، هەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىكى ئىپتىدائي كىشىلىك قاراشلىرى دەۋرىگىچە سۈردى. ئۇنىڭ بۇ ساهەدىكى تەتقىقاتى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا خېلى زور تەسىر قوزغىدى. بۇنىڭدا ئابدۇشۇكۇر ئەپەندى ئىنسانىيەتتىنىڭ پۈتكۈل بىلىش تارىخىدا، پەن - مەدەنىيەت ۋە پەلسەپە تارىخىدا ئۆچمەس تۆهپە يارىتقان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر فارابىنى تەتقىق قىلىشنى بۆسۈش ئېغىزى قىلدى. چۈنكى، فارابى توغرىسىدىكى تەتقىقات جۇڭگودىكى بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىنى، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تارىخىنى روشەنلەشتۈرۈشتىكى مۇهىم تېمىلارنىڭ بىرى ئىدى. ئابدۇشۇكۇر ئەپەندى فارابى هەققىدە ئېلان قىلغان بىرمۇنچە ئىلمىي ماقالىلىرى ئاساسدا «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سستېمىسى» دېگەن كىتابىنى يېزىپ، فارابىنىڭ ياشىغان دەۋرى، ئىلمىي پائالىيەتلىرى، پەلسەپىۋى تەلىماتلىرى، بۇ تەلىماتلارنىڭ مەنبەلىرى، فارابىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا قوشقان ئۇلۇغ تۆهپىلىرى، فارابى پەلسەپە سستېمىسىنىڭ تارىخي قىممىتى ۋە تارىخي تەقدىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ فارابىنىڭ پەلسەپە سستېمىسىدىكى تارقاق ئىدىيىلىرىنى بىر بىرىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ، ئۇنى بىر يىلتىزدىن شاخلانغان بىر پۈتۈن گەۋدە هالىتىگە كەلتۈردى هەم فارابىنىڭ پائالىيەتلىرى، پەلسەپىۋى تەلىماتلىرى ۋە ئىلمىي مىراسلىرىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئومۇمەن، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىسلامىيەت دەۋرىدىكى شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى تارىخىنى، بولۇپمۇ ماتېرىيالىستىك خاهىشتىكى پىكىر ئېقىمىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى شەكىللىنىشى، راۋاجلىنىش تارىخىنى، ئۇنىڭ مۇرەككەپ تارىخي مۇهىت ئىچىدىكى ئىپادىلىنىش شەكىللىرىنى ۋە ئالاهىدىلىكلىرىنى ئۆگىنىش ۋە روشەنلەشتۈرۈشتىكى غايەت زور ئەهمىيىتىنى كۆرسىتىپ بەردى. شۇڭا، ئۇنىڭ فارابى توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنى دۆلىتىمىزدە مۇشۇ تېما بويىچە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان تەتقىقاتنىڭ مۇهىم مۇۋەپپەقىيىتى بولدى دېيىشكە بولىدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇهەممەتئىمىن يەنە پەلسەپىنىڭ مۇهىم بىر تەركىبي قىسمى بولغان ئىستېتىكا ساهەسىدىمۇ كەڭ تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «ئومۇمي ئىستېتىكا» ، «قاتلاملىق ئىستېتىكا» دېگەن يىرىك كىتابلارنى ۋە بىرمۇنچە ئىلمىي ماقالىلەرنى يېزىپ ئېلان قىلدى. ئۇ بۇ ئەسەرلىرىدە ئىستېتىكا نەزەرىيىسىنى گۈزەللىك نەزەرىيىسى، ئىستېتىكىلىق ئۇقۇم نەزەرىيىسى، سەنئەت گۈزەللىكى نەزەرىيىسى، ئىستېتىكا كاتېگورىيىلىرى نەزەرىيىسى، ئىستېتىكىلىق تەربىيە نەزەرىيىسى، ئىستېتىكا تارىخىدىكى هەرقايسى مەزهەپ - ئېقىملارنىڭ ئىستېتىكا نەزەرىيىلىرى قاتارلىق نۇقتىلار بويىچە بايان قىلىپ، بىر پۈتۈن ئىستېتىكا سستېمىسىنى شەكىللەندۈردى هەم گۈزەللىك ۋە گۈزەللىك هادىسىلىرىنى ئونتولوگىيىلىك گۈزەللىك (ئەسلى گۈزەللىك) ، ئىستېتىكىلىق گۈزەللىك (بەدىئي گۈزەللىك) ، ئىستېتىكىلىق تەربىيە،

ئىنسان گۈزەللىكى، مەنىۋى گۈزەللىك، ئىقتىدار گۈزەللىكى، زوق ۋە باھا قاتارلىق قاتلام ۋە تارماقلارغا ئايرىپ، ئۇنى ئۆز سۈپىتى ۋە ئالاھىدىلىكىى بويىچە كونكرېت شەرھلەپ، قاتلاملىق ئېستېتىكا نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

2. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىغا دائىر تەتقىقات

ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تارمىقى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدۇر. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى يېپەك يولىدىكى بىباھا بايلىق بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى خەزىنىسىنى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلاملىرىنى، شۇنداقلا شەرق ۋە غەربنىڭ تەرەققىياتىغا ئەنئەنىۋى پىكىرلىرىنىڭ ئۇيغۇر روھىيىتىدىكى ئىزچىل ئىپادىلىرىنى يورۇتۇشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئۇزاق تارىخىي ئېقىمىدا، كۆپلىگەن ئۇلۇغ يازغۇچىلار، شائىرلار، دراماتۇرگلار، سەنئەتكارلار ۋە كىشى قەلبىنى قاتتىق ھاياجانغا سالىدىغان نۇرغۇنلىغان يېرىك ئەدەبىي ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. بۇيۈك پەيلاسوپ ۋە شائىر ئەبۇ ناسىر مۇھەممەد فارابى، داڭلىق تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى، ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپ، تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى ئەھمەد يەسەۋى، مەشھۇر شائىر ئەھمەد يۈكنەكى، ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ يېرىك نامايەندىسى نەسرىددىن رابغۇزى، ئۇيغۇر پوئېزىيىسىنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرى ئەلشىر ناۋائى، ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى، ئايازبېك، سەئىدخان، ئاماننىساخان، قىدىرخان، ھىرقەتى، خاراباتى، زەلىلى، نۇبىتى، مۇھەممەد سادىق، نىزارى، موللا بىلال ... قاتارلىق ئالىم - ئەدىبلەر يالغۇز ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىلا ئەمەس، بەلكى ئېلىمىزنىڭ، جۈملىدىن دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدىمۇ يۇقىرى ھۆرمەت بىلەن ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىدىغان مەشھۇر زاتلاردۇر. «ئوغۇزنامە»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۇلھەقايىق»، «قىسسەئى رابغۇزى»، «خەزائىنۇل مەئانى»، «خەمسە»، «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ... قاتارلىق دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە ئەسەرلەر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نەمۇنىلىرى ۋە ئېپتىخارىدۇر.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلىرىدە مەيدانغا كەلگەن ۋە ھەرقايسى ئىلمىي ئېقىملارغا مەنسۇپ بولغان ئاشۇ ئالىم - ئەدىبلەرنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرىنى ھەم ئۇلارنىڭ بەدىئىي ئىقتىدارىنىڭ كۆرۈنەرلىك مەھسۇلى بولغان ئاشۇ بىر قاتار نەسرىي ۋە نەزمە ئەسەرلەرنى ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك ئىلمىي ئەسەرلەرنى ېيزىپ ئېلان قىلدى. «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىغا دائىر تەتقىقات تېزىسلىرى»، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى دەرسلىكى پروگراممىسى»، «فارابىي شېئىرلىرىدىن نەمۇنە»، «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمقامۇسى— «قۇتادغۇبىلىك» »، «پۈتمەس - تۈگىمەس بايلىق ۋە ئەبەدىي يادىكارلىق»، «يېپەك يولىدىكى بىباھا گۆھەر — ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «ئەلشىر ناۋائى ۋە سەددى ئىسكەندەر»، «پەرھاد - شېرىن تراگېدىيىسى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى رىۋايەت شەكلى»، «قۇتادغۇبىلىكنىڭ ئىلمىي قىممىتى»، «يېپەك يولى سىمفونىيىسىنىڭ مەنىۋى قىممىتى»، «ناۋائىنىڭ مىراسلىرىنىڭ مەنىۋى قىممىتى»، «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمقامۇسى — «قۇتادغۇبىلىك» قاتارلىق ئەسەرلەرنى مۇشۇ تېمىغا دائىر ېيزىلغان ئەسەرلەرنىڭ ناھايىتىمۇ ئاز بولغان بىر قىسىم ۋەكىلى سۈپىتىدە كۆرسىتىشكە

بولىدۇ. ئابدۇشۇكۇر ئەپەندى بۇ ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئېتنىك مەنبەلىرى، ژانىرلىرى، مەزمۇنلىرى، بەدىئىي شەكىللىرى، ئۇسلۇبى، ئىپادىلەش ۋاستىلىرى، تارىخىي ئېقىملىرى، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئاساسلىق نامايەندىلىرى ۋە تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتى تارىخىدا تۇتقان يېتەكچىلىك ئورنى قاتارلىق مەسىلىلەرنى يورۇتۇپ بەردى.

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆزبېكنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى ئۇستىدىكى تەتقىقاتىدا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتى تارىخىدىكى تەڭداشسىز ئەزىمەتلەردىن بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەلشىرناۋائىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىشنى ئاساسىي نۇقتا قىلدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» توغرىسىدىكى تەتقىقاتى ئالاھىدە چېلىشقارلىق بولدى. ئابدۇشۇكۇر ئەپەندى ئۆزبېكنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدە ئېلان قىلغان نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلىرى ۋە كېيىنكى تەتقىقاتى ئاساسىدا «قۇتادغۇبىلىك خەزىنىسى» دېگەن چوڭ تېپتىكى ئەسىرنى يازدى (بۇ ئەسەر ھازىر شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا نەشر قىلىنىشىنى كۈتۈپتۇرماقتا). ئۇ بۇ ئەسىردە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيەتلىرى، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ نامى، ھەجمى، خاراكتېرى، نۇسخىلىرى، ئەسەرنىڭ يېزىلىش جەريانى ۋە تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى، ئەسەرنىڭ ۋەقەلىكى، ئىدىيىسىدىكى مەزمۇنى، بەدىئىي ئالاھىدىلىكى ۋە بەدىئىي ئۇسلۇبى، ئىپادىلەش ۋاستىلىرى، ئەسەرنىڭ ئىلمىي قىممىتى ۋە تارىخىي ئەھمىيىتى، «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتشۇناسلىقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى بايان قىلىپ، ئەسەرنىڭ يۇكسەك ئىلمىي ۋە بەدئىي قىممىتىنى يورۇتۇپ بېرىپ، ئۇنىڭ تېخى تولۇق ئېچىلىپ بولمىغان بىر چوڭ خەزىنە ئىكەنلىكىنى روشەن كۆرسىتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇرخۇن - يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى، تۇرپان تېكىستلىرى، قاراخانىلارنىڭ بەدئىي يادىكارلىقلىرى ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئۇزاقتىن بېرى تالاش - تارتىش ئۇستىدە تۇرۇۋاتقان تىل ۋە مەدەنىيەت ئېبرىسىيتى مەسىلىسى ھەققىدە ئۆزىگە خاس قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويدى، يەنى «قۇتادغۇبىلىك» تىلىنىڭ سىڭقوسىلى تۈتۈك «ئالتۇن يارۇق» تا قەيت قىلغان تۈرك - ئۇيغۇر تىلى دېگەن تىل بىلەن بىر تىل ئىكەنلىكىنى روشەنلەشتۈردى.

قىسقىسى، «قۇتادغۇبىلىك خەزىنىسى» نى «قۇتادغۇبىلىك» كە دائىر بارلىق مەلۇماتلارنى ئۆزىگە تولۇق مۇجەسسەملەشتۈرگەن چوڭ خەزىنە، قامۇس ۋە مەدەنىيەت بىناكارلىقى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

3. ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتىگە دائىر تەتقىقات

ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئۆزبېكنىڭ مەنبە ئېقىملىرى، ئەلنەغمە ۋە كلاسسىك شەكىللىرى، بەدئىي تۈزۈلۈشى ۋە قىممىتى جەھەتتىن ئاجايىپ چوڭ خەزىنە بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدا يارىتىلغان «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى خەزىنىسى»، «ئۇيغۇر بۇددا مانىزم تەسىرى سەنئىتى خەزىنىسى» ۋە «ئۇيغۇر مۇقاملىرى خەزىنىسى» دىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ خەزىنىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر مۇقاملىرى، بولۇپمۇ كلاسسىك 12 مۇقامنىڭ مۇزىكىلىرى، ناخشا - ئۇسسۇللىرى، رېتىم، ئۇدار، ۋەزىنلىرى، شېئىرىي تېكىستلىرى، كلاسسىك شائىر ۋە مۇزىكانتلىرىمىزنىڭ ئۇيغۇر

مۇقاملىرىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ۋە قوشقان تۆھپىلىرى ھەققىدە جاپالىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقام ھەققىدە»، «ئامانىنساخان ۋە 12 مۇقام»، «12 مۇقام ھەققىدە»، «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقام ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مەسىلىلىرى»، «12 مۇقام ۋە تۇردى ئاخۇن»، «12 مۇقامنىڭ تارىخىي قاتلىمى ۋە ئېستېتىك ئالاھىدىلىكلىرى»، «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مەنبە - ئېقىملىرى توغرىسىدا»، «12 مۇقام ھەققىدە 24 مۇھاكىمە»، «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ تۆت چوڭ ئالاھىدىلىكى» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى ۋە شۇ ئاساستا «ئۇيغۇر مۇقاملىرى خەزىنىسى» دېگەن چوڭ تېپتكى كىتابنى يېزىپ چىقتى (بۇ كىتاب شىنجاڭ داشۆسى نەشرىياتى تەرىپىدىن 1994 - يىلى ئىككى تومлۇق قىلىپ نەشر قىلىنغان).

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى توغرىسىدىكى تەتقىقاتىدا، ئۇيغۇر مۇقامىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى، ئۇنىڭ ھەرقايسى جايلار ۋە دەۋرلەردىكى شەكىللىرى، تەرەققىيات جەريانى، ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقامنىڭ شەكىللىنىشى، تارىخىي قىسمەتلىرى، ئۇنىڭ مۇزىكىلىق ئېستېتىكىلىق ۋە تېكىستولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرى، ئېستېتىكىلىق ۋە سىمانتىكىلىق قىممىتى، خەلقئارالىق ئەھمىيىتى، ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا ژارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش يوللىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ناھايىتى تەپسىلىي ۋە روشەن يورۇتۇپ بەردى. ئابدۇشۈكۈر ئېپەندىنىڭ ئۇيغۇر مۇقاملىرى توغرىسىدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرىنىڭ مېغىزلىق يېرى شۇكى، ئۇيغۇر مۇقاملىرى قانداقتۇر ئەرەب مەدەنىيىتى ۋە ھىندى سەنئىتىنىڭ ئېشىندىلىرىدىن قوپۇرۇلغان سۈنئىي، جانسىز گەۋدە ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر ئېتنولوگىيىلىك مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي يىلتىزىدىن كۆكلەپ چىققان گۈلزارلىق. ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ھەقىقىي ئانىسى ئۇيغۇر خەلق مەشرەپ مۇقاملىرى، ئۇيغۇر ئەلنەغمە سەنئىتى ۋە ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتى بولۇپ، ئۇ قەشقەر مۇقامى، كۇچا مۇقامى، دولان مۇقامى، خوتەن مۇقامى، قۇمۇل مۇقامى، تۇرپان مۇقامى ۋە ئىلى مۇقامى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان. ئۇيغۇر مۇقاملىرى نوقۇل مۇزىكىلىق سەنئەت ئەمەس، بەلكى مۇزىكا، ناخشا، شېئىر، ئۇسسۇل، تىياتىر ۋە چالغۇ ئەسۋابلىرى قاتارلىق ئامىللارنى بىر گەۋدە قىلغان كۆپ ژانىرلىق ۋە مول مەزمۇنلۇق، شۇنداقلا ئەڭ پائالىيەتچان، ئەڭ نەپىس نەغمىلەر تىزمىسى. شۇڭا، ئۇيغۇر مۇقاملىرىدىن خەۋەردار بولماي تۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ پەلسەپىۋى، بەدىئىي، ئەخلاقىي ۋە غايىۋى ئىدېئولوگىيىلىك مەدەنىيىتىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنولوگىيىلىك خاسلىقىنى، مىللىي خاراكتېرىنى، مىللىي ھېسسىيات ئۇرغۇلىرىنى ۋە باشقا مىللىي پسىخىك تۈزۈلمىسىنى چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ئۇيغۇر مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ ئاچقۇچلىرىدىن بىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇر مۇقاملىرى خەلق مەشرەپ مۇقاملىرى ۋە كلاسسىك 12 مۇقامدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. خەلق مەشرەپ مۇقاملىرى كلاسسىك 12 مۇقامنىڭ ئاساسى، كلاسسىك 12 مۇقام بولسا، خەلق مەشرەپ مۇقاملىرىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى، شۇنداقلا ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسىدىكى ئەڭ كامالەتلىك گۈزەل جەۋھەر بولۇپ، ئۇ سەئىدىيە - يەركەن خانلىقى دەۋرىدە ئۆزىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنىڭ دەسلەپكى گەۋدىسىنى تىكلىدى ۋە تارىخنىڭ شۇنىڭدىن بۇيانقى بوران - چاپقۇنلىرىغا قارىماي بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلدى.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىنىڭ ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى توغرىسىدىكى تەتقىقاتى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولۇپ، ئۇ بۇ ساھەدىمۇ ئۆزى ئۈچۈن ھەم ئۆز خەلقى ئۈچۈن بىر مۇنار تىكلىدى. شۇڭا، 1992 - يىلى

10 - ئايدا بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن ئۇيغۇر مۇقاملىرى خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىندا، ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىنگە «مۇقامشۇناس» (مۇقام سەنئىتى ئالىمى) دېگەن شەرەپلىك نام بېرىلدى.

4. غەربىي دىيار تاشكېمىر سەنئىتىگە دائىر تەتقىقات

بۇ تەتقىقات ئالمىنىڭ غەربىي دىيارنىڭ بۈددىزم دەۋرىدىكى بىناكارلىق، ھەيكەلتاراشلىق، نەققاشلىق، رەسساملىق، ئويمىچىلىق ساھەلىرىدىكى تەتقىقاتىغا قارىتىلغان. يېپەك يولى ئېچىلىشتىن ئىلگىرىلا بۇ زېمىندا كۆپلىگەن قىيا تاش رەسىملىرى ۋە قەدىمكى قەبرىگاھلىقلار، شەھەر - قەلئەلەر، لايدىن ياكى تۇچتىن ياسالغان ئېكونلار (بۇتلار) بولغان، كېيىن يېپەك يولى ئېچىلىپ ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي بارلىققا كەلگەن بۈددىزم سەنئىتى بۇ دىيارنىڭ تەسۇرىي سەنئىتىگە يېڭى كۈچ بېغىشلىدى. خوتەندىن تاكى قۇمۇلغىچە بىر قاتار بۈددا ئىبادەتخانىلىرى، بېكىسۇنلار (راھىبلار) ئىستىقامەتگاھلىرى، بۈددا ھېكمەت زاللىرى، جەسەت مۇنارلىرى، بۈددا تاشكېمىرلىرى ۋە «مىڭ ئۆي» لىرى مەيدانغا كەلدى. ئۇنىڭدىكى ئېكونلار، قورچاقلار، تام رەسىملىرى، سىزما ۋە ياغاچ ئويما رەسىملەر، يېپەككە سىزىلغان رەسىملەر قاتارلىق سەنئەت بۇيۇملىرى ھەجمىنىڭ چوڭلۇقى، كۆرۈنۈشىنىڭ رەڭدارلىقى ۋە كۆركەم - نەپىسلىكى بىلەن ھەيران قالارلىق ئىدى. غەربىي دىيارنىڭ بۇ تاشكېمىر سەنئىتى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگىچە، ۋاقىت ئېكەكلىرىنىڭ ئېكەكدىشى بىلەن بۇزۇلۇپ خارابلىشىشقا باشلىغان. بۇ مەدەنىي يادىكارلىقلار ئۆز زامانى ئۆچۈن ناھايىتى يۇقىرى بەدىئىي ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ۋاقىتنىڭ ئۆزىرىشى بىلەن كىشىلەرنىڭ خاتىرىسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىۋاتقانىدى. ناھايىتى يۇقىرى مالىيە كۈچى ۋە مەدەنىيەت فوندى ئاساسىدا بارلىققا كەلتۈرۈلگەن مۇشۇنداق بىر بۈددىزم سەنئىتى خەزىنىسىنى مۇكەممەل بىر ئۆرنەك كىتاب شەكلىدە بولسىمۇ «ئۆلمەسلىك» ھالىتىگە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئاشۇنداق بىر ئۇلۇغۋار غايىنى كۆڭلىگە پۈككەن ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن قانچە قانچىلىغان كىتابلارنى كۆرۈپ چىققان، نۇرغۇنلىغان بۈددا ئىبادەتخانىلىرىنى زىيارەت قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئەينى چاغلاردا ئەنگلىيە، گېرمانىيە، ياپونىيە، روسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئېلىپ كېتىلگەن شىنجاڭ تاشكېمىر سەنئىتى جەۋھەرلىرىنىڭ رەڭلىك فوتو سۈرەت نۇسخىلىرىنى ئامالىنىڭ بارىچە قولغا كىرگۈزۈپ، تېخىمۇ ئېنىق بولغان بىرنەچە قول ماتېرىيالغا ئىگە بولغان ۋە بۇ ماتېرىياللار ئاساسىدا كەڭ تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «كۇسەن ئۇسۇلى ھەققىدە»، «قەدىمكى كۇسەننىڭ كلاسسىك ئۇسۇلى»، «كۇسەن مەدەنىيىتى ۋە ئۇسۇل سەنئىتى»، «كۇسەن رەسساملىرىنىڭ ئېستېتىك ئېڭى توغرىسىدا»، «ئىسلامىيەتكىچە غەربىي دىيار ئۇسۇل سەنئىتىنىڭ تەسۇرىي ئۇچۇرى»، «شەرقىي تىيانشان ئېتىكىدە قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات»، «غەربىي دىيار تاشكېمىر سەنئىتى» قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى ۋە شۇ ئاساستا «غەربىي دىيار تاشكېمىر سەنئىتى خەزىنىسى» (بۇ كىتاب ھازىر شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا نەشر قىلىنىۋاتىدۇ) دېگەن كىتابنى يېزىپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئۇتۇقلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە مۇھىم رول ئويناپ، يوقىلىش خەۋپى ئاستىدا تۇرۇۋاتقان غەربىي دىيار بۈددا سەنئىتى قايتا ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولدى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «غەربىي دىيار تاشكېمىر سەنئىتى خەزىنىسى» دېگەن كىتابىدا، شىنجاڭ تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ كۆچلۈك يەرلىك پۈراققا ۋە قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى، «مىڭ ئۆي» سەنئىتى بولسا، شىنجاڭدىكى قەدىمكى قىيا تاش سەنئىتىنى ئاساس قىلىش بىلەن بىللە، ھىندى، قەدىمقى گرېك ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سەنئىتى ئۇسلۇبىدىكى ئىلغار ئامىللارنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن ۋە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىلمىي ئاساستا يورۇتۇپ بەردى. شۇڭا، بۇ كىتاب ئۇيغۇر مەدەنىيىتى سىستېمىسىدا غايەت زور تەسىر قوزغايدىغان مەدەنىيەت ئەلئېھرامىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

5. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەنسۇبى ئىللەتلىرىگە دائىر تەتقىقات

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇرلارنىڭ ماكان ئۇپۇقىدا تۇرغان قىياپىتىنى كۆرۈش ۋە زامان داۋىنىدا تۇتقان ئوبرازىنى بىلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ قەدىمكى دەۋردىن ھازىرغىچە بولغان مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلدى ۋە شۇ ئارقىلىق يېپەك يولىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ يېپەك يولى دەۋرىدە «توققۇز ھېكمەت» كە ئىگە مەرىپەتلىك مىللەت ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ، كىشىلەرگە ئىپتىخارلىق بېغىشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مىللىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ۋە روھىي مۇھىتىدا ساقلانغان ھەم ئەسرلەر داۋامىدا نۇرغۇنلىغان پاجىئەلىك ۋەقەلەر ۋە ھەسرەتلىك ھادىسىلەرنى پەيدا قىلغان، ھازىر ۋە بۈنىڭدىن كېيىنمۇ ئاشۇنداق خەۋپ تۇغدۇرۇش ئېھتىمالى بولغان مەنسۇبى ئىللەتلىرى توغرىسىدىمۇ تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «ھەشەمەتخورلۇقنىڭ 10 چوڭ كاساپىتى»، «ئەنئەنسۇبى ئاڭ ۋە زامانسۇبى ئاڭ»، «بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل مىللىي ئۇيغىنىش»، «روھنى ساغلاملاشتۇرۇش — مىللەتنى گۈللەندۇرۇشنىڭ مۇقەددىمىسى»، «ھەسەتخورلۇق ھەققىدە ھەسرەتلىك خىياللار»، «مىللەتنىڭ بىرلىك - ھەمدەملىكى ۋە ئۇنىڭ يۇرتبازلىققا يەملىكى»، «مىللەتنىڭ ئۆز ئۆزىنى بىلىشى ۋە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ئۇچ بۇرجىكى»، «يېپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت»، «يېپەك يولى ۋە تۆگە قۇشى روھى» قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسى، مەدەنىيەت پىسخىكىسى ۋە تۇرمۇش شەكلى جەھەتتىكى بىر قاتار ئىللەتلىرىنى ئېچىپ كۆرسەتتى.

بىر مىللەتنىڭ قايسى ئېتنىك تۇركۈمگە مەنسۇپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ تارىخ سەھىپىسىدە ۋە دۇنيا سەھنىسىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشى نۇرغۇن ئامىللارغا باغلىق، لېكىن بۇ ئامىللارنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن مۇھىمى ۋە ھەممە ۋاقىت باشتىن كەچۈرۈشكە تېگىشلىك بولغىنى ئۇنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىدۇر. مىللەت تۈركۈمى ئۆزىنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرىدىلا دىنىي ئېتىقاد، مۇراسىم، ئۆرپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇن ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قاراشلىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ روھىيەت رېتىمىنى شەكىللەندۈرگەن بولىدۇ. مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشى ۋە ئۆز ئىقتىدارىنى تولۇق جارى قىلىپ يۇقىرى كامالەتكە قەدەم قويالىشى ئۇنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئۆزىنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، مال - دۇنيا ھېرىسمەنلىكى، ئەيش - ئىشرەت ۋە پەس ئارزۇ - ھەۋەسلەرگە بېرىلگەن مىللەتنىڭ تەقدىرى تولىمۇ پاجىئەلىك بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ روھىيىتىدىكى ناچار ئىللەتلەر بىر ئۇچۇر بولۇپ، ئۇ تارىخىي كەچۈرمىشلەرنىڭ

مەنىۋى لاتقىلىرىدىن خەۋەر بېرىدۇ. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇرلارنىڭ روھىيىتىدە، يەككە ھايات كەچۈرۈش ئىقتىدارى كۈچلۈك، ئەمما مىللىي ئۈيۈشچانلىق ئىقتىدارى ئاجىز، سودا ۋە تەۋەككۈلچىلىك ئىقتىدارى كۈچلۈك، ئەمما سىياسىي پائالىيەتچانلىق ئىقتىدارى ئاجىز، ھېسسىي بىلىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، ئەمما ئەقلىي بىلىش ئىقتىدارى ئاجىز بولۇشتەك نۇقسانلارنىڭ بارلىقىنى، بۇ ئاجىزلىقلارنىڭ كونكرېت ئىپادىلىرى ئىچكى ئىتتىپاقسىزلىق، تەمەخورلۇق (روھىي تىلەمچىلىك)، خوشامەتچىلىك، (قوللۇق)، ئىككى يۈزلىمىلىك (مۇناپىقلىق)، چېقىمچىلىق، ساتقۇنلۇق، رەھىمسىزلىك، زالىملىق، تەكەببۇرلۇق، مەنسەپخورلۇق، شۆھرەتپەرەسلىك، نامەردلىك، ھەسەتخورلۇق، ئالدامچىلىق، پىتنەخورلۇق، ئاچكۆزلۈك، ھاماقەتلىك، تەنتەكلىك، ھورۇنلۇق، ھاۋايى ھەۋەسخورلۇق... قاتارلىق جەھەتلەردە كۆرۈلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆز مىللىتىنىڭ نۇقسانلىرىنى بايقاش، ئېچىپ تاشلاش ۋە تۈزىتىش مەسلىسىنى ئەڭ دەسلەپ ئوتتۇرىغا قويغۇچىلارنىڭ بىرى. بىراق، ئۆز مىللىتىنى ھېسسىي مۇھەببىتى بىلەن سۆيىدىغان بەزى ئاقكۆڭۈل كىشىلەر دەسلەپكى چاغلاردا بۇنى توغرا چۈشىنىپ كېتەلمەي، بۇ «ئۆز مىللىتىمىزنى سۆككەنلىك»، «مىللىتىمىزنىڭ ئوبرازىنى خۇنۇكلەشتۈرگەنلىك»، «مەرىپەتچىلەرنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىنى چىللىغانلىق»... دېيىشتى. بىلىش كېرەككى، ھازىر ئۇچۇر دەۋرى، رىقابەت دەۋرى، بۇ ھال بىزدىن غەپلەت ئۇيقۇسىدىن دەرھال ئويغىنىپ، دۇنياغا كۆز تىكىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بىر كۈن كېچىكسەك ئويغىنىش دەۋرىدىن نەچچە يىل، ھەتتا نەچچە ئون يىل كېيىن قالغانلىق بىلەن باراۋەر بولىدۇ. شۇڭا، بىز بېكىنمىچىلىك، نادانلىق، ھاماقەتلىك قاتارلىق ناچار ئىللەتلەرنى چۈرۈپ تاشلاپ، روھىي جەھەتتىن پاكلىنىشىمىز، ھەر تەرەپكە يول ئېچىش ۋە ئەتراپلىق قوبۇل قىلىش روھىمىزنى يېتىلدۈرۈپ، تاشقى دۇنيادىن كۈچ-قۇۋۋەت ئېلىپ تۇرۇشىمىز، ھېسسىي تەپەككۇر ئالىمىدىن ئەقلىي، نەزەرىيىۋى تەپەككۇر ئالىمىگە ئۆتۈشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ئۆزىمىزنى روناق تاپقۇزۇپ، دۇنيادىكى مەدەنىيەت ساپاسى يۇقىرى بولغان ئىلغار مىللەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلالايمىز.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ ئىلمىي تەتقىقاتى ئاساسىدا يېزىپ چىققان كىتابىدا ماقالىلىرىدە بىر قاتار يېڭى نەزەرىيىۋى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ئۇنىڭ بىر يۈرۈش يېڭى تەپەككۇر قۇرۇلمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي نۇقتىلىرىنى ئىخچاملاپ تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

بىرىنچىسى، «قاتلام نەزەرىيىسى» مېتودولوگىيىسى قارىشى.

ئۇنىڭ بۇ قارىشى بارلىق تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە روھىيەت ھادىسىلىرى تۈزۈلمە ۋە جەريان، ماكان ۋە زامان جەھەتتە ئونتولوگىيىلىك (ئەسلىزاتلىق) قاتلامغا ئىگە، شۇڭا ئۇنى بىلىش ۋە ئىزاھلاش ئۇسۇلىمۇ گنوسېئولوگىيىلىك (بىلىش نەزەرىيىسى) جەھەتتىن قاتلام مېتودولوگىيىسى پرىنسىپى بويىچە بولۇشى لازىم دېگەن پىكىرگە مەزكەزلىشىدۇ.

ئىككىنچى، تارىخنى ئۆز ئۇچۇرى ئارقىلىق تەتقىق قىلىش مېتودولوگىيىسى قارىشى.

بۇ قاراش تارىخنى ماددىي بۇيۇم، يېزىق ۋە ۋەسىقىلەر قاتارلىق تارىخ ئۇچۇرلىرى ئارقىلىق تەتقىق قىلىش — تارىخ تەتقىقاتىدىكى يېڭى مېتود بولۇشى لازىم دېگەن پىكىرگە مەركەزلىشىدۇ.

ئۈچىنچى، تارىخنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈشى قارىشى.

بۇ قاراشنىڭ ئاساسىي نۇقتىسى مۇنداق: ھەرقانداق تارىخ پۈتۈنلەي ئۆتمۈشكە ئايلىنىۋەر-مەيدۇ، ئۇنىڭ بىر قىسمى ھادىسە ۋە ۋەقە سۈپىتىدە ئۆتمۈشكە ئايلىنىدۇ؛ يەنە بىر قىسمى ئىنسانىيەتنىڭ تەجرىبە - ساۋاقلىرى سۈپىتىدە

مەڭگۈ ساقلىنىدۇ ۋە يېڭى قاتلامنىڭ ئۆلىنى راسلايدۇ، ماھىيەت ۋە ئۇسلۇب جەھەتتە يىراق جايلارغىمۇ كېڭىيىدۇ؛ بۇ — تارىخنىڭ جېنى، بىلىش جۇغلانمىسى، مەدەنىيەتنىڭ ھەقىقىي فوندى.

تۆتىنچى، قىسمەنلىكتە ئومۇمىيلىقنىڭ ئىپادىلىنىشى قارىشى.

بۇ قاراش مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ھەربىر دېتاللىرىدا، مىللىي فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ ھەربىر شاخچىلىرى، تارماقلىرى ۋە ھۈجەيرىلىرىدە، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس قىسمەنلىكى ئىپادىلەنگەندىن تاشقىرى، يەنە بىر پۈتۈن مىللىي مەدەنىيەت، سەنئەت ۋە مىللىي پسىخىكىنىڭ ئومۇمىي ئالامەتلىرى گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ دېگەن پىكىرگە مەركەزلىشىدۇ.

بەشىنچى، مىللىي مەدەنىيەت ئېرسىيىتى قارىشى.

بۇ قاراش مىللىي مەدەنىيەتنىڭ قەدىمكى گەۋدىسى، تارىخىي شەكىللىرى (فورماتسىيەلىرى)، پەيدا بولۇش مەنبەسى، تېپى، ئالاھىدىلىكى ساقلانغان ۋە داۋاملاشقان بولىدۇ دېگەن قاراشتىن ئىبارەت.

ئالتىنچى، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ يوقالمايدىغانلىقى قارىشى.

بۇ قاراش تارىختا ئەسلى نامى ۋە تارىخىي قاتلام شەكلى «يوقالغان» مىللەت ۋە مەدەنىيەتلەرنى «ئۆلگەن مىللەت»، «يوقالغان مەدەنىيەت» دېيىش توغرا ئەمەس، چۈنكى ئۇلارنىڭ كېيىنكى قاتلامدىكى ئېتنىك ۋە مەدەنىيەت تۈركۈمى ساقلانغان ۋە داۋام قىلغان بولىدۇ دېگەن قاراشتۇر.

يەتتىنچى، ئىنسانىيەت مەدەنىيەتنىڭ ناسلىقنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى قارىشى.

بۇ قاراش ھەرقايسى مىللەت تارىخىنى پۈتۈن ئىنسانىيەت تارىخىدىن ئۈزۈۋېلىپ، خەلقئارا پىكىر ئېقىمى ۋە مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگە ئۆز ئالاھىدىلىكى باھانىسى بىلەن چەك قويۇشقا ئۇرۇندىغان كۆز قاراشقا قارشى ھالدا، ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئالاھىدىلىك ۋە تەكشىسىزلىك بىر پۈتۈنلۈككە زىت ئەمەس دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

سەككىزىنچى، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ قاتلاملىق تەرەققىي قىلىش قانۇنىيىتى قارىشى.

بۇ قاراش بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى شۇ مىللەتنىڭ ئىجادىيىتىدىن چوڭ بولىدۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى ئاساسىدا باشقا مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىگە لازىملىق قىسمىنى ئۆزگەرتىپ قوبۇل قىلىش يولى بىلەن يېڭى مەدەنىيەت ۋە يېڭى ئۇسلۇب يارىتىپ بارىدۇ، بۇنداق راۋاجلىنىش جەريانى قاتلام بويىچە داۋام قىلىدۇ دېگەندىن ئىبارەت.

توققۇزىنچى، «ئىككى مەدەنىيەت» ۋە «بەش مەدەنىيەت» تېپى قارىشى.

«بۇ قاراش خىلمۇ خىل مەدەنىيەتلەرنى «يەرلىك مەدەنىيەت» ۋە «خەلقئارالىق مەدەنىيەت» (دۇنياغا يۈزلەنگەن) دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىيدىغان ھەم «گرېك - رىم مەدەنىيىتى»، «كۈسەن - كۇشان مەدەنىيىتى»، «سۇي - تاڭ مەدەنىيىتى»، «ئەرەب مەدەنىيىتى»، «مەدەنىيەت ئويغىنىشىدىن كېيىنكى يېقىنقى زامان مەدەنىيىتى» دىن ئىبارەت بەش خىل مەدەنىيەتنى دۇنياغا يۈزلەنگەن كلاسسىك مەدەنىيەت تېپى دەپ ئايرىيدىغان قاراشتۇر.

ئونىنچى، شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ ئۇچ باسقۇچى قارىشى.

بۇ، ئىسلام خەلپىلىكىنىڭ IX — XI ئەسىردىكى مەدەنىيەت دولقۇنى ھادىسىسىنى ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇد قەشقەرىنى ئۇچىنچى باسقۇچنىڭ باش ۋەكىلى دەيدىغان قاراشتۇر.

ئون بىرىنچى، يېڭى شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى بىشارىتى قارىشى.

بۇ، شەرق خەلقىنىڭ ئويغىنىشى، يېڭى يىپەك يولى ئالاقىلىرىنىڭ كۆچىيىشى، غەرب بىلەن شەرقنىڭ تەڭپۇڭلىشىشى، شەرقتە نەزەرىيىۋى تەپەككۇر ۋە مالىيە ئۇستۇنلۇكىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن يېڭى مەدەنىيەت ئويغىنىشى دەۋرىنىڭ يېتىپ كېلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى قاراشتۇر.

ئون ئىككىنچى، «كەلگۈسى بۇ يەردىن باشلىنىدۇ» دېگەن قاراش.

بۇ، ئىنسانىيەتنىڭ بايلىق، ئەمگەك ۋە بازارلىرى قويۇق مەركەزلەشكەن چوڭ قۇرۇقلۇق يەنىلا يىپەك يولىنى بويلاپ كېڭەيگەن ئاساستا يېڭى گۈللىنىشكە قاراپ يۈزلىنىدۇ، دېڭىز - ئوكيان قاتنىشى ئۇستۇنلۇكى ئورنىغا يېڭى، زامانىۋى چوڭ قۇرۇقلۇق قاتنىشى ئۇستۇنلۇكى دەۋرى باشلىنىدۇ دېگەن قاراشتۇر.

ئون ئۈچىنچى، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى يىپەك يولىدىن ئىلگىرىكى دەۋرى ۋە كېيىنكى

ئۇچ تارىخىي دەۋرى دەپ ئايرىش توغرىسىدىكى قاراش.

بۇ قاراش ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرىنى يىپەك يولىدىن ئىلگىرىكى سومېر، سىمىيان، سكىتاي دەۋرى بىلەن يىپەك يولىنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىردىن مىلادى XVI ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى گۈللىنىش، خارابلىشىش ۋە قايتا ئېچىلىش دەۋرىگە ئايرىشقا قارىتىلىدۇ.

ئون تۆتىنچى، قاتلاملىق ئېستېتىكا سىستېمىسى قارىشى.

بۇ، گۈزەللىك ۋە گۈزەللىك ھادىسىلىرىنى ئونتولوگىيىلىك گۈزەللىك، ئېستېتىكىلىق گۈزەللىك، ئېستېتىكىلىق تەربىيە، ئىنسان گۈزەللىكى، مەنىۋى گۈزەللىك، ئىقتىدار گۈزەللىكى قاتارلىق قاتلام ۋە تارماقلارغا ئايرىش قارىشىدۇر.

ئون بەشىنچى، پەلسەپە ئىسلاھاتى قارىشى.

بۇ قاراش پەلسەپە ئۇقۇمىغا يېڭى ئېنىقلىما بېرىش (پەلسەپىنى دۇنيانىڭ ماھىيىتى ۋە ئىنسانىنىڭ دۇنيادىكى ئورنى توغرىسىدىكى ئىلىم دەپ تەرىپلەش) مەسىلىسى، بىلىشنىڭ تارىخىي فورماتسىيىسىنى بەش ئىجتىمائىي فورماتسىيىسىدىن باشقا، يەنە ئانىمىزم (روھىيەتچىلىك)، تېئىزم (ئىلاھىيەتچىلىك)، پانتېئىزم (كۆپ خۇدالىق)، ماتېرىيالىزم ۋە دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمدىن ئىبارەت بەش تىپقا ئايرىش مەسىلىسى، ئاڭنىڭ مەنتىقى تىپى ۋە تارىخىي تىپى قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەر بىلەن پەلسەپىنىڭ ئوبيېكتى، تۈپ مەسىلىسى، ئالىي مەسىلىسى، مەۋجۇتلۇق قىممىتى، تۈركۈم كاتېگورىيىلىرى مەسىلىلىرى توغرىسىدىكى قاراشتۇر.

ئون ئالتىنچى، مۇقام مەدەنىيىتى قارىشى.

بۇ قاراش ئۇيغۇر مۇقام مەدەنىيىتىنىڭ نوقۇل مۇزىكا مەدەنىيىتى بولماي، بەلكى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئېتنىك مەدەنىيىتى ئاساسىدىكى فولكلور مەدەنىيىتى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى قاراشتۇر.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بۇ كۆز قاراشلىرى ئۇنىڭ ئالاقىدار كىتاب ۋە ماقالىلىرىدە روشەن بايان قىلىنغان. لېكىن ئۇنىڭ چىنلىق دەرىجىسى داۋاملىق تۇرۇپ ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتۈش بىلەن ئىسپاتلىنىدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ قىسقىغىنە ھايات مۇساپىسىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تارىخىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشتەك مۇشۇنداق بىر ئۇلۇغۋار غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا ھارماي-تالماي ئىزدىنىپ، كەشتى قەلبىنى سۆيۈندۈرىدىغان ئاجايىپ زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. ئۇ بۇ جەھەتتە ھەقىقەتەن ئۇلۇغۋار ئىشلارنى قىلدى، بۇ ھېچكىم كۆز يۇمالمايدىغان ئەمەلىي پاكىت. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئاشۇ ئىلمىي ئەمگەكلىرى ۋە قولغا كەلتۈرگەن زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ئاساسەن، ئۇنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىلىقىنىڭ پېشۋاسى دەپ ئاتاشقا ھەقلىقمىز.

يۇقىرىدا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىلمىي تەتقىقات تېمىلىرىنىڭ ئاساسلىق تەرەپلىرى ۋە مۇھىم مەزمۇنلىرى دەپ قارىغانلىرىمىزنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. لېكىن بۇ ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ تەتقىقاتى ئاشۇ بىرقانچە مەسىلە بىلەنلا چەكلىنىدۇ دېگەنلىك ئەمەس. مەرھۇم ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننى تېخى تولۇق ئۆگىنىپ بولالمىغانلىقىمىز، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى تولۇق ئوقۇپ چىقىش ۋە تەتقىق قىلىشتىن تېخى خېلى يىراق تۇرغانلىقىمىز ئۈچۈن، ئۇنىڭ تەتقىقات تېمىلىرىنىڭ ھەممە مەزمۇنلىرىنى تولۇق يورۇتۇپ بېرەلىدۇق دەپ ئېيتالمايمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن يەنە داۋاملىق ئىزدىنىشكە، تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنىڭ نەشرىيات مۇقەددىمىسى

ئىبراھىم مۇتىئى، ئامىنە ئابدۇرەھمان*

قىسقىچە مەزمۇنى: مەزكۇر مۇقەددىمىدە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئاپتورى مەھمۇد قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ تۇغۇلغان يېرى، «دىۋان»نىڭ قول يازمىسى ۋە ئۇنىڭغا كېيىنكى شەخسلەر تەرىپىدىن يېزىلغان خەت ئىزلىرى، قول يازمىغا كېيىنكىلەر تەرىپىدىن كىرگۈزۈلگەن ھەر خىل تۈزىتىشلەر، ئەسەر دۇنياغا مەلۇم بولغاندىن كېيىنكى تەتقىقاتلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە بۇ تەتقىقاتلاردا ساقلانغان مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەمدە ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنى ئىشلەشتە ئەمەل قىلىنغان پرىنسىپلار ۋە مېتودىكا مەسىلىلىرى بايان قىلىنغان.

摘要：本文讨论《突厥语大词典》的作者玛赫穆德·喀什噶里及其出生地，《突厥语大词典》的手稿及后人对手稿的各种修改、研究特点、存在的问题等。同时分析了英译本所遵循的原则和方法。

Abstract: This articles discusses Mahmud Kashagari, the author of Dictionary of Turkish Languages, which includes birthplace, manuscript and coming generations'inkmarks in it. Besides it also contains others revisions, characteristic of research and some problems in the process of research after the work was known to the public, it furtherly shows the principle and method acted on in its English translation.

مۇقەددىمە: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسى 1982 - يىلى ئامېرىكا خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلغان. ئىنگلىزچە تەرجىمىسىگە روبېرت دانكوف بىلەن جەمىس كېللىمېلەر مۇقەددىمە يازغان. مەزكۇر مۇقەددىمە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تەتقىقاتىدا مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. شۇڭا، «مۇقەددىمە»نى ئامىنە ئابدۇرەھمان مېنىڭ يېتەكچىلىكىمدە ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىقتى.

«مۇقەددىمە» دە «دىۋان» تەتقىقاتى ساھەسىدە كېيىنكى يىللاردا ئېرىشىلگەن بىرمۇنچە يېڭىلىقلار تونۇشتۇرۇلغان ۋە بىرمۇنچە يېڭى كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ كۆز قاراشلار ئىچىدىكى مەھمۇد

---

* ئىبراھىم مۇتىئى: شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى (نەشرگە تەييارلىغۇچى)
ئامىنە ئابدۇرەھمان: شىنجاڭ سىڭەن داشۆسى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى. (تەرجىمە قىلغۇچى)

قەشقەرنىڭ تۇغۇلغان يېرى، تەخەللۇسى ھەققىدىكى مۇلاھىزىلەرگە قوشۇلمىساقمۇ، ئەمما تەنقىدي تېكىست، «دىۋان» نىڭ تۈزۈلۈش تەرتىپى ۋە فونېتىكىلىق قۇرۇلۇشى ھەققىدىكى بىرمۇنچە تەتقىقات نەتىجىلىرى بىزنىڭ «دىۋان» تەتقىقاتىمىزغا ياردەمى بولار ۋە مەلۇم يېڭىلىقلارنى ئېلىپ كېلەر دەپ ئويلايمەن. «مۇقەددىمە» نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندا، ئىنگلىزچە نەشرىدە ئىشلەتكەن ترانسلىتراتسىيە ئورنىغا «دىۋان» دىكى ئەسلى ئەرەبچە يېزىلىشىنى ئىشلەتتۇق. سۆزلەرگە بېرىلگەن ترانسكرىپسىيىنى بولسا، بەزى تېخنىكىلىق سەۋەبلەرنى كۆزدە تۇتۇپ «دىۋان» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەرجىمىسىدە ئىشلەتكەن ترانسكرىپسىيە ھەرپلىرىگە ئالماشتۇردۇق. ماقالىنىڭ ھەجمىنى نەزەردە تۇتۇپ، «مۇقەددىمە» نىڭ بەزى جايلىرى قىسقارتىلدى.

ئىبراھىم مۇتىئى

1. يازما نۇسخا ھەققىدە ئىزاھات، ئىلگىرىكى نەشر نۇسخىلىرى ۋە لۇغەتلەر

بۇ ئەسەرنىڭ بىردىنبىر قول يازما نۇسخىسى ئىستانبۇلدىكى مىللەت گىنەل كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىدۇر. (ئەلى ئەمىر، ئەرەبچە 4189 №) ئۇ قارا تېرە مۇقاۋىلىق بولۇپ، بۇمۇقاۋا XX ئەسىرگە تەئەللۇقتۇر. قەغەزى شەرق ئۇسلۇبىدىكى قېلىن ئاق سېرىق قەغەز بولۇپ، بەزى يەرلىرى نەملىك ۋە ئوكسىدلىنىش نەتىجىسىدە سۇس جىگەررەڭ بولۇپ قالغان. بەزى ۋاراقلىرىنىڭ كېسىلگەن ۋە يىرتىلغان جايلىرى تار قەغەز پارچىلىرى چاپلىنىپ تۇزىتىلگەن. بەزى بەتلىرىنىڭ تاشقىرىغا چىقىپ كەتكەن جايلىرى باشقا بەتلەرگە تەڭ قىلىپ قاتلاپ قويۇلغان. بەتلەرنىڭ ئوتتۇرىچە كۆلىمى 165×239 مىللىمېتر. ھەربىر بەتنىڭ خەت يېزىلغان قىسمىنىڭ كۆلىمى 115+175 مىللىمېتر. ھەربىر بەتكە 17 قۇر خەت يېزىلغان. پۈتۈن تېكىست روشەن ۋە ئېنىق. خەتتى نەسخ بىلەن يېزىلغان بولۇپ، ھەممە ھەرپلەرگە سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان ھەرىكىلەر قويۇلغان. تولۇق ئاساس بىلەن شۇنىڭ ئېيتالايمىزكى، بۇ ھەرىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ۋە بىر قىسىم تۇزىتىشلەر كېيىنكى ئادەملەر تەرىپىدىن قويۇلغان. ۋاراقلارنىڭ چېتىگە ۋە قۇر ئارلىرىغا يېزىلغان تۇزەتمىلەر كېيىنكى ئادەملەرنىڭ قەلىمىگە خاس. كىتابنىڭ ئالدىدىكى تىتول بەتتە خېلى ئۇزۇن بىر ئىزاھات بولۇپ، ئۇ گەرچە ئەسلى تېكىست بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولسىمۇ، ئەمما ئەسلى تېكىستكە ئوخشاش قەلەم بىلەن يېزىلغان. كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى خاتىمە سۆزىدە ئاپتورىبۇئەسەر466/م 1074 - يىلى يېزىلدى (469/م 1077 - يىلىنىڭ خاتا يېزىلىشى بولسا كېرەك) دەپ يېزىپ قويغان. ھازىر ساقلىنىۋاتقان يازما نۇسخا ھىجرىيە 664/م 1266 - يىلى ئاپتورنىڭ ئۆز قول يازمىسىدىن كۆچۈرۈلگەن. پۈتۈن قول يازما نۇسخا 319 ۋاراق 638 بەت. بەت نومۇرى XX ئەسىرگە تەئەللۇق. قول يازما نۇسخىسى تۆپلەنگەندە 463 ،، 464 - بەتلەر بىلەن 477 ،، 478 - بەتلەردىن ئىبارەت ئىككى ۋاراق باشقا ئورۇنغا تۆپلىنىپ قالغان.

بۇ كىتابنىڭ بىرىنچى (ئەرەبچە) نەشرى كىلىسلى رىنئەت تەرىپىدىن ئۈچ تۇم قىلىپ نەشر قىلىنغان (1917 —1919 - يىللىرى). بۇ نۇسخىدا ھېچقانداق تەقرىز ياكى ئىزاھات بېرىلمىگەن.

كارل بروككېلمانىنىڭ سۆزلۈكى (MPW 1928). كارل بروككېلمان ئەسلى قول يازمىنىڭ كۆرەلمىگەچكە، بۇ سۆزلۈكنى پۈتۈنلەي «دىۋان» نىڭ (ئەرەبچە) بىرىنچى نەشرىگە ئاساسلىنىپ تۈزۈپ چىققان. قول يازمىنىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق خاتالىقلاردىن باشقا يەنە بىرىنچى نەشرىدە كەتكەن ھەممە ھەرپ خاتالىقلىرىمۇ شۇ پېتى ساقلانغان. بېسىم ئاتالاي تەرىپىدىن «دىۋان» نىڭ ئۈچ توملۇق تۈركچە تەرجىمىسى

(تەرجىمە 41 ـ 1939) ، بىر تومۇق ئاكسىمىل نۇسخىسى (1942) ۋە ئىندىكس (1943) نەشىر قىلىنغاندىن كېيىن «دىۋان» تەتقىقاتىدا ناھايىتى زور ئىلگىرىلەش بولدى. ئاتالاي نەشرى «دىۋان» نىڭ ئىلمىي ئۇسۇلىدا ئىشلەنگەن خېلى تولۇق نەشرىدۇر. ئاتالاي بەزى چاغلاردا ۋە بىر ـ بىرىگە زىت ئەھۋاللارغا دۇچ كەلگەندە، ئەسلى قول يازما نۇسخىسىغا مۇراجىئەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن كۆپ ھاللاردا ئاددىيلا «دىۋان» نىڭ بىرىنچى (ئەرەبچە) نەشرىگە ئاساسلانغان. يازما نۇسخىنىڭ ئاكسىمىل (سۈرەتكە ئېلىپ بېسىلغان) نۇسخىسىنىڭ بىرمۇنچە جايلىرى ئوچۇق ئەمەس، ئاساسەن ئوقۇغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋاراقنىڭ چېتىگە يېزىلغان ماتېرىياللار قىرقىپ تاشلانغان.

ئاتالاينىڭ ئەمگىكى «دىۋان» نىڭ ئەسلى يازما نۇسخىسىغا ئاساسەن تۈزىتىلىپ نەشىر قىلىنغان ئەرەبچە ئىندىكس (1957) بىلەن تولۇقلاندى. لېكىن ئۇنىڭغا تۈركىي سۆزلەرنىڭ يېزىلىش فورمىسى «دىۋان» نىڭ ئەسلى يازما نۇسخىسىگە ئوخشاش ئېلىنمايى، (تۈركچە) تەرجىمە نۇسخىسىدىكىگە ئوخشاش ئېلىنغان، خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش ئىندىكستىمۇ سۆزلەر «دىۋان» تەرجىمىسىدىكىگە ئاساسەن ئېلىنغان، شۇڭا بۇلاردىن پايدىلانغاندا، ئەسلى قول يازما نۇسخىسىغا سېلىشتۇرۇشتىن ئۆتۈش زۆرۈر بولىدۇ.

مۇتەلىپوۋ تەرىپىدىن نەشرىگە تەييارلانغان «دىۋان» نىڭ ئۆزبېكچە تەرجىمىسىگە كەلسەك، ناھايىتى روشەنكى، بۇ نۇسخا ئاساسەن بېسىم ئاتالاي تەرجىمىسىنى ئاساس قىلىپ ئىشلەنگەن.

سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان قەدىمكى تۈركىي سۆزلەر لۇغىتى (DTS 1969) «دىۋان» دىكى ھەممە سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭدا كەلتۈرۈلگەن ستاتىلارنىڭ كۆپچىلىكى «دىۋان» نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىدىن ئېلىنغان. ئەلۋەتتە ئايرىم جايلاردا مۇنداق نەقىللەرنىڭ ئەسلى يازما نۇسخىدىن ئېلىنغانلىرىمۇ بار. بۇ لۇغەت ئاساسەن بىر توپلامدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ماتېرىياللار پۈتۈنلەي دېگۈدەك «دىۋان» نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن ئېلىنغان. لېكىن گ. كلاۋسوننىڭ لۇغىتى (1972 E D) نى ئۇنداق دېگىلى بولمايدۇ. بۇ لۇغەت بېسىم ئاتالاينىڭ ئەسەرلىرىدىن كېيىن «دىۋان» تەتقىقاتىدىكى بىرىنچى مۇھىم تەرەققىياتقا ۋەكىللىك قىلىدۇ. كلاۋسون بۇ لۇغىتىدە، «دىۋان» نىڭ ئاكسىمىل نۇسخىدىكى ئەسلى تېكىستنى نەقىل كەلتۈرگەن (گەرچە بۇنىڭدا دىۋاننىڭ تۈركچە تەرجىمىسىدىكى توم ۋە بەتلەر كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ)، بۇنىڭغا ئۇ ئومۇمەن ھەربىر مۇھىم سۆزلەمگە بېرىلگەن ئىزاھاتنى ئەرەبچە پېتى تولۇق ئالغان. بەزىدە باشقا مىساللارنى ياكى بىر سۆزنىڭ «دىۋان» دا كۆرۈلمىگەن ھەممە شەكىللىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ھەممىدىن مۇھىمى ئۇ ئۆز ئەسىرىدە سۆزلەرنىڭ تارىخىي پرىنسىپ ئاساسىدىكى توغرا تەلەپپۇزىنى تىكلەشكە تىرىشقان. شۇنداق قىلىپ ئۇ بروككېلمان سۆزلۈكى، «دىۋان» نىڭ تۈركچە تەرجىمىسى ۋە قەدىمكى تۈركىي سۆزلەر لۇغىتىدىكى خاتالىقلارنى تۈزىتىشنى كۆزدە تۇتقان. ئەمما ئۇ بۇ جەھەتتە ئانچە ئىزچىل بولالمىغان. كۆپ چاغلاردا ئەرەبچە سۆزلەرنى خاتا نەقىل كەلتۈرگەن ۋە خاتا تەرجىمە قىلغان. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، كلاۋسون لۇغىتىنىڭ ئەھمىيىتى شۇنىڭدىكى، ئۇ «دىۋان» دىكى ھەممە لېكسىكولوگىيىلىك ماتېرىياللاردا دۇچ كېلىدىغان مەسىلىلەرنى كۆزدە تۇتقان.

2. بۇ نەشرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە تەرجىمە پرىنسىپى

تۆۋەندىكى پرىنسىپلار «دىۋان» نىڭ توغرا ۋە مۇكەممەل بىر تېكىستى ھەم تەرجىمىسىنى مەيدانغا كېلىرۇپ، تەتقىق قىلغۇچىلارنى توغرا ۋە ئىشەنچلىك ئاساس بىلەن تەمىنلەش مەقسىتىدە ئىشلەپ

چىقىدى.

(1) ئورىگىنالغا ئىمكان قەدەر يېقىن قىلىش

تەتقىدىي شەرھ بېرىش، ئەسلى قول يازما نۇسخىسىنىڭ ئەك ئوچۇق فاكسىملىنى ئاساس قىلغان ھالدا «دىۋان»نىڭ توغرا تېكىستىنى تۈرغۇزۇپ چىقىش، شۇنداق قىلغاندا، سۆزلەرنىڭ ئەسلى ئەرەبچە يېزىلىشىنى بېرىش زۆرۈر بولماي قالىدۇ. مۇنداق تەتقىدىي شەرھ تەرجىمىگە ھاشىيەدە بېرىلگەن ئىزاھاتتا ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. «دىۋان» دىن كەلتۈرۈلگەن بارلىق نەقىللەر يازما نۇسخىنىڭ بەت نومۇرى بىلەن كۆرسىتىلدى. ئىنگلىزچە تېكىستتە بارلىق تۈركچە ماتېرىياللارنىڭ چوڭ ھەرپ بىلەن بېسىلغان ترانسلىتراتسىيىسى ۋە كىچىك ھەرپ بىلەن بېسىلغان ترانسكرىپسىيىسى بېرىلدى. بۇنداق قىلىش ئەسلى ئورىگىنال بىلەن تەرجىمىسىنى سېلىشتۇرۇشقا ئوڭايلىق بېرىدۇ. تۈركچە سۆزلەرنىڭ تەبرىنى بەرگەندە بىز ئەرەبچە تۈپ سۆز ۋە ئىبارىلەر① نىمۇ بەردۇق. مۇنداق قىلىش بىزنى توپ ئىندېكستا سۆزلەرنى گۇرۇپپىلارغا بۆلۈش ئاساسى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

(2) تۈركچە ماتېرىياللارنى ئېنىق تۈرغۇزۇشنىڭ ئۇسۇلى

«دىۋان»نىڭ بۇ نەشرىدە ئەسلى تېكىست ئۇستىدە ئەستايىدىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئاساسىغا قۇرۇلغان مېتودولوگىيە پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىندى («سىيانىڭ رەڭگى ۋە كېيىنكىلەرنىڭقەلەمئىزى»، «خاتايىزىلغان، خاتا ئوقۇلغان سۆزلەر ۋە تۈزىتىش» دېگەن ماۋزۇلارغا قارالسۇن). مۇشۇ پرىنسىپلارغا ئەمەل قىلىنغاچقا، بىز نۇرغۇن كۆچۈرمە خاتالىرىنى ۋە كېيىنكىلەرنىڭ قەلىمىگە ئائىت خاتالىقلارنى تېپىپ چىقالىدۇق ۋە تۈزىتەلىدۇق.

(3) ۋاراقنىڭ چېتىدىكى ئىندېكستىن پايدىلىنىش

بۇ ئۆز ئىچىگە سۆزلەم قىلىپ ئېلىنغان سۆز (يەنى ئىسىم ۋە پېئىللارنىڭ تومۇرلىرى، بۇلار «دىۋان»دا ئىشلىتىلگەن سۆز تىزىش سىستېمىسى تەرتىپىدە بېرىلدى)، دىئالېكت ماتېرىياللىرى (بۇنداق ماتېرىياللار «D» ھەرپى بىلەن كۆرسىتىلدى)، گرامماتىكىلىق مەلۇماتلار (بۇلار «G» ھەرپى بىلەن كۆرسىتىلدى)، شېئىرلار (بۇلار «V» ھەرپى بىلەن كۆرسىتىلدى)، ماقال - تەمسىللەر (بۇلار «P» ھەرپى بىلەن كۆرسىتىلدى)، نامىلار (بۇلار شەخس نامىلىرى ۋە جۇغراپىيىلىك نامىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار «N» ھەرپى بىلەن كۆرسىتىلدى) قاتارلىقلارنى ئالىدۇ. مۇنداق ئىندېكس تۈزۈشتىن مەقسەت كىتابخانىلارنىڭ دىققىتىنى ھەر خىل مەخسۇس تېمىلار ۋە مەخسۇس ماتېرىياللارغا جەلپ قىلىشتىن ئىبارەت. مۇنداق ماتېرىياللارنىڭ زور كۆپچىلىكى مەزكۇر ساھەلەرگە خاس ئىندېكسلاردا بېرىلگەن. (مەسىلەن دىئالېكتلار ئىندېكسى، نامىلار ئىندېكسى دېگەندەك).

(4) ئىندېكس

ئاساسىي ئىندېكستا «دىۋان»دا ئۇچرايدىغان ھەممە تۈركچە سۆزلەرنىڭ بارلىق شەكىللىرى بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر تومۇردىن كەلگەن ھەرقانداق بىر سۆزنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە سىمانتىكىلىق مۇناسىۋەتلىرى كۆرسىتىلدى. نامىلار ئىندېكسىدا بارلىق سۆزلەر مەنە تۈرلىرى بويىچە گۇرۇپپىلاشتۇرۇلۇپ بېرىلدى. بۇنىڭ بىلەن سۆزلەرنى ئۇقۇملار بويىچە ئىزدەپ تېپىشقا ئاسانلىق تۇغدۇرۇلدى. بۇ يەنە خاس ئىسىملار، يەر نامىلىرى ۋە ئەرەبچە نەقىللەر ئىندېكسلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دىئالېكتلار ئىندېكسىگە «دىۋان»دا ئۇچرايدىغان ھەممە دىئالېكتلارغا ۋە سۆزلەرنىڭ دىئالېكتولوگىيىگە مۇناسىۋەتلىك ۋارىيانتلىرىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلاندى. ماقال - تەمسىللەر ۋە شېئىرلارنىڭ گرامماتىكىلىق ئىندېكسى ۋە گرامماتىكىغا ئائىت ئىلاۋىدە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ دىۋاندا بايان قىلغان ھەممە گرامماتىكىلىق ماتېرىياللىرى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىلدى. يازما نۇسخىدا

يىغىنچاقلانغان بارلىق تۈركچە ماتېرىياللارغا ترانسلىتراتسىيە (چوڭ ھەرپلەر بىلەن) ۋە ترانسكرىپسىيە (كىچىك ھەرپ بىلەن) بېرىلدى. ترانسلىتراتسىيە ئەرەبچە ھەرپلەرنى لاتىن ھەرپلىرى بىلەن ھەرپمۇ ھەرپ كۆچۈرۈشنى كۆزىستىدۇ. ترانسكرىپسىيە بولسا، مەھمۇد قەشقەرى تەسۋىرلەپ بەرگەن، بىز تولۇق ئىشەنگەن فونېتىكا سىستېمىسىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. لېكىن ئۇنىڭدا خوددى بىز ئىملا قائىدىسىدە كۆزىستىپ ئۆتكەندەك بەزى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەلۇم چەكلىمىلەرمۇ بار. (بۇ ھەقتە فونولوگىيە ۋە /d,d/ ‹ē›) ھەققىدىكى مۇلاھىزىلەرگە قارالسۇن) بۇ ترانسكرىپسىيىدە بولۇپمۇ سوزۇق تاۋۇشلار جەھەتتە خېلى زور دەرىجىدە تارىخىي پرىنسىپ ② ئاساس قىلىندى (يەنى سۆزلەرنىڭ ئوقۇلۇشى تارىخىي پرىنسىپلار بويىچە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى — ت)، «ئۇزۇن» سوزۇق تاۋۇشلار مەسىلىسىگە كەلسەك، بىز قول يازمىدا ھەرپ بىلەن كۆرسىتىلگەن ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسىنى ئەينەن كۆرسىتىپ ئۆتتۇق (يەنى سوزۇق تاۋۇش ھەرپلەر بىلەن ئىپادىلەنگەن بولسا بىز ئۇنىڭ ئۈستىگە سوزۇقلۇق ئالامىتى سۈپىتىدە بىر سىزىقچە قوشۇپ ئالدۇق. بۇ ھەقتە فونولوگىيە قىسمىغا قارالسۇن). لېكىن بۇ كۆپ ھاللاردا ئۇزۇن سوزۇقلۇقنى كۆرسەتمەي تەكىتلەشنى كۆرسەتكەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. تېكىستتا قىسقارتىلغان ياكى قوشۇلغان سۆزلەرنى ترانسكرىپسىيىدە تىرناق ئىچىدە بەردۇق. ئەسلى تېكىستتا سۆزنىڭ ئاخىرىغا قويۇلغان تورغۇچ ئالامىتى (o) نى بىز ھەممە يەردە ساقلاپ قالدۇق. بۇ خىل تورغۇچ يالغۇز سۆز ۋە جۈملە ئاخىرىدىلا كەلمەي باشقا جايلاردىمۇ كېلىدۇ. ئەرەبچىدە مىسال بىلەن ئىزاھلاشنى كۆرسىتىدىغان «يقال» سۆزىنى بىز قوش بايان ئالامىتى (: :) بىلەن ئىپادىلىدۇق. ئەرەبچىدە شېئىرلارنى كۆرسەتمەكچى بولغاندا، ئىشلىتىلگەن «قال» دېگەن سۆز ئورنىغا بىز «شېئىر» نى بىلدۈرىدىغان «V» بەلگىسى قوللاندۇق.

بىزنىڭ بارلىق ئىنگلىزچە تەرجىمىمىز تۈركچىنىڭ تەرجىمىسى ئەمەس، بەلكى ئەرەبچىنىڭ تەرجىمىسى. مەھمۇد قەشقەرى تۈركچىدىن بۇۋاستە تەرجىمە قىلغان جايلارنى بىز ئىنگلىزچىدە قوش تىرناق ئىچىدە بەردۇق. ئەگەر تەرجىمە تۈركچىنىڭ بۇۋاستە تەرجىمىسى بولماي، ئاپتور تەرىپىدىن بېرىلگەن ئىلاۋە بولسا، بىز بۇلارنى تىرناق ئىچىدە بەردۇق. مەھمۇد قەشقەرى تەرجىمىسىدە قىسقارتىپ ئالغان ياكى تولۇق بەرمىگەن جايلارنى بىز تولۇقلاپ تەرجىمە قىلغان بولساق، ئۇنىمۇتىرناق ئىچىدە بەردۇق③. بىز تەرەپتىن بېرىلگەن ئىلاۋىلەرنىڭ ھەممىسى تىرناق ئىچىگە ئېلىندى. مەھمۇد قەشقەرى تەرىپىدىن بېرىلگەن ئىزاھاتلارنىڭ ھەممىسى ئۆز پېتىچە ساقلاپ قېلىندى. تىرناق ئىچىدە قوش تىرناققا ئېلىپ قويۇلغان گۇمان ئالامىتى بىز تەرەپتىن قويۇلغان. بۇ ئالامەت تۈركچە سۆزنىڭ تەلەپپۇزى، مەنىسى ياكى ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسىدىكى ھەققىدىكى گۇمانىمىزنى بىلدۈرىدۇ.

«دىۋان»نىڭ باشقا قىسىملىرىدىكى ئىچكى ئىزاھاتلار تىرناق ئىچىدە بېرىلدى، بەتنىڭ چېتىدە بېرىلگەن ئاساسىي ئىندېكستا دەسلەپ ئۆچرىغاندىلا كۆرسىتىپ ئۆتۈلدى.

ھاشىيە ئىزاھاتلىرىنىڭ نومۇرى قول يازمىنىڭ ھەربىر بېتى ئۈچۈن يېڭىدىن باشلىنىدۇ. ھاشىيە ئىزاھاتلىرى ئەرەبچە تېكىستقا بېرىلگەن تەقرىز خاراكتېرلىك چۈشەندۈرۈشلەرنىسى، بەزىدە تەقرىز خاراكتېرىدىكى ئەسلەتمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قول يازما نۇسخىنىڭ ھەربىر يېڭى بېتىنىڭ مەزمۇنى باشلانغاندا، مۇناسىۋەتلىك توم ۋە ئۇنىڭ فاكسىمىل نۇسخا ۋە تۈركچە تەرجىمە نۇسخىسىدىكى بەت نومۇرى كۆرسىتىپ ئۆتۈلدى.

«تۈرك» («turk») سۆزى («türk») شەكلىدە يېزىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭغا (ئوغۇز-تۈركمەنلىرىگە قارىمۇ قارشى قويۇلغان) مەلۇم دىئالېكتلار گۇرۇپپىسىنى كۆرسىتىدىغانلىقى ئىپادىلەندۈرۈلدى. قۇرئان (قىسقارتىپ «Q» بىلەن ئېلىندى) دىن ئېلىنغان تەرجىمىلەر ئا. ج. بەردىنىڭ قۇرئان تەرجىمىسى (نيو-يورك 1955) دىن ئېلىندى.

3. ئومۇمىي مەلۇمات: ئاپتور، تىتول، مۇندەرىجە

1917 - يىلىدىن ئىلگىرى ئىستانبۇلدا «دۇئانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ بىرىنچى يازما نۇسخىسى دۇنياغا مەلۇم بولۇپ، نەشر قىلىنىش نەتىجىسىدە ئىلىم دۇنياسى ئوتتۇرا ئەسىر تۈرك دۇنياسى ھەققىدە ناھايىتى مول تىل ۋە ئېتنوگرافىيە ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىن قىلىندى④.

«دۇئانىنىڭ ئاپتورى مەھمۇد ئىبن ھۈسەين ئىبن مۇھەممەت بولۇپ، قەشقەرى ⑤ دېگەن تەخەللۇس بىلەن مەشھۇردۇر. ئۇ XI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى مەلۇم بىر ۋاقىتتا ئىسسىق كۆل بويىدىكى بارسغان شەھىرىدە (ھازىر بۇ يەر قىرغىزستان تېررىتورىيىسىدە) دۇنياغا كەلگەن. مەھمۇد قەشقەرى شۇ يەردە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماۋارا ئۇننەھر⑥ گە ھۆكۈمران بولغان قاراخانىلار سۇلالىسى جەمەتىگە مەنسۇپ.

قەشقەرى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئۇزۇن كېزىپ يۈرگەن، خۇددى ئۇنىڭ ئۆزى ئېيتىپ ئۆتكەندەك «ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن ئاياغ كېزىپ» چىققان. ئۇلارنىڭ «شۇئىلىرى ۋە قاپىيىلىرىنى» ئۆگەنگەن (يازما نۇسخا 3 - بەت). قەشقەرى كلاسسىك ئەرەب ئەدەبىياتى بويىچە يۇكسەك تەلىم ئالغان ئېسىلزادە مۇسۇلمان بولۇش بىلەن ئۆز يۇرتىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئەنئەنىلىرىنى ۋە سارايلاردىكى ئىسلام ئەنئەنىلىرىنى پىششىق بىلىدۇ. ئۇ بۇ ئەسەردە كېيىنكىلەرنىڭ (ئەرەبلەرنىڭ) تىلى بىلەن ئاۋۋالقىلارنى (تۈركىي خەلقلەرنى) چۈشەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. XI ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا بارغاندا تۈركلەر ئىسلام دۇنياسىدا ئۈستۈنلۈك قازانغان بىر تەبىقىگە ئايلانغانىدى. خۇددى قەشقەرى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك بۇ دەۋر: «تەڭرى دۆلەت قۇياشىنى تۈركلەر بۇرجىدا تۇغدۇرغان ۋە پەلەكنىمۇ شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۆگىلەتكەن» دەۋر ئىدى (يازما نۇسخا 2 - بەت) «دۇئان» خەلىفە ئەلمۇقتەدى (1075 — 1094) گە تەقدىم قىلىنغاچقا، ئۇنىڭ (ئاپتورنىڭ) بىۋاستە مەقسىتى باغدات‌تىكى ئابباسىلار ئوردىسىغا سەلجۇق فېئودالىلىرىنىڭ تىل ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنى چۈشەندۈرۈش بولسا كېرەك.

كىتابقا نام قىلىپ ئېلىنغان «دۇئان» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ئەڭ ياخشىسى «ئېنسىكلوپېدىيىلىك سۆزلۈك» دەپ چۈشەنسە ئوبدان بولار. ئالدى بىلەن بۇ ئەسەرنىڭ مۇقەددىمە قىسمىدا تۈركىي تىللارنىڭ دىئالېكتولوگىيە ۋە لۇغەتشۇناسلىق قائىدىلىرى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈلگەن. بۇنىڭدا يەنە بىر پارچە دۇنيا خەرىتىسى ئىلاۋە قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەرقايسى دىئالېكت گۇرۇپپىلىرىنىڭ ⑦ جۇغراپىيىلىك ئورنى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن، «دۇئان» تېكىستىنىڭ زور كۆپچىلىكى لۇغەتدۇر. ئۇ ناھايىتى مۇرەككەپ نەمۇنە سىستېمىسىدىن تەركىب تاپقان. «دۇئان» ناھايىتى زور بىر ئەرەب تىلى لۇغىتىنى ئۇلگە قىلىپ تۈزۈلگەن. ئاپتور ئۆزى تەسۋىرلىگەن تىلنى «تۈركىي» دەپ ئاتايدۇ. (بۇ كىتابتا بىز بۇنى «تۈركچە» دەپ تەرجىمە قىلدۇق) ئۇنىڭدا ئاساسەن قاراخانىلار قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى چىگىل قەبىلىسىنىڭ تىلى ئاساس قىلىپ ئېلىنغان. بەزى سۆزلەرگە «خاقانىيە»⑧ تىلى دەپ ئىزاھ بېرىلگەن. بۇ، «قاراخانىلار ئوردىسى»غا خاس سۆزلەر دېگەنلىك بولىدۇ. شۇنىڭدەك باشقا دىئالېكت گۇرۇپپىلىرىمۇ ئۆزىگە خاس ئىبارىلەر بىلەن پەرقلەندۈرۈلگەن. بولۇپمۇ قەشقەرى ئىككى مۇھىم دىئالېكتلار گۇرۇپپىسىغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ. بۇلار «تۈركلەر» (بۇ ئۆز ئىچىگە چىگىل، توخسى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى ئالىدۇ) ۋە «تۈركمەنلەر ياكى ئوغۇزلار» (بۇنى «غۇزىيە» دەپ ئاتايدۇ. قىپچاق ۋە باشقا قەبىلىلەرمۇ كۆپىنچە مۇشۇ تۈركۈمگە كىرگۈزۈلىدۇ)، بۇ سۆز ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن بولغان قىنىقلارغا كىرىدىغان سەلجۇقىيلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇ نەرسە ئېنىقكى، قەشقەرى قەبىلىلەرنىڭ تەركىبى ھەققىدە

بەرگەن كۆپچىلىك ماتېرىياللار ئوغۇز قەبىلىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. قەشقەرى يەنە ئۇرغۇن جۇملىلەر، ماقال - تەمسىللەر ۋە شېئىر- بېيىتلارنى مىسال قىلىپ كەلتۈرۈپ، بۇلارنى سۆزلەملەرنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى قىلغان. بۇنىڭدا ئەرەب لۇغەتشۇناسلىرىنى⑨ ئۆزىگە ئۈلگە قىلىپ ئالغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئاپتور لېكسىكىلىق ماتېرىياللارنى گۇرۇپپىلارغا بۆلۈشتە ئالاھىدە بىر يول تۇتقان. يەنى بىر خىل قوشۇمچىلار بىلەن ئايالاشقان سۆزلەرنى بىر يەردە بەرگەن. بۇ ھال قەشقەرىگە كىتابنىڭ مەلۇم جايلىرىنى گراممانىك بولۇپمۇ مورفولوگىيىلىك ئىزاھاتلار بىلەن بېزەشكە ئىمكانىيەت بەرگەن. بۇنىڭدا بولۇپمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى I جىلدنىڭ 4 - قىسمى (يازما نۇسخا 279 — 304 - بەتلەر) دە ئۆزۈندىن ئۆزۈن بايان قىلىنغان پېئىللار سىستېمىسى ھېسابلىنىدۇ⑩. مۇقەددىمە قىسمىدىكى دىئالېكت ماتېرىياللىرى، لۇغەتنىڭ ئۆزى ۋە گراممانىكا ھەققىدىكى قوشۇمچە ماتېرىياللار ۋە جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلار بىزگە XI ئەسىردىكى تۈركىي قەۋملەرنىڭ ئەھۋالى ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى تولۇق تەسۋىرلەپ بېرىدۇ.

«دىۋان» دىكى تىلغا ئائىت بولمىغان ماتېرىياللارمۇ بولۇپمۇ ئېتنوگرافىيە ۋە ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئائىت ماتېرىياللارمۇ بەك مۇھىم⑪. مەسىلەن، ئوغۇز قەبىلىلىرى ۋە ئۇرۇقلىرى ھەققىدىكى بايانلار (يازما نۇسخا 1—40 - بەتلەر) ۋە 12 مۆچەل كالېندارى توغرىسىدىكى مەخسۇس بايانلار (يازما نۇسخا 173 — 175 - بەتلەرگە قارالسۇن) ئېغىز ئېتنولوگىيىسىگە ئائىت مۇھىم ئاتالغۇلارنى شەرھلەيدىغان ماتېرىياللار ئەنە شۇنداق. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پائالىيەتلىرىگە ئائىت داستانلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك (بۇ ھەقتە يازما نۇسخىنىڭ 5— 622 - بەتلىرىدىكى «تۈركمەن» دېگەن سۆزگە بېرىلگەن ئىزاھاتقا قارالسۇن). بۇنىڭدىن تاشقىرى يەنە جەمئىيەت تەشكىلى ۋە ئائىلە قۇرۇلمىسىغا ئائىت ماتېرىياللار، دوستلۇق رېتسېپلىرى، خەلق تېبابىتىگە ئائىت مەلۇماتلار، ئاۋام ئىقتىسادى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىگە تەئەللۇق مەلۇماتلار بار⑫.

ئوتتۇرا ئەسىر تۈرك دۇنياسى ھەققىدىكى بۇ بىرىنچى قول ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى ئۆز دەۋرىدىكى «بۈاستە كۆزەتكۈچى» بىر مۇتەخەسسىس تەرىپىدىن توپلانغان بولۇپ، بۇ مۇتەخەسسىس ئۇلارنى تۈركلەرنىڭ ئەڭ يۇقىرى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ تەڭرى تەرىپىدىن بېرىلگەنلىكىگە ئىشىنىپ، شۇنىڭدەك تۈرك بولمىغان مۇسۇلمانلارنىڭ تۈرك قەبىلىداشلىرىنىڭ تىلى ۋە ئەنئەنىلىرىنى چۈشىنىش ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ توپلاپ چىققان. خۇددى ئىسلام دۇنياسىنىڭ دەسلەپكى ئەسىرلىرىدىكى ئەرەب فىلولوگلىرىغا ئوخشاش مەھمۇد قەشقەرىمۇ تۈركلەرنىڭ تىلى، شەجەرىسى ۋە مەدەنىيىتى ھەققىدىكى ماتېرىياللارنى رەتلەش ۋە بايان قىلىشتا تولۇق مۇۋەپپەقىيەت قازانغان.

4. ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى

قەشقەرى «دىۋان»دا تۇۋەندىكى تۆت ئورۇنغا ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ھەققىدە بىشارەت بېرىپ ئۆتىدۇ.

(1) خەلىفەئەلمۇقتەدىغا تەقدىم قىلىنغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن (يازما نۇسخا 3 - بەت) بىشارەت بېرىدۇ. ئىسلام مەنبەلىرىدىن بىزگە مەلۇمكى، ئەلمۇقتەدى ھىجرى 467 - يىلى 13 شەئبان (مىلادى 1075 - يىلى ئاپرېل) دا تەختكە ئولتۇرۇپ، 487 - يىلى مۇھەررەم (1094 - يىلى فېۋرال) دە ۋاپات لغان.

(2) كالېندار (تەقۋىم) ھەققىدىكى مۇھاكىمىدە بىشارەت بېرىدۇ. «بارس» دېگەن سۆزلەمگە

بېرىلگەن ئىزاھاتقا قارالسۇن (يازما نۇسخا 174 - بەتنىڭ ئاخىرىدا): «بۇ كىتابنى يازغان يىلنىمىز 466-يىلنىڭ مۇھەررەم ئېيى (بۇ مىلادى 1073 - يىلنىڭ سېنتەبىر - ئۆكتەبىر ئايلىرى) غا توغرا كېلىدۇ. بولۇپ يىلان يىلى كىرگەن ئىدى. بۇ يىل ئۆتۈپ 466 - يىلنىڭ (ۋاراقنىڭ چېتىگە باشقا بىر ئادەم 67 دەپ تۇزىتىپ قويغان) قەدەم قويغاندا، ئات يىلى كىرگەن ئىدى».

(3) 513 - بەتتىكى «نەك» دېگەن سۆزگە بېرىلگەن ئىزاھاتتا: «بۇ كىتابنى يازغان ۋاقتىمىز 469-يىلى ناك يىلىدۇر» (بۇ يىل نەك ياكى يىلان يىلى بولىدۇ).

(4) خاتىمە قىسمىدا (يازما نۇسخا 638 - بەتنىڭ تۆگەنچى قىسمىدا) «كىتابنى 464 - يىلى جۇمادىيەلئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا يېزىشقا كىرىشكەن (بۇ 1072 - يىلى يانۋارنىڭ 25 - كۈنى چارشەنبەگە توغرا كېلىدۇ.) ئىدىم، تۆت قېتىم قايتا يېزىپ تۇزىتىپ ۋە تەھرىرلەپ، 466 - يىلى جۇمادىيەلئاخىرنىڭ 10 - كۈنى دۈشەنبە تۈگەتتىم (بۇ 1074 - يىلى 10 - فېۋرالغا توغرا كېلىدۇ)». بۇنىڭ 2 - ماددىسىدىكى زىددىيەتنى ئەھمەد زەكى ۋەلىدى (توغان) ھەل قىلدى⑭. ئۇنىڭ كۆرسىتىپ ئۆتۈشىچە، يىلان يىلى ئەملەدە 469 - يىلى باشلىنىدۇ. ئات يىلى 470 - يىلدۇر. مۇنداق بولغاندا، «466» دېگەن رەقەم 469 نىڭ خاتا يېزىلغانلىقىدۇر. 469 - يىلنىڭ مۇھەررەم ئېيى 1076 - يىلنىڭ 8 - 9 - ئايلىرىغا توغرا كېلىدۇ. ۋاراقنىڭ چېتىدىكى ئاتالمىش تۇزىتىش يەنى 69 نى 70 دېگەن تۇزىتىش، بىرىنچى خاتالىق ئاساسىدا قىلىنغان مېخانىك «تۇزىتىش» بولۇپ، بۇ خاتا.

لۇيىس بازىن ئەھمەد زەكى ۋەلىدى توغان ئۇتتۇرىغا قويغان مەسىلە ھەققىدە بەك ماھىرانە بىر شەرھنى ئۇتتۇرىغاچىقاردى⑮ بازىنىڭ ئېيتىشىچە، «466 مۇھەررەم» «دىۋان» نىڭ دەسلەپ يېزىلغان ۋاقتىنىڭ بىر ئىزى ئىكەن، 466 - يىلى مۇھەررەم خوددى يۇقىرىدا 4 - ماددىدا كەلتۈرۈپ ئۆتكەن «خاتىمە» دىمۇ بار. بازىن «466» بىلەن «469» يىللار «دىۋان» نى قەشقەرى تۆت قېتىم قايتا يېزىشنىڭ ئاۋۋالقى 3 - قېتىمىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ دەيدۇ. شۇڭا بۇ يەردە دېيىلگەن 466 - يىل «دىۋان» ئەملەدە تاماملانغان 476 نىڭ كۆچۈرمە خاتاسى بولسا كېرەك. بۇ ھەقتە بازىنىڭ نۇقتىئىنەزىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: 466 - يىلنىڭ «دىۋان» يېزىپ تاماملانغانلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مۇددىتى بولالماسلىقىنىڭ ئىككى سەۋەبى بار. بىرىنچىدىن، بۇ ۋاقىت چوقۇم 469 - يىلىدىن كېيىن بولىدۇ. بۇ يىل «دىۋان» نىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. ئاپتور «بۇ كىتابنى مۇشۇ يىلى يازغانلىقى» نى تىلغا ئالىدۇ (يۇقىرىقى 2-، 3 -نۇقتىلار). ئىككىنچىدىن، ۋاقىت (تاماملانغان ۋاقىت) 467-يىلىدىن كېيىن بولۇشى كېرەك. چۈنكى 467 - يىلى مۇقەددى تەختكە چىققان (يۇقىرىقى 1 - نۇقتىنىڭ قارالسۇن) 466 - يىلى يىلان يىلى بولغانلىقتىنلا خاتىمىدىكى 469 - يىلنىڭ كۆچۈرمە خاتاسى بولالمايدۇ. قەشقەرى كىتابنى469-يىلىدىن ئىلگىرى يېزىشقا كىرىشكەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتكەن. ئۇ بۇ ئەسەرنى رەجەپ ئېيىغا كەلگەندىلا يېزىشقا باشلىغان. جۇمادىيەل ئاخىرىدا تاماملىغان. بۇ ۋاقىتمۇ يىلان يىلىدا بولۇشى كېرەك. بازىنىڭ خاتىمىدىكى 466-يىلنى 476 - يىل دەپ تۇزەتكىنىنى قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ. بۇ يەردىكى ئاي ۋە كۈنلەر بايان قىلىنغان جۈملە مۇنداق: «يوم الاثنين العاشر من جمادى الاخر من سنەست وستين) (15: 638) بازىن بۇنىڭ مەنىسى 466 - يىلىنىڭ 12 - جۇمادىيەلئاخىرى» دېگەندىن ئىبارەتلىكىنى بىلىدۇ. ئەمما بۇنى «يوم الاثنين العاشر من» دەپ ئوقۇش لازىم دەپ قارايدۇ. بۇ گەپ بويىچە بۇنىڭدىكى «يوم الاثنين» نى پەقەت دۈشەنبە دەپ ئوقۇشلا مۇمكىن، «ئالعاشر» 10 - كۈن دېگەن بولىدۇ. فورونولوگىيىلىك كالىندار جەدۋىلىنى تەكشۈرۈپ كۆرسەك، 10 - جۇمادىيەل ئاخىر 466-ۋە 469 - يىللارنىڭ دۈشەنبە كۈنى ئىكەن (474، 477، 482 - يىللاردىمۇ شۇنداق)، ئەمما 476-يىلى بۇ كۈن چارشەنبە ئىكەن.

بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، خاتىمىدىكى 466 - يىل 469 - يىلنىڭ كۆچۈرمە

خاتاسىدۇر. (4 - نۇقتىدا كۆرسىتىلگەندەك) ۋاقىت تەھلىلى بويىچە قارىغاندىمۇ 466 - يىلى 469 - يىلىنىڭ كۆچۈرمە خاتاسى (2 - نۇقتىسىغا قارالسا). 17 - 14: 174 - بەتلەردىكى مۇجمەل ئىبارىلەرنى تۆۋەندىكىچە چۈشىنىش كېرەك. «بۇ كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقتىمىز 466 - يىلىنىڭ مۇھەررەم ئېيى ئىدى. مۇشۇ يىل تۇغۇپ 470 - يىلى باشلانغاندا يىلان يىلى باشلىنىدۇ. «ئەسلى تېكىستنى مۇشۇنداق تۈزىتىپ ئوقۇساق، ئەسلى تېكىستتىكى زىددىيەت تولۇق ھەل بولىدۇ». ⑯

بۇ مۇلاھىزىمىز توغرا بولغاندا، «دىۋان» نىڭ خاتىمىسىدە كۆرسىتىلگەن يېزىلىپ بولۇش ۋاقتىنى 469 - يىلى جۇمادىيەلئاخىرنىڭ 10 - كۈنى (1077 - يىلى 1 - يانۋار) دۈشەنبە دەپ تۈزەتكەن ياخشى.

ھەپتىنىڭ كۈنلىرى	مىلادى	ھىجرىيە	ئىزاھات
چارشەنبە	1072 - يىلى 25 - فېۋرال	464 - يىلى جۇمادىيەلئەۋۋەلنىڭ 1 - كۈنى	كىتاب يېزىلىشقا باشلىغان
	1073 - يىلى 14 - مارت	465 - يىلى 2 - رەجەپ	كالا يىلى
	1073 - يىلى سىنتەبر - ئۆكتەبر	466 - يىلى مۇھەررەم	469 - يىلىنىڭ خاتا يېزىلىشى
دۈشەنبە	1074 - يىلى 2 - فېۋرال	466 - يىلى جۇمادىيەلئاخىرنىڭ 10 - كۈنى	بۇمۇ 469 - يىلىنىڭ خاتا يېزىلىشى بولسا كېرەك
	1075 - يىلى 4 - ئاپرېل	467 - يىلى شەئبانىنىڭ 13 - كۈنى	ئەلمۇقتەدىنىڭ تەختكە چىققان ۋاقتى
	1076 - يىلى 14 - مارت	468 - يىلى شەئبانىنىڭ 5 - كۈنى	بۇ لەھەك يىلى
	1077 - يىلى 14 - مارت	469 - يىلى شەئبانىنىڭ 15 - كۈنى	بۇ يىلان يىلى
	1078 - يىلى 14 - مارت	470 - يىلى شەئبانىنىڭ 26- كۈنى	بۇ ئات يىلى
	1076 - يىلى ئاۋغۇست - سىنتەبر	469 - يىلى مۇھەررەمگە توغرا كېلىدۇ	
دۈشەنبە	1077 - يىلى 9 - يانۋار	469 - يىلى جۇمادىيەلئاخىرنىڭ 10 - كۈنى	بۇ كۈننى ئاخىرقى قېتىم تەھرىرلىگەن قىلىنغان يىل دېسەك بولار
چارشەنبە	1083 - يىلى 25 - ئۆتەبر	476 - يىلى جۇمادىيەلئاخىرنىڭ 10 - كۈنى	
جۈمە	1083 - يىلى 27 - ئۆكتەبر	476 - يىلى جۇمادىيەلئاخىرنىڭ 12 - كۈنى	بۇ بازىرنىڭ كىتاب پۈتكەن يىل ھەققىدىكى پىكرى

5 - تېتول بەت

تېتول بېتىدىكى نەرسىلەرنىڭ (يازما نۇسخا 1 - بەت) ھېچبىرى قەشقەرنىڭ ئەمەس. شۇڭا بىز ئۇنى ئاساسىي تېكىست تەرجىمىسى قاتارىغا كىرگۈزمىدۇق. ئەمما بۇ بەتتىكى ماتېرىياللار ئەسلى

تېكستنىڭ تارىخىنى ئېنىقلاشقا نۇرغۇن پايدا يەتكۈزەلەيدۇ. تا مۇشۇ كۈنگىچە بۇ ماتېرىيال ناتوغرا چۈشىنىلىپ كەلمەكتە. شۇڭا بۇ بەت ھەققىدە تەلتۆكۈس مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئاۋۋالقى ئىككى قۇردا ئەسەرنىڭ ماۋزۇسى ۋە ئاپتورى كۆرسىتىلگەن بولۇپ، بۇ تامامەن كۆچۈرگۈچىنىڭ قەلىمىدىن چىققان.

ئەسەر ماۋزۇسى بىرىنچى قۇردا بولۇپ، بۇنىڭ تولۇق تېكىستى: «كىتاب دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دېگەندىن ئىبارەت.

2 - قۇردا «مەھمۇد ئىبنى ھۈسەين ئىبنى مۇھەممەت ئەلكاشغەرىنىڭ ئەسىرى، ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي» دېگەندىن ئىبارەت سۆزلەر يېزىلغان.

شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى قۇر بوش قالدۇرۇلۇپ، 15 قۇرلۇق بىر ئۇزۇن تېكىست يېزىلغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ بەتتىكى ئومۇمىي قۇر سانى 17 بولۇپ باشقا بەتلەردىكى قۇر سانىغا ئوخشاش. قەلەم ئىزىدىن قارىغاندا، بۇ سۆزلەر يازما نۇسخىنىڭ باشقا قىسىملىرىنى كۆچۈرگەن ئادەم قەلىمىدىن چىققان. (پەرقى پەقەت ئىشلەتكەن قەلەمى سەل ئىنچىكىرەك).

شۇنداق پەرەز قىلىش مۇمكىنكى، كۆچۈرگۈچى ياكى ھامىيسى بۇ بەتتىكى سۆزلەرنى پۈتۈن ئەسەرنى كۆچۈرۈپ بولغاندىن كېيىن يازغان ۋە ئۇنىڭ ھەجمىنى قالغان بەتلەرنىڭ ھەجمىگە مۇۋاپىق كەلتۈرۈشكە تىرىشقان. بۇ بەتتىكى تېكىستنىڭ مەزمۇنى ھەققىدە تۆۋەندە توختىلىمىز.

بۇ بەتتە ئىككى جايدا كېيىنكىلەر تەرىپىدىن ۋاراق چېتىگە يېزىپ قويۇلغان سۆزلەر بار. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، ۋاراقنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى بوش جايدا 2 - قۇر بىلەن 3 - قۇر ئارىلىقىدا بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى مەزكۇر ئۇزۇن تېكىستنى ئىزاھلاشتىن ئىبارەت⑰. ئىككىنچىسى، بەتنىڭ ئۈستىدىكى بوش جايدا بولۇپ، «بۇ كىتاب مۇھەممەت ئىبن ئەھمەت كاتىپ دەرەييا غا خاسدۇر. تەڭرىم ئۇلار (ئاتا بالا ئىككەيلەن) نى ئەپۇ قىلغاي» دېگەن سۆزلەردىن ئىبارەت. ئاندىن بىر بوش جاي قالدۇرۇلۇپ «س» (سىن) ھەرپى يېزىلغان (بۇ «سەنە» — يىل دېگەن سۆزگە ئىشارەت بولسا كېرەك). ناھايىتى روشەنكى، بۇ كىتاب ساھىبىنىڭ كىتابقا ئىگىدارچىلىق ئىمزاسى.

بۇ سۆزلەرنىڭ خېتى مەزكۇر بەتتىكى ئۇزۇن تېكىستنىڭ ۋە ئەسلى تېكىستنىڭ خېتىگە پۈتۈنلەي ئوخشمايدۇ. (دىققەت: ئاخىرقى ھەرپى الله شەكلىدە يېزىلغان) كىتاب ساھىبىنىڭ مۇشۇ سۆزلىرى يېنىغا «بىلقاھرە» (قاھىرە) دېگەن سۆز يېزىلغان. بۇ سۆزنىڭ ئاستىدا «سەنە» (يىل) دېگەن سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ ئاخىرىغا «803 - يىل» (بۇ مىلادى 1400—1401 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ) دېگەن سۆز يېزىلغان. بۇ يەرگە بۇنىڭدىن ئارتۇق نەرسە يېزىلمىغان، ئەگەر يېزىلغان بولسا، ئۇنى تونۇۋالغىلى بولاتتى. كىلىسلى رىفئەت (بىلگە): بۇ دەرەييانى مۇھەممەد ئىبن ئەھمەد ئىبن سۇلايمان ئەلئەنسارى ئەددەمەشقى ئەددارانى (ھ. 745 — 810 م. 1344 — 1407)⑱ نىڭ نەق ئۆزىدۇر دەيدۇ. بۇ پىكىر تامامەن توغرا.

رىفئەت يەنە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتتىكى، بۇ دەرەييا — دارانىنى تىتول بەتتىكى تېكىستنىڭ ئاپتورى دېيىشكە ھېچقانداق ئاساس يوق.

ئىتتۆر روسسىمۇ مۇشۇ تىتول بەتتىكى بۇ تېكىست ھەققىدە بىر ماقالە يازغان⑲. بۇ ماقالىدە، رىفئەتنىڭ تېكىست مەزمۇنى ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈشىنى يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ تولۇقلىدى. ئۇ رىفئەتنىڭ بۇ سۆزلەرنىڭ ئاپتورى مۇھەممەد ئىبن ئەھمەد دەرەييا دېگەن كۆز قارىشىنى تامامەن قوبۇل قىلىدۇ ۋە گەرچە مەن بۇ يەردىكى يىل، ئاي، كۈن ئاستىغا يېزىلغان ئىمزانى كۆرەلمىگەن بولساممۇ (بەللى!) دەپ ئىلاۋە قىلىدۇ. بۇ سەۋەب ھەققەتەن توغرا. ئىمزا، يىل، ئاي، كۈننىڭ ئاستىغا ئەمەس، بەلكى يۇقىرىدىكى ئاق جايدا، ئەمەلىيەتتە ئۇ بۇ يەردىكى تېكىست بىلەن پۈتۈنلەي مۇناسىۋەتسىز. بۇ

ئەھۋالنى روسسى 1924 - يىلى يازما نۇسخىنى كۆرگەندە چوقۇم ئۇچراتقان. لېكىن 30 يىل ئۆتۈپ بۇ ماقالىنى يازغاندا، بۇنى ئۇنتۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا رىفىئەتنىڭ ماقالىسىنى ئوقۇغاندا ئۇ خاتا چۈشىنىپ قالغان.

رىفىئەت بىلەن روسسىلار ئەرەبچە تېكىستنى ئىزاھلاپ ئۆتكەن. بەزى جايلارنى سەل ئۆزگەرتكەن، بولۇپمۇ روسسى بۇنىڭدا بەزى خاتالىقلارغا يول قويغان.

روسسى تەرجىمىسىنىڭ بىر ئارتۇقچىلىقى شۇ يەردىكى، ئۇ بۇ يەردە ئېيتىلغان «تۈرك» سۆزى بىلەن «قىپچاق» سۆزىنىڭ بىر ئۇقۇملىقىنى، بۇ ئۇقۇم «تۈركمەن» دېگەن ئۇقۇمغا قارىمۇ قارشى ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. «دىۋان»دا تەسۋىرلەنگەن تىلدىن قارىغاندا، بۇ تېكىستنىڭ ئاپتورىنىڭ تىلى تۈركمەن تىلى ئەمەس، تۈرك - قىپچاق تىلىغا يېقىن تىل بولسا كېرەك. بۇ ئالاھىدىلىك مەملۇكلەر دەۋرىدىكى تىل ئالاھىدىلىكىگە يېقىن كېلىدۇ. ئۇ چاغدا تۈركىي قەبىلىلەردىن ھۆكۈمران ئورۇندا تۈرغان كىشىلەر قىپچاق قەبىلىلىرىدىن كېلىپ چىققان كىشىلەر ئىدى.

بىزگە مەلۇم بولغاندەك، روسسىمۇ رىفىئەتكە ئوخشاش بۇ تېكىست تەخمىنەن ھ 803 - (م 1400) يىلى قاھىرەدە يېزىلغان دەپ پەرەز قىلىدۇ. بىز بولساق، بۇ تېكىست ھ 664 (م 1266 -) يىلى دەمەشقتە يېزىلغان دەپ پەرەز قىلىمىز. بۇ تېكىست ئاساسىي تېكىستنى كۆچۈرگۈچى تەرىپىدىن يېزىلغان. (گەرچە مۇشۇنداق قىلىش زۆرۈر بولمىسىمۇ). بۇ كاتىپ ئۆز ئىسمىنى «دىۋان»نىڭ خاتىمە قىسمىغا يېزىپ قويغان (يازما نۇسخا 638 - بەت). ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى: مۇھەممەت ئىبن ئەبۇلفاتھ بولۇپ، ئەسلى يۈرتى ساۋا، كېيىن دەمەشقتە ياشىغان.

«دىۋان»نىڭ بىرىنچى ۋارىقى كۆپ قېتىم قول تەككەن بولغاچقا، بۇ تېكىستنىڭ تۆۋەن تەرىپى ئۇپراپ تونۇغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتكەن. بىز بۇ يەردە ئەسلى تېكىستنى پۈختا كۆزىتىش ئاساسىدا بۇ تېكىستقا ترانسكرىپسىيە بېرىپ قايتىدىن تەرجىمە قىلىپ چىقتۇق. ئوتتۇرا تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان جايلار ئوقۇغاندا ئانچە ئىشەنچ قىلالمىغان جايلاردۇر. (ئۇيغۇرچىدا بۇ يەردىكى ترانسكرىپسىيە ۋە ئەرەبچە تېكست قىسقارتىلىپ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە ئېلىنىدى) بىزنىڭ كۆپچىلىك كۆز قاراشلىرىمىز كىلىسلى رىفىئەت بىلەن ئوخشاش.

بىز بۇ كىتاب (دىۋان) تۈركمەن تىلى ئاساسىدا يېزىلغان دېگەن پىكىرگە قوشۇلالمايمىز. تۈرك تىلىدىنمۇ تۈركمەن تىلىدىنمۇ بىخەۋەر ئادەملەرلا شۇنداق دېيىشى مۇمكىن.

ئەگەر بىز تۈركمەن تىلىدىن تولۇق خەۋەردار ئادەمگە بۇ كىتابتىكى سۆزلەرنى ئوقۇپ بەرسەك، ئۇ ئادەم «بىز تۈركمەنلەر ئۇنداق دېمەيمىز» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن يۇقىرىقى سۆزنى قىلغۇچىلارنىڭ تۈركمەنلەرنى بىلمەيدىغان ئادەملەر ئىكەنلىكى ئايان بولۇپ چىقىدۇ. بىر سۆزنىڭ تۈركمەنلەردىمۇ ئىشلىتىلگەنلىكىگە قاراپلا بۇ سۆزنى قىپچاقلارنىڭ سۆزى ئەمەس دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى نۇرغۇن سۆزلەر تۈركمەن تىلى بىلەن قىپچاق تىلىدا ئوخشاش شەكىلدە ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ مەزكۇر ئادەمنىڭ قىپچاقلارنىڭ تىلى، شېئىر - بېيىتلىرى ۋە ماقال - تەمسىللىرىدىن بىخەۋەر ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. ئۇ ئادەملەر بۇرۇنقى يۇرتلىرىدىن ياش ۋاقتىلىرىدا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. ياش بىر ئادەمنىڭ ئۆز خەلقىنىڭ تىلىنى تولۇق بىلىپ كېتىشى ناتايىن. ئەمەلىيەتتە بەزى چوڭ ئادەملەرمۇ شۇنداق بولىدۇ. بىز دائىم شۇنداق ئەھۋاللارنى كۆرۈۋېرىمىز، ئەرەب ئەللىرىدىن كېلىپ مەخسۇس تىل كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بىرمۇنچە ئادەملەرمۇ بەزىدە ئۆزلىرى ئەزەلدىن چۈشەنمەيدىغان بەزى ئەرەبچە سۆزلەرگە دۇچ كەلگەندە مۇنداق سۆزلەرنى لۇغەتلەردىن ئاختۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ.

مەن تۈركىي تىلدا تۇزۇلگەن نۇرغۇن ئەسەرلەرنى ئوقۇغانمەن، بۇ تىلنى ئوبدان چۈشىنىمەن. ئەمما،

بۇ كىتابتەك ئاسان چۈشەنگىلى بولمىدىغان ھېچبىر كىتابنى كۆرگىنىم يوق. پەقەت تۈركي تىلنى پۈختا بىلگەن ئادەملەرلا بۇ (ئەسەر) نىڭ قىممىتىنى چۈشىنەلەيدۇ. تەكرى بۇ ئەسەرنىڭ ئاپتورىغا رەھىم - شەپقەت قىلغاي!

6. سىيانىڭ رەڭگى ۋە كېيىنكى قەلەم ئىزلىرى

كۆچۈرگۈچى كاتىپ ئاۋۋال ساۋالىق بولۇپ، كېيىن دەمەشقته ماكانلاشقان مۇھەممەد ئىسمىن ئەبۇ بەكر ئىبن ئەلفاتىھ بولۇپ، بۇ ئادەم بۇ ئەسەرنى ھ 664/م 1266 - يىلى دەمەشقته كۆچۈرۈپ بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئەسەرنىڭ خاتىمىسىدە قەيت قىلىپ ئۆتكەن «مەن بۇ ئەسەرنى بىۋاستە ئاپتورنىڭ قول يازمىسىدىن كۆچۈردۈم» دېگەن سۆزىدە ھېچقانداق گۇمان بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. كۆچۈرۈشتىكى خېلى كۆپ ئىملا خاتالىقلىرى ئۇنىڭ بۇ ئەسەر ماتېرىياللىرىدىن بىخەۋەرلىكىدىن كېلىپ چىققان. (بۇ ھەقته «كۆچۈرمە خاتالىقلىرى» دېگەن ماۋزۇغا قارالسۇن). ئۇ پۈتۈن ئەسەرنى ناھايىتى ئوچۇق خەتتى نەسىخ بىلەن كۆچۈرگەن. ھەربىر بەتكە 17 قۇر خەت يازغان. قارا سىيا ئىشلەتكەن. بەزى ئالاھىدە ماددىلارنى قىزىل سىيا بىلەن يازغان. بۇنداق ئالاھىدە ماددىلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: چوڭ ۋە كىچىك ماۋزۇلار، قۇر بېشى ھەرپلىرى بۇلار پۈتۈن ئەسەردە ئىزچىل مۇشۇنداق قىلىنغان. (14:67 دە قارا سىيا بىلەن يېزىلغان بىر ماۋزۇ ئۇچرايدۇ.) تۈركي تىلدا يېزىلغان ماتېرىياللارنى تەكشۈرگەن قىسىم (يازما نۇسخىنىڭ 16:142 دىن باشلىنىدۇ) ئاۋۋالقى 12 بەتتىكى تۈركي سۆزلەرمۇ قىزىل سىيا بىلەن يېزىلغان. يازما نۇسخىنىڭ 3 - بېتىدىكى خەلىفىگە قىلىنغان ھەمدۇسانالار؛ يازما نۇسخىنىڭ 8 - بېتىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھەرپ نۇسخىلىرى (يازما نۇسخىنىڭ 6 - بېتىگە ۋە 204 - بەتتىكى «ḳalin» دېگەن سۆزلەمدە بېرىلگەن ئۇيغۇرچە ھەرپلەر قارا سىيادا، ئەرەبچە ھەرپلەر قىزىل سىيادا بېرىلگەن) 1—40 - بەتتىكى ئوغۇز ئۇرۇقلىرىنىڭ ناملىرى جۈملىلەرنىڭ تۈگەش نۇقتىلىرى (چېكىتلەر) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارمۇ ئايرىم قىزىل چېكىت بىلەن ئايرىپ كۆرسىتىلگەن (بۇ ئەھۋاللارنى بىز تەرجىمىدە ئىپادە قىلالمىدۇق) ھەربىر قىسىم تۈگىگەندە قويۇلغان زىننەتلەش ئالامەتلىرى (تۆت چېكىت، ھا ھەرپى ۋە باشقىلارمۇ تەرجىمىدە ئىپادە قىلىنمىدى) بۇنىڭدىن باشقا تۈركچە ئەسلى تېكىستكە كىرگۈزۈلگەن قوشۇمچىلار ۋە تۈزىتىشلەرمۇ بەزىدە قىزىل سىيا بىلەن يېزىلغان. كۆچۈرگۈچى كۆچۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، قايتا كۆچۈرۈپ چىققاندا (ھەممىنى ياكى بىر قىسمىنى) كۆزگە چېلىققان كۆچۈرمە خاتالىرىنى تۈزەتكەن، چۈشۈپ قالغان جايلىرىنى قوشقاندىمۇ شۇنداق قىلغان.

گەرچە ئەسلى تېكىستته خۇددى بىز كۆرۈپ تۇرغاندەك ھەممە تۈركچە ۋە ئەرەبچە سۆزلەر ھەربىرىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بىزنىڭ قارىشىمىزچە ئەسلى ئەسەردە بۇلار ئۇنداق بولمىسا كېرەك. ئەسلى ئورىگىنالدا ھەربىرلەر بەك ئاز بولغان، بۇ ھال قەشقەرى قول يازمىسىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن، يازما نۇسخىنىڭ 46 - 58 - بەتلىرىدىكى ئەرەبچە سۆزلەرگە قويۇلغان 100 ھەربىكە بوز سىيا بىلەن قويۇلغان. بۇلاردىن باشقائەسلىدە قارا سىيا بىلەن قويۇلغان ئىككى ھەربىكە بوز سىيا بىلەن تۈزىتىلگەن. بىز تۈركي تىلدا يېزىلغان ماتېرىيالنى مىسال قىلىپ ئالايلى. يازما نۇسخىنىڭ 62 - 63 - بەتلەردىكى تۈركي سۆزلەرگە قويۇلغان 81 ھەربىكە بوز سىيا بىلەن قويۇلغان. باشقا ئىككى ھەربىكە دالىنىڭ ئۈستىگە ئەسلىدە قارا سىيا بىلەن يېزىلغان سۆكۈنىنىڭ بوز سىيا بىلەن تۈزىتىلگەن شەكلىدىن ئىبارەت. يەنە بىر مىسال 103 - بەتتىكى «igəx» دېگەن سۆزگە كەلتۈرۈلگەن مىسالدىكى ئىككى ھەربىكە ئەسلىدە قارا سىيا بىلەن قويۇلغان. بۇ ئىككى ھەربىكە مەزكۇر سۆزلەمنىڭ قانداق ئوقۇلۇشىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. باشقا ھەربىكىلەرنىڭ ھەممىسى بوز سىيا بىلەن كېيىن قويۇلغان.

سىيانىڭ رەڭگى «دىۋان» دىكى ھەر خىل قەلەم ئىزلىرىنى ئايرىشنىڭ بىردىنبىر ئۇلچىمى ئەمەس. ئەلۋەتتە قەلەم ئۇچىنىڭ شەكلى ۋە تومۇقى ھەرپلەرنىڭ قىيابېتى (ھەرپلەرنىڭ شەكلى ۋە ھەرىكىلىرى) مۇ مۇشۇنداق ئۇلچەم بولالايدۇ. مۇشۇ ئۇلچەمگە ئاساسەن سىلىشتۇرغاندا، ئەسلى تېكىستتا پەقەت كېيىنكى بىرلا قەلەم ئىزى ئوچۇق كۆرۈنىدۇ. بىزنىڭ پەرىزىمىزچە، ئەسلى تېكىستكە كىرگۈزۈلگەن تۈزىتىشلەرنىڭ 99% ى بىر ئادەمنىڭ قولىدىن چىققان. (بىز بۇنى كېيىنكى بىرسىنىڭ قەلەم ئىزىدەيمىز). بۇ ئادەم XIV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا دەمەشقتە ياكى قاھىرەدە ياشىغان ئادەم بولۇشى مۇمكىن. ئۇ ئەرەبچە ۋە تۇركچە تېكىستلارغا ھەرىكە قويۇپ چىققان. شۇنىڭدەك ئەرەبچە ۋە تۇركچە خاتالىقلارنى تۈزىتىپ چىققان. پۈتۈن يازما نۇسخىنىڭ ئۇچتىن بىرىدە بۇ ئادەم ئارىلاش سىيا ئىشلەتكەن. ھازىر بۇنداق سىيا بىلەن يېزىلغان خەتلەر بوز رەڭگە ئايلانغان. (بۇ ئوكسىدلىنىش ياكى سىياغا قوشقان نەرسىدە خىمىيىۋى ئۆزگىرىش بولۇش سەۋەبىدىن شۇنداق بولغان بولسا كېرەك) بۇ بوز رەڭ يازما نۇسخىنىڭ باشتىكى قىسمىدا سۇسراق كۆرۈنىدۇ. بۇ ئادەمنىڭ پائالىيىتى باشتىن ئاياغ ئىزچىل داۋام قىلغان. بۇ چاققىچە كېيىنكى ئادەمنىڭ تۈزىتىشلىرىگە بېرىلگەن باھالارنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ئوتتۇرا (ئاسىيادىكى) تۈركچىنىڭ سوزۇق تاۋۇش سىستېمىسىنى توغرا چۈشەنمىگەنلىكتىن كېلىپ چىققان. بۇ (ئادەم) قولىدا «دىۋان» نىڭ باشقا بىر نۇسخىسى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا (دىۋان) تېكىستىدىكى خاتالارنى ئۆز دىئالېكتى ئاساسىدا تۈزەتكەن. كىلىسلى رىفىئەت بۇنى بايقىغاندا توغرا دەپ قوبۇل قىلغان. ئەگەر ئۇ ئەسلىدە قارا سىيا بىلەن قويۇلغان ھەرىكىلەرنى سىزىۋېتىپ ئۇستىگە ياكى يېنىغا بوز سىيا بىلەن ھەرىكە قوشۇپ قويغانلىقىنى كۆرگەن بولسا، ئۇ بوز رەڭدىكى ھەرىكىنى ھەقىقىي ھەرىكە دەپ تونۇشتا ئىككىلەنمىگەن بولاتتى. شەرق ئىلىم دۇنياسىدا ئۇزۇندىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان پرىنسىپلار بويىچە ئەسلى تېكىستنى تۈزەتكەن ئادەم كۆچۈرمىدىكى خاتالىقنى قانداق تۈزىتىپ ئوقۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى بىلىدۇ (رىفىئەتمۇ تېكىستنى ئۆزى تەسەۋۋۇر قىلغان شەكىلدە ھېچ ئىككىلەنمەستىن تۈزىتىپ بارغان. بۇنىڭدا ئۇ تۇركىي سۆزلەردە ئەرەبچە سۆزلەرگە قارىغاندا يەنمۇ زور قىيىنچىلىق ھېس قىلغان). بېسسم ئاتالاي گەرچە ھاشىيەدە ھەر خىل رەڭدىكى تۈزىتىشلەر ۋە ھەرىكىلەردىكى مۇرەككەپلىكلەرگە كىتابخانلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا كىلىسلى رىفىئەتنىڭ ئىزىدىن ماڭغان. كلاۋسون ئەپەندى كېيىن تۈزەتكەن بىر ياكى بىرنەچچە ئادەمنىڭ تۈزىتىشلىرى ئاكتۇئال ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى مۇلاھىزىلىرى پەقەت پەرەز ھالىتىدىلا قېلىپ قالغان. چۈنكى ئۇ 1941 - يىلىدىكى فاكسىمىل نۇسخىنىلا ئاساس قىلغان. بىز ئۆزىمىزنىڭ تۆۋەندىكى مۇلاھىزىلىرىمىزدە ئەسلى يازما نۇسخا ئۇستىدە ئېلىپ بارغان ئىنچىكە كۆزىتىشلىرىمىزنى ئاساس قىلدۇق. بىز ئىنگلىزچە تېكىستقا كىرگۈزگەن ھەم تۇركچە ماتېرىياللارنىڭ ترانسلىتراتسىيىسىدە كېيىنكى ئادەملەر كىرگۈزگەن تۈزىتىشلەردىن ئوچۇق پەرق ئېتىلگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى قالدۇرماي ئالدۇق. (بۇلارنى OU. I A[سۆكۈن ئۇچۇن] شەكلىدە ئىپادە قىلدۇق، ياكى مۇشۇ يەردە ئىزاھلاپ ئۆتتۇق). شۇ يول بىلەن بىز XIV ئەسىردە كىرگۈزگەن تۈزىتىشلەرنى تولۇق ئەكس ئەتتۇرۇپ، XII ئەسىردىكى كۆچۈرمە نۇسخىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ XI ئەسىردىكى ئاپتور قول يازمىسىغا ئىگ يېقىن قىيابېتىنى تىكلەش ئۈچۈن تىرىشتۇق.

بوز رەڭلىك سىيا ئىگ دەسلىپىدە يازما نۇسخىنىڭ 3 - 2 : 21 - بەتلىرىدىكى قەبىلە ئۇرۇق ناملىرىدا كۆرۈلىدۇ. بۇ ھال ئەرەبچە تۇركچە تېكىستلارنىڭ ھەممىسىدە كۆرۈلدى.

121 -، 124 - بەتلەردىكى خەتلەر تامامەن قارا سىيا بىلەن يېزىلغاندىن باشقا 26 - بەتتىن 200- بەتكىچە بولغان ھەممە بەتلەردە بۇ خىل ئەھۋال (بوز سىيالىق خەت) مەۋجۇت. مۇنداق بوز رەڭلىك سىيا بىلەن يېزىلغان سۆزلەر 14 : 441 - بەتتە قايتىدىن كۆرۈلىدۇ ۋە 445 - بەتكىچە داۋام قىلىدۇ،

شۇندىن كېيىن يەنە ئىزچىل قارا سىيالىق خەتلەر باشلانمىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ رەڭگى باشقا ئورۇنلاردىكى كۆپچىلىك تېكىستلارنىڭ رەڭگىدىن پەرق قىلمىدۇ. ئۇنىڭ رەڭگى ئاساسىي تېكىستلاردىكىدەك تۇم قارا ۋە ئوچۇق ئەمەس. بۇ خىل رەڭ كېيىن 481 ـ، 516 ـ بەتلەردە يەنە كۆرۈلىدۇ. ئاندىن كىتابنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 570 ـ، 600 ـ بەتلەردە يەنە كۆرۈلىدۇ. خۇددى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك، بۇ بەتلەردىكى تۇم قارا رەڭنى ئەسلى تېكىستتىكى قارا سىيانىڭ رەڭگىدىن پەرق ئېتىش تەس. چۈنكى ئەسلى تېكىستتىكى قارا سىيا رەڭگى بەزى جايلاردا كونىراپ بوز قىياپەتكە كىرىپ قالغان.

كېيىنكى قەلەم ئىزلىرىدىن قارىغاندا، بۇ قەلەم ئىگىسى بىر سۆزنى ئىككى قۇرغا بۆلۈپ يېزىشنى ياقتۇرمايدىكەن. 11ـ 10 : 135 ـ بەتتىكى «اقرمنى» (ئۇ مېنى ئەنسىرەتتى) دېگەن سۆز ئەسلى ئورنىگىنالدا ئىككى قۇرغا بۆلۈپ (يەنى «اقرە» 10 ـ قۇردا منى «ىب» 11ـ قۇردا) يېزىلغانىكەن. كېيىنكى قەلەم ئىگىسى بۇ ئىككى سۆزنى 10 ـ قۇرنىڭ ئۈدۈلىدىكى بوش يەرگە ئىككىگە بۆلمەي يېزىپ قويغان. خۇددى شۇنداق 12ـ 11 : 104 ـ بەتتە «unaxdilar» دېگەن سۆز ئىككىگە بۆلۈپ يېزىلغانىكەن، كېيىنكى قەلەم ئىگىسى 11 ـ قۇرغا يەنە بىر «دىلار»نى ئىلاۋە قىلىپ مەزكۇر سۆزنىڭ يېرىمىنى تولۇقلاپ قويغان. ئۇ يەنە ئەرەبچە تېكىستتىكى بىرقانچە خاتانىمۇ تۈزەتكەن. مەسىلەن، 5 : 30 ـ بەتتىكى «شادلان» دېگەن سۆزدە «د» كەم يېزىلغانىكەن، بۇ ئادەم بۇنى قوشۇپ قويغان. 5 : 35 ـ بەتتىكى «يحتليچ» دېگەن سۆزدىكى ح خەتنىڭ ئۈستىگە بىر چېكىت قويۇپ «خ» قىلىپ تۈزەتكەن، 5 : 38 ـ بەتتىكى گرامماتىكىغا خىلاپ بولغان «نغسھ» سۆزىنى «نغسەھا» قىلىپ تۈزەتكەن، 8 : 43 ـ بەتتىكى بىر شېئىر تەرجىمىسىدە توغرا يېزىلغان «جبدخا»نى «جبد ھا» قىلىپ ئۆزگەرتكەن، نەتىجىدە بۇ خاتا بولۇپ قالغان. 6 : 47 ـ بەتتىكى «ئەلئىقام» دېگەن سۆزدىكى چۈشۈپ قالغان «قا»نى قوشۇپ قويغان. يەنە 17 : 72 ـ بەتتىكى «وشت» سۆزىدىكى «ۋاۋ»نى قوشۇپ قويغان. 16 : 76 ـ بەتتىكى «بفلمير» دېگەن سۆزنىڭ تەلەپپۇزىنى تۈزەتكەن. 12 : 126 ـ بەتتىكى «الزجيه» دېگەن سۆزدىكى زەممىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ قويغان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش. پۈتۈن تېكىستتە «الژا» (قىياپەتكە كىرىپ دېگەن مەنىدە) دېگەن سۆزنى يازالماي «الرىيه» قىلىپ تۈزەتكەن. بۇ خىل تۈزىتىش دەسلەپ يازما نۇسخىنىڭ 14 ـ بېتىدە ئۇچرايدۇ (قارالسۇن)، ئەمما بۇ سۆزنىڭ 14 : 584 ـ ۋە 15 : 135 ـ بەتلەردىكى مۇئەننەس فورمىسى بولغان «ارت» ئۆزگەرتىلمىگەن. بۇ ئادەم ئەرەب فىلولوگىيىسىدىن ئوبدان خەۋەردار بولغان، بۇنى ئۇنىڭ 1 : 62 ـ بەتنىڭ چېتىدىكى ئىزاھاتى ۋە باشقا ئىزاھاتلىرىدىن كۆرگىلى بولىدۇ. (تۆۋەندە بۇ ھەقتە ئايرىم توختىلىمىز).

ئۇ تۈركىي تېكىستلەرنى بىرقانچە خىل قىلىپ تۈزەتكەن. ناھايىتى ئاز بىر قىسىم تۈزىتىشلىرىنى ھەقىقىي تۈزىتىش دېگىلى بولىدۇ. ئۇ كۆپىنچە چۈشۈپ قالغان چېكىتلەرنى تولۇقلاپ قويغان. مەسىلەن، «ر» نى «ز» قىلغان. ئەمما قەشقەرى ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئەتەي چېكىت قويمىغان جايلارغىمۇ چېكىت قويۇپ قويغان (ك - گ، ى - ۋ لاردا، بولۇپمۇ «سوۋ» دېگەن سۆزدە). 107 ـ بەتتىكى ürül — دېگەن سۆزلەمدە، «yalŋuķ» دېگەن سۆزدىكى ئاخىرقى «ق»نى قوشۇپ قويغان. (ئەسلى ئورنىگىنالدا بۇ سۆز «يلنكق» 〈yalŋuq〉 شەكلىدە بولۇپ كۆچۈرگۈچى ئاخىرقى «ق»نى «ۋاۋ» دەپ خاتا ئوقۇغانلىقتىن ئەمەس، بەلكى ئاڭلىق چۈشۈرۈپ قويغان بولۇشى مۇمكىن).

بۇ ئادەم يەنە ئەرەبچە تېكىستلارغا ئۆزىنىڭ بىلىمدانلىقىنى كۆرسەتمەكچى بولۇپ، ھەربىر قويۇپ چىققان ئەسلىدە «e» ئوقۇلىدىغان «I» (ئى) لارنىڭ ھەممىسىنى A قىلىپ تۈزەتكەن (بۇ ھەقتە «فونولوگىيە» قىسمىغا قارالسۇن). شۇنىڭدەك ئەسلىدە سوزۇق تاۋۇش ئالامەتلىرىنى (ھەربىرىنى) سىزىۋېتىپ، يېڭى ھەربىرىنى قويغان.

كېيىن كىرگۈزۈلگەن مۇنداق تۈزىتىشلەر بۇ ئادەمنىڭ ئۆز دىئالېكتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇ 53ـ بەتتىكى əw سۆزىنى ōw قىلىپ ئۆزگەرتكەن، نەتىجىدە بۇ سۆز قىپچاقچە بولۇپ قالغان (560 ـ بەتتىكى

bəzə دېگەن سۆزلەرگە قارالسۇن). بەزى جايلاردا چىقىش - كېلىش قوشۇمچىسى بولغان - din نى - dān قىلىپ ئۆزگەرتكەن. بۇ بولسا ئوغۇز ۋە قىپچاق تىلىغا خاس ئالاھىدىلىك.⑳

ئۇ، بەزى جايلاردا da قوشۇمچىسىنى dan دەپ ئوقۇغان. (مەسىلەن: 60 - بەتتىكى öŋin، 67- بەتتىكى üstün، 77 — بەتتىكى ašnu، 102 - بەتتىكى aγıx، 501 - بەتتىكى tül، 515 - بەتتىكى yək، 523 - بەتتىكى شېئىردا sanduvač لاردا). ئۇ - əs نى əx قىلىپ ئۆزگەرتكەن، (93 - بەتتىكى əs 102 - بەتتىكى əsix، 113 - بەتتىكى əsit، 118 - بەتتىكى əstür لەرگە قارالسۇن)، يەنە ix «ئىش» سۆزىنى «is» ئوقۇغان (151 - بەتتىكى ixlən، 305 - بەتتىكى ماقال-تەمسىلدىكىkopurلارغاقارالسۇن). بۇ ئادەم سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ پروگراممۇ ئاھاڭداشلىق پرىنسىپىغا قاتتىق ئەمەل قىلمىدۇ. بۇ قائىدە بويىچە 2 - بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ لەۋلىشىش ياكى لەۋلەشمەسلىكى بىرىنچى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ لەۋلەشكەن ياكى لەۋلەشمىگەنلىكىگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ. (بۇنىڭدا تۆپ سۆزلەردىكى ərü «ئېرىمەك»، kori «قورىماق» سۆزلىرىنى əri ۋە koru شەكلىدە ئوقۇشقا مايىللىق كۆرسىتىدۇ. تۆۋەندە ئۇنىڭ بىرقانچە مىساللىرى بار.

بۇ ئادەم بەدەن مەنىسىدىكى «yən» سۆزىنى پارسچە tān دەپ ئوقۇشقا تىرىشىدۇ (مەسىلەن: 159- بەتتىكى ərkəklən دېگەن سۆزلەمدە). ئۇ ئۇزۇك تاۋۇشلار توپىنى قىسمىلارغا ئايرىشقا تىرىشىدۇ. شۇ يول بىلەن ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسىدا چۈشۈپ قالغان سوزۇق تاۋۇشنى قوشۇپ قويىدۇ. (مەسىلەن: ötnür نى θtünür قىلىپ قويىدۇ، تۆۋەندىكى مىساللارغا قارالسۇن)، بۇ خىل خاھىش مورفولوگىيىە كاتېگورىيىسىدىكى بۇرمىلىنىشلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بەزىدە سۆز ئاخىرىدىكى an نى a an — دەپ تۇزىتىدۇ (تۆۋەنگە قارالسۇن)، سۆز ئاخىرىدا كېلىدىغان sa— نى isa— دەپ تۇزىتىدۇ. (مەسىلەن، 141 - بەتتىكى icsa نى icisa قىلىپ قويىدۇ). بۇ ئەھۋاللار بۇ ئادەمنىڭ قەشقەرى ئاساس قىلىپ ئالغان نورمال (ئەدەبىي) تىل سىستېمىسىنى چۈشەنمەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

كېيىن قوشۇلغان قەلەم ئىزىنىڭ روشەن بىر ئالامىتى شۇكى، قەشقەرى بىر پەش بىلەن ئىپادىلەشكە تىرىشقان يەرلەرگە بۇ ئادەم ئارتۇقچە بىر پەش قوشۇپ قويۇشنى ياخشى كۆرىدۇ. مەسىلەن، 16: 46- بەتتىكى ütüg نىڭ ئەسلى يېزىلىشى «اتك» ئىدى. بۇ يەردە پەش ئەلىفنىڭ سول تەرىپىگە قويۇلغان. ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى بۇ پەش ھەم ئەلىفگە ھەم «ت» گە خىزمەت قىلىدۇ، كېيىن تۇزىتكۇچى بۇ پەشنى پەقەت «ت» گە تەئەللۇق دەپ تونىغان (يەنى «ت» نىڭ ئۈستىگە يېزىلىشى كېرەك دەپ ئويلىغان).

شۇڭا ئۇ بۇز سىيا بىلەن ئەلىفنىڭ ئۈستىگە بىر پەش قوشۇپ قويغان، باشقا ئەھۋاللاردا مۇنداق پەش بىرىنچى ھەرپنىڭ ئوڭ تەرىپىگە قويۇلىدۇ. بىزنىڭ تىرانسلىتراتسىيىمىزدە بۇ سۆز U'UTK شەكلىدە كۆرسىتىلدى. 13: 75 - بەتتىكى «اتزو» - سۆزىدىكى بىرىنچى پەش «ت» نىڭ ئۈستىدە، بۇ توغرا بولمىسا كېرەك، شۇڭا بۇ ئادەم ئۇنى سىزىۋېتىپ، بۇ پەشنى بىۋاستە ئەلىفنىڭ ئۈستىگە يېزىپ قويغان. (131- بەتتىكى utrun دېگەنگە ئوخشاش)، بۇنداق ئەھۋاللاردا ئەسلى كۆچۈرگۈچىمۇنداق پەشلەرنىڭ ئورنىنى خاتا چۈشىنىپ ئەلىفنىڭ سول تەرىپىگە قويۇپ قويغان، بۇ بەلكى قەشقەرىنىڭ ئەسلىدىكى CuCu لىق بوغۇملىرى CuCC لىق بىر بوغۇم شەكلىدە يازىدىغان يەنى، ياشتىكى ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش ئوتتۇرىسىغا بىرلا پەش (سوزۇق تاۋۇش) قويۇش ئادىتىدىن كەلگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇ ھال 97- بەتتىكى ōpür، 108 - بەتتىكى ögül — ükül —، دېگەنگە ئوخشاش مىساللاردا بەك روشەن كۆرۈنىدۇ. كېيىن تۇزىتكەن كىشى بۇ يەردىكى پەشلەرنى پەقەت ئىككىنچى ھەرپكە تەئەللۇق دەپ چۈشىنىپ، بىرىنچى ھەرپكە يەنە بىرنى قوشۇپ قويغان.

مۇشۇ پەشلەرگە قاراپ پەرەز قىلغاندا، كېيىنكى قەلەم ئىزلىرى تىلىنىڭ ئالاھىدە بىر دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇ دەۋر لەۋ ئاھاڭداشلىقى ئىلگىرىكى ئىزچىل بولماسلىق ھالىتىدىن بىر قەدەر

ئىزچىللىق ھالىتىگە قەدەم قويغان دەۋردۇر. 103 - بەتتىكى ögiş سۆزى بۇنىڭغا ياخشى مىسال بولالايدۇ. يازما نۇسخىدا بۇ سۆز ئەسلىدە «اكش» agix— شەكلىدە يېزىلغان، كېيىن تۈزەتكەن ئادەم بۇ سۆزدىكى «زىر»نى سىزىۋېتىپ، ئەسلىنىڭ ئولۇك تەرىپىگە «پەش» قويۇپ قويغان، بۇ بەلكىم بۇ سۆزنى 103 - بەتتىكى ögüş سۆزى بىلەن بىر دەپ پەرەز قىلغانلىقتىن بولسا كېرەك، ئۇنىڭ تۈزىتىشلىرىدە پروگرېسسىۋ تاماملاشلىقىمۇ ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، 85 - بەتتىكى azuqlu نى بۇ ئادەم azi̧li دەپ تۈزەتكەن، يەنە شۇنداق خۇلاسىغا كېلىش مۇمكىنكى، بۇ ئادەم پېئىلنىڭ كېلەچەك زامان شەكلىدە ئوتتۇرا سوزۇق تاۋۇشنى ساقلاشقا تىرىشقان. ۋەھالەنكى، قەشقەرى بۇ سوزۇق تاۋۇشنى چوشۇرۇپ قالدۇرۇش ئۇچۇن تىرىشقان. مەسىلەن، 108 - بەتتىكى ötün سۆزى پېئىلنىڭ كېلەچەك زامان شەكلىدە. ئەسلىدە «اتنور» ötnür شەكلىدە يېزىلغان. كېيىن بوز سىيا بىلەن بۇ سۆزگە بىر پەش قوشۇپ (θtünür) قىلىپ قويۇلغان. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش 108 : 9 - بەتتىكى ačin— سۆزىدىمۇ كېيىن تۈزەتكۈچى بۇ سۆزنىڭ كېلەچەك زامان شەكلىدىكى «اجنور» دېگەن سۆز ئۈستىدىكى سۈكۈننى زىرگە ئۆزگەرتىپ «acnur» نى «acinur» قىلغان.

بوز سىيا بىلەن يېزىلغان پەشلەرنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار قارا رەڭدىكى پەشلەرگە رەڭدە ئوخشاش بولمىغاندىن تاشقىرى يېزىلىش شەكلىدىمۇ ئوخشاش ئەمەس㉑. بۇ پاكىت بىزنى ئەسلى نۇسخىسىنىڭ سىيا رەڭگىمۇ بوز بولغان ئەھۋال ئاستىدا، ئەسلى نۇسخا بىلەن كېيىن قوشۇلغان ساختا ئالامەتلەرنى پەرقلەندۈرۈشتە يەنە بىر ئۇلچەم بىلەن تەمىنلەيدۇ. تۈزەتكەن ئادەم يازما نۇسخىدا 21 - بەتتىن ئىلگىرى ۋە 121 - 124 - بەتلەردە ھەم 200 - بەتتىن كېيىن (بۇ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن بەتلەردىن باشقا) ئەسلىدىكىگە ئوخشاش قارا سىيا ئىشلەتكەن. ئۇنىڭ پائالىيىتىنىڭ بىرىنچى ئالامىتى يازما نۇسخا 17 : 8 - بەتتىكى «اق» سۆزىدە كۆرۈلىدۇ. ئەسلى تېكىستتە قىزىل سىيادا يېزىلغان «ق» بار ئىدى. (شۇنى ئەسلەپ ئۆتەيلى، كۆچۈرگۈچى ئەسلىدە 16 : 12 - بەتكىچە تۈركىي سۆزلەرنى قىزىل سىيا بىلەن يېزىپ كېلىپ، كېيىن قارا سىياغا كۆچكەن). كېيىنكى قەلەم ئىگىسى «ئەلىق» ئۇستىگە بىر ھەمزە قوشۇپ قويغان. («دىۋان»نىڭ تۈزۈلۈشى» دېگەن ماۋزۇغا قارالسۇن) شۇنىڭدەك «ئەلىق» بىلەن «ق» نىڭ ئارىسىغا بىر «ۋاۋ» نى ئىلاۋە قىلغان. (يەنى بۇ سۆزنى «اوق» شەكلىگە كەلتۈرگەن) ئاندىن يەنە 5 : 10 - بەتتىن باشلاپ بىر قىسىم قارا پەشلەرنى كۆرۈمىز. (يەنە شۇ ئەسلىدىكى قىزىل سىيالىق جايلاردا) بۇ يەردىكى پەشلەر كېيىنكى بوز رەڭلىك جايلاردىكىدىن پەرقلىنىدۇ. بۇ ئەھۋال ئەرەبچە تېكىستتىكى بىرمۇنچە پەشلەردىمۇ بايقىلىدۇ㉒. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، 8 : 11 - بەتتە ئەسلىدە «ياغاچ» شەكلىدە يېزىلغان سۆز «يىغاچ» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. يەنى كېيىن تۈزەتكۈچى بۇنىڭدىكى «ا» نى سىزىۋېتىپ «ي» قىلىپ تۈزەتكەن㉓. 14 : 13 - بەتتىكى «قريغ» سۆزى ئەسلىدە «قرغ» ئىدى، ئەمما كېيىن تۈزەتكۈچى «ر» ھەرپىنى سۈكۈنلۈك قىلىپ ئۆزگەرتكەن. (ۋەھالەنكى، قەشقەرى بۇ يەردىكى كونتېكستتا بۇنداق ئورۇنلاردا بۇ سۆز «قورىغ» نىڭ قىسقارتىلغان شەكلى بولىدۇ دەپ «غ»نى ئەسلى سۆزدىكى «ي» غا قوشۇپ يازغان)، ئۇ يەنە 2 - پەشنى «ق»نىڭ ئولۇك تەرىپىگە قويغان (قورۇغ قىلغان). 11 - 10 : 17 - بەتتىكى «برغان»، «كلگەن» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زەۋەر «a» (براغان baraʁan، كلكان kələgən) ناھايىتى روشەنكى، كېيىنكى تۈزەتكۈچى تەرىپىدىن قوشۇلغان.

باشقا ھەربىكىلەرنىڭ پوچېرىك پەرقى پەشتەك ئوچۇق ئەمەس. 11.10 : 28- بەتتىكى «برغان baraʁan»، ارغان uraʁan دېگەن سۆزلەردىكى تۇراقسىز زەۋەرلەرمۇ بوز رەڭلىك سىيا بىلەن يېزىلغان anig. G 19 : 8 ㉔ (انگ) دېگەن سۆزدىكى «ك» ئۇستىگە قويۇلغان ئوچ چېكىتمۇ كېيىن تۈزەتكەن ئادەم تەرىپىدىن قويۇلغان. يازما نۇسخىنىڭ 27 - بېتىدىكى 1 - سۆز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا سىلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ.

يازما نۇسخىنىڭ 201 - بېتىدىن باشلاپ بوز رەڭلىك سىيادا يېزىلغان جاي تۇگەيدۇ. ئەمما كېيىن تۇزەتكۈچىنىڭ قەلەم ئالاھىدىلىكى (پەش بىلەن سۇكۇننىڭ ئالاھىدە يېزىلىش شەكلى، قەلەم ئىزى ۋە قەلەم ئۇچىنىڭ شەكلى، تېكىستنىڭ ئۇزۇن-قىسقا ئوخشاشلار) يەنە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، 201:7 - بەتتىكى bo in ئەسلىدە «بغن» شەكلىدە يېزىلغان، تۇزەتكۈچى «زىر»نى سىزىۋېتىپ ئىككى زەممە بىلەن بىر سۇكۇننى كىرگۈزۈپ «بغن» (bo^{n}un) شەكلىگە كەلتۈرگەن. 201:12 - شېئىردىكى apaŋ سۆزى ئەسلى ئورىگىنالدا «ابنك» شەكلىدە يېزىلغان. تۇزەتكۈچى ئالىفىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ھەمزىنىڭ ئۈستىگە بىر «زەۋەر»نى قوشقان، يەنە «ك» نىڭ ئۈستىگە ئۈچ چېكىت قويۇپ «ابنك» قىلغان. بۇ يەردە سىيا گەرچە قارا بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئەسلى تېكىستتىكى قارا رەڭدىن قېنىقراق. خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، بوز سىيا 445 - 441:14 -، 481 - 516 - بەتلەردە ۋە 570 - بەتتىن كېيىن يەنە كۆرۈلىدۇ. قارا سىيا بىلەن يېزىلغان مۇشۇ بەتلەردىكى ھەممە تۇزىتىشلەرنى بىز بايقىدۇق دېگىلى بولمايدۇ، بىزنىڭ ترانسلىتراتسىيەمىزدە كۆرسىتىلگەن بۇنداق تۇزىتىشلەرنى يۇزدە يۇز توغرا دېيىشىمۇ تەس㉕.

1976 - يىلى ئىيۇن، ئىيۇل ئايلىرىدا بىز «دىۋان» يازما نۇسخىسىدىن 20 بەت (220 - 201) ئۈستىدە ئوچۇق، پەرقلىق جايلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئۈچۈن ئىنچىكە كۆزىتىش ئېلىپ باردۇق. بۇ كۆزىتىش پەقەت زەممە (پەش) ۋە سۇكۇن بىلەنلا چەكلەندى. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ بەتلەردىكى باشقا ھەرىكىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئەسلىدە قويۇلغان ھەرىكىلەر ئەمەس. بىز بۇلاردىن پەقەت خەت شەكلى ۋە قەلەم ئۇچىدىكى پەرقلەرگە قاراپ، بۇلارنى ئەسلى تېكىستقا كېيىن كىرگۈزۈلگەن دەپ قەتئىي ھۆكۈم قىلغىلى بولمىدىغان تۇزىتىشلەرنىلا كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. يازما نۇسخىنىڭ 221 - بېتىدىن كېيىن، بىز سۇكۇنلەرنى ئىزچىل كۆرسىتىپ ئۆتمىدۇق، لېكىن ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكىنىڭ كېيىن قوشۇلغانلىقى ئېنىق، بىز ئايرىم مىساللاردىكى كېيىن قوشۇلغانلىقى ئېنىق بولغان ئايرىم زەۋەرلەرنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. مۇنداق مەسىلەر كۆپىنچە سۆز يىلتىزى ۋە بىرىنچى بوغۇمغا تەئەللۇق. يازما نۇسخىنىڭ 226- بېتىدىن كېيىن، «ك» بىلەن «گ» ۋە «ف» بىلەن «ۋ» لاردا يۇز بەرگەن ئۆزگىرىشلەرنى ئىزاھلاپ يۇرمىدۇق (سوۋ دېگەن سۆزدىكىدەك). بىز ئومۇمەن ئوقۇغاندا ھەرخىل مۇجمەللىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان تۇزىتىشلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك دېگەن پرىنسىپقا ئەمەل قىلدۇق. بىز مۇنداق ئىزاھاتلارنى مەزكۇر سۆزنىڭ ئۈزىدە كۆرسىتىپ ماڭدۇق. (ئەسلى سۆزلەردە سوزۇق تاۋۇش تەلەپ قىلىنمايدىغان جايلاردا بىز سۇكۇنغا ئانچە ئېتىبار بەرمىدۇق، «ۋاۋ» نىڭ ئۈستىدىكى پەشكە، «پ» نىڭ ئاستىدىكى زىرگە، ئالىفنىڭ ئۈستىدىكى زەۋەرگىمۇ ئانچە ئېتىبار بەرمىدۇق).

كېيىن يېزىلغان قەلەم ئىزلىرى تەرىپىدىن تۈركىي تېكىستقا كىرگۈزۈلگەن ئۆزگەرتىشلەرنى تۆۋەندىكى سەككىز نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

1) تېكىستلەرنى يىغىنچاقلاش ۋە بىرلىككە كەلمىگەن جايلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن قىلىنغان تۇزىتىشلەر، مەسىلەن: 17:122 - بەتتىكى «اندۇر» ündāsür دېگەن سۆزدە بىرىنچى پەشنى «نۇن» نىڭ ئۈستىدە دەپ ئويلاپ، ئۇنى سىزىۋېتىپ، ئالىفنىڭ ئۈستىگە يەنە بىر پەشنى قويۇپ قويغان. 9: 294 - بەتتىكى «Kəlgüči» دېگەن سۆزدە تۇزەتكۈچى پەشنى «ۋاۋ»نىڭ ئۈستىدە دەپ ئويلاپ، ئۇنى سىزىۋېتىپ، «ك»نىڭ ئۈستىگە يېڭىدىن بىر پەش يېزىپ قويغان. 305 - بەتتىكى ķatur ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردا ئورىگىنالدا بىرلا پەش بىلەن قانائەتلىنىلگەن بولسا، تۇزەتكۈچى يەنە بىر پەشنى قوشۇپ قويغان. مۇنداق جايلاردا تۇزەتكۈچى ئەسلى تېكىستتە e يېزىلغان جايلاردا ئە (زەۋەر) قوشۇشقا مايىللىقىنى كۆرسەتكەن.

2) ئارتۇقچە بىر سوزۇق تاۋۇش قوشۇپ قويغان. مەسىلەن: 12:348 - بەتتە sawlur دېگەن سۆزدە

پەشنى «ژاۋ» نىڭ ئۇستىگە يېزىپ قويغان، يەنى قەشقەرنىڭ ئەسلى پىكرىگە، يەنى پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلىدە سۆز تومۇرنىڭ ئوتتۇرىسى سوزۇق تاۋۇشسىز بولىدۇ دېگەن پىكىرگە ئېتىبارسىز قارىغان. بۇنىڭ باشقا مىساللىرى ھەققىدە يۇقىرىغا قارالسۇن.

3) سوزۇق تاۋۇشلارنى ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا بويسۇندۇرۇش ئۇچۇن 2 - بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشنى لەۋلەشتۇرگەن. مەسىلەن: 311 - بەتتىكى kōpix نى küpüx قىلغان: 317 - بەتتىكى qorix بىلەن 344- بەتتىكى qorin سۆزلىرىنى qorux قىلىپ ئۆزگەرتكەن، 321 - بەتتىكى toqix نى toqux قىلىپ ئۆزگەرتكەن، 342 - بەتتىكى sücün نى sücin قىلىپ ئۆزگەرتكەن، 416 - بەتتىكى bödit نى bödüt قىلىپ ئۆزگەرتكەن، 516 - بەتتىكى cüvit نى cüvüt قىلىپ تۇزەتكەن، 625 - بەتتىكى qorqliq ، törtgil نى qorquq ، tortgül قىلىپ تۇزەتكەن، 461 - بەتتىكى ya mur سۆزىدىكى bulit نى bulut قىلىپ ئۆزگەرتكەن، 591 - بەتتىكى qasi la دېگەن سۆزلەمدە qulin سۆزىنى qulun دەپ ئۆزگەرتكەن، (qul سۆزىگە 3 - شەخس، چۇشۇم كېلىش قوشۇمچىسىنى قوشقان) يەنە 11 : 596 - بەتتىكى گراماتىكا قىسمىدا qusuq سۆزىنى qusuq قىلىپ ئۆزگەرتكەن.

4) ئاھاڭداشلىق قائىدىسىگە سالمەن دەپ 2 - بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشنى لەۋلەشمىگە شەكىلگە كىرگۈزگەن. مەسىلەن، 251 - بەتتىكى qaxuqluq نى qaxiqlik ، 321 - بەتتىكى bəkux نى bəkix ، 431 - بەتتىكى či rut نى či rit ، 522 - بەتتىكى qay uq نى qay iq ، 592 - بەتتىكى qaxuqla ، carıqla لارنى qaxikla ، čaruqla دەپ ئۆزگەرتكەن.

5) لەۋلەشكەن ئۇزۇق تاۋۇشلار تەسىردە 2 - بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى لەۋلەشتۇرگەن. مەسىلەن: 328 - بەتتىكى təpil — ، tapil — نى təpùl ، tapul ؛ 517 - بەتتىكى tavil نى tavul دەپ ئۆزگەرتكەن. (təwlüg ، qapux قاتارلىقلارمۇ مۇشۇ تۇرگە كىرسە كېرەك).

6) سۆز تومۇرىدىكى سوزۇق تاۋۇشنى ئۆزگەرتكەن. «دېۋان» دىكى بەزى تۇپ سۆزلەردە بۇزۇلغان ۋاريىانتلارنىڭ يۇز بېرىشى مانا مۇشۇ سەۋەبتىن كېلىپ چىققان. (بۇ ھەقتە «كۆچۈرۈش جەريانىدا كەتكەن خاتالىقلار» دېگەن ماۋزۇغا قارالسۇن) مەسىلەن: 126 - بەتتىكى ətlax نى θtlax ياكى ütlax دەپ ئۆزگەرتكەن، 614 - بەتتىكى süŋ بىلەن 617 - بەتتىكى südür لەرنى، siŋ ، siŋdür قىلىپ ئۆزگەرتكەن، 618 - بەتتىكىmüŋax نى miŋax قىلىپ ئۆزگەرتكەن. ئۇنىڭ əw نى ōw دەپ ئۆزگەرتىشىمۇ مۇشۇ 6 - تۇرگە كىرىدۇ. (يۇقىرىغا قارالسۇن) θtmək نى ətmək دەپ ئوقۇش بىر خىل قەدىمكى تەلەپپۇز. (بۇ ھەقتە ئىندېكسقا ۋە كلاۋسون لۇغىتىنىڭ 60 - بېتىگە قارالسۇن). «دېۋان» دا بۇلار ئەسلى تېكىستقا (ئورىگىنالغا) مەنسۇپ.

7) قوشۇمچىلاردىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى ئۆزگەرتكەن. مەسىلەن، 9 : 379 - بەتتىكى kəsləx نى kəslix دەپ ئۆزگەرتكەن. (بۇ سۆز ئىسىم تومۇرى بولغان kəs ، kəslə دىن كەلمەستىن، پېئىل تومۇرى بولغان kəs ، kəslə دىن كەلگەن). 271 - بەتتىكى səw سۆزلىمىدە yügrükin دېگەن سۆزنى yügürganni دەپ ئۆزگەرتكەن (؟). 275 - بەتتىكى təl دېگەن مىسالدا ئۇنىڭ كېلەچەك زامان شەكلى بولغان tələr (قوزىلار بىلەن بىللە بولماق) نى təlir ، təlí دەپ ئۆزگەرتكەن، ئەمما قەشقەرى تەسۋىرلىگەن ئەدەبىي تىلدا بۇنىڭ مۇنداق بولمايدىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق. بۇ سۆزدە —təl دېگەن سۆزنىڭ پەنسى «ئۇرۇل» دېمەك بولىدۇ، چۇنكى بۇ سۆز شۇ بىر سۆزلەم ئىچىگە كىرگۈزۈپ بېرىلگەن. (təli سۆزى يازما نۇسخىنىڭ 563 - بېتىدە يەنى «ئىنچىگە سۆزلەر كىتابى» دېگەن قىسمىدا بار، بۇ ھەقتە «(دېۋان) نىڭ تۇزۇلۇشى» دېگەن ماۋزۇغا قارالسۇن)㉖. چېقىش كېلىش قوشۇمچىسىنى dan دەپ ئوقۇش، sa نىisa ، an — نى a an— دەپ ئوقۇشمۇ مۇشۇ تۇرگە كىرىدۇ.

8) ئۇزۇق تاۋۇشلارنى ئۆزگەرتىش ياكى قوشۇپ قويۇش. بۇ بەزى سۆزلەرنى خاتا ئوقۇغانلىقتىن

كېلىپ چىققان. مەسىلەن، 190 - بەتتىكى barq سۆزىنى yoriq دەپ ئۆزگەرتكەن، 424 - بەتتە yanut سۆزىنى yitip دەپ ئۆزگەرتكەن، 594 - بەتتىكى yarinla نى ya'rinla دەپ ئۆزگەرتكەن، 473 - بەتتىكى yamur سۆزىنى قەستەن tomur دەپ ئۆزگەرتكەن، 611 - بەتتىكى qirnaq دېگەن سۆز qiŋraq سۆزىنىڭ ھەرپ ئالماشقان شەكلى ئىكەنلىكى ئېنىق، 525 - بەتتىكى to دېگەن سۆزلەمدە batraq سۆزىنى bayraq دەپ ئۆزگەرتكەن، يەنە 502 - بەتتىكى qol سۆزىدە ori سۆزىنى opri قىلىپ ئۆزگەرتكەن، ix نى is ، əs نى əx ، yan نى tən دەپ ئۆزگەرتىشلەرمۇشۇنداق ئۆزگەرتىشلەرنىڭ نەتىجىسى دەپ قارايمىز. (بۇ ھەقتە يۇقىرىدا سۆزلەندى).

7. قۇر ئارىلىقى ۋە ھاشىيەدىكى ئىزاھاتلار

ھازىر يازما نۇسخىدا بىز ئۇچرايدىغان قەلەم ئىزلىرى 15 خىلغا يېتىدۇ. بىز بۇلارنى كېيىنكى قىسىمدا («يازما تېكىستلەرنىڭ تارىخى» دا) پەرەز قىلىنغان يىل تەرتىپى بويىچە بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

1) ئاساسىي قەلەم ئىگىسى خاتىمىنى يازغۇچى بولغان تىتول بەتتىكى ئۇزۇن تېكىستنىڭ شۇ كىشىنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ (يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن تىتول بەتكە قارالسۇن). 1266 - يىلى بۇ ئادەم كۆچۈرۈشنى تاماملىغاندىن كېيىن، پۈتۈن تېكىستنى قايتا كۆرۈپ چىقىپ، ئەسلى قول يازمىغا سېلىشتۇرۇپ خاتالىقلارنى تۈزەتكەن، شۇنىڭدەك بەت چېتىگە ئىزاھات يازغان ۋە چۈشۈپ قالغان سۆزلەرنى قوشۇپ قويغان. بەت چېتىدىكى بۇنداق ئىزاھاتلارنىڭ ھەممىسىگە «مىح» (يەنى sahha — تۈزىتىش) دېگەن بەلگە قويۇلغان. تەرجىمىدە بۇنداق تۈزىتىشلەرنى تۈزەتتۇق. لېكىن بۇ ھەقتە ھاشىيەدە ئىزاھات بەرمىدۇق.

2) كېيىنكى قەلەم ئىزى («سىيانىڭ رەڭگى ۋە كېيىنكى قەلەم ئىزلىرى» غا قارالسۇن)، XIV ئەسىردە ئۆتكەن بۇ كىشى قەلەم تەككۈزگەن جايلاردا ئەرەبچە تېكىست بىلەن تۇركىي تېكىستنىڭ ھەممىسىگە كىرگۈزۈلگەن تۈزىتىشلەر بار. بۇ تۈزىتىشلەرنىڭ ئەڭ ئۇزۇنى يازما نۇسخا 62 - بەتنىڭ ئوڭ تەرەپ، يۇقىرىسىغا بوز سىيا بىلەن يېزىلغان ئىزاھاتتۇر. بۇ 3 - بەتتىكى ئەرەبچە «الارى» دېگەن سۆز ھەققىدە («utluq» سۆزىگە بېرىلگەن تەبىردە) بولۇپ، ئادەتتىكى ئېغىز تىلىدا بۇنىڭ مەنىسى «ئوقۇر»، «فقها» نىڭ مەنىسى بىلەن ئوخشاش، تۆۋەندە قۇر ئارىلىقى ۋە بەت چېتىدە بېرىلگەن ئىزاھاتلارنىمۇ مۇشۇ كىشىنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ دېيىشكە تامامەن ھەقلىقمىز. 17 : 16 - بەت، 8 : 266 - بەت، 8 : 267 - بەت، 13 : 270 - بەت، 14 : 275 - بەت، (دارىئەن تېكىستتىكى دارىيەننىڭ ئالماشقان شەكلى بولسا كېرەك) 5 : 292 - بەت، 1 : 311 - بەت، (jahdi تېكىستتىكى jundi نىڭ ئالماشقان شەكلى) 5 : 314- بەت، (بلكلكن biliglikin دېگەن سۆز bilgin دېگەن سۆزگە ئۆزگەرتىلگەن)، 5 : 361 - بەت، 15 : 8 : 4 : 367 - (كېيىنكى ئىككى مىسال ئەرەبچە سۆزگە قىلىنغان تۈزىتىش)، 2 : 531 - بەت، 7 : 556-، 15 : 559-، 11 : 611-، (قىنكراق qiŋraq دېگەن سۆز qiŋaq قا ئۆزگەرتىلگەن)، 7 : 624-، 11 : 625- بەتلەردىكىگە ئوخشاش.

3) كىتاب ئىگىسى يازما نۇسخىنىڭ بىرىنچى بېتىنىڭ يۇقىرىسىدىكى بوش جايغا ئۆز ئىمزاسىنى قويغان («تىتول بەت» ھەققىدىكى ئىزاھاتقا قارالسۇن)، بۇ، XV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا تەئەللۇق.

4) كېيىنكى بىر قەلەم ئىگىسى «باسمىل» دېگەن قەبىلە نامىنى ياسمىل» دەپ تۈزەتكۈچىدۇر. (16 : 20-، 2 : 242 - بەتلەردە «ي» نىڭ بىر چېكىتىنى قوشۇپ قويغانلىق، بۇنى خېلى ئوچۇق كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ)، خەرىتىدىمۇ شۇنداق، بۇ «ي» مەسىلىسى 2 : 25 -، 10 : 421-، 4 : 600 - بەتلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ. (ئەسلىدىكى «ب» ھەرپى 5. 3 : 231 - بەتتە ئۆزگەرتىلمىگەن). بۇ قەلەم 1422- يىلىدىن

ئاۋۋالقى ۋاقىتقا تەئەللۇق (بۇ ھەقتە بەدرىددىن ئەينى دېگەن قىسمىغا قارالسۇن).

5) كېيىنكى قەلەم ئىزى 4 - نۆۋەتتىدا كۆرسىتىلگەن كىشى بىلەن بىر ئادەمنىڭ بولۇشى مۇمكىن. ئۇ تۇم قارا سىيا ۋە يانتۇ قەلەم ئۇچى ئىشلەتكەن. ئۇ 4: 25 - بەتتىكى rak o دېگەن قەبىلە ئىسمىنى ئادەپ تۇرغۇزۇپ تەكەن. شۇڭا بۇ 1422 - يىلىدىن ئاۋۋالقى ۋاقىتقا تەئەللۇق بولىدۇ. (بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى «بەدرىددىن ئەينى» دېگەن قىسمىغا قارالسۇن). ئۇنىڭ قەلەم ئىزلىرىنى 9. 4: 111، 4. 3: 114 - بەتلەردىكى مىسالىلاردىمۇ كۆرۈش مۇمكىن. بۇندىن تاشقىرى بۇ ئىز 16: 306 - بەت ۋە باشقا جايلاردىمۇ ئۇچرايدۇ.

6) ناھايىتى پۇختا (كىچىكىچە) خەت بىلەن يېزىلغان تۇرغۇنلۇق پارچە ئىزاھاتنىڭ يازغۇچىسى، ئۇ 15 - بەتتىكى «iram» سۆزىنى ئەرەبچە سۆز دەپ ئىزاھلىغان، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «بەلگۈ» دېگەن بولىدۇ. بۇ سۆز پارچە «مۇجىزە» دېگەن بولسىمۇ، مىسىردا نىل دەرياسى بويىدىكى «ئىھرام» غا ئوخشاش (مەزكۇر بەتتىكى ئەرەبچە تېكىستىنىڭ كۆچۈرمىسى شۇنداق).

8) چاغاتاي ياكى قىپچاقلاردىن بولغان بىر يازغۇچىنىڭ قەلەم ئىزى، ئۇ 15: 54 - بەتتىكى «نم الشى» دېگەن ئەرەبچە سۆزنىڭ adgü، ayi دېگەن تەرجىمىسىنى nəsnə، yahxi دەپ ئىزاھلىغان.

9) يازما نۇسخا 3 - بەتنىڭ سول تەرىپىدە بەت ئاستىدىكى بوش جايغا يېزىلغان ئەرەبچە ئىزاھاتنىڭ يازغۇچىسى، بۇ سۆز مەھمۇد قەشقەرى 11 - بەتتىكى ھەمدۇ ساناداً تىلغا ئالغان خەلىفە ئەلمۇقتەدىغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇنىڭدا مەزكۇر خەلىفىنىڭ تەختكە چىققان كۈنى ۋە ھۆكۈمرانلىق دەۋرىنىڭ داۋام قىلىۋاتقانلىقى ئىزاھلانغان. (467 - يىلى 13 - شەئبانىدىن 487 - يىلى مۇھەررەمگىچە يەنى مىلادى 1075- يىلى 4 - ئاپرېلدىن 1094 - يىلى فېۋرالغىچە)،

10) يازما نۇسخا 3 - بەت، ئۇ تەرىپتىكى يۇقىرىقى بوشلۇققا يېزىلغان خەتلەرنىڭ يازغۇچىسى. يازما نۇسخا 56 - بەتتىكى ئوسمانلىچە ئىزاھاتمۇ شۇ كىشىگە مەنسۇپ. تىتول بەتتىكى ئۇزۇن ئىزاھاتنى يازغان ئادەممۇ مۇشۇ ئادەم بولۇشى مۇمكىن («تىتول بەتكە» قارالسۇن).

يازما نۇسخىدىكى ئەرەبچە ئىزاھاتتا، خەلىفە ئەلمۇقتەدىنىڭ ھاياتى بىر قەدەر تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن. بۇ يەردە ئۇنىڭ بوۋىسى ۋە ۋارىسى، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى مۇھىم ۋەقەلەر، ئۇنىڭ مىجەز - خۇلقى ۋە پەزىلەتلىرى بايان قىلىنغان.

ئىزاھات 56 - بەتتىكى ari «ھەرە» دېگەن سۆزگە مۇناسىۋەتلىك. قەشقەرى يازما نۇسخا 10 - بەتتە بۇ سۆز ئەرەبچىدىكى «ئەلئەرى» (ھەرە) دېگەن سۆز بىلەن ئوخشاش دېگەن. بۇ ئىزاھاتنى ئوقۇش بەك تەس.

11) كېيىنرەك يېزىلغان بىر قەلەم ئىزى. مۇنداق قەلەم بىلەنمۇ ئەسلى تېكىستقا تۇرغۇنلۇق كىرگۈزۈلگەن. بۇ تۇرغۇنلۇق رەنىڭ بەزىلىرىدە بۇ ئادەم «دىۋان» نىڭ يەنە بىر قول يازمىسىنى كۆرگەنلىكىدىن بىشارەت بېرىدۇ. بەزىلىرىدە بولسا، يازما نۇسخا ئۈستىدە چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ. 15: 404 - بەتتە burqəklən دېگەن سۆز يازما نۇسخىدا قوش تىرناق ئىچىدە مۇۋاپىق بىر تۈركىي سۆز بىلەن ئىزاھات بېرىلگەن. 17: 207 - بەتتە bəzək دېگەن سۆزگە يازما نۇسخىدا چۈشۈپ قالغان تەبىرىنى قوشۇپ قويغان. 16: 119 - بەتتىكى θndür دېگەن سۆزگە قەشقەرى تەرىپىدىن بېرىلگەن «ئۇيغۇرچە» دېگەن ئىزاھ ئاخىرىسىغا بۇ ئادەم «ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ» دېگەن مەلۇماتنى قوشۇپ قويغان. 12: 420 - بەتتە bulat دېگەن سۆزلەمدە قەشقەرى بۇ سۆزنىڭ فونېتىك خۇسۇسىيىتى ھەققىدە بەرگەن

مەلۇماتقا، قەشقەرنىڭ شۇ كونتېكىستنىڭ باشقا يەرلىرىدە بەرگەن بىر ئىبارىسىنى قوشۇپ قويىدۇ. 15: 17، 3: 18 - بەتلەردىكى بىر گرامماتىكىلىق ئىزاھاتقا ئەرەبچە سۆزنىڭ تەرتىپىگە تۇزىتىش كىرگۈزىدۇ، بۇنىڭدا ئۇ يەنىمۇ ئوچۇق چۈشىنىشكە ياردىمى بولسۇن دەپ شۇنداق قىلغان. ئۇچ مىسالدا (7: 57 - بەتتىكى izi، 61: 17 - بەتتىكى ri، 5.6: 157 - بەتتىكى θŋiklən لەردە) بۇ ئادەمنىڭ ئەرەبچە سۆزگە كىرگۈزگەن تۇزىتىشلىرى مۇڭاپىق ئەمەس (توغرا ئەمەس). ئەك ئاخىرىدا 10: 48 - بەتتىكى θzək دېگەن سۆزدە بۇ ئادەم ھەدىسنىڭ تېكىستىنى تۇزەتكەن (بۇ ھەقتە فاكسىمىل نۇسخىدىكى ھاشىيە ئىزاھاتلىرىغا قارالسۇن).

12) ئوسمانلى كىتابخانىنىڭ قەلەم ئىزى. بۇ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى ئادەم بولسا كېرەك، بەت چېتىدىكى نۇرغۇنلىغان ماتېرىياللار مۇشۇ ئادەمگە تەئەللۇق. بۇ ماتېرىياللار تۇركىي سۆزلەر، ئەرەبچە سۆزلەر ۋە پارسچە سۆزلەرگە بېرىلگەن ئىزاھاتلاردىن ئىبارەت. بۇ ئىزاھاتلار بىزنىڭ ئەسلى تېكىستنى چۈشىنىمىزگە ھېچقانداق يېڭى نەرسە بەرمەيدۇ. مۇنداق ئىزاھاتلارنىڭ تولۇق تىزىمىسىنى بېرىشتىن ھېچقانداق نەتىجە چىقمايدۇ. تۆۋەندىكى مىساللار مۇنداقلا تىزىملانغان بولۇپ، ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە (ئوسمانلىچە يېزىلغان تۇركچە سۆزلەر ھازىرقى تۇركچىگە ئۆرۈپ بېرىلدى، ئەرەبچە ھەرپ بىلەن يېزىلىشىدىكى كەمچىلىكلەر تۇزىتىلدى).

9:8 (bilgə digən sozgə) bilgin

14:11 (suw iqsədi gə) su iqə yazdi (!)

30:7 jazar ləhm məqtu mətruklis-siba.

36:7 (el qusqa) qartal quxi

38:15 (u ur a) vaqit wə dəwlət wə imkan wə bərəkət wə həyir

47:4 (ərük kə səftalu)

66:17 ərkən ikən، xθylə ikən bθylə ikən denir.

67:14 ərdim idim

ئەك ئاخىرقى (638 -)بەتتىكى بەت چېتىگە يېزىلغان خەتلەر بۇندىن ئاۋۋالقى بەتلەردىكىگە ئوخشىمايدۇ. بۇ خەتلەر ئەسلى تېكىستتە ئوقۇش بىر قەدەر تەس بولغان جۇملىلەرنىڭ ئەسلىسىگە كەلتۈرۈلۈشىدىن ئىبارەت.

13) XX ئەسىرگە ئائىت بىر ياكى بىرقانچە قەلەم ئىزى. بۇ خىل خەتلەر (1917 - يىلى) كىتابنى تۇپلىگەندە بەتلەرگە چاپلانغان باغاقچىلەرگە يېزىلغان. بۇلار تۇۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

10: 7 -، 4: 15 -، 12: 82 - بەتلەردىكى (gθk θrtüldi)، 1: 83. بەتتىكى(ئەرەبچە «مىلە»)، 3: 308 - بەت ئوڭ تەرەپتىكى بوشلۇقتا ئەرەبچە «ولد الله» دېگەن سۆز «وَلَدَ» قىلىپ تۇزىتىلگەن)، 2: 361 - بەت (چاپلانغان باغاقچىدە)، 379 - بەتنىڭ ئۈستىدىكى بوش جايدا (بۇمۇ چاپلانغان باغاقچىدە)، 11: 476 - بەتتە «اجترفن» دېگەن سۆز «اخترقن» دېگەنگە ئالماشتۇرۇلغان. (بۇ ھەقتە 505 - بەتتىكى yut [jālifa] دېگەن سۆزگە سېلىشتۇرۇلسۇن، (بۇ ھەقتە يەنە 4: 15گەقارالسۇن). 6: 626. بەتلەردىكى تۇزىتىشلەرگە قارالسۇن.

14) بەت ۋە بابلارغا يېزىلغان نومۇرلار. بەزدە بىر بەتنىڭ ئاستىنقى بۇلۇڭىغا كېيىنكى بەتنىڭ بىرىنچى سۆزى يېزىپ قويۇلغان، شۇنىڭدەك كېيىنكى بابنىڭ ئارقا بېتىگە ئاۋۋالقى بابنىڭ ئاخىرقى سۆزى يېزىپ قويۇلغان. مەسىلەن، يازما نۇسخىنىڭ 111 - 110 - بەتلىرىدە 110 - بەتنىڭ سول تەرەپ ئاستىنقى بۇرجىكىگە «ۋە يوقالو» دېگەن سۆز يېزىلغان. بۇ سۆز 111 - بەتتىكى تېكىستنىڭ بىرىنچى سۆزى. 1- بەتنىڭ پەستىكى سول بۇلۇڭىغا 56 دېگەن رەقەم، يۇقىرىقى سول بۇلۇڭىغا 126 دېگەن رەقەم

يېزىلغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاچ قارا سىيادا يېزىلغان. ئالدىنقى بەتتىكى «ۋە يۇقالۇ» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق سىيا بىلەن يېزىلغان. بۇ رەقەملەرنىڭ ھەممىسى ئەسلىدىكى باب ۋە بەتلەرنىڭ رەقەملىرى. بۇلار كىتاب تۈپلىنىشتىن ئىلگىرى بولغان بولسا كېرەك. ئاخىرىدا شۇ بەتتە بىر قەدەر پەسرەكتىكى بوش ئورۇنغا ئەرەبچە 56 دېگەن رەقەم يېزىلغان. يۇقىرىدىكى بوش جايغا 111 دېگەن رەقەم قېرىنداش بىلەن يېزىلغان. بۇلار ئاخىرقى باب ۋە بەت سانلىرى بولۇپ، كىتاب توپلىنىپ بولغاندىن كېيىن يېزىلغان.

15) XX ئەسىردىكى بىر تۈرك كىتابخان قېرىنداش قەلەم بىلەن ئىلاۋە قىلغان تۈزىتىش ۋە ئىزاھلار. بۇنىڭ بىرىنچى مىسالى «13:31 (im) پارۇل دېگەن سۆزدە، بىر قەدەر تۆۋەندىكى بوش جايغا 17 - قۇردىكى ماقالىنىڭ پارول بىلسە كىشى قەتل ئىتىلمەس» دېگەن تەرجىمە بېرىلگەن (ئېھتىمال بېسىم ئاتالاي تەرجىمىسىنىڭ بىرىنچى توم 38 - بەتتىكى ölmez ، adem ، bilen ، belgeyi دېگەن تەرجىمىسىگە بېرىلگەن ئىزاھ بولسا كېرەك)، باشقا مىساللار ھەققىدە تۆۋەندىكى بەتلەرگە قارالسۇن: 33 - بەتنىڭ ئۈستىدىكى بوش جايغا يېزىلغان (تۇتۇق قەلەم بىلەن) سۆز، 40 - بەتنىڭ پەستىكى سول بۇلۇڭىغا (تۇتۇق قەلەم بىلەن) يېزىلغان سۆز. 1- 40 - بەتتىكى ئوغۇز دېگەن سۆزدە تامغىلار ئۈستىگە يېزىلغان نومۇر، 11: 42 - بەتتىكى (nə گە قارالىدۇ) 14:47 - بەتتىكى (nə گە قارالىدۇ) بەزى ھەرىكىلەر، بەزى بەتلەرنىڭ سان بىلەن يېزىلغان نومۇرلىرى، مەسىلەن، 92- بەتنىڭ ئۈستىدىكى بوش جايدا az ، əzdi ، əzər ، əzmək 107 ،، 113 ،، 117 - بەتلەر)، 8:99 - بەت (قېنىق سىيا بىلەن يېزىلغان سۆز)، 127 - بەتنىڭ ئۈستىدىكى بوش جايدا، (ئىككىنچى قۇردىكى «قىستىغ» ۋە «لاشتى» دېگەن سۆزلەر)، 5:15 - بەت (خەت تۇتۇق)، 14:174 - بەت (تەلىق تارىخى دېگەن سۆز)، 4:179 - بەت (tübüt دېگەن سۆزگە بېرىلگەن ئىزاھات تۇتۇق)، 16:212 - بەت šabah (n2)، 264 - بەتنىڭ ئوڭ تەرەپ پەستە (بىرىنچى نەشرى ھەققىدىكى سۆز)، ئىككىنچى 7:337 - بەتتىكى (تىرناق ئىچىدە بېرىلگەن گراماماتىكىلىق ئىزاھات تۇتۇق)، 10: 337 - بەتتىكى (گراماماتىكىلىق ئىزاھات)، ئىننەھۇ يەتتە فقوھۇ فەسىل ئەللام ۋەلنون دېگەن سۆزلەر، 3: 349 - بەتتىكى (basdi) دېگەن سۆز، 17:545 - بەتتىكى (چۈشەندۈرۈشكە بېرىلگەن ئىزاھات)، مەفھارەئى تەبەۋىيە دېگەن سۆز، 8:625 - بەتتىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ھەرىكىلىرى (2 - نۇقتىغا قارالىدۇ) ئاخىرىدا، 8:70 - بەتتىكى «aŋduz» دېگەن سۆزگە rasan دەپ غەلىتە بىر ئىزاھات بېرىلگەنلىكىنى كۆرىمىز (بۇ ئەسلىدە بىر خىل قەندىل)، روشەن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، بۇ ئەسلى ئورىگىنالىدىكى turmus (بىر خىل ئۆسۈملۈك) سۆزىگە كىرگۈزۈلگەن ئۆزگەرتىش، بۇ ئۆزگەرتىش1917- يىلى كىرگۈزۈلگەن. چۈنكى بىرىنچى نەشرىدە، «vasan» دېگەن ئىزاھات بار.

8. بەدرىددىن ئەينى

ئىستانبۇلدىكى توپقاپى سارىيى كۈتۈپخانىسىدىكى بەدرىددىن ئەلئەينىنىڭ 30 تومлۇق دۇنيا تارىخىنىڭ بىرنەچچە تومлۇق قول يازمىسى بار. «اقدالجمان فى تاريخ اهل الزامان» دېگەن بۇ كىتابنىڭ بىرىنچى تومىدا كىتاب يېزىلغان ۋاقىت ھ 825/ . م 1422 - يىل دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدا «دىۋان» دىن كەلتۈرۈلگەن بىرقانچە نەقىللەر بار. (27)

بەدرىددىن ئەينى ھ 801/م 1398 - 1399 - يىللىرى قاھىرەدە مەملۇكىلەر ئوردىسىدا مەمۇرىي خىزمەتتە بولغان. ھ 855/ م 1451 - يىلى دۇنيادىن ئۆتكەن. بۇ ئاپتور كەلتۈرگەن نەقىللەردىن قارىغاندا، ئۇ «دىۋان» نىڭ ھازىرقى بىردىنبىر قول يازمىسىغا بەكمۇ ئوخشايدىغان بىر يازما نۇسخىسىدىن پايدىلانغان. بۇ ھال 1422 - يىلى قاھىرەدە مۇنداق بىر قول يازما چوقۇم بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئىقتىدالجۇمانىنىڭ بىرىنچى تومى ئالەمنىڭ يارىتىلىشى ۋە جۇغراپىيىگە ئائىت ئۇزۇن بىر مۇقەددىمە بىلەن باشلىنىدۇ. مۇقەددىمە ئادەمىزاتنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. (149 - ۋاراقنىڭ ئىككىنچى بېتى)، بۇ يەردە «دىۋان» دىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل 152 - ۋاراقنىڭ a بېتىدە تۇۋەندىن 2 - قۇردىن باشلىنىپ، 153 - ۋاراقنىڭ a بېتىنى تولۇق ئىگىلەيدۇ. بۇ يەردە نوھنىڭ ئوغلى ياپەس ئەۋلادىنىڭ شەجەرىسى بېرىلگەن. ئاندىن تەڭرىنىڭ باشقا مەخلۇقاتلىرى يەنى جىن - ئەرۋاھلار، ھايۋانلار، مىنېرال ماددىلار، ئۆسۈملۈكلەر، پەرىشتىلەر بايان قىلىنغان. ئاندىن كېيىن ئەينى 198 - ۋاراقنىڭ A بېتىدە ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن باشلانغان پەيغەمبەرلەر ھېكايىسىگە كىرىشىپ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامغا كەلگەندە توختايدۇ.

تۆۋەندە بىز بۇنىڭدىن مەسىلە بار تېكىستلەرنىڭ تىرانسكرىپسىيىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. بەتنىڭ سول تەرىپىدىكى ئاق يېرىدە مەزكۇر تېكىستلەرنىڭ يازما نۇسخىدىكى بەت ۋە قۇر سانلىرى بېرىلگەن. بۇنىڭدا «دىۋان» نىڭ ئۆزىدىن بۆلۈنگەن ئىلىنمىغان ماتېرىياللار تىرناق ئىچىگە ئېلىندى. ئۇزۇلگەن جايلار ئۇچ چېكىت بىلەن كۆرسىتىلدى.

بەدىددىن ئەينى تۈرك قەبىلىلىرى ۋە تۈركمەن ئۇرۇقلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە «دىۋان» دا بېرىلگەن ئۇچ پارچە ماتېرىيالنى بىرلەشتۈرۈپ بىر ئورۇندا بايان قىلىپ بەرگەن. «بىسمىل» (باسمىل) نى «يىسمىل» (ياسمىل) ۋە «اوغراق» نى «اغراق» يازغىنىغا قارىغاندا، بەدىددىن ئەينى بىزنىڭ قولىمىزدىكى بىرىنچى يازما نۇسخىدىن پايدىلانغان («قۇر ئارىلىقى ۋە ھاشىيەدىكى ئىزاھاتلار» دېگەن ماۋزۇنىڭ 4 - ۋە 5 - ماددىلىرىغا قارالسۇن). «ۋاۋ» چۈشۈرۈپ يېزىلغان قەبىلە ئىسىملىرىگە بەدىددىن ئەينى ئۆزىگە خاس بىر «ۋاۋ» نى قوشۇپ قويغان. 3 : 21 - بەتتىكى «توغاج» نى «تغغاج»، 9 - 8 : 40 - بەتتىكى «افا» نى «يفا» شەكلىدە بەرگەن. ئۇ ئىملاسى ھەرخىل يېزىلغان ئىسىملارنىڭ ھەممىسىگە مۇشۇنداق ھەرپ قوشۇپ قويغان ۋە تىرناق ئىچىدە وقال (مۇنداق دەپمۇ ئېيتىلىدۇ) دېگەن ئىزاھاتنى بېرىپ ماڭغان. بۇ نۇقتىدا ئۇ «قاين» «قايغ» نىڭ يەنە بىر خىل يېزىلىشى، ھەرگىزمۇ «قاين» نىڭ خاتا يېزىلغان شەكلى ئەمەس دەپ ئىزاھلايدۇ. مەھمۇد قەشقەرى كۆرسىتىپ ئۆتكەن «توكر» (tügər - 17 : 40 - بەت) نى ئاپتور ئۆزىگە تونۇش بولغان dügər گە ئۆزگەرتكەن.

بەدىددىن ئەينىنىڭ ئەسلى تېكىستتىن چەتنەپ كەتكەن جايلىرىنى ئاسانلا بايقىۋالغىلى بولىدۇ. يەنى قەشقەرى (4 : 40 - بەتتە) ئوغۇزلار تۈركمەنلەردۇر دېگەن بولسا، بەدىددىن ئەينى تۈركمەنلەر ئوغۇزلارنىڭ بىر تارمىقى دەپ ئۆزگەرتكەن. قەشقەرى (5 : 40 - بەتتە) ھايۋانلىرىنىڭ تامغىسىنى دېگەن بولسا، ئەينى «ھايۋانلارغا» دېگەن سۆزنىڭ ئاخىرىسىغا ئۇلارنىڭ قاچا - قۇمۇشلىرى ۋە جابدۇقلىرى دېگەن سۆزلىرىنى قوشۇپ قويغان. شۇنىمۇ شۇكى، ئۇ ئۆزىنىڭ ئايىنتاپلى قەبىلىسى مەنسۇپ بولغان تۈركمەنلەردە تامغىلارنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىنىڭ بىر قەدەر كەڭ ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلگەچكە شۇنداق قىلغان. قەشقەرى ئوغۇزلارنىڭ بىر ئورۇقى بولغان «قنق» لارنى ئوغۇزلارنىڭ يېتەكچىسى، زامانىمىزنىڭ سۇلتانلىرى شۇلاردىندۇر دېگەن بولسا، بەدىددىن ئەينى بۇ يەردىكى «يېتەكچىسى» دېگەن سۆزنى «ئەڭ ئۈلۈغلىرى» (ئەزەم) دەپ ئۆزگەرتكەن ۋە بۇ يەردە ئۇ سەلجۇقلار سۇلالىسىنىڭ شەجەرىسىنى ۋە سەلجوقلارنىڭ ئوسمانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قىسقىچە تارىخىنى ئىلاۋە قىلغان. چاروقلۇغ (41 : 3) دېگەن سۆزگە قەشقەرى «قلىلەئەدد ھاخغيەغلامتھا» (ئۇلارنىڭ سانى ئاز، تامغىسى نامەلۇم) دەپ ئىزاھات بەرگەن، بەدىددىن ئەينى بۇ يەردە سانى دېگەن سۆزنى چۈشۈرۈپ قالدۇرغان ۋە تامغىنىڭ ئورنىنى ئاق قالدۇرغان (يەنى: ئاز، تامغىسى مۇنداق ..... دەپ يېزىپ قويغان) ئەينى «تۈركمەن» دېگەن نام ھەققىدىكى بايانلارنى تولىمۇ قىسقارتىۋەتكەن ۋە ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆزلەر بىلەنلا تۈگەتكەن. بۇندىن باشقا ئۇ يەنە بەزى پارسچە يەنى زۇلقەرنەين ھەققىدىكى پارسچە سۆزلەرنىڭ باشقىچە يېزىلىش شەكىللىرىنىمۇ

كۆرسىتىپ ئۆتكەن. مەسىلەن، تۈركمانلار ئەمەس، تۈركمانلەر 9 : 624، ئاندىن ئۇ بۇ ھەقتە ئۆزىنىڭ تىلشۇناسلىق ئىزاھاتىنى، يەنى ئىستېمالدا بۇ يەردىكى ئىككى نۇقتىنىڭ بىرسى تاشلىۋېتىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ئەڭ ئاخىرىدا يەنە شۇنىڭغىمۇ دىققەت قىلىش كېرەككى، قەشقەرنىڭ زۇلقەرنەين ھەققىدىكى بايانلار (6 : 622) تۈركمەنلەرنىڭ مەشھۇر بوۋىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ بىر بىرىدىن پەرقلىنىدىغان بەلگىلىرى ۋە تامغىلىرى ھەققىدىكى بايانلىرىدىكى 2 - قىستۇرما جۈملىنى بەدىرىددىن ئەينى يازمايى قويىدۇ ۋە بىرىنچى قىستۇرما جۈملىدىكى ھەرپ خاتاسىنى تۈزەتمەي ئۆز پېتى قالدۇرىدۇ. بىز بۇ يەردىكى «شغور» نى «شغر» غا ئۆزگەرتتۇق㉘.

ئىككى تېكىستتىكى تامغا شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش جەريانىدا بىز يەنە بەزى پەرقلەرنى بايقىدۇق، بۇ پەرقلەر بەدىرىددىن ئەينىنىڭ كۆچۈرۈش جەريانىدىكى سەۋەنلىكىدىن بولغانمۇ ياكى ئۆز دەۋرىدىكى تۈركمەن تامغىلىرىنىڭ شەكىللىرى تەسىرىدە شۇنداق قىلغانمۇ بۇ ھەقتە ئېنىق ھۆكۈم قىلىش تەس. بۇ تامغا بەلگىلىرى خۇددى «دىۋان» قول يازمىسىدەك قىزىل سىيا بىلەن يېزىلغان.

«ئىقدەلجۈمان» نىڭ ئىككىنچى تومى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ھەققىدىكى ھېكايە بىلەن باشلىنىدۇ. ئاندىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن بۇرۇن ئۆتكەن باشقا پەيغەمبەرلەر بايان قىلىنىدۇ. بۇ زۇلقەرنەين ھەققىدىكى قىسىملارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. (137 - ۋاراقنىڭ «B» تەرىپى)، ئاندىن كېيىن بىرقانچە ئابزاسلاردا ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋالقى ۋە ئىسلامىيەتكە تەئەللۇق بولمىغان پادىشاھلار بايان قىلىنىدۇ، مەسىلەن، B - 164 - ۋاراقتا مەملۇك ئەلفۇرس، A -178- ۋاراقتا مەملۇك ئەلكەندانىيە؛ A - 178 - ۋاراقتا فەرائىنەمسىر، A - 193 - ۋاراقتا مۇلۇك ئەلىيۇنان، A - 194 - ۋاراقتا مۇلۇك ئەلروم، A 199 - ۋاراقتا مۇلۇك ئەلئەفرانج دېگەنگە ئوخشاش. بۇ يەردە بىر بەت ئۆزۈنلۇقىدا ئاق قالغان يەر بار. (B - 200 - دىن A 201 - غىچە). شۇنىڭغا ئوخشاش A 201- بەتتە مۇلۇك ئەسسۇرىيان، مۇلۇك ئەلھىند؛ A 209 - بەتتە مۇلۇك ئەلئەرەب، ئاخىرقى قىسىمدا (A 2160 - بەتتە) ئەرەبلەردىن قۇرەيىش قەبىلىسىنىڭ تارىخى بايان قىلىنىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، بەدىرىددىن ئەينى «دىۋان» دىن بىر ئاز نەقىل كەلتۈرۈپ، بۇ يەردىكى ئاق قالغان جايىنى تولدۇرماقچى بولغان، ئېھتىمال ئۇ 5 : 622 - بەتتە تۈركمەن دېگەن سۆزگە بېرىلگەن ئىزاھاتتىكى خاقان «شۇ» ھەقتىكى بايانلارنى كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك. بەدىرىددىن ئەينى ئۆز ئەسىرىنىڭ بىرىنچى تومىدا بۇ ھەقتىكى بايانلارنى يىغىنچاقلاپ ئالغان؛ بۇ قىسمىنىڭ (يەنى ئاق قالغان جايغا يېزىلغان قىسمىنىڭ) ماۋزۇسى مۇلۇك ئەتتۈرك (تۈرك خاقانلىرى) دېگەندىن ئىبارەت بولسا كېرەك. (ئېھتىمال بەدىرىددىن ئەينى «دىۋان» دىن ۋە باشقا مەنبەلەردىن تۈركلەرنىڭ باشقا خاقانلىرى، مەسىلەن: ئەفراسياپ ھەققىدىكى ماتېرىياللارنى توپلىماقچى بولسا كېرەك). بۇ ھەقتە مۇنداق بىر دەلىل كەلتۈرۈش مۇمكىن. ئەھمەد زەكى ۋەلىدى (توغان) 1932 - يىلى ئىلان قىلغان بىر ماقالىسىدە، ئۆزىنىڭ بەدىرىددىن ئەينى قول يازمىلىرى ئارىسىدا مۇشۇنداق بىر نەقىلنى كۆرگەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتكەن㉙.

بەدىرىددىن ئەينى ئۆزىنىڭ «ئەلئىقدەلجۈمان» (sic) ناملىق تارىخ كىتابىنىڭ I تومىدا ياۋروپالىقلار (مۇلۇك ئەررۇم ۋە قىسسە ئەلفەرەنگى) ھەققىدىكى بايانلاردىن كېيىن سۈرىيەلىكلەر بىلەن ھىندىلار (قىسسە مۇلۇك سورىيان ۋە مۇلۇك ئەلھىند) ھەققىدىكى بايانلار ئارىلىقىدا، تۈركلەر ھەققىدىمۇ مەخسۇس بايانلارنى بېرىپ ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ماۋزۇسى «تۈرك قەۋملىرىنىڭ قىسسىسى» «قىسسە ئومماى «ئەتتۈرك» دېگەندىن ئىبارەت. «ئىقدەلجۈمان» نىڭ بەزى يازما نۇسخىلىرىدا تۈركلەر ھەققىدىكى بۇ ماۋزۇ يوق. مەسىلەن، توپقاپى سارىيىدىكى قول يازمىلار فوندىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىدا ئەھۋال شۇنداق. ئۇنچىنچى ئەھمەد كۆتۈپخانىسىدىكى $\frac{122}{2911}$ نومۇرلۇق قول يازمىنىڭ مەزكۇر بېتىدىمۇ بۇ سۆزلەر يوق. (ئەينى

نومۇرلىنىڭ ئىككى مۇقەررەر نۇسخىسىدا بۇ قىسىم تېپىلمىدى). بۇ كىتابنىڭ مۇشۇ بابىدا بەدىددىن ئەينى گەپنى مۇنداق سۆزلەر بىلەن باشلايدۇ. «مەھمۇد قەشقەرىنىڭ دېۋانىدا مۇنداق سۆزلەر بار: (ۋەرائېيتونى دېۋان مەھمودالكا شغرى) مەن دېۋانۇ لۇغاتىت تۈركىنىڭ (sic) ھەرقايسى جايلىرىدا تارقالغان ماتېرىياللارنى ئالتە بەتكە يىغىنچاقلىدىم. بۇلار ئوغۇز قەبىلىلىرى ھەققىدىكى (بۇلار بىزنىڭ نەشرىمىزنىڭ I تۇم 55 ـ 57 ـ بەتلىرىدە، II تۇم 314 ـ 317 ـ بەتلىرىدە)؛ تۈرك شۇبۇلىرى ھەققىدىكى (I تۇم 29 ـ 36 ـ بەتلەر)، ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدىكى (I تۇم 9 ـ بەت) ماتېرىياللاردىن ئىبارەت. بىزنىڭ قولىمىزدىكى «دېۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نۇسخىسىدا «تقغاج» شەكلىدە يېزىلغان سۆزنى بەدىددىن ئەينى «توغاچ» شەكلىدە يازغان. شۇنىڭدەك ئۇ بىزنىڭ قولىمىزدىكى قول يازمىدا ئۇچرىمىغان «جيغن» دېگەن بىر قەبىلە نامىنى كەلتۈرۈپ ئۆتىدۇ. بىز نەشرى قىلغان نۇسخىدا قورغان دېگەن سۆز «شويب» (يەنى «شويياب» [sic]) شەكلىدە يېزىلغان. (بۇ II تۇم، 305 ـ بەت) بەدىددىن ئەينى بۇنى «شۇ» شەكلىدە يازغان (ۋەكالەن بودرە بۇ كوللى يەۋم لىل ئومەرافى جوندىھى بى ھىسنى سو تەلاتا ما ۋە سىتتىن نەۋبا). مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، بەدىددىن ئەينى «دېۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ بىزنىڭ قولىمىزدىكى نۇسخىدىن باشقا بىر نۇسخىسىدىن پايدىلانغان.

بۇ يەردىكى قالايمىقانچىلىقنىڭ بىر سەۋەبى ئۇچىنچى ئەھمەد كۈتۈپخانىسىدىكى كىتابلارنىڭ ئەسلى كاتالوگىنى تۈزگۈچى ئادەم بەدىددىن ئەينى ئەسەرلىرىنىڭ ھەممە تومىلىرىغا پەقەت بىرلا خىل 2911 دېگەن نومۇرنى قويغان. بۇنىڭدا ئۇ بۇلارنىڭ ئاپتورى قول يازمىسىمۇ (= قاراتاي 5932—5920) ياكى كېيىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىمۇ (= قاراتاي 5940 — 5933)، ئەينىنىڭ بالدۇرقى قول يازمىسىمۇ (قاراتاي5922— 5941)، ياكى ئۇنىڭ ئاساسىي تېكىستلىرىمۇياكى ئۇنىڭ قىسقارتىلغان نۇسخىلىرىمۇ[31] بۇنى ئايرىمىغان.

1976 ـ يىلى يازدا توپقاپى سارىيى كۈتۈپخانىسىدا ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتىمىزغا ئاساسەن، بىز شۇنى ئوچۇق ئېيتالايمىزكى، توغان ئەينى قول يازمىلىرىنىڭ ھېچبىرسىدە ئالتە بەت ئۇزۇنلۇقتىكى سىرلىق نۇسخىنى كۆرمىگەن. بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك يازما نۇسخىلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

قاراتاي (A2911 |D1/=№5941) بەدىددىن ئەينىنىڭ بىرىنچى تۇم قول يازمىسى ناھايىتى روشەنكى، ئىقدەلجۇمانىنىڭ دەسلەپكى كۆچۈرمىسى. بۇ دۇنيانىڭ يارتىلىشىدىن تارتىپ 11 ـ يىلىغىچە بولغان ۋەقەلەر قىسمى. بۇ يازما نۇسخىنىڭ ۋاقتى ھ 799 /م 1396. فەرەنگىيە بىلەن سۈرىيە ھەققىدىكى بابلار ئارىلىقىدىكى 151 ۋاراقنىڭ ئالتە بېتى ئاق قالدۇرۇلغان.

قاراتاي 5934 №(A2911/C2=) تەمىنلىگەن ماتېرىياللار بەدىددىن ئەينىنىڭ ئاساسىي تېكىستلىرىنىڭ I تومىنىڭ كۆچۈرمىسى. ۋاقتى ھ 896/ م 1490. بۇنىڭدىمۇ يۇقىرىقى قول يازمىغا ئوخشاش بىر ئاق قالدۇرۇلغان جايى بار.

قاراتاي 5945 № نومۇرلۇق قول يازما (A2912/1) دۇنيا يارتىلىشتىن تارتىپ 21 ـ يىلىغىچە بولغان ۋەقەلەر. ۋاقتى ھىجرى X ئەسىر، مىلادى XVI ئەسىر. بۇنىڭمۇ مۇناسىۋەتلىك بېتىنىڭ، يەنى B ـ 289 ـ ۋاراقنىڭ ئاق قالدۇرۇلغان يېرىگە كۆچۈرگۈچى «بۇ يەرنى ئاق قالدۇرۇشۇمنىڭ سەۋەبى، ئەسلى قول يازمىدىمۇ بۇ يەر ئاق قالدۇرۇلغان ...» دېگەن سۆزلەرنى يېزىپ قويغان. (تۈركىي قەبىلىلەر ۋە ئوغۇزلار ھەققىدىكى ماتېرىيال 101 ـ ۋاراقنىڭ A، ۋە B بەتلىرىدە).

قاراتاي 5944 № نومۇرلۇق قول يازما (R1557=) I تومىنىڭ كۆچۈرمىسى. ۋاقتى ھ 1127/ م 1715/ يىللار ئاق قالدۇرۇلغان جاي بار. قاراتاي 5943 № نومۇرلۇق قول يازما (B273=) I تومىنىڭ كۆچۈرمىسى. ھ1143/ م1722، ئاق قالدۇرۇلغان جاي بار. مەزكۇر سىرلىق قىسىم ھازىرقى ئايمانىيە كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان بەدىددىن ئەينى قول يازمىلىرىنىڭ ھېچبىرسىدە ئۇچرىمىدى.

بۇلارنىڭ بىر قەدەر تېپىك بولغانلىرى تۆۋەندىكىلەر.

ئەسىئەت ئېپەندى 2322 №، I تومۇنىڭ كۆچۈرمىسى. ۋاقتى ھىجرى 1096/ مىلادى 1685. فەرەڭلەر بىلەن سۈرىيانلار ھەققىدىكى بابلار ئارىلىقىدا 255 ۋاراقنىڭ A تەرىپىدە ئاق جايمۇ يوق. زەكى ۋەلىدى توغان ئېيتىپ ئۆتكەن ھېلىقى ئالتە بەت ئۇزۇنلۇقتىكى سىرلىق تېكىستنىڭ «دىۋان» دىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: 1. 40 ئوغۇز (ئەرەبچە نەشىر، I جلد 56 ـ 57)، 5 ـ 622 تۈركمەن (ئەرەبچە نەشىر، I جلد 304 — 307) [!]28D÷24 (ئەرەبچە نەشىر، I جلد، 29 ـ 36) 7—8G (ئەرەبچە نەشرى I جلد 9 ـ بەت) بىزگە مەلۇم بولغان بەدرىددىن ئەينى قول يازمىسىدىكى تېكىستلەر مۇشۇ قىسىملاردىكى ئاۋۋالقى ئىككى جاينىڭ يازما نۇسخىسىنىڭ 1ـ20 دىن نەقىل قىلىنغان، بۇ نەقىللەر I تومۇنىڭ تەخمىنەن ئىككى بېتىنى ئىگىلەيدۇ. I تومدا بىر بەتتىن كۆپرەك ئاق ئورۇنغا توغرا كېلىدۇ. توغان ئۇچ نۇقتىنى بەدرىددىن ئەينى «دىۋان» نىڭ بىزگە مەلۇم بولمىغان بىر نۇسخىسىدىن ئالغان بولسا كېرەك. بۇنىڭدا پەقەت بىرىنچى نۇقتا (تاۋغاچ ئەمەلدە تغغاچ، بۇ توغاچ شەكلىدە يېزىلغان) يازما نۇسخىدا بار. بۇنى بىز يۇقىرىدا باشقىچە بىر ئۇسۇلدا ئىزاھلاپ ئۆتتۇق.

توغاننىڭ كۆچۈرمىسىدىكى بۇ مۇئەممالا ھەققىدە بىز ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمەيمىز. ھەر ھالدا بىز شۇنداق پەرەز قىلالايمىزكى، توغان قول يازمىنىڭ بىرىنچى تومى بىلەن ئىككىنچى تومىنى ئالماشتۇرۇپ قويغان بولسا كېرەك. توغان توپقاپى كۇتۇپخانىسىدا كۆردۈم دېگەن بۇ I توم نۇسخىسى بىزگە مەلۇم بولمىغان باشقا بىر كۇتۇپخانىدا ساقلانغان بىر نۇسخا بولسا كېرەك. بىزگە مەلۇم بولمىغان مۇشۇ نۇسخا تېپىلغاندىلا، مەزكۇر سىرلىق قىسمىنىڭ ئاپتورى ئۇنى بەدرىددىن ئەينىنىڭ بىز قولغا چۈشۈرەلمىگەن تېكىستلىرى ئاساسىدا ياكى «دىۋان» نىڭ بىزگە مەلۇم بولغان ياكى مەلۇم بولمىغان بىر نۇسخىسى ئاساسىدا ئۆزى يازغانلىقى مەلۇم بولمىدۇ.

بىز يۇقىرىدا بەدرىددىن ئەينى «دىۋان» نىڭ بىزگە مەلۇم بولغان يازما نۇسخىسىغا ئاساسلانغانلىقىنى كۆرسەتىپ ئۆتتۇق. لېكىن ئۇ يېغىنچاقلانغان ماتېرىيالغا ئاساسەن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسلى تېكىستىنى تىكلەش مۇمكىن ئەمەس. ۋەھالەنكى، بۇ نەقىلنىڭ ئەسلى تېكىستى تىكلەنسە، قانداقلا بولمىسۇن پايدىلىق بولغان بولاتتى.

9. ئەسلى تېكىستنىڭ تارىخى

ئاۋۋالقى بەش قىسمىنى يېغىنچاقلاپ خۇلاسە چىقارغاندا، بىز تۆۋەندىكىچە يىل جەدۋىلىنى كەلتۈرۈپ چىقىرالايمىز. بۇنىڭ بەزىلىرى پەرەز ياكى مەنتىقىي يەكۈنلەردىنلا ئىبارەت.

مەھمۇد قەشقەرى 1072 ـ يىلى 25 ـ يانۋار كۈنى بۇ ئەسەرنى يېزىشقا كىرىشكەن. ئاندىن كېيىن 1077 ـ يىلى 9 ـ يانۋاردا بىرىنچى قېتىملىق تەھرىرلەشنى تاماملاپ، بۇ ئەسەرنى باغداتنىڭ ھۆكۈمرانى بولغان خەلىفە ئەلمۇقتەدىگە ئارمىغان قىلغان.

1258 ـ يىلىدىن كېيىن قەشقەرىنىڭ قول يازمىسى ئابباسىلار خەلىفەتى (خەلىفىلىكى) بىلەن بىللە مەملۇكىلەر خاندانلىقىغا كەلگەن. بۇ چاغدا بۇ يەردە بولۇپمۇ قاھىرە ۋە دەمەشق سارايلىرىدا ئەرەبچە سۆزلىشىدىغان كىشىلەر ئارىسىدا يەنە بىر قېتىم تۈرك تىلىنى ۋە تۈرك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئەنئەنىلىرىنى ئەمەلىي رەۋىشتە ئۆگىنىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغان. ئەسەرنىڭ يېڭى خوجايىنلىرى بۇ ئەسەردىن بىر نۇسخا كۆچۈرگۈزگەن. بۇنىڭ ئۈچۈن ئەسلى ساۋالىق بولۇپ كېيىن دەمەشقتە ئولتۇراقلاشقان بىر ئىرانلىق ئادەمنى ياللىۋالغان. بۇ ئادەم موڭغۇل ئىستىلاسى سەۋەبىدىن ئۆز يۇرتىدىن دەمەشقە كۆچۈپ كەلگەن بولسا كېرەك. بۇ كاتىپ كۆچۈرۈش ۋەزىپىسىنى 1266 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى (يەكشەنبە)

تاماملىغان. بۇ كۆچۈرۈش خىزمىتىنى ئۆزىنىڭ دەسلەپكى يېڭى ئۆيىدە ياكى قاھىرەدە تاماملىغان بولسا كېرەك. كىتاب ئىگىسى ئەرەب ۋە تۈرك تىلشۇناسلىقىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇپ، ئۇ مەزكۇر كۆچۈرگۈچىگە كىتابنىڭ تىتول بېتىگە بىر ئىزاهات يازدۇرۇپ، مەھمۇد قەشقەرى ئۆز كىتابىدا بايان قىلغان تىل «تۈركمەن تىلى» بولىدۇ دېگۈچى بىر ئادەمگە قانتىق رەددىيە بېرىدۇ. بۇ نۇقتا ھەققىدىكى ئەسلى قول يازما بىزگە مەلۇم ئەمەس.

شۇنىڭدىن كېيىنكى ئەسىردە ياكى بىر يېرىم ئەسىر داۋامىدا، ئاز دېگەندە ئىككى ياكى ئۈچ ئادەم بۇ ئەسەرنىڭ تېكىستىغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزگەن. («قۇر ئارىلىقىدىكى ياكى ھاشىيەدىكى ئىزاهاتلار» دېگەن قىسمىنىڭ 2 ـ 4ـ 5 ـ نۇقتىلىرىغا قارالسۇن) بۇ ئادەملەرنىڭ بىرىنچىسى («سىيانىڭ رەڭگى ۋە كېيىنكى قەلەم ئىزلىرى» دېگەن قىسمىغا قارالسۇن). تۈركچە ۋە ئەرەبچە پۈتۈن تېكىستقا ھەربىر قوپۇپ چىققان. مۇشۇ جەريانداً ئۇ تۈركىي سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزىنى شۇ دەۋردە (مەملۇكىلەر دەۋردە) كەڭ ئىستېمالدا بولغان قىپچاق دىئالېكتىغا يېقىنلاشتۇرغان. مۇشۇ ئۆزگەرتىشلەر ۋە ئۇنىڭ قەلەم ئىزلىرىدىن قارىغاندا، بۇ ئادەم XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا دەسلەپتە ياكى قاھىرەدە ياشىغان بولسا كېرەك. قالغان ئىككى ئادەمنىڭ پائالىيەتلىرى چوقۇم 1422 ـ يىلىدىن ئىلگىرى يۈز بەرگەن. بۇ دەۋردە، بۇنىڭدىن باشقا بىرنەچچە ئادەمنىڭ قەلەملىرىمۇ خېلى ئاكتىپ ئىز قالدۇرۇپ كەتكەن.

1400 ـ يىلى بۇ كىتاب ئەسلى دەسلەپكى بولۇپ، بۇ دەۋردە قاھىرەدە ياشىغان بىر ئاتاقلىق ئالىمنىڭ قولىغا چۈشكەن. بۇ ئادەم كىتابنىڭ تىتول بېتىدە ئۆز ئىسمىنى قالدۇرۇپ كەتكەن. («تىتول بەت» دېگەن قىسمىغا قارالسۇن). بۇ ئەسەر 1422 ـ يىلى قاھىرەدە بولغانلىقى مۇقەررەر. چۈنكى شۇ يەردە يەنە بىر ئاتاقلىق ئالىم ئۆزىنىڭ چوڭ بىر ئەسىرىنى يازغاندا بۇ ئەسەردىن پايدىلانغان. («بەدرىددىن ئەلئەينى» دېگەن قىسمىغا قارالسۇن).

1517 ـ يىلى ئوسمانىلار مەملۇك خاندانلىقىنى ئاغدىرىپ تاڭچە ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ ئەسەر ئىستانبۇلغا كەلتۈرۈلگەن. شۇندىن كېيىنكى نەچچە يۈز يىل ئىچىدە ئوسمانلى ئالىملىرىدىن بىرقانچىسى بۇ ئەسەرنى تەتقىق قىلغان. شۇلاردىن بىرسى («قۇر ئارىلىقى ۋە ھاشىيەدىكى ئىزاهات» تىكى ئىزاهاتلارنىڭ 10 ـ نۇقتىسىغا قارالسۇن) ئەسلى تېكىستنىڭ چېتىگە ئىككى ئورۇندا ئىزاهات يېزىپ قالدۇرغان. يەنە بىر ئادەم («قۇر ئارىلىقى ۋە ھاشىيەدىكى ئىزاهاتلار» نىڭ 11 ـ نۇقتىسىغا قارالسۇن) ئەسلى تېكىستنىڭ بەزى تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزگەن. ئۇنىڭ بەزى تۈزىتىشلىرى بۇ ئادەمنىڭ «دىۋان» نىڭ يەنە بىر كۆچۈرمە نۇسخىسىنى كۆرگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇچىنچى ئادەم XIX ئەسىردە ياشىغان بولسا كېرەك. بۇ ئادەمنىڭ تۈزىتىشلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ، ئەسەرنىڭ ئەسلى تېكىستلىرىنى ئوبدان چۈشەنمىگەن.

1650 ـ يىلى ئوسمانلى دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق يازغۇچىسى كاتىپ چەلەبى «دىۋان» نىڭ بىر كۆچۈرمە نۇسخىسىنى كۆرگەن. چۈنكى ئۇ ئۆزىنىڭ «كەشف زۇنۇن» ناملىق كۆپ تومۇلۇق ئەرەبچە بىبلىئوگرافىيە كىتابىدا بۇ ئەسەرنى خاتىرىلەپ ئۆتكەن. ئۇنىڭ خاتىرىسى مۇنداق: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» مۇئەللىفى مەھمۇد ئىبن ئەلھۈسەين ئىبن مۇھەممەد (يازما نۇسخا 2.6 ـ بەتكە سىلىشتۇرۇڭ) بۇ ئەسەر «ھەممە ماختاش ـ ئالقىشلار يۈكسەك پەزىلەت ۋە كۆركەم سەنئەت ئىگىسى بولغان تەڭرىمگە خاس .....» دېگەن سۆزلەر بىلەن باشلىنىدۇ. (يازما نۇسخا 2 : 2 گە قارالسۇن). بۇ ئەسەر ئەرەبچە شەرھلەنگەن. تۈرك شۇئىلىرىنىڭ 18 ھەرپى ئاساسىغا قۇرۇلغان، بۇ تىلدا يەتتە ھەرپ يەنى ط ظ ص ض ذ ج ھ

ھەرپلىرى يوقلۇقى (يازما نۇسخا 7 : 6ـ، 6 : 5 : 7 ـ بەتلەرگە قارالسۇن). مۇئەللىق بۇ ئەسەرنى خەلىفە ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا ئىبن مۇھەممەد ئەلمۇقتەدى بىئەمرۇللاغا ئارمىغان قىلغان (يازما نۇسخا 12 : 10 : 3 ـ بەت).

كاتىپ چەلەبى كۆرگەن «دىۋان» نۇسخىسى بىزگە مەلۇم بولغان نۇسخا ئەمەس دېگەن كۆز قاراش

بىر قەدەر ئومۇملاشقان. چۈنكى ئۇ قەيت قىلغان كىتاب ئىسمى «تۈركىي شۇئىلەر دىۋانى» بولماستىن «تۈركىي تىل دىۋانى» دېگەندىن ئىبارەت. بۇ خىل ئوخشىماسلىق كىتاب ئىسمىنى خاتا ئوقۇغانلىقتىن بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ كىتابنى ژاپى ئوغۇللىرىدىن بولغان نازىر پاشا ئۆزىنىڭ تۇغقانلىرىدىن بولغان بىر ئايالغا بەرگەن ۋە تۈرمۇشتا قىينالغاندا بۇ كىتابنى سېتىپ خىراجەت قىل، باھاسى 30 ئالتۇن لىرادىن كەم بولمىسۇن دېگەن. 1917 - يىلىدىن ئىلگىرى بۇ ئايال بۇ كىتابنى ئىستانبۇلنىڭ كىتاب بازىرىغا ئاپىرىپ ساتقان. شۇنىڭ بىلەن بۇ كىتاب ئاتاقلىق كىتاب ھەۋەسكارى ئەلى ئەمىر تەرىپىدىن سېتىپ ئېلىنغان. ھازىر بۇ ئەسەر ئەلى ئەمىرنىڭ باشقا كىتابلىرى بىلەن بىللە ئىستانبۇلنىڭ فاتىخ رايونىدىكى مىللەت گىنەل (باش) كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

ئەڭ ئاخىرىدا ئەلى ئەمىر بۇ كىتابنى تەھرىرلەش ئىشىنى كىلىسلى رىفئەت (بىلگە) گە ھاۋالە قىلغان. رىفئەتنىڭ، ئېيتىشىچە ئۇ بۇ كىتابنى تاپشۇرۇپ ئالغاندا كىتاب بەك قالايمىقان بولۇپ، مۇقاۋىسى بۈزۈلغان. بەتلىرىمۇ ئارىلىشىپ كەتكەنكەن. كىلىسلى رىفئەت ئىككى ئاي تىرىشىش نەتىجىسىدە بەتلىرىنى تولۇق رەتكە سېلىپ چىققان. شۇندىن كېيىن ئۇ بۇ كىتابنى رەتلەش ئىشىنى تاماملىغانلىقىنى ئېلان قىلغان ۋە ژاراقلىرىغا بەت نومۇرى قويۇپ چىققان ㉟. كىلىسلى رىفئەت بۇ كىتابنى ئەشىرگە تەييارلىدى ۋە 1917 - يىلىدىن 1919 - يىلىغىچە بۇ كىتابنى ئۈچ جىلدقىلىپ‌باستۇرۇپ‌چىقتى. (=ئەرەبچە ئەشرى).

ئەسلى يازما نۇسخىنى چاپلاپ ئىسلاھ قىلىش ۋە مۇقاۋىغا ئېلىپ تۇپلەش ئىشى ئەنە شۇ چاغلاردا ئىشلەنگەن. چېتىگە چاپلانغان قەغەز ئۈستىگە يېزىلغان ھاشىيە ئىزاھاتلىرى بۇ ئىشنىڭ ھازىرقى زامانداۋى ئىشلەنگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. («قۇرئارىلىقى ۋە ھاشىيەدىكى ئىزاھاتلار» نىڭ 13-نۇقتىسىغاقارالسۇن).

ئەسلىدىكى ژاراق ۋە باب سانلىرى بوز سىيا بىلەن يېزىلغان، كېيىنكى بەتنىڭ بىرىنچى سۆزى ئاۋۋالقى بەتكە چوقۇم كىلىسلى رىفئەت تەرىپىدىن يېزىلغان (14 - نۇقتىغا قارالسۇن). قېرىنداش قەلەم بىلەن يېزىلغان زور كۆپچىلىك ئىزاھاتلار كېيىن يېزىلغان بولسا كېرەك. ئەسلى تېكىستقا قېرىنداش قەلەم بىلەن يېزىلغان بىر غەلىتە تۈزىتىش 1917 - يىلىغا تەئەللۇق بولسا كېرەك. («قۇر ئارىلىقى ۋە ھاشىيەدىكى ئىزاھاتلار» نىڭ 15 - نۇقتىسىغا قارالسۇن).

10. ئىملا خاتالىرى، غەلىتە يېزىلغان سۆزلەر ۋە تېكىستقا كىرگۈزۈلگەن تۈزىتىشلەر

«دىۋان» نىڭ بىزنىڭ قولىمىزدىكى بىردىنبىر يازما نۇسخىسى قەشقەرى بۇ ئەسەرنى يېزىپ ئىككى يۈز يىل ئۆتكەندىن كېيىن كۆچۈرۈلگەن. تۈركىي ۋە ئەرەبىي ماتېرىياللاردا بىرمۇنچە ئىملا خاتالىرى (خاتا يېزىلغان سۆزلەر) بار. بۇ نۇقتا، «دىۋان» ھەققىدىكى تەتقىقات يېڭى باشلانغان چاغدىلا ئېتىراپ قىلىنغانىدى. كىلىسلى رىفئەت «دىۋان» نىڭ ئەرەبچە نەشرىنى چىقارغاندا، ئەرەبچە قىسمىنى ئەدەبىي قېلىپقا سېلىشتا نۇرغۇن ھەسسە قوشتى، تۈركىي سۆزلەرگە ئۇ ھېچقانداق تۈزىتىش كىرگۈزمىدى.

بروككېلمان سېلىشتۇرما تۈركولوگىيە ۋە ئۆزىنىڭ ئەتراپلىق دۇنياۋى مەلۇماتى ئاساسىدا («دىۋان» ئاساسىدا) ئۆزى نەشر قىلغان سۆزلۈكتىكى (MTW) دە نۇرغۇن سۆزلەرگە تۈزىتىش كىرگۈزدى. مەسىلەن، «باسمىل» دېگەن قەبىلە نامى يازما نۇسخىدا كۆپىنچە «يىمىل» شەكلىدە يېزىلغان. كىلىسلى رىفئەت بۇ «ي» لارنى ئۆزگەرتمىگەن. بروككېلمان (DTS—241 قارالسۇن) قەدىمكى تۈركىي مەتىگۇ

تاشلاردا يېزىلىشىغا ئاساسەن بۇ ئىسىمدىكى «ي» نى «ب» قىلىپ تۈزەتكەن. (يەنى «ياسمىل» نى «باسمىل» قىلىپ تۈزەتكەن)

بەزى سۆزلەرنى يېڭىچە ئوقۇشنى ئوتتۇرىغا قويۇشتا بېسىم ئاتالاي بروككېلماندىن ئېشىپ چۈشتى. ئەمما ئاجايىپ يېرى شۇكى، ئۇ مۇنداق تۈزىتىشلەرنى كۆپىنچە ھاشىيەدە كۆرسىتىپ ماڭدى، ئەسلى تېكىستنى يەنىلا ئەرەبچە نەشرىدىكى پېتىچە ئالدى، ئاخىرىغا بارغانسېرى ئۇ بۇ نۇقتىدا بىر قەدەر دادىللاشتى. چۈنكى، ئۇچىنچى تومنى تەرجىمە قىلىش جەريانىدا ئۇ بىرىنچى تومدىكىگە قارىغاندا ئەسلى تېكىستقا كۆپرەك تۈزىتىش كىرگۈزدى. لېكىن بروككېلمان بولسۇن، ئاتالاي بولسۇن، ئەسلى تېكىست ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىدە ئىزچىل بىر يول تۇتمىغان (DTS - قەدىمكى تۈركىي سۆزلەر لۇغىتى — بۇ جەھەتتە ھېچبىر نۇقتىدا ئاتالايدىن ئۈتۈپ كېتەلمىگەن. تايمىس بېسىم ئاتالاي تەرجىمىسى ھەققىدىكى قىسقىچە تەقرىزدە بىرقانچە سۆزگە تۈزىتىش كىرگۈزگەن).

ئاتالاي شىنكوۋېچنىڭ 1926 —1927 - يىللىرى نەشر قىلىنغان رابغوزى سىنتاكسىسى ھەققىدىكى ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويغان پرىنسىپلاردىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ئىدى. شىنكوۋېچ بروككېلماننىڭ «دىۋان» دىكى بەزى شېئىر - قوشاقلارنىڭ ئوقۇلۇشى ھەققىدىكى پىكىرلىرىگە تۈزىتىش كىرگۈزدى. ئۇ بۇنداق تۈزىتىش كىرگۈزۈش تۈركىي ماتېرىياللارنى قەشقەرى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىشتا تۇتقان پرىنسىپىغا ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك دېگەن كۆز قاراشقا ئاساسلانغان. بۇ بروككېلمان زادىلا ئويلاپ باقمىغان بىر كۆز قاراش ئىدى. مەسىلەن، 229 - بەتتىكى bθktir دېگەن سۆزگە مىسال قىلىنغان شېئىرنىڭ 2 - قۇرىدا «بارىق ياقىپ قىيا كۆردۈم» دېگەن ئىبارە بار. بۇ ئىبارە ئەرەبچىگە «فرايت من بعيد سوادا» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭ مەنىسى «مەن يىراقتىن بىر قارا نۇقتا كۆردۈم» دېگەن بولىدۇ. بروككېلمان بۇ ئىبارىنى «بارىق ياقىپ قايا كۆردۈم» دەپ ئوقۇغان ۋە نېمىسچە (?) nachden ich der Erdspalte genahert hatte erblickte ich einen Felsen دەپ تەرجىمە قىلغان. شىنكوۋېچ بۇ ئىبارىنى كۆچۈرگۈچى خاتالاشتۇرغان دەپ قارىغان ۋە «يىراق ياقىپ قارا كۆردۈم» دەپ تۈزەتكەن. تەتىجىدە پۈتۈن ئىبارە (مەھمۇد قەشقەرى) تەرجىمىسىگە ئۇيغۇنلاشقان. (رابغوزى سىنتاكسىسى، I تۇم، 36 - بەت).

ئەپسۇسكى، يىراقنى كۆرەرلىك ئەقىل - پاراسىتى بىلەن سۇغىرىلغان بۇ ئۇسۇل «دىۋان» تەتقىقاتىغا ئىزچىل ئېلىپ كىرىلمىگەن. بروككېلمان ئەسلىدە غەلىتە يېزىلغان شەكىللەر بىلەن ئۆزىنىڭ تۈزەتكەن شەكىللىرىنى بىر بىرىگە ئارىلاشتۇرۇپ مەسىلىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەن. «يوق» سۆزىنى يۇقىرىدا كەلتۈرگەن شېئىرنىڭ بىرىنچى سۆزى قىلىپ ئالغاندىن باشقا (MTW 79) يەنە «بارىق» سۆزىنى نېمىسچە (MTW 31) دەپ تەرجىمە قىلغان eine undeutlich in der Ferne auftanchend e Erscheinung بروككېلمان بىر سۆزنىڭ ئىككى خىل ئوقۇلىدىغانلىقى، بۇلارنى بىر بىرىگە سىلىشتۇرۇپ كۆرۈش زۆرۈرلۈكى ۋە بۇلاردىن بىرسى يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقى ھەققىدە باش قاتۇرۇپ ئولتۇرمىغان. (سوئال ئالامىتى قويغانلىقى ئۈنىڭ بۇ مەسىلىگە گۇمان بىلەن قارايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. ئەلۋەتتە).

ئاتالاي بۇ بىر قۇرنى (تەرجىمە I تۇم 456 - بەت) «بارىق ياقىپ قىيا كۆردۈم» دەپ ئوقۇغان ۋە «ياقىن ۋاراڭ بىر قارالتى گۆردۈم» دەپ تەرجىمە قىلغان (ئەرەبچە ئىزاھاتنى بولسا، «ئۇزاقتان بىر قارالتى گۆردۈم» دەپ تەرجىمە قىلغان). ئۇنىڭ ئىندىكسىدا بروككېلماننىڭكىگە ئوخشاش بىر غەلىتە سۆز «بارىق» بولۇپ، بۇ سۆز «ئۇزاقتان بىلىنەن بىر قارالتى» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. ئاندىن بۇ سۆز رۇسچە، تۈركچە سۆزلەر لۇغەتلىرىنىڭ ھەممىسىدە بېرىلگەن (مەسىلەن، DTS. 84 - بەت).

ئەڭ ئاخىرىدا «دىۋان» تەتقىقاتىنى توغرا يولغا كىرگۈزگەن كىشى گرارد كلاۋسون ئەپەندى بولدى. ئۇ كەمچىلىك ۋە غەلىتە سۆزلەرنى تەلتۆكۈس تۈزىتىش پوزىتسىيىسىنى تۇتتى. شۇنىڭدەك ئىلگىرى مەلۇم

بولغان هەم تۈركي ماتېرىياللاردىكى هەممە مەسىلىلەرنى ئەتراپلىق تەھلىل قىلىش ئاساسىدا ئەسلى تېكىستنى قايتا يورۇتۇپ چىقتى. 1955 - يىلىغىچە ئۇزىنىڭ «تۈركي تىلىدىكى غەلىتە سۆزلەر» ناملىق ماقالىسىدە، كلاۋسون مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «ھېچقانداق كەمچىلىك يوق» دېيەرلىك دەپ قارىغان يازما نۇسخىسىدىن پايدىلانغان (م 137، 1955، JRAS)، ئەمما 1972 - يىلى ئۇ ئۇزىنىڭ ئاتاقلىق كاتتا لۇغىتى (ED) نى نەشىر قىلىدىغان چاغدا پۈتۈن ماتېرىيالنى پۈختا پىشىشقىلاپ ئىشلەپ چىقتى، نۇرغۇن مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە ئۇلارنىڭ ئەڭ توغرا تەلەپپۇزىنى ئىشلەپ چىقتى. كلاۋسون مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋان» دىكى سۆزلەملەرنى ئۈيغۇشتۇرۇشتا قوللانغان نەمۇنىلىك سىستېمىسىغا ئالاھىدە ئېتىبار بەردى ۋە «دىۋان» نىڭ تېكىستىنى تۈرغۇزۇشتا بىرىنچى بولۇپ مەھمۇد قەشقەرى سىستېمىسىدىن ئىزچىل پايدىلىنىش ئۈچۈن تىرىشتى. بەزى چاغلاردا ئۇ تولىمۇ دادىللىق قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ پرىنسىپى توغرا ئىدى. خۇددى بېسىم ئاتالايغا ئوخشاش كلاۋسون ئىشنىڭ ئاخىرىغا بارغانسېرى ئەركىنرەك يول تۇتتى.

شۇنداق قىلىپ، تۈركي ماتېرىياللارنى تۈرغۇزۇش ئۈستىدە ئىككى مېتودولوگىيە پرىنسىپى يولغا قويۇلدى: (1) ئەرەبچىسىنى تۈركچىسىگە قارىغاندا ئىشەنچلىكرەك دەپ بىلىش (شىنكوۋچ مۇشۇ پرىنسىپتىن پايدىلاندى، گەرچە ئىزچىل بولمىسىمۇ كلاۋسونمۇ شۇنداق قىلدى). (2) سۆزلەملەرنى ئۈيۇشتۇرۇشنىڭ نەمۇنىلىك سىستېمىسى قانۇنىيەتلىك ۋە باشتىن ئاياغقىچە ئىزچىل دەپ بىلىش (كلاۋسون بۇ پرىنسىپقا ئەمەل قىلدى)، يەنە ئۇچىنچى پرىنسىپمۇ بار. بۇنىڭغا بۇ چاغقىچە يېتەرلىك ئېتىبار قىلىنماي كېلىۋاتىدۇ. ئۇ بولسىمۇ، تۈركي سۆزلەرگە دەلمۇدەل كېلىدىغان ئەرەبچە سۆزلەرنى تاللاشتا باشتىن - ئاياغقىچە بىرخىل پەۋقۇلئاددە ئىزچىللىقنى ساقلاش (سۆز تومۇرلىرى ئىندېكسىدا بۇ نۇقتا ناھايىتى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ).

مۇشۇ پرىنسىپلارغا تەلتۆكۈس ئەمەل قىلىش ئارقىلىق بىز «دىۋان» نىڭ توغرا تېكىستىنى تۈرغۇزۇشتا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنى خېلى تولۇق (گەرچە تامامەن دېگۈدەك بولمىسىمۇ) ھەل قىلدۇق. شۇنىڭدەك بۇ چاغقىچە ھېچكىم تەرىپىدىن بىر مەسىلە دەپ قارالمىغان بىرمۇنچە نۇقتىلاردا بىز ئۆز كۆز قاراشلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويدۇق.

مۇنداق غەلىتە سۆزلەر ۋە تەلەپپۇزلارنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىنى بىز تۆۋەندىكى مىسالىلاردا كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. بولۇپمۇ بىرىنچى تۈردىكى بىرقانچە مىسالىلار ئەسلى كۆچۈرگۈچىدىن كەلگەن بولماستىن، بەلكى كېيىنكى ئادەملەر تەرىپىدىن كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان («سىيانىڭ رەڭگى ۋە كېيىنكى قەلەم ئىزلىرى» گە قارالسۇن). ئىلگىرى ئالىملار بېكىتكەن تەلەپپۇزلارمۇ بۇ يەردە توغرا تېپىلدى. پايدىلىنىش ئۈچۈن بۇلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەلەپپۇزلىرى ھاشىيەدە ئىزاھلاپ ئۆتۈلدى (تۆۋەندە كۆرسىتىلگەن تۈرلەرگە مۇناسىۋەتلىك توپ ئىندېكستە كۆرسىتىلگەن xa .xb دېگەندەك ئالامەتلەرگە دىققەت قىلىنسۇن).

a. پەقەت سوزۇق تاۋۇشلار

? 46. الق oluḳ (37 - بەتتىكى olut قا ئاساسلاندۇق، ol un قاتارلىقلارغا قارالىق).

51. اغين aγin (ئەرەبچە aγann، كلاۋسون لۇغىتىنىڭ 87 - بەتتىكىسى خاتا).

60. انكس äŋäs (! aŋ)

60. اوركج ärkäq (تۈركي تىللار دىئالېكتلىرى لۇغىتى، 1 - توم، 780- بەت ärkäx³).

637، 79. ايلنج ulinq (تۆۋەندىكى سۆزلەمنىڭ تەسىرى بارمۇ قانداق، ئەرەبچە نەشرى 148).

98. اذردى äzür— (ئالدىنقى سۆزلەمنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، نەشرى 67) 186 - بەتتىكى: kümüx دېگەن سۆزلەمگە مىسال قىلىپ ئېلىنغان شېئىردا äzürdüm (بۇ يەردە ئەرەبچە تەرجىمە ئاساس قىلىنغان).

112: اتت θtət (<θtə) .

126. اتلش (ئىسىم قىسمىدا) ətləx(<ət) .

150 اۋملىن üzümlən (بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن) ئەرەبچە نەشرى 8- 27) .

153. ارغلا uruɣa (ئاۋۋالقى سۆزلەمنىڭ تەسىرىدىن بولغان. كلاۋسون لۇغىتى 220) .

230. ترمز (173 - بەتتە قرچ qarq نىڭ مىسالىدا ترمز turmuz (پارسى، تارمۇس) .

232. بشلاق boxlaq (MTW) .

240. تكلك təglük (كلاۋسون لۇغىتى 480) .

.....

b. ب، ت، ن، پ ھەرپلىرىدىكى مالمانچىلىق

7: 10 ارندى arɨ̈di (ئەرەبچە نحلق) .

16: 20 ۋە، باشقا ئورۇنلاردا يسمل basmil (MTW) .

54 - بەتتىكى āy سۆزگە مىسال قىلىنغان شېئىردا: انن anun(<anu) .

56 - بەتتىكى ori سۆزگە كەلتۈرۈلگەن ماقالدا: تبرشر terisur: 66 - بەتتىكى imram دېگەن سۆزنىڭ مىسالىدا، تبرشتي təprəxti (كلاۋسون لۇغىتى 163 - بەت) .

116. ابت - opi .

172. يرت bart (ئەرەبچە نەشرى)، بۇ سۆز 59 - بەتتىكى anut سۆزگە مىسال ئېلىنغان ماقالدا يرت شەكلىدە يېزىلغان (بۇنداق بولغاندا بۇ يەردىكى يورت ھاراق كەملەيدىغان قاچا بولۇپ قالىدۇ، مۇنداق بولسا، بۇ سۆز كلاۋسون لۇغىتىنىڭ 176 - بېتىدە تۈزىتىلگەن) .

190. يرق (ئىسىمگە قارالسۇن) برق (bar ! ؛ orik سۆزگە ئارىلاشتۇرۇلغان) .

191 - بەتتىكى qaruk (ئىسىم) بتزن bizan بۇ سۆز bïzaŋ دېگەنلىك بولۇپ (ئىران ئەپسانىلىرىدىكى مەشھۇر شەخس) .

199? - بەتتىكى kizil سۆزگە مىسال كەلتۈرۈلگەن شېئىردا، يوركشب tergəxip (ئىندېكسته tergəx كە قارالسۇن) . yθrgəxip كېيىنكى قۇردىكى بىر سۆزگە قاپىيەداش قىلىنىپ يەنە ئېلىپ تاشلانغان. yüzkəx كلاۋسون لۇغىتىدىكى yüzləx دىن كەلگەن دېگەن پىكىر ئىسپاتلانمىغان.

221 - بەتتىكى munda دېگەن سۆزگە مىسال كەلتۈرۈلگەن شېئىردا تمو yamu (كلاۋسون لۇغىتى 503 - بەت) .

227 - يركج bürgüq (كلاۋسون لۇغىتى 3 - 362) .

229 - بەتتىكى bθktür سۆزگە مىسال قىلىنغان شېئىردا يرق بقب yiraq bakip (شىنكوۋچ) .

404 - بەتتىكى - tiɣraqlan دېگەن سۆزگە كەلتۈرۈلگەن شېئىردا: يتر (<tet — tetar سۆزىنىڭ يۇنىلىش كېلىش شەكلى، خۇددى 412 - بەتتىكى tet سۆزگە ئوخشاش، بۇ سۆزمۇ مۇشۇ كەمگىچە tetər دەپ ئوقۇلۇپ كەلمەكتە، ئەمما yet — چۈشۈم كېلىشتە بولۇپ، 422 - بەتتىكى yet ۋە، 105 - بەتتىكى elik دېگەن سۆزدىكى شېئىردەمۇ شۇنداق) .

c. باشقا ئۇزۇك تاۋۇشلاردىكى قالايمىقانچىلىق

ج. خ ؟ 245 خجونك qüqünək (?? - WB süci ▮ توم، 2200 qücülük، تاتلىق، qüqümən «چۇچۇمەل (چاغاتايچە) .

541 جتق hutu (R. Dankoff نىڭ خىتۇ بىلەن قوتۇق سۆزلىرىگە بەرگەن ئىزاھاتىغا قارالسۇن. 93.4 [1973] 3. 542) .

ج. ك 195 جككك qeqək— چېچەك (ED. 200) .

ر. ز، د 76 ز ر ژ arzu (ED. 200).

84 اوزوری awruzi (ED. 15)

361 - بەتتىكى qaztur سۆزىگە كەلتۈرۈلگەن مىسالدا: قدغ qaza (ئۆستەك دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ qaz سۆزىنىڭ شەكلىدىكى مەجھۇل شەكلى بولسا كېرەك. 192 - بەتتىكى qazuq سۆزىگە قارالسا، 598. ED دا qudu دەپ ئوقۇلغان، مۇنداق قىلغاندا بەك زور تۈزىتىش كىرگۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ).

391 - بەتتىكى qazan سۆزىگە كەلتۈرۈلگەن شېئىردا: يدقى يدي burqi yuzi (كۆچۈرگۈچىنىڭ ئېھتىياتسىزلىقىدىن كەلگەن خاتالىق) 10:13 دىكى burki سۆزىمۇ وجەالعبوس دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

233 - بەتتىكى tumli دېگەن سۆزدىمۇ يدى yüzi دېگەن سۆز ئۇچرايدۇ)

ر. ت. ؟ 245. ترقو tatirqu (? tatir>).

ر. ي ؟ 229 - بەتتىكى boktir سۆزىگە كەلتۈرۈلگەن شېئىردا: قياqara (شېنكوۋچكەقارالسا).

؟ 555 - بەتتىكى ota— سۆزىگە مىسال كەلتۈرۈلگەن شېئىردا ارل ayla (ئەرەبچە قادا) بروككېلماندا «Heimut» ərlə (سۆزلۈك I . 36).

ر. و 84 اشكرتى exgürti (ED. 261).

ز. ن 164 - بەتتىكى kiz كزيبار kin yipar (ED. 256) 42 - بەتتىكى θləs دېگەن سۆزگە مىسال كەلتۈرۈلگەن شېئىردا: منكيز mənjin «بىر مىڭنى» (بۇسۆزتاھازىرغىچەmənjiz ئوقۇلۇپكەلمەكتە). غ. ن 233 سغلغ sanli(>WB sān نىڭ N تومىغا قارالسا) 304؛ ۋ. بانگ بىلەن ئا. فون. گابائىن «تۈرك تۈرپان تېكىستلىرى» غا ئاناللىتىك ئىندېكس (SPAW 1931, 497).

غ. ۋ 371 - بەتتىكى qərməx جغغ qawi (ED. 430) 388 - بەتتىكى جغلان (qawla—>qawlan).

غ. ق 82 - بەتتىكى arman سۆزىدە يرمقن (yarmaγan. كلاۋسون، 5591. JRAS 1955. «Turkish Ghost words» 137 - بەت).

ق. و 37. اقت oqut (oqi> ئالدىنقى سۆزلەمنىڭ تەسىرىدىن).

ق و D 54 بتق. يتق botu, hotu (ED. 299، 402 - qatu، يۇقىرىقى JX گە قارالسا).

ک. ل ؟ 64 - بەتتىكى θrdək سۆزىگە مىسال كەلتۈرۈلگەن ماقالدا: اكنور ellənür (ئەرەبچە يەتتە مەللاقۇ: (ēl، ئەما — ellən نىڭ باشقا بىر ئاساسى - ئىسپاتى يوق).

ک. ت 454 - بەتتىكى yula سۆزىگە مىسال كەلتۈرۈلگەن شېئىردا ايوت ēwək (ED. 6).

ل 59 - بەتتىكى aŋar دېگەن سۆزگە مىسال كەلتۈرۈلگەن شېئىردا: بلزاى yūzi (تەرجىمە I. 94).

س، ش 343 سسين səxin (—x> بۇ يەردە ش ھەرپى س دەپ خاتا ئوقۇلغان).

س. ب 568 - بەتتىكى sizγa ايسن yipin دېگەنگە قارىغاندا، ئارغامچا دېگەن مەنىدىكى yip كە تېخىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ.)

س، ب، د، ش. 236 بشقق sapaq (ED. 786).

م. ف. 531 كيفن küymən (ED. 6. — 755).

م. و 81. ارمدون arūdūn (ED. 232).

d. چۈشۈرۈلگەن ياكى قوشۇلغان ھەرپلەر

441 منكداتى، مىنكدر، مىنكدمق (EP).

؟ 8: 466 - بەتتىكى ايغلغ u lu (ED. 271)

546. جلار qila كۆچۈرۈشته هەرپ قوشۇلغان روت (ED. 418). يەنه 192 - بەتتىكى
adaq - adaqli دېگەن سۆزنى qiruq دەپ ئوقۇش كېرەك ئىدى (ئىسسىگه قارالسۇن).
552 - بەتتىكى qolquy: əlig سۆزىمۇ əliglig دەپ ئوقۇلۇشى لازىم.

e. باشقا ئالاهىدىلىكلەر

? 85 - بەتتىكى aq سۆزىگه كەلتۈرۈلگەن ماقالدا: خەت سۇ تېگىپ يېيىلىپ كەتكەچكە، بۇ سۆز مۇشۇ كەمگىچە شېۋك şabuk «ئىنتىك» (پارسچە) دەپ ئوقۇلۇپ كەلگەن. بۇ سۆز tərk ياكى (xap?) دەپ ئوقۇلۇشى كېرەك.
173 - بەتتىكى kənd سۆزىدىكى شېئىر: كلنكزليو kəlginləyu (ED. 718).
206 - بەتتىكى ا ka سۆزىدىكى ماقال: قل qari (ئەرەبچە شەيخ) كلاۋسون (ED 614) kul (خۇدانىڭ خىزمەتكارى دېگەن مەنىدە دەپ ئىزاهلىغان. بۇ يەردىكى ئەرەبچە شەيخ دېگەن سۆزنى قېرى ئادەم دەپ تەرجىمە قىلسا بولمايدۇ.

f. ئەرەبچە سۆزلەرنى تۈركچە دەپ ئوقۇغانلىقتىن كېلىپ چىققان خاتالىقلار

82 - بەتتىكى aramaŋan: امج ئەرەبچىدە الصحيح (كلاۋسون) JRAS، 1955 -يىل137- بەت).
210 - بەتتىكى qügde: الخس، ئەرەبچە الخس (ئەلخوسسە) (ED. 414 دە كلاۋسوننىڭ الخس دېگىنى خاتا).
240 - بەتتىكى، qəkrək: قب (قەپ) ئەرەبچە قب (قەبە) (ED. 416).

g. ئەرەبچە ئىزاهاتلاردىكى خاتالىقلار

2 - 352 دىكى su ulmix ئەرەبچە غير يازما نۇسخىدا غبر.
420 - بەتتىكى سكت (سەكىت) ئەرەبچە اَسْكِط səkiti ئەرەبچىدە اختا (ED، 820 - بەت).

h. ئەسلى تېكىست خاتا ئەمەس، تەرجىمە خاتا بولغانلار

35 - بەت θz سۆزىدىكى شېئىردا: qaniqi « قەيەردە؟» بروككېلمان (سۆزلۈكنىڭ I توم 25- بەتتە): qoniqi «ihr Aufenthalt» (MTW 159 - بەت) دا 3. qonuq نىڭ تۆۋەن تەرىپىدە «Autenthaltsort» دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەن. تەرجىمە، I توم 47 - بەتتە dileginaer (تىلىكىگەيەتكەن)، Dizin 262 - بەتتە kanig = kanik (ئوسمانلىچە qanaq قانماق، قانائەتلەنمەك دېگەنلىك بولىدۇ) ED 637 - بەتتە تۈزىتىلگەن. ئەمما ئۇنىڭ مەنىسى بۇ يەردە كۆرسىتىلگەندەك Həp. lag ئەمەس. قارالسۇن DTS. 9.418 بەتلەر.
48 اسك əsik (əs—> قاريقنىڭ سىنونىمى هازىرغىچە isig ئوقۇلىدۇ).
53 اا (ئىسسىگه قارالسۇن) ez>ēz بىلەن ئومۇنىم مەنداش هازىرغىچە iz ئوقۇلىدۇ).

ئىزاهاتلار

① ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ هەرىكسى ئادەتتىكى ئەنئەنىلىك ئۇلچەملەرگە ئوخشىمايدۇ. شۇڭا «خاتا» هېسابلىنىدۇ، چۈنكى بۇلار ئەرەبچە (تۈركچىگە قارىمۇ قارشى) لېكسىكوگرافىيىنىڭ ئىپتىدائىي ماتېرىياللىرى، مەسىلەن: «ئەينولە» نىڭ ئەرەبچىسى «دىۋان» دا ajas دەپ هەرىكىلەنگەن. ۋەهالەنكى، كلاسسىك ئەنئەنە بويىچە بۇ سۆز iijas دەپ هەرىكىلىنىشى كېرەك ئىدى. تاۋۇزنىڭ ئەرەبچىسى «دىۋان» دا batih شەكلىدە هەرىكىلەنگەن، bittix دېيىلمىگەن؛ قۇرۇق مېۋە دېگەن مەنىدىكى سۆز faliq دەپ هەرىكىلەنگەن، fallayq دېيىلمىگەن. تۆمۈرچىنىڭ بولقىسى «دىۋان» دا ئەرەبچە futis دېيىلگەن. fittis

دەيىلمىگەن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش. شۇنى ئۇنۇتماسلىق كېرەككى، ئەرەبچە سۆزلەردىكى ھەرىكىلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى ئەسلى كۆچۈرگۈچىنىڭ ياكى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بولماستىن، كېيىنكى ئادەملەر تەرىپىدىن قويۇلغان. بۇ ھەقتە «سىيانىڭ رەڭگى ۋە كېيىنكىلەرنىڭ قەلەم ئىزى» دېگەن ماۋزۇغا قارالسۇن.

② بۇ يەردە بىز شۇنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك، بىز بۇ جەھەتتە كلاۋسون ئەپەندىنىڭ تەرىشچانلىقى ۋە ئەقىل - پاراسىتىگە قايىلمىز، لېكىن شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتمەي بولمايدۇكى، بەزى مىساللاردا بىز كلاۋسوننىڭ تەرجىمىسىگە مۇخالىپلىقىمۇ قىلدۇق.

③ بەزى سۆزلەردە مەھمۇد قەشقەرى تۈركچە سۆزنى ئەرەبچە سۆز بىلەن ئىزاھلاپ ئاندىن بۇ ئەرەبچە سۆزگە تەبىر بېرىپ، بۇ ئىزاھاتنى «ۋەھوۋە» سۆزى بىلەن ئايرىپ كۆرسىتىدۇ. بۇنداق ئەھۋاللاردا بىز بىرىنچى ئىزاھاتنى ئاساسىي ئىزاھات قىلىپ ئېلىپ، ئاندىن ئاپتور بەرگەن تەبىرنى بەردۇق. مەسىلەن، 33 - بەتتىكى «irk» دېگەن سۆزگە «النَّسيان» دەپ مەنە بېرىپ، ئاندىن ئۇنىڭغا «تۆرت ياشلىق قوي» دەپ تەبىر بېرىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا ئەرەبچە تولۇق تەبىر «الضّان من الغنم وهوراذطعن فى الرابغه» دېگەندىن ئىبارەت بولىدۇ.

④ كىلىسلى رىغئەت 1945 - يىلى «يېڭى ساباھ» گېزىتىدە (9 - ئاينىڭ 30 -، 10 - ئاينىڭ 4-، 7-، 11-، 14-، 18 - كۈنلىرىدىكى سانلىرىدا) ئەمىر ئەپەندىنىڭ «دىۋان» نىڭ يازما نۇسخىسىنى قانداق سېتىپ ئالغانلىقى ۋە ئۇزۇنىڭ ئۇنى قانداق نەشىر قىلدۇرغانلىقىنى بايان قىلىپ ئۆتكەن. بۇ مەلۇمات م. شاكىر ئۇلكۇ تاشرىنىڭ «كاشغەرلى مەھمۇد» ناملىق ئەسىرىنىڭ (ئىستانبۇل 1946) 39 -62- بەتلىرىدە تولۇق تېكىستى بىلەن بېرىلگەن.

⑤ «دىۋان» تېكىستىدا ئاپتورنىڭ نامى قانچە يەردە چىققانلىقى توغرىسىدا نامىلار ئىندېكسى، XI قىسمىغا قارالسۇن. «الكاشغرى» دېگەن تەخەللۇس پەقەت «دىۋان» تىتول بېشىدىلا (يازما نۇسخا 2) ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدا بىر ئاز گۇمان بار. چۈنكى ئاپتور قەشقەردىن بولماستىن بارسغاندىندۇر. ئاپتورنىڭ ھاياتى ھەققىدە ئۇملۇئان پرتساكنىڭ تۈركىيات مەجمۇئەسىنىڭ X سان (53 — 1951) 243 - 246 - بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان «مەھمۇد قەشقەرى كىمدۇر» دېگەن ماقالىسىغا قارالسۇن.»

⑥ بۇ ھەقتە ئىسلام ئىنسكلوپېدىيىسى (يېڭى نەشرى) دىكى «ئىلىك خانلار» (ئاپتورى: بوسۋورتس) «ئەلكاشغرى» (ئاپتورى: ھازاي) دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

⑦ مۇقەددىمىنىڭ كۆپ قىسمى كارل بروككېلمان تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ «كوما ئارخىيوم» ژۇرنىلى I . 1. (1921) 26 - 40 - بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان. ماقالىنىڭ ماۋزۇسى «مەھمۇد ئەلكاشغرى XI ئەسىردىكى تۈركلەرنىڭ تىلى ۋە ئەنئەنىلىرى توغرىسىدا» دېگەندىن ئىبارەت. خەرىتە يازما نۇسخىنىڭ 22 - 23 - بەتلىرىگە قىستۇرۇلغان. بۇنىڭ بىلەن تونۇشۇش ئۈچۈن ئا. ھارراماننىڭ: «تۈركچە دۇنيا خەرىتىسى (1076 - يىلىدىكى) توغرىسىدا» نامىدا «ئىماگى موندى» مەجمۇئەسىنىڭ 21 - 28- بەتلىرىدە ئېلان قىلغان ماقالىسىغا (1935) قارالسۇن.

⑧ بۇ ھەقتە كارل بروككېلماننىڭ «Donum Natalicum Schrijinen» ژۇرنىلىدىكى «Hofsparache in altturkistan» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىغا قارالسۇن (1929) 7 - 222 - بەتلەر.

⑨ بۇ يەردە ئەرەب لۇغەتشۇناسلىرى دائىم ئەمەل قىلىپ كېلىۋاتقان بىدۇئىنلارنىڭ ئەنئەنىۋى سۆزلىرى بىلەن باشقا قەبىلە سۆزلىرىنى ئىزاھلاش ئۈسۈلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەرەب تىلشۇناسلىرى بولۇپمۇ قەدىمكى شېئىرلارنى ئىزاھلىغاندا مۇشۇ ئۈسۈلدىن پايدىلىنىدۇ. بۇ ھەقتە پ. فوچىكىنىڭ «ئارابىيە» ناملىق ئەسىرىنىڭ ئۇچىنچى تومى Den. zu (پارىژ 1955) 46 - بەتكە قارالسۇن.

⑩ بۇ قىسىم كارل بروككېلماننىڭ «Kelete Szemle» مەجمۇئەسىنىڭ 18 - سانىدا (19 — 1918) 29 - 49 - بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان «مەھمۇد قەشقەرى تۈركچە پېئىللار توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدە

تەرجىمە قىلىپ تونۇتۇلغان. قەشقەرى (يازما نۇسخا 18 - بەتتە) ئۆزىنىڭ «كىتاب جۆاهىر النحو فى لۇغاتىت تۇرك» نامىدا بىر گراماتىكا كىتابى يازغانلىقى ھەققىدە سۆزلەيدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن.

⑪ «دىۋان» دىكى شېئىرلارتوغرىسىداكارل بروككېلمانىنىڭ «Altturkestanishe Volkspoesie» ماۋزۇلۇق ماقالىسىغا قارالسۇن. بۇ ماقالىنىڭ بىرىنچى قىسمى Probeband، Asia Major (ھىرسىنىڭ تۇغۇلغان يىل خاتىرىسىگە بېغىشلانغان سان 1923) 1 - 22 - بەتلەردە 2 - قىسىم I Asia Major (1924) 22— 44 - بەتلەردە ئېلان قىلىنغان شۇنىڭدەك. ئى. ۋ. سېتلۇانىڭ «XI ئەسىردىكى تۇركىي شېئىر فورمىلىرىنىڭ تەرەققىياتى» «موسكۋا 1971) دېگەن ماقالىسىغا قارالسۇن. ماقال - تەمسىللەر توغرىسىدا كارل بروككېلمانىنىڭ «Altturkestanische Volksweisheit» دېگەن ماقالىسىغا قارالسۇن.

«Ostasiatisehe Zeitschrift» ژۇرنىلى VII، (1920) 50 - 73 - بەتلەر ۋە ف برتەكىنىڭ «ئېسكى تۇرك ساۋلارى» (قەدىمكى تۇرك ماقال - تەمسىللىرى) ئىنقىرە (1944) دېگەن ماقالىسىغا قارالسۇن.

⑫ ر. دانكوۋنىڭ «Humaniora Islamica» مەجمۇئەسىنىڭ I (1973) 44 - 233 - بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» ئىسكەندەر زۇلقەرنەين رىۋايىتى» دېگەن ماقالىسىغا قارالسۇن.

⑬ بۇ ھەقتىمۇ ر. دانكوۋنىڭ «ئوسمانلى ئارخىۋى» نىڭ IV تومى (1972) 23 - 43 - بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان «قەشقەرى تۇركلەرنىڭ قەبىلە ۋە ئۇرۇقچىلىق تەشكىلاتى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىغا قارالسۇن. يەنە شۇ ئاپتورنىڭ JAOS نىڭ 1. 95 سانىدا (1975) 68 — 80 - بەتلەردە ئېلان قىلىنغان «قەشقەرى دىنىي ئېتىقاد ۋە خورافى كۆز قاراشلار ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىغا قارالسۇن.

⑭ ئە. ۋەلىدى (توغان) نىڭ «ئاتسىز» مەجمۇئەسىنىڭ 16 - سانىدا (1932 - يىلى 77 - 78 - بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان ماقالىسىغا قارالڭ.)

⑮ ل. بازىن «قەشقەرى دىۋانىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى توغرىسىدا «Acta orientalia» مەجمۇئەسى، ۋېنگىرىيە، 7 (1957) 21 - 25.

⑯ بۇنىڭدا جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى كالېندارى ئاساس قىلىنغان. (ل. بازىننىڭ «ئوتتۇرا ئەسىردىكى قەدىمكى تۇرك كالېندارى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىغا قارالسۇن، Lille مەجمۇئەسى 1974. 554 - بەت) قەشقەرىنىڭ يىل بېشى نورۇزدىن باشلىنىدۇ دېگەن سۆزىدىن گۇمانلىنىشنىڭ ئورنى يوق. (يازما نۇسخا 175 نەۋرۇز) ئۇ دەۋاتقان ۋاقىت 149 - يىل 15 - شەئبان — 14 - مارت بولسا كېرەك. بۇ 39 - بەتتىكى ماتېرىيالغا ئاساسەن مۇلاھىزە قىلغان (توغان 78 - بەتتىكى نەۋرۇز» نى 22 - مارت، يەنى 469 - يىلنىڭ 23 - شەئبانى دەپ خاتا قىلغان.

⑰ شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسىدىكى «الكاشغرى» دېگەن ماۋزۇدا). ھازاي IV توم 699 - بەت) خاتىمىدىكى يىل 476/1094 (!) دەپ يېزىلغان

⑱ بۇ ئۆزۈن تېكىست: لا يەنبەغى ئەن يۇ ئەدراجا مەن يۇقۇلۇ ..... دېگەن سۆزلەر بىلەن باشلانغان. مۇشۇ قۇرلارنىڭ چېتىگە يېزىلغان سۆز بولسا: بىمەنالا يەنبەغى ئەن يۇ تەمادا ئەلامەن يەقولوئىلا ئاخىرىغ دېگەندىن ئىبارەت.

⑲ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» نىڭ بېشىدىكى ماقالە «تۇركىيات» مەجمۇئەسى VI (1936 — 1939) 355 - 360. رىغىئەت بۇ ھەقتىكى مەلۇماتنى ئەسئەت ئەپەندىنىڭ 2196 - نومۇرلۇق 213 بەتلىك قول يازمىسىدىكى ئەبۇلئابباس مۇھەممەد ھىببەتۇللاھ ئەنتاقى تەرىپىدىن ھ. 1200 (م 86 — 1785) - يىلى يېزىلغان «ھەدىقەت ئەررىياھىن» ناملىق ئەسەردىن نەقىل كەلتۈردۇ. ئەسەفاۋى (902/97 - 1496) تەرىپىدىن تۇزۇلگەن مەشھۇر شەخسلەر لۇغىتى «ئەددەۋۋەللاھى» (قاھىرە 1354/1935 IV توم №1031 12 - 310 - بەتلەر) دىمۇ بۇ ئادەم ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن. سەفاۋىنىڭ يېزىشچە، ئىبن كاتىپ

دارراۋى بەك قابىل، ناتىق ئادەم ئىكەن، ئۇمرىنىڭ ئاخىرىدا بىر كىنايە سۆزلەپ قويۇپ، دەمەشقتە تۇرالماي قېچىپ كەتكەن. كېيىن قاھىرەدە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، سۇرىيەنىڭ بايسان شەھرىگە قايتىپ كەلگەن. 811 (1408) - يىلى رەببۈلئەۋژەل، سەفەر ئايلىرىدا ۋاپات بولغان.

⑳ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخىسىدىكى بىر ئىلاۋە ھەققىدە ج. خرىستو مايتەسى (پراگا، خانبر نەشرىياتى).

㉑ مەسىلەن: 88 - بەتتىكى «opit an»، «azit an»، 94 - بەتتىكى —il، 95 - بەتتىكى öt، 502- بەتتىكى —til دېگەن سۆزلەمدىكى dən— لەرگە ئوخشاش، لېكىن 98 - بەتتىكى —adir، tan— دا بىر قارا A بار، يەنە 496 - بەتتىكى buz دېگەن سۆزلەمدىكى —dan دىمۇ بىر قارا A بار. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى بوز سىيا بىلەن يېزىلغان بەتلەردە، بۇ يەردە ۋە باشقا مىسالالاردا dan— ئەسلىدىكى كۆچۈرگۈچى تەرىپىدىن يېزىلغان بولسا كېرەك. يەنى X ئەسىردىكى بىر دىئالېكتنىڭ ئىنكاسى بولسا كېرەك. مەيلى قانداقلا بولمىسۇن بىز بۇ مىسالالارنى din— دەپ ئوقۇمىدۇق. (گەرچە قەشقەرى شۇنداق ئوقۇغان بولسىمۇ) 355 - بەتتىكى dun، 357 - بەتتىكى tur ur، 361 - بەتتىكى qöktür، 365 - بەتتىكى köptur، 363 - بەتتىكى kadȣur ۋە 574 - بەتتىكى —sila سۆزلىرىنىڭ كەينىدىكى —dun لار كېيىنكىلەر تەرىپىدىن يېزىلغان بولسا كېرەك.

㉒ بوز رەڭدىكى پەشلەر كۆپىنچە تىك يەنى «'» شەكلىدە قويۇلغان، قارا رەڭدىكى پەشلەر ياتقۇزۇپ يەنى «،» شەكلىدە يېزىلغان. سۆكۈنلەرنىڭ شەكلىمۇ پەرقلىق. قارا سۆكۈنلەر كۆپىنچە «ـ» شەكلىدە يېزىلغان، بوز رەڭدىكى سۆكۈنلەر بولسا كۆپىنچە ئۈستى ئوچۇق دۆگلەك «ر» شەكلىدە يېزىلغان.

㉓ مەسىلەن: 15:11 - بەتتىكى ماۋزۇدا قىزىل سىيا بىلەن يېزىلغان «القاف‌الشلبته» دېگەن سۆزدىكى ئاخىرقى پەش قارا رەڭ بىلەن يېزىلغان، باشقا ھەربكىلەر بولسا قىزىل رەڭلىك.

㉔ «دىۋان»دا بىرىنچى بوغۇمدىكى «I» نىڭ ئورنىغا مۇنداق مۇجمەل بىر «A» يازغان ئەھۋال ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ. بۇ كۆچۈرگۈچىنىڭ (ياكى قەشقەرىنىڭ؟) بۇ سۆزنى «yi aq» ئوقۇماقچى بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەمما بىز بۇ سۆزگە ئىزچىل رەۋىشتە «yiaq» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

㉕ ئەمما شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، 9 -8:414- بەتتىكى گراماتىكا قىسمىدا tutȣan، sat an (تۇغان، شۇغان) دېگەن سۆزلەردىكى سۆكۈن كېيىنكى تۇزۇمتكۈچىنىڭ قەلەم ئىزى. يەنە 17: 603 - بەتتىكى müŋüz، سىكان süsgən دېگەن سۆزلەردىكى «زەۋەر» نى كېيىن تۇزۇمتكۈچى قوشۇلمىغان ھەققىدە بىر نەرسە دېيىش تەس، لېكىن بىز بۇنىمۇ شۇ ئادەم قوشقان دەپ پەرەز قىلىمىز.

㉖ ئەلۋەتتە ئەڭ ياخشىسى «دىۋان» دىكى سىيا رەڭلىرى ھەققىدە خىمىيىلىك ۋە سپېكتوگرافىيىلىك ئانالىز يۈرگۈزۈلگەن بولسا، بۇ ھەربكىلەر ھەققىدە ئېنىق ھۆكۈم چىقىرىش مۇمكىن‌بولغان بولاتتى.

㉗ شۇڭا بىز تايىنسىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىمدۇق، 1 - توم 240 - بەتتە «قوزىلاش» مەنىسىدىكى təl سۆزى خاتا ئوقۇلۇشتىن كېلىپ چىققان.

㉘ قاراتاي كاتالوگىدا بۇنىڭ نومۇرى 5920 (ف. ئۇ، قاراتاي) توپقاپى ساراي موزېي كۆتۈپخانىسى، ئەرەبچە يازمىلار كاتالوگى 3 - توم، ئىستانبۇل، 1966 - يىلى (392 - بەت).

㉙ بۇ نۇقتىدا ر. دانكوفنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى ئالىكساندىر ھەققىدىكى رىۋايەت دېگەن ماقالىسىغا قارالسۇن. Humanjora islamica I مەجمۇئەسىنىڭ. (1973 - يىللىق) 236 - بەت 15 - قۇر.

㉚ «مەھمۇد قەشقەرىگە ئائىت نوتىلار»، ئاتسىز مەجمۇئەسى. 17 (1932) 135 - بەت.

㉛ بۇ يەردە بىرلا مۇستەسنالىق بار. ئۇ بولسىمۇ، ئۇ كېيىنكى تۆت تومىلۇق قول يازما كۆچۈرمىسىگە 2912 - دېگەن نومۇرنى قويغان. (قاراتاي 5948 — 5945).

㉜ م. شاكىر ئۆلكۈ تاشىر، «كاشغەرلى مەھمۇد» (ئىستانبۇل 1946 - بەت.)

(پوچتا نومۇرى: 830011)
تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىمىنقۇتى

ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى توغرىسىدا

راززاق مەتنىياز*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن يېمەك - ئىچمەككە دائىر 300 گە يېقىن سۆزلەم ئاساس قىلىنىپ، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمەكلىرى ۋە يېمەك - ئىچمەك تۈرلىرى، يېمەك - ئىچمەك هازىرلاش تېخنىكىسى، يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات شەكلى قاتارلىق مەسىلىلەر بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文以《突厥语大词典》中所记载的近300个有关饮食的词条为据，说明中世纪维吾尔族饮食文化发展的水平，同时论述中世纪维吾尔族的饮食及其种类、烹调技术、饮食文化发展的形式等问题。

Abstract: This essay, on the base of nearly 300 entries about diet recorded in the "Dictionary of the Turkish Languages", shows the development of Uighur culture of diet in the Middle Ages and expounds Uighur's diet, its variety of food, culinary art and developing patterns of diet culture.

يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ مۇهىم بىر تەركىبىي قىسمى. ئىنسانلار ياشاش ئۈچۈن ئوزۇقلىنىشى كېرەك. ئىنسانلار ئوزۇقلىنىش شەكلىنىڭ ئوخشاشماسلىقى سەۋەبلىك باشقا هايۋانلاردىن پەرقلىنىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش شەكلى ئۆزلىرى ياشاۋاتقان تەبىئىي شارائىت بىلەن ئىجتىمائىي شارائىت تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئىنسانلار ياشاۋاتقان شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى تۈپەيلى، هەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئوزۇقلىنىش شەكلىمۇ ئوخشاشمايدۇ. نەتىجىدە هەرقايسى مىللەتلەر ئۆزىگە خاس يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ، هەمدە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە شۇ مىللەت بىلەن بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. مىللەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئوزۇنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىمۇ تەرەققىي قىلىپ بارىدۇ. يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۆز نۆۋىتىدە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ.

---

* راززاق مەتنىياز: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى.

ئىنسانىيەت يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئالدى بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ ئوتتىن پايدىلىنىشنى بىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئىنسانىيەت يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ تۆپ ئالاھىدىلىكى خام ماتېرىيالنى «پىشۇرۇپ يېيىش»تىن ئىبارەت. ئىنسانىيەتنىڭ ئوزۇقلىنىش شەكلى مۇشۇ ئالاھىدىلىكى تۆپەيلى باشقا ھايۋانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش شەكلىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

ئىنسانىيەت يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى تېرىقچىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك. تېرىقچىلىق ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسىنىڭ شەكلى سۈپىتىدە ئىنسانىيەت يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈردى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تېرىقچىلىق دەۋرىگە قەدەم قويغان ۋاقتى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىمۇ كەسكىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، مىللەتلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلغاندا، شۇ مىللەت ياشىغان تارىخىي دەۋرنى چىقىش نۇقتىسى قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيتى ۋارىسچانلىق خاراكتېرىگە ئىگە. يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ ۋارىسچانلىق خاراكتېرى شۇ مىللەت ئەزالىرى ئىچىدە يېمەك - ئىچمەك تەييارلاش تېخنىكىسىنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئۆگىنىش يولى بىلەن داۋاملىشىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەر ئوزلىرى ياراتقان يېمەك - ئىچمەكلەرگە ئوز تىلىدا ئات قويىدۇ. بۇ ناملار شۇ مىللەتنىڭ تىلى بىلەن ھاياتىي كوچىكە ئىگە بولىدۇ ھەم شۇ تىل بىلەن بىرگە ساقلىنىپ قالىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا XI ئەسىر ئۇيغۇر يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىگە دائىر مول ماتېرىيالارنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بىز «دىۋان»دا خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللارغا ئاساسەن، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشىنى سۈرەتلەپ بېرەلەيمىز. چۈنكى، «دىۋان»نىڭ يېزىلغان دەۋرى گەرچە XI ئەسىر بولسىمۇ، ئەمما «دىۋان»دا خاتىرىلەنگەن بۇ يېمەك - ئىچمەك ناملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ XI ئەسىرنىڭ ئالدى ۋە كەينىدىكى بىرنەچچە ئەسىرلىك يېمەك - ئىچمەك ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

بىز تۆۋەندە «دىۋان»غا كىرگۈزۈلگەن يېمەك - ئىچمەككە دائىر سۆزلەملەرنى تۈرگە بۆلۈپ تەھلىل يۈرگۈزىمىز. (مەتبەئە قىيىنچىلىقى نەزەردە تۇتۇلۇپ، سۆزلەمنىڭ ئەرەبچە يېزىلىشى بېرىلمىدى، پەقەت لاتىنچە ترانسكرىپسىيىسى بېرىلدى. سۆزلەمنىڭ ئاخىرىدىكى تىرناق ئىچىدىكى 1.، 2.، 3.، دېگەن سانلار «دىۋان»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ تومىلىرىنى، ئۇنىڭ كەينىدىكى سانلار شۇ تومنىڭ بەت نومۇرىنى كۆرسىتىدۇ).

1. سۈت يېمەك - ئىچمەكلىرى

① sūt سۈت. (Ⅲ — 166)
② ḳanaḳ قايماق (Ⅰ — 498)
③ ayran ئايران، قېتىق. (Ⅰ — 163)
④ uzitma ئۈيۈتما قېتىق. (Ⅰ — 195)
⑤ sūzmə سۈزمە، قېتىق سۈزمىسى. (Ⅰ — 564)
⑥ igdūk سۈت ۋە قېتىقتىن قىلىنغان سۈزمىگە ئوخشاش يېمەكلىك. (Ⅰ — 142)
⑦ so ut قېتىق پىشلىقى، قارلۇقچە. (Ⅰ — 462)
⑧ ḳurut قۇرۇت، سۈتتىن ئىشلەنگەن قۇرۇت. (Ⅰ — 462)
⑨ iprūk قېتىق بىلەن سۈت ئارىلاشمىسى. قۇرۇت ئېزىپ ئىچكەنلىكتىن ئىچى قېتىپ قالغان ئادەمگە

ئىچىنى سۈردۈرۈش ئۈچۈن ئىچكۈزۈلىدۇ. (I — 137)

⑩ katiq تۇتماچ (چۆپ) قا قېتىلىدىغان قېتىق، سىركە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر. (I —496)

⑪ qor كۈنەلگە. بۇ قاچىنىڭ تېگىدە قالغان ئازراق قېتىق ياكى قىمىز كۈنەلگۈسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۈت قويۇپ قېتىق ئۈيۈتۈلىدۇ ياكى قىمىز ئېچىتىلىدۇ. (III — 168)

يۇقىرىدىكى سۆزلەملەردە سۈت ۋە سۈتتىن قىلىنغان سۈيۈق ھالەتتىكى ئىچىملىك، قاتتىق ھالەتتىكى يېمەكلىكلەر تونۇشتۇرۇلغان. سۈت ئاسان ئېچىپ قالىدۇ، ساقلاش قىيىن بولغاچقا، ساقلاشقا بولىدىغان يېمەكلىك ۋە ئىچىملىكلەر بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭدەك سۈت يېمەك - ئىچمەكلىرىنى ھازىرلاشتا، ئېچىتىش، ئۈيۈتۈش تېخنىكىسى قوللىنىلغانلىقى تونۇشتۇرۇلغان. بۇ خىل يېمەكلىك ۋە ئىچىملىكلەرنى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان جەمئىيەت شارائىتىنىڭ مەھسۇلى دېيىشكە بولىدۇ.

2. گۆش يېمەكلىكلىرى

① at ئەت، گۆش، (I — 48)

② qaqət قاق گۆش، قاق قىلىنغان گۆش. (I — 411)

③ yazuqət كۆزدە ھەر خىل دورا - دەرمەكلەر بىلەن قۇرۇتۇلۇپ، ئەتىيازدا يېيىلىدىغان قاق گۆش. بۇ «yazoqyə ئەتىيازدىلا يە» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان. چۈنكى ئەتىيازدا ماللار ئورۇقلايدۇ. مۇشۇنداق گۆشى بار كىشى ئەتىيازدىمۇ سېمىز گۆش يېيەلەيدۇ. (III — 19)

④ üzlügmun ياغلىق شورپا. (I — 50)

⑤ qazi قېزا، ئادەمنىڭ قېزىلمىقى، ئاتنىڭ قېزىلمىقى، «yund qazisi ya» يىلقىنىڭ قازىسى ياغدۇر. تۇركىلەر ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ياغ مۇشۇ. (III — 309)

⑥ sθglünqū كاۋاب. (III — 333)

⑦ yθrgəməq قېرىن ۋە ئۇچەينى ئىنچىكە ئۇچەيگە تىقىپ كاۋاب قىلىپ ياكى پىشۇرۇپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك، ھېسىپ (III — 74)

⑧ sorut ھېسىپ، ئۇچەي ئىچىگ گۈرۈچ، گۆش ۋە دورا - دەرمەك سېلىپ قىلىنىدىغان يېمەكلىك. (I — 462)

⑨ soqtu ھېسىپنىڭ بىر خىلى. جىگەر بىلەن گۆش، دورا - دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئۇچەيگە تىقىلىدۇ، ئاندىن پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ. (I — 543)

⑩ to ril قېزا، ئىچىگە دورا - دەرمەكلىك گۆش تىقىلغان ئۇچەي. (I — 629)

⑪ sim simraq بىر خىل تاماق. باش پىشۇرۇلغاندىن كېيىن ئۈشۈشاق توغرىلىپ، دورا - دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلۇپ، بىر قاچىغا سېلىنىدۇ ۋە ئۈستىگە ئاچچىق قېتىق قۇيۇلۇپ سىڭىشكەندىن كېيىن يېيىلىدۇ. (III — 187)

⑫ yaqari ئىچ ماي. شېئىردا مۇنداق كەلگەن : «ئىچ ماي، قايماقلار ئېرىتىلىدۇ، قاچا - ئاياقلار توشقۇزۇلىدۇ.» (III — 40)

⑬ yamata قۇيماق خېمىرىغا ئوخشاش سۈيۈق قىلىپ چېلىنىدىغان بىر خىل خېمىر. سېمىز توخۇنى ياكى سېمىز گۆشنى قورۇغاندا ياكى كاۋاب قىلغاندا، يېغى ئېقىپ كەتمەسۇن دەپ ئۇنىڭغا شۇ خېمىر سۈرتىلىدۇ. (I — 580)

يۇقىرىدىكى سۆزلەملەردە ئات گۆشى، قوي گۆشى، توخۇ گۆشى قاتارلىق گۆش تۈرلىرى ۋە گۆشنى

سۆدا پىشۇرۇپ يېيىش، قېزا قىلىپ يېيىش، قاق قىلىپ يېيىش، كاۋاپ قىلىپ يېيىش، قورۇپ يېيىش شەكىللىرى كۆرسىتىلگەن. شۇنداقلا قوينىڭ ئىچكى ئەزالىرىدىن ھېسىپ قىلىپ يېيىش كۆرسىتىلگەن ھەمدە بۇ خىل يېمەكلىكلەردە قاقلاش تېخنىكىسى، قاينىتىش تېخنىكىسى، قورۇش تېخنىكىسى ۋە تەم تەڭشەش تېخنىكىسى قوللىنىلغانلىقى بايان قىلىنغان. تەم تەڭشەش تېخنىكىسى يېمەك - ئىچمەك ھازىرلاشتا دورا - دەرمەكتىن پايدىلىنىش تېخنىكىسىنى كۆرسىتىدۇ. دورا - دەرمەك يېمەك - ئىچمەكنىڭ تەمىنى تەڭشەش رولىنى ئويناپلا قالماي، ئەڭ مۇھىمى ئادەمنىڭ مىجەزىنى تەڭشەش رولىنى ئويناىدۇ. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، بۇ دەۋردە يېمەكلىك تېبابەتچىلىك ئىلمى بىلەن بىرىكىپ كەتكەن.

3. ئاشلىق يېمەكلىكلىرى

ئاشلىق — تېرىقچىلىقنىڭ مەھسۇلى. ئىنسانىيەت كۆچمەن ھالەتتىن ئولتۇراق ھالەتكە، مال بېقىشتىن تېرىقچىلىق قىلىش ھالىتىگە ئۆتكەندە، ئىنسانىيەت دۇنياسىدا يەنە بىرمۇنچە مۆجىزىلەر بارلىققا كەلگەن. تېرىقچىلىق تېخنىكىسى بىلەن ئاشلىق قاتارلىقلار ئىنسانىيەت دۇنياسىدا بارلىققا كەلگەن مۆجىزىلەر ھېسابلىنىدۇ. ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش تېرىقچىلىقنىڭ ئاساسىي نىشانى، ئىنسانىيەتنىڭ ئوزۇقلىنىشتىن ئىبارەت مەنىۋى ئېھتىياجىنىڭ يېڭى بىر دەۋردىكى مەھسۇلى. ئاشلىق يېمەك - ئىچمەكنىڭ مەنبەسى، شۇڭا، ئاشلىق يېمەك - ئىچمەكلىرى بىلەن تونۇشۇشتىن بۇرۇن ئۇنتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇشقا توغرا كېلىدۇ.

زىرائەت ۋە ئاشلىق تۇرلىرى

① tuturqan گۈرۈچ. (I — 675)
② qonaq چۆڭگۈن قوناق. (I — 499)
③ ügür تېرىق. (I — 75)
④ arpa ئارپا. (I — 167)
⑤ küq گۈنجۈت. (II — 167)
⑥ tarïγ بۇغداي. (I — 483)

يۇقىرىدىكى سۆزلەملەردە مايلىق زىرائەت ۋە دانلىق زىرائەتلەر ھەمدە ئاشلىق تۇرلىرى كۆرسىتىلگەن. دېمەك، ئاشلىق تۇرى خېلى تولۇق يېتىلگەن. تېرىقچىلىقتا ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىي نىشان قىلىنغاندىن باشقا، كۆكتات ئىشلەپچىقىرىشمۇ مۇھىم نىشان قىلىنىدۇ.

كۆكتات تۇرلىرى

① yax ئوتياش، كۆكتات (II — 2)
② sarmusaq سامساق (I — 683)
③ qaqundi پىياز، چېگىلچە. (— 1 641)
④ püstüli لويلا، يېگىلى بولىدىغان بىر خىل كۆكتات. (I — 641)
⑤ basar تاغ سامسىقى (I — 467)
⑥ qapaq قاتمىغان ۋاقتىدا يېيىلىدىغان ھۆل قاپاق. (I — 496)
⑦ sipüt سوۋۇت. يۇمغاقسوت. قەشقەرچە. (I — 462)
⑧ oγli قەشقەردە تېرىلىدىغان تاتلىق ئاق سەۋزە. (I — 175)
⑨ qamγur چامغۇر. (I — 597)

⑩ soʒun پىياز. (I — 532)
⑪ turma تۇرما، تۇرۇپ. (I — 562)
⑫ sariʒturma سەۋزە. (I — 562)
⑬ bətūgə پىدىگەن، پەتىنگان. (I — 583)

يۇقىرىدىكى سۆزلەملەردە كۆكتات تۇرلىرى كۆرسىتىلگەن. كۆكتات يېمەك - ئىچمەكنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان خىرىتى. ئۇ يېمەك - ئىچمەكنىڭ تەمىنى، رەڭگىنى تەڭشەش رولىنى ئويناپلا قالماي، مۇھىمى ئادەم بەدىنىنى كېرەكلىك بولغان ئوزۇقلۇق ماددىلار بىلەن تەمىنلەش رولىنى ئويناىدۇ. شۇڭا، ئۇ دەۋرده ئۇيغۇرلار كۆكتات يېتىشتۇرۇشكه ئالاهىده كۆڭۈل بۆلگەن.

تېرىقچىلىق قىلىپ، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىلغاندىن كېيىن، دانىنى پىششىقلاش مۇھىم مەسىله بولۇپ قالىدۇ. دانىنى پىششىقلاشنى بىلگۈچه دانىنى دان پېتى پىشۇرۇپ يېيىش ئاشلىق يېمەكلىكلىرىنىڭ باشلانغۇچ شەكلى بولۇشى مۇمكىن. دانىنى پىششىقلاشنى بىلىش جەريانى ئېھتىمال دانىنى يانچىش يەنى يارما قىلىش، يۇمشاق يانچىش يەنى ئۇن تارتىش جەريانلىرىنى باشتىن كۆچۈرگەن بولۇشى مۇمكىن. داندىن يېمەكلىك هازىرلاش تېخنىكىسىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن، ئاشلىق يېمەكلىكلىرىنى دان يېمەكلىكلىرى، يارما يېمەكلىكلىرى ۋە ئۇن يېمەكلىكلىرى دەپ پەرقلەندۇرۇشكه بولىدۇ.

دان يېمەكلىكلىرى

① bohsi بىر خىل يېمەكلىكنىڭ ئىسمى، بۇ يېمەكلىك مۇنداق تەييارلىنىدۇ: قاينىتىپ ئېلىنغان بۇغداينىڭ ئۈستىگه بادام مېغىزى سېلىنىدۇ، ئاندىن هەسەل ۋە سۇت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى قۇيۇپ، شۇ پېتى ئېچىتىلىدۇ. تەييار بولغاندا، بۇغدىيى يېيىلىدۇ، سۇيى ئىچىلىدۇ. (I — 551)
② qaʒurmaq قوماچ، قورۇلغان بۇغداي. (I — 642)
③ top بىر خىل يېمەكلىك. بۇغداي سۇدا قاينىتىلىدۇ، ئاندىن ئارپا خېمىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، قاچىغا سېلىنىپ، ئىسسىق يەردە بولدۇرۇلىدۇ. بولغاندىن كېيىن ئېلىپ يېيىلىدۇ. (I — 417)
④ sürüx چۈرۈش، بۇغداي باشقىنى دېنى قېتىشتىن ئىلگىرى ئۇزۇۋېلىپ، ئوتتا پۇچىلاپ يانچىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك. (I — 477)
⑤ uva بىر خىل غىزانىڭ ئېتى. گۈرۈچ قاينىتىلىپ، سوغۇق سۇغا سېلىنىدۇ، كېيىن سۈزۈۋېلىنىپ، شىكەر ۋە مۇز سېلىنىدۇ. بۇ سوغاقلىق ئۇچۇن يېيىلىدۇ. (I — 121)
⑥ kürxək سۆكىنى سۇ ياكى سۈتته قاينىتىپ، ئۈستىگه ياغ قويۇپ يېيىلىدىغان بىر خىل تاماق. (I — 625)

يۇقىرىدىكى سۆزلەملەردە داندىن پىشۇرۇلىدىغان تاماق تۇرلىرى كۆرسىتىلگەن هەمده بۇ يېمەكلىكلەردە ئېچىتىش تېخنىكىسى، قورۇش تېخنىكىسى، قاينىتىش تېخنىكىسى، بولدۇرۇش تېخنىكىسى، پۇچىلاش تېخنىكىسى قوللىنىلغانلىقى بايان قىلىنغان. دان يېمەكلىكلىرىنىڭ قۇرۇق يېمەكلىك شەكلى، سۈيۇق يېمەكلىك شەكلى تونۇشتۇرۇلغان.

ئۇن يېمەكلىكلىرى

ئۇن — دانىنى يانچىش تېخنىكىسى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر مەهسۇلى. ئۇندىن ياكى ئۇن پېتى يېمەكلىك هازىرلىنىدۇ ياكى ئۇندىن خېمىر يۇغۇرۇلۇپ يېمەكلىك تەييارلىنىدۇ. ئۇندىن خېمىر يۇغۇرۇلۇپ تەييارلىنىدىغان يېمەكلىكلەر ئۇن يېمەكلىكلىرىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

ئۇن پېتى تەييارلىنىدىغان يېمەكلىكلەر

① bulʒama ياغسىز ۋە تەمسىز بۇلماق. (I — 640)

② to بۇلماقتا ئوخشاش پىشۇرۇلمىغان بىر خىل ئۇن تاماق، ئۇ بىر قاچىغا سېلىنىپ ئېچىتىلغاندىن كېيىن ئىچىلىدۇ. (Ⅲ — 287)

③ talqan تالقان، (I — 573)

④ quwut «قاغۇت» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تۇغۇتتا خۇنسىرىغان خوتۇنلارغا بېرىلىدىغان تاماق. قورۇلغان تېرىق ئۇنى ياغ بىلەن شىكەرگە ئارىلاشتۇرۇپ يېيىلىدۇ. (Ⅱ — 223)

يۇقىرىدىكى سۆزلەملەردە ئۇن پېتى تەييارلانغان يېمەكلىكلەرنىڭ تۈرلىرى كۆرسىتىلگەن. بۇ يېمەكلىكلەردە قاينىتىش، ئېچىتىش، قورۇش تېخنىكىسى قوللىنىلمىغانلىقى بايان قىلىنغان ھەمدە بۇ خىل تاماقلارنىڭ تەمى، رولى تونۇشتۇرۇلغان. قۇرۇق ۋە سۈيۇق ھالەتتە بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

ئۇننى خېمىر قىلىپ تەييارلىنىدىغان يېمەكلىكلەر ئەتمەك (نان)، ئاش، ياغلىق ئەتمەك (قاتلىما) قاتارلىق تۈرلەرنى شەكىللەندۈرگەن.

نان تۈرلىرى:

① ətmək نان. (I — 138)

② əpmək نان. ياغما، توخسىلارنىڭ ۋە بەزى ئۇغۇز، قىپچاقلارنىڭ سۆزى. (I — 137)

③ əpək بالىلار تىلىدا «نان» دېمەكتۇر. (I — 92)

④ kθməq كۆمەچ. كۆلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلغان نان. (I — 467)

⑤ kəvxək ətmək بولدۇرغان نان. (I — 626)

⑥ toqquq توقاچ. بۇ سۆز «toqər توق ئەر» دېگەن ئىبارىدىكى «toq توق» سۆزىدىن ياسالغان. چۈنكى، توقاچ ئادەمنى توپدۇرىدۇ. (I — 464)

⑦ qara ətmək قانناق بىر خىلى، بۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: گۆش ئېزىلگۈچە پىشۇرۇلىدۇ، كېيىن ئۈستىگە سېرىق ياغ، شىكەر قويۇپ ئارىلاشتۇرۇپ قويۇلغىچە قاينىتىلىدۇ، ئاندىن يېيىلىدۇ. (Ⅲ — 307)

⑧ püskəq كاكچا. (I — 590)

⑨ sinqū گىرده بىلەن ھەمەك ئارىسىدا بولغان بىر خىل نان، خۇيلىما. (I — 544)

⑩ qoxqun رەۋەن، بۇ سۆز «uxqun» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. (I — 573)

⑪ kθzmən كۆمەچ. (I — 579)

⑫ üspθri قوقاستا پىشۇرۇپ ئېلىنغاندىن كېيىن، توغراپ ياغقا سېلىنىپ، ئۈستىگە شىكەر سېپىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك. (I — 192)

⑬ avzuri بۇغداي ۋە ئارپا ئۇنى قاتارلىق نەرسىلەر ئارىلاشتۇرۇپ قىلىنغان تاماق، (قوشۇقلۇق نان.) (I — 197)

⑭ yulaqi yulaqi قاتلىما قانناق بىر خىلى. بۇ قانناق نېپىزلىكىدىن قول تېگەر - تەگمەيلا ئۈشتۈلۈپ، ئۇۋۇلۇپ كېتىشىگە قاراپ ئېيتىلغان. شۇڭا، ناۋاي كىشىلەرنى بۇنى سەن سۇندۇردۇڭ دەپ ئەيىبلەيدۇ. (Ⅲ — 31)

يۇقىرىدىكى سۆزلەملەردە قانناق تۈرلىرى كۆرسىتىلگەن. نان پىشۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاشماسلىقى بويىچە كۆمەچ تېپىدىكى نان (يەنى قوقاستا پىشۇرۇلىدىغان نان) ۋە يېقىپ پىشۇرۇلىدىغان نان دەپ ئايرىلىدىغانلىقى؛ خېمىرنىڭ بولدۇرۇلغان ياكى بولدۇرۇلمىغانلىقىغا ئاساسەن، بولدۇرۇلغان نان ۋە بولدۇرۇلمىغان نان دەپ ئايرىلىدىغانلىقى؛ ئۇن تەركىبىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن قوشۇن نان ۋە ئەتمەك دەپ ئايرىلىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. نان تۈرى ئېچىدە تاتلىق يېمەكلىك ئورنىدا شېكەر سېپىپ يېيىلىدىغان قانناق بارلىقى بايان قىلىنغان. نان تەييارلاش جەريانىدا يۇغۇرۇش، بولدۇرۇش، تاۋلاش

تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىلغانلىقى بايان قىلىنغان. نان قاتتىق ھالەتتىكى يېمەكلىك بولۇپ، ساقلاش ۋە ئېلىپ يۈرۈشكە قولايلىق.

ئاش تۈرلىرى

① yəm يېمەك، تاماق. (Ⅲ — 197)

② ax ئاش، غىزا. (I — 110)

③ yavʒan ax گۆشسىز ئاش. (Ⅲ — 48)

④ qivginax قورساقنى توق تۇتىدىغان قۇۋۇەتلىك ئاش. (I — 577)

⑤ kəvgin ax قورساقتا تۇرمايدىغان قۇۋۇەتسىز ئاش (I —577)

⑥ qθp بىر تال چۆپ. ئۇگرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. (I — 418)

⑦ ūgrə سويقاشنىڭ بىر تۈرى، ئۇ چۆپتىن سۈلۈق، لەززەتلىكرەك بولىدۇ. (I — 171)

⑧ ķiyma ūgrə قىيما ئۇگرە. سۈيقاشنىڭ بىر خىلى. خېمىرى قۇچقاچ تىلى قىلىپ كېسىلىدۇ. (Ⅲ — 239)

⑨ sarmaquķ قۇشقاچ تىلى ئاش. سۈيقاشنىڭ بىر تۈرى. بۇنىڭ خېمىرى نۇقۇت چوڭلۇقىدا كېسىلىدۇ. بۇ ئاش كېسەل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كىشىلەرگە بېرىلىدۇ. (I —683)

⑩tutmaq چۆپ. تۈركىلەرنىڭ ئاتاقلىرىدىن بىرى. بۇ تاماق زۇلقەرنەيىن ۋاقتىدا پەيدا بولغانىكەن. ئۇنىڭ جەريانى مۇندق: زۇلقەرنەيىن قاراڭغۇلۇقتىن چىققاندا، ئەسكەرلىرىنىڭ ئوزۇقلۇقى تۈگەي دەپ قالغان. ئۇلار ئاچلىقتىن زۇلقەرنەينىگە زارلىنىپ «بىزنى ئاچ قويما» دېگەن مەنىدە «بىزنى تۇتما ئاچ» دەپ خىتاپ قىلغان. زۇلقەرنەيىن دانىشمەنلەر بىلەن كېڭىشىپ ئاخىرى مۇشۇ تاماقنى تاپقان. بۇ تاماق بەدەنگە قۇۋۇەت بېرىپ، يۈزنى قىزارتىدۇ ۋە قورساقتا ئۇزاق تۇرىدۇ. تۈركىلەر بۇ تاماقنى كۆرۈپ، ئۇنى «tutmaq» دەپ ئاتىغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «tutma aq» بولۇپ، ئىككى «ا ئېلىش» (a) بىر قىلىپ ئوقۇلۇشى نەتىجىسىدە «tutmaq» بولۇپ قالغان. بۇنىڭ مەنىسى «ئۆزەڭنى تۇتما ئاچ، مۇشۇ تاماقنى قىلىپ يە» دېگەنلىك بولىدۇ. (I — 590)

⑪ lətü بىر خىل سۈيۇق تاماق. بۇ تاماق سۇ، قار، مۇزغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن سوۋۇتۇلىدۇ، ئىچىگە دورا ـ دەرمەك سېلىنىپ، سوغۇقلۇق ئۇچۇن بېرىلىدۇ. (Ⅲ — 326)

⑫ bulduni ئىچىگە قۇرۇق ياكى ھۆل ئۇزۇم سېلىپ تەييارلىنىدىغان بىر خىلىيېمەكلىك. (I — 640)

⑬ tutʒuq رەسمىي تاماق ئالدىدا يېيىلىدىغان ئىشتەي غىزاسى. (I —591)

يۇقىرىدىكى سۆزلەملەردە ئاش تۈرلىرى كۆرسىتىلگەن. ئاش گۆشلۈك ئاش ۋە گۆشسىز ئاش، قۇۋۇەتلىك ئاش، سۈيۇق ئاش ۋە قويۇق ئاش، سوغۇق ئاش ۋە ئىسسىق ئاش دەپ ئايرىلىدىغانلىقى بايان قىلىنغان. ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېمەك ـ ئىچمەكتىكى قىممەت قارىشى «قۇۋۇەتلىك بولۇش» ھەمدە «قورساقتا تۇرىدىغان بولۇش» ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان. ئۇلار تاماقنى دورا ـ دەرمەك سېلىش ئادىتىنى يېتىلدۇرگەن. دورا ـ دەرمەكنى «ot yəm ئوت يەم» دەپ ئاتىغان. ئوت يەمدىن (دورا ـ دەرمەك «ـ muq مۇچ، قارامۇچ»، «bibli پىلپىل» قاتارلىق تۈرلەر كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا تاماقنىڭ تەمىنى تەڭشەش، رەڭگىنى ياخشىلاش ئۇچۇن كۆكۈل بۆلگەن.

①sirkə سىركە، ئۇزۇم سىركىسى. (I —560)

② mandu بىر خىل تۈرك سىركىسىنىڭ ئېتى. ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: ئۇزۇم شىرنىسىنى كۆپتە ئېچىتىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ساپ ھاراق قۇيۇپ، بىر كېچە تۇرغۇزغاندىن كېيىن، سىركە بولۇپ چىقىدۇ. بۇ سىركىنىڭ ئەڭ ياخشىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. (I —544)

③ bal بال. ھەسەل. سوۋار، قىپچاق ۋە ئوغۇز تىللىرىدا. تۈركىلەر بۇنى «ariya» ھەرە يېغى» دەيدۇ. (Ⅲ — 213)

④ tatna yava كاسىن دەرىخىنىڭ پوستى، بەزى كېسەللەرگە داۋا بولىدۇ. قېتىققا ئارىلاشتۇرۇپ، سۈيقاشقا سالسا، ئاشىنىڭ رەڭگى تۈزۈلىدۇ. (Ⅰ — 565)

⑤ yava ئاق تېكەن. بۇ بىر خىل ئۆسۈملۈك بولۇپ، سۈيىنى تۇتماچقا سالسا، تۇتماچقا رەڭ بېرىدۇ. (Ⅲ — 33)

⑥ avilɣu قىزىل مېۋە بېرىدىغان بىر خىل دەرەخ. مېۋىسىنىڭ سۈيى ئاشقا قويۇلىدۇ. (Ⅰ — 637)

يۇقىرىدىكى سۆزلەملەردە ئاشىنىڭ تەمىنى ۋە رەڭگىنى تۈزەيدىغان ماتېرىيال نامىلرى كۆرسىتىلگەن. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك قىممەت قارىشى ۋە ئېستېتىك قارىشى شەكىللىنىپ بولغان. ئاشىنىڭ رەڭگى كۆزگە چىرايلىق كۆرۈنسە، ئىشتىھانى ئاچىدۇ. ئۇنداق بولغاندا، تاماق يېگۈسى كەلمىگەن ئادەمنىڭمۇ يېگىسى كېلىدۇ. تاماقنىڭ رەڭگى چىرايلىق، تەمى تېتىشلىق بولغاندا، تاماق يېگۈچىنىڭ ئىشتىھاسى ئېچىلىپ، ئاشنى جىق يەيدۇ. ئادەم توق تۇرىدۇ، قۇۋۋەت ئالىدۇ، ساغلام بولىدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئاش تۈرلىرى سۇدا پىشۇرۇلىدىغان ئاشلار بولۇپ، بۇ ئاشلار ئۇننى ئاساس، ماي، گۆش ۋە كۆكتات، دورا - دەرمەكنى قوشۇمچە خىرىت قىلغان يېمەكلىكلەر ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا مايدا پىشۇرۇلىدىغان يېمەكلىكلەرمۇ ئاز ئەمەس.

مايلىق يېمەكلىكلەر

① kuyma قۇيماق. خېمىر سۈيۈق يۇغۇرۇلۇپ، قازاندىكى ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئۈستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدۇ. (Ⅲ — 239)

② yuɣa قاتلىمانان. (Ⅲ — 34)

③ pθxkəl پۇشكەل. بىر خىل يۇپقا نان. (Ⅰ — 628)

④ katma yuɣa قاتلىما. ياغدا پىشۇرۇلىدىغان نېپىز نان. (Ⅰ — 564)

⑤ yarma yuɣa بىر خىل قاتلىما نان. (Ⅲ — 44)

يۇقىرىدىكى سۆزلەملەردە مايدا پىشۇرۇلىدىغان يېمەكلىكلەرنىڭ تۈرلىرى كۆرسىتىلگەن. بۇ يېمەكلىكلەردە ئۇن بىلەن ياغ ئاساسى خىرىت قىلىنغان. بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار «ئۇز -ūz» (گۆشنى پىشۇرغاندا شورپىنىڭ ئۈستىگە لەيلەپ چىققان ماي)، «ياغ qir»، «yaɣ ياغ سۈياغ» « sariɣya سېرىقياغ»، «kûqyaɣi گۈنجۈت يېغى» قاتارلىق ياغلارنى ئىشلەتكەن. بۇ خىل يېمەكلىكلەردە ياغنى قىزدۇرۇش تېخنىكىسى قوللىنىلغان، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ھوردا پىشۇرۇلىدىغان يېمەكلىكلەرمۇ بارلىققا كەلگەن.

① türmək تۈرمەل. (Ⅰ — 622)

② quqmin ھورناننىڭ بىر خىلى. نېپىز ۋە سېڭىشلىق بولىدۇ. (Ⅰ — 578)

روشەنكى، ھوردىن پايدىلىنىش تېخنىكىسى بارلىققا كەلگەن. ھوردىن پايدىلىنىپ يېمەكلىك ھازىرلاشنى خېلى يۇقىرى تېخنىكا دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. يېغىپ ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇرلىرى ئۇن يېمەكلىكلىرى ھازىرلاشتا، ئوتنىڭ تاۋىدىن پايدىلىنىپ ئەتمەك (نان) ئېتىش، سۇغا سېلىپ قاينىتىپ پىشۇرۇش، مايغا سېلىپ پىشۇرۇش، ھوردا پىشۇرۇش قاتارلىق شەكىللەردىن پايدىلانغان.

4. يېمەك - ئىچمەككە ئائىت ئۆرپ - ئادەتلەر

يېمەك - ئىچمەكنىڭ ئۆزى مىللىي مەدەنىيەت سىستېمىسىدا ئۆزىگە خاس ئومۇمىي ئادەت شەكلىنى

شەكىللەندۈرگەندىن باشقا، يېمەك - ئىچمەككە دائىر ئۆرپ - ئادەتنىمۇ شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ خىل ئادەت جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئوزۇقلىنىش شەكلى، ئۆلۈم - يېتىم، توي - تۆكۈن ۋە خولۇم - قوشنىلار بىلەن مۇناسىۋەت قاتارلىق جەھەتلەردە ئەكس ئېتىدۇ.

① təvsi داستىخان، شىرە (I — 551)

② tərgi داستىخان. (I — 558)

③ ixkūm خانتاختا. تاماق ۋاقتىدا خاننىڭ ئالدىغا شىرە ئورنىدا قويۇلىدىغان چوڭ ياغاچ ئايال. (I — 145)

④ tartin سۈنۈلغان ئاش، باشقا ئۆيدىن كىرگەن تاماق، بىرەر سەۋەب بىلەن كىرگەن تاماق. (I — 567)

⑤ tuzɣu يولغا چىققان تۇغقان ياكى تونۇشلارغا يوللۇق ئۈچۈن بېرىلىدىغان يېمەكلىك (I — 553)

⑥ basan ئارقا ئاش، ئۆلۈك كۆمۈلگەندىن كېيىن بېرىلىدىغان ئاش، شۇنىڭدىن ئىلىنىپ نەزىر ئېشى «yu basan» دېيىلىدۇ. (I — 518)

⑦ yuŋ ئۆپكىگە چاپلاشقان گۆش. بۇنى ئايالار يەيدۇ، ئەرلەر يېمەيدۇ. (I — 494)

⑧ yo نەزىر. ئۆلۈك كۆمۈلگەندىن كېيىن ئۈچ كۈنگىچە ياكى يەتتە كۈنگىچە بېرىلىدىغان ئاش. (III — 195)

⑨ kəstəm كېچىسى ئۆزى كېلىپ قالغان مېھمانلارغا بېرىلىدىغان زىياپەت. (I — 632)

⑩ tamɣaliq بىر كىشىلىك داستىخان. ئادەتتە پادىشاھلار ئۆزىگە خاس داستىخان ۋە ئۇرۇنغىنى باشقىلار ئىشلەتمەسۈن دەپ ئۆستىگە تامغا بېسىپ قويىدۇ. بۇلاردا بىر كىشىلىك شاراپ ۋە تاماق بولىدۇ. كېيىن ھەرقانداق كىچىك ئىشتىن ۋە داستىخان «tamɣaliq» تامغالىق» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ كەتكەن. بۇ «پادىشاھتىن باشقا كىشى بۇنىڭ ئۈستىدىكى تاماقنى يېمەسلىكى ئۈچۈن تامغا بېسىپ قويۇشقا تېيىرلانغان داستىخان» دېگەنلىك بولىدۇ.

⑪ miŋiladi مېڭە يېدى... بۇنىڭ تېگى مۇنداق: مېڭە ئۈچۈنلا قوي سويۇش، مېڭىنىڭ قوينىڭ ئەڭ قەدىرلىك يېرى بولغانلىقىدىندۇر. بىر كىشىنىڭ ھۆرمىتىگە قوي سويۇپ، مېڭىسىنى تەقدىم قىلىش ئەڭ چوڭ ھۆرمەت ھېسابلىنىدۇ. كېيىن بۇ سۆز ياخشى ئىزا - تاماقلارغا ئېرىشكەن ئادەملەرگىمۇ قوللىنىلىدىغان ئىسىم بولۇپ قالدى. (III — 553)

يۇقىرىدىكى سۆزلەملەردە يېمەك - ئىچمەككە دائىر ئۆرپ - ئادەتلەر كۆرسىتىلگەن.

(1) ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇرلىرى تاماق تەييار بولغاندا شىرە ھازىرلايدۇ ياكى داستىخان ھازىرلايدۇ. تەييار بولغان تاماق داستىخانغا قويۇلىدۇ، ئاندىن ئائىلىدىكىلەر داستىخانىنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ تاماق يېيىشىدۇ. (2) پادىشاھنىڭ تاماق يېيىشى پۇقرالارنىڭ تاماق يېيىش شەكىلىگە ئوخشىمايدۇ، پادىشاھ ئۆزى يالغۇز يەيدۇ. (3) مەرھۇم ئۆلگەندىن كېيىن ئۈچ نەزىر ياكى يەتتە نەزىر بېرىلىدۇ، بۇ نەزىرگە قويۇلىدىغان تاماق ئادەتتىكى تاماقلارغا ئوخشىمايدۇ. (4) ئۇيغۇرلار ئۆيگە كەلگەن مېھمانىنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەيدۇ، ئۇنىڭغا ئاتاپ قوي سويىدۇ ۋە قوينىڭ بېشىنى كەلتۈرىدۇ. (5) ئۇيغۇرلار خولۇم - قوشنىلىرى بىلەن ئىناق ئۆتىدۇ، ئۆلار ئۆزئارا تاۋاق سۈنۈشىدۇ. (6) ئۆيگە كەلگەن مېھمان كېچىسى كەلسىمۇ قەدىرلىنىدۇ. ئۇ كەلگەن ھامان ئۇنىڭغا ئاتاپ زىياپەت بېرىلىدۇ. ئۇرۇق - تۇغقان ياكى تونۇش بىلىشلەر سەپەرگە چىققاندا، ئۇنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇزۇقلۇق ھەدىيە قىلىنىدۇ. بۇ خىل ئادەتلەرنىڭ بىر قىسمى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى سۈپىتىدە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

5. ئىچىملىك تۈرلىرى

ئىچىملىك — يېمەك - ئىچمەك تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى. ئۇ ئىجتىمائىي تۈرمۇش

جەريانىدا شەكىللەنگەن ئوزۇقلىنىش مەنىۋى ئېھتىياجىنىڭ ئالاھىدە بىر خىل شەكلى. ئىنسان ئورۇقلىنىشتىن تويۇنۇش ھېس قىلغاندا، لەززەتلىنىش پىسخىك ھالىتىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ھازىرلانغان شەكلى دېيىشكە بولىدۇ.

① uhaq ئۆرۈك قېقىنىڭ شىرنىسى، بۇ ئىچىلىدۇ. (I —165)

② iqkü ئىچكۈلۈك. ئىچىلىدىغان نەرسە. (I —174)

③ qa ir شىرنە، ھاراق، شاراپ، بۇ سۆز بىر - بىرىگە قارشى ئىككى مەنىنى بىلدۈرىدۇ. (I —470)

④ qiɣxəɪ qaɢir ئاچچىق شىرنە. (II —526)

⑤ buhsum بوزا - تېرىقتىن ياسىلىدىغان ئىچىملىك. (I —631)

⑥ siqūk ھاراق. مەي. (I —531)

⑦ bor شاراپ. (II —167)

⑧ bəg بوزا. بۇغداي، ئارپا، تېرىق قاتارلىق نەرسىلەردىن ياسىلىدىغان ئىچىملىك. (II —81)

⑨ bəgni بۇغداي، بېرىق ۋە ئارپىغا ئوخشاش نەرسىلەردىن ياسالغان ئىچىملىك (I — 565)

⑩ ķumlaķ قولماق، قىپچاق يۇرتلىرىدا ئۆسىدىغان ھەشقىپىچەككە ئوخشايدىغان بىر ئۆسۈملۈك. ئۇنىڭغا ھەسەل ئارىلاشتۇرۇپ شاراپ ياسىلىدۇ. (I —620)

⑪ bu ut بۇغداي شارابى تەييارلاشقا ئىشلىتىدىغان بىر خىل ئېچىتقۇ، بۇ ئېچىتقۇ بىر مۇنچە دورا - دەرمەكلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ دورىلار ئارپا ئۇندۇرمىسىنىڭ ئۆنى بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ خېمىر قىلىنىدۇ. بۇ خېمىر كېسىپ كۆمۈلاچ قىلىنىدۇ ۋە قۇرۇتۇلىدۇ، ئاندىن كېيىن بۇغداي بىلەن ئارپا قاينىتىلىدۇ، ئاندىن ھېلىقى قۇرۇتۇلغان كۆمۈلاچتىن بىر دانىسى ئوبدان يانچىلىپ قاينىتىلغان بۇغدايغا تەكشى سېپىلىدۇ، ئاندىن كېيىن بۇ بۇغداي پاكىزە بىر نەرسىگە ئورۇلۇپ، ئۈچ كۈنگىچە دۇملەپ قويۇلىدۇ. ئۈچ كۈن توشقاندىن كېيىن تېخىمۇ ئوبدان دۇملىنىپ يېتىلىشى ئۈچۈن كۆپكە سېلىنىپ، ئۆستىگە سۇ قۇيۇلىدۇ. تىرىپى سۈزۈۋېلىنغاندىن كېيىن قالغان سۇيۇقلۇق «بۇغداي شارابى» بولىدۇ. (I —70)

يۇقىرىدىكى سۆزلەملەردە ئىچىملىك (iqkū) نىڭ سۆچۈك (ھاراق)، بوز (شاراب)، بەگ (بوزا)، چاغىر (شىرنا) دېگەن تۈرلەرگە ئايرىلىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. بۇ خىل ئىچىملىكلەرنى ياساشتا ئېچىتىش، دۇملەش تېخنىكىسى قوللىنىلىدىغانلىقى بايان قىلىنغان. بايانىدن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، بۇ خىل ئىچىملىكلەر ئىنسانىنىڭ ئوزۇقلىنىش ئېھتىياجى تۈپەيلى ئەمەس، بەلكى لەززەتلىنىش ئېھتىياجى تۈپەيلى كېلىپ چىققان. بۇ خىل ئىچىملىكلەر يېمەك - ئىچمەك دائىرىسىگە تەۋە بولسىمۇ، بىراق ئۇ ئوزۇقلىنىش دائىرىسىگە كىرمەيدۇ.

6. يەل - يېمىش تۈرلىرى

يەل - يېمىش مېۋە - چېۋىنى كۆرسىتىدۇ. مېۋە ئالاھىدە بىر خىل يېمەكلىك بولۇپ، ئۇ ئىنسان ساغلاملىقىنى كەم بولسا بولمايدىغان ئوزۇقلۇق ماددىلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئۇنىڭ ئۆستىگە سۈت، گۆش، ئۇن تاۋارلىرىدىن ئېرىشكىلى بولمايدىغان ئوزۇقلۇق ماددا ۋە تەم - لەززەت بىلەن تەمىنلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن سۈت، گۆش، ئۇن تاۋارلىرىدىن ئالغان لەززەت - تەم بىلەن قوشۇلۇپ، ئادەمنىڭ مىجەزىنى تەڭشەپ تۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. مېۋە ئۆستۈرۈش تېرىقچىلىقىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە تېرىكلىكنىڭ، بوستانلىقنىڭ مۇھىم سىمۋولى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا،

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىلا باغ ۋە باغۋەنچىلىك كەسپى مەيدانغا كەلگەن.

① ba باغ. (Ⅲ — 208)

② burduz باغ، باغچە، بوستان. بۇ سۆز ئەسلى تۈركچە ئەمەس. (Ⅰ —597)

③ yi aq ياغاچ، دەرەخ «ūzūm yi aqi ئۈزۈم ياغىچى»، «yaγaq yiγaqi ياڭاق دەرىخى». (Ⅲ—9)

④ yəmix يېمىش، مېۋە، بۇ ئورتاق ئىسىم بولۇپ، ئومۇمەن دەرەختىكى مېۋىگە يەنى ھۆل مېۋىگە ئېيتىلىدۇ. (Ⅲ —13)

⑤ ūzūm ئۈزۈم. (Ⅰ —103)

⑥ məxiq ūzūm قارا ئۈزۈم. (Ⅰ —467)

⑦ xoγlu ئىت ئۈزۈم. (Ⅰ —561)

⑧ ərūk شاپتۇل، ئۆرۈك ۋە قارا ئۆرۈككە ئوخشاش مېۋىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى. بۇ مېۋىلەر بەرەر سۆپەت بىلەن ئايرىپ ئېيتىلىدۇ. «tūlūg ərūk شاپتۇل، sari ərūk ئۆرۈك، ķara ərūk قارا ئۆرۈك» دېگەنگە ئوخشاش. (Ⅰ —94)

⑨ yaγaq ياڭاق. (Ⅲ —36)

⑩yigdə جىگدە. (Ⅲ —39)

⑪baryigdə نان جىگدە (Ⅲ —202)

⑫qipiķan چىلان. (Ⅰ —585)

⑬ūzmə ئۈزمە. (Ⅰ —175)

⑭alma ئالما. (Ⅰ —176)

⑮aluq ئالۇچا، (Ⅰ —164)

⑯amxuy ئالگېرات. (Ⅰ —155)

⑰tūrük qənix جىنەستە. بۇنىڭ چوڭلۇقى قىندىقتەك بولۇپ، باش يازدا پىشىدۇ، مېۋىسى ئاق ياكى قىزىل بولىدۇ، يېيىلىدۇ. (Ⅰ —686)

⑱ķaγun قوغۇن. (Ⅰ —533)

⑲bükən هىند قوغۇنى. (Ⅰ —519)

⑳hθqūnən خوجۇنەك. قوغۇننىڭ بىر خىلى. خۇشپۇراق، چىمار قوغۇن. (Ⅰ —635)

㉑kizizgəkķaγun سۇيى قېچىپ كەتكەن قوغۇن (Ⅰ —423)

㉒kθrpə yəmix ئىككىنچى پىشىقتىكى يېمىش. (Ⅰ —542)

㉓mayilyəmix پىشىپ ئۆتۈپ كەتكەن يېمىش، شاپتۇل، قوغۇن قاتارلىق تەرسلەر پىشىپ ئۆتۈپ كەتسە، شۇنداق دېيىلىدۇ. (Ⅲ —231)

㉔ķaķaq قاقاق، شاپتۇل قېقى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. (Ⅲ —212)

㉕ərūķķaķi ئۆرۈك قېقى. (Ⅰ —411)

㉖ķaķķuķ قاقاق، يېرىپ قۇرۇتۇلغان قاق. بۇ سۆز جۇپ سۆز بويىچە قوللىنىلىدۇ. (Ⅲ —179)

㉗küli گۈلى - گۈلە، ئاجراتماي ئۆچكىسى بىلەن قۇرۇتۇلغان ئۆرۈك، شاپتۇل قاتارلىقلار. (Ⅲ —322)

㉘üskiq قۇرۇق ئۈزۈم (Ⅰ —216)

㉙qahxaq ئۆرۈك قېقى ۋە ئۈزۈم ۋاسالغوسى. قارلۇقچە. (Ⅰ —613)

㉚akiya γaq ماك بولغان، پوستى ئاجرالغان ياڭاق. (Ⅰ — 121)

يۇقىرىدىكى سۆزلەملەردە يەل - يېمىش تۈرلىرى كۆرسىتىلگەن. يەل - يېمىش ھۆل يەل - يېمىش ۋە قۇرۇتۇلغان يەل - يېمىش دەپ پەرقلەندۈرۈلگەن. يەل - يېمىش تۈرىنىڭ كۆپلۈكى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. بۇ خىل مېۋىلەرنىڭ پەسىل خاراكتېرلىك بولىدىغانلىقى، باش يازدىن تارتىپ تاكى كەچ كۈزگىچە ئۈزۈلمەي پىشىپ تۈرىدىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. مۇشۇ نۇقتىنىڭ ئۆزى ئوتتۇرا ئەسىردە ئۇيغۇرلارنىڭ يەل - يېمىشتىن ئايرىلمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ھۆل يەل - يېمىش تۇگمەي

تۇرۇپ، قۇرۇق يەل - يېمىش تەييارلىنىدۇ. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشى يىل بويى يەل - يېمىشتىن ئايرىلمايدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى ئۇن يېمەك - ئىچمەكلىرىنى ئاساس قىلغان، سۈت ۋە گۆش تاۋارلىرى قېتىلغان، يەل - يېمىش ماسلاشتۇرۇلغان بىر پۈتۈن يېمەك ئىچمەك سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خىل يېمەك - ئىچمەك سىستېمىسى قەمىمەت قارىشى، ئېستېتىك قاراش ۋە پسىخىك ئىنتىلىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. قەمىمەت قارىشى يېمەك - ئىچمەكنىڭ قۇۋۋەتلىك بولۇشى، سىڭىشلىق بولۇشى، تەملىك بولۇشىدا كۆرۈلىدۇ؛ ئېستېتىك قاراش يېمەك - ئىچمەك كۆرۈنۈشىنىڭ ئىشتىھانى ئاچىدىغان بولۇشى، رەڭدار بولۇشى، لەززەتلىك بولۇشىدا كۆرۈلىدۇ؛ پسىخىك ئىنتىلىش يېمەك - ئىچمەكنىڭ قورساقنى توق تۇتىدىغان بولۇشىدا، يېگۈچىنىڭ هوزۇر بېغىشلىيالايدىغان بولۇشىدا، يېگۈچىنىڭ مىجەزىگە ماسلىشالايدىغان بولۇشىدا كۆرۈلىدۇ. پسىخىك ئىنتىلىشتە تۇز تەمى، گۆش تەمى، سۈت تەمى، ئۇن تەمى يېمەك - ئىچمەك تەمىنىڭ يادروسى هېسابلىنىدۇ. ئىچىملىك تەمى بىلەن يەل - يېمىش تەمى يېمەك - ئىچمەكتىن هوزۇرلىنىش پسىخىكىسىنىڭ پەۋقۇلئادە ئېهتىياجى هېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمەكلىرىنىڭ تەرەققىيات شەكلى مۇنداق ئىككى جەهەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرىنچىدىن، ۋاقىتنىڭ يۆنىلىشى بويىچە، سۈت ۋە گۆش يېمەكلىكلىرىدىن ئاشلىق يېمەكلىكلىرىگە ئۆتۈش شەكلى. ئىككىنچىدىن، تارىخىي كەسمە يۈز بويىچە، ئاشلىق يېمەكلىكلىرىنىڭ كېڭىيىشى، يېمەك - ئىچمەك تۇرلىرىنىڭ كۆپەيىشى، يېمەك - ئىچمەك هازىرلاش تېخنىكىسىنىڭ يېڭىلىنىشى قاتارلىق جەهەتلەردە كۆرۈلىدۇ. يېمەكلىكنىڭ كېڭىيىشى دانىنى دان پېتى پىشۇرۇپ يېيىشتىن يارما قىلىپ يېيىشكە، يارما قىلىپ يېيىشتىن ئۇن تارتىپ يېيىشكە ئۆتۈشتە، ئۇن تارتىلغاندىن كېيىن ئۇننى ئۇن پېتى چېلىپ يېيىش ياكى قورۇپ تالقان قىلىپ يېيىشتىن ئۇننى خېمىر يۇغۇرۇپ پىشۇرۇپ يېيىشكە ئۆتۈشتە ئىپادىلىنىدۇ. يېمەك - ئىچمەك تۇرلىرىنىڭ كۆپەيىشى خېمىرنى نان يېقىپ يېيىش، يەنى نانىنى بولدۇرۇپ يېقىش، پېتىر يېقىش، ياغلىق يېقىش قاتارلىق جەهەتلەردە، خېمىرنى چۆپ قىلىپ يېيىش، يەنى سۇيۇق ۋە قويۇق ئاش قىلىپ يېيىش، سوغۇق ياكى ئىسسىق قىلىپ يېيىش قاتارلىق جەهەتلەردە، خېمىرنى مايدا پىشۇرۇپ يېيىش يەنى قاتلىما ياكى پۈشكەل قىلىپ يېيىش جەهەتتە، خېمىرنى هوردا پىشۇرۇپ يېيىش قاتارلىق جەهەتلەردە، يېمەك - ئىچمەكنىڭ گۆش، سۈت يېمەكلىكلىرى بىلەن بىرىكىپ كېتىشى، ئىچىملىك تۇرلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى هەمدە تۇرمۇشقا سىڭىپ كىرىشى جەهەتتە، يېمەك - ئىچمەكنىڭ كۆكتات بىلەن بىرىكىشى، يەل - يېمىش بىلەن بىرىكىپ كېتىشى جەهەتتە كۆرۈلىدۇ. يېمەك - ئىچمەك هازىرلاش تېخنىكىسىنىڭ يېڭىلىنىشى ئوتتىن پايدىلىنىش تېخنىكىسىنىڭ يېڭىلىنىشى جەهەتتە، يەنى پۇچۇلاپ يېيىشتىن سۇدا قاينىتىپ پىشۇرۇپ يېيىش، قازاندا قورۇپ يېيىش، ئوتقا قاقلاپ كاۋاب قىلىپ يېيىش، هوردا دۆملەپ پىشۇرۇپ يېيىش، مايدا پىشۇرۇپ يېيىش قاتارلىق جەهەتلەردە، دان پېتى يېيىشتىن ئۇن تارتىپ يېيىشكە، خېمىر يۇغۇرۇش، بولدۇرۇش تېخنىكىسىنىڭ قوللىنىلىشى، ئېچىتىش تېخنىكىسىنىڭ يېمەكلىكلەرگە كېڭەيتىلىشىدە كۆرۈلىدۇ.

ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى ۋە نىشانى ساغلاملىقتىن ئىبارەت. ئادەم ئوزۇقلىنىشتىن مەقسەت هايات كۆچۈرۈش. ئادەم ئۇنۇملۇك پائالىيەت ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ساغلام بولۇشى كېرەك. ئادەمنىڭ ساغلاملىقى ئۇنىڭ ئوزۇقلىنىشىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمەكلىرى كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ساغلاملىقنى ساقلاشنى ئاساسىي نىشان قىلغان بولغاچقا، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئۆمۈر چولپانلىرى كۆپ.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئاسترونومىيىلىك قاراشلىرى ھەققىدە

مۇھەممەتئىمىن ئوبۇلقاسىم

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئاسترونومىيىلىك قاراشلىرى ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دۇنيا ئاسترونوملىرىنىڭ قاراشلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇلۇپ، ئۇلاردىكى ئورتاقلىقلار ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزىگە خاس ئاسترونومىيىلىك قاراشلىرى ئىلمىي ئاساستا يەكۈنلەنگەن.

摘要：本文通过玉素甫·哈斯·哈吉甫的天文观与在他以前的世界天文学观点进行对照，总结其共同点以及玉素甫·哈斯·哈吉甫特有的天文观。

Abstract: By comparing the astronomical viewpoint of Yusup Has Hajip with that of forefathers in world astoronomy, the essay concludes something in common and his distinctive standpoint of astronomy.

ئىنسانىيەت ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا ئۆزى ياشاۋاتقان زېمىن ۋە ئۇنىڭ تۆت ئەتراپىنى قورشاپ تۇرغان مۇئەللەق ئاسماندىكى چوڭ ـ كىچىك، تۇرلۈك ـ تۈمەن ياغدۇلۇق ئاسمان جىسىملىرىغا گاھ ئاڭلىق گاھ ئاڭسىز ھالدا ئىلاھىي تۇس بېرىپ تىكلىپ كەلدى ۋە ئۇلارنىڭ سىرلىرىنى مۇمكىنقەدەر بىلىشكە تىرىشتى. خۇسۇسەن بۇنداق «ئالەم سىرىنى بىلىش» ئىستەك ئىرادىسى كىشىلىك جەمئىيىتى ئۇزۇچىلىق ھەم چارۇچىلىقتىن ئولتۇراقلاشقان ھايانقا دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە ئۆتكەندىن كېيىنكى دەۋرلەردە تېخىمۇ ئەۋج ئالدى. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئەڭ قەدىمكى ئاسترولوگىيە پەنلىرىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە زېمىن يارانتى.

بۇنى قەدىمكى مىسىرنىڭ 18 ـ سۇلالىسىغا مەنسۇپ بولغان سېنموت مەقبەرىسىنىڭ تام ۋە تورۇسلىرىغا سىزىلغان «ئاسترونومىيىلىك خەرىتىلەر» ئىسپاتلايدۇ.

مىلادى I ئەسىردە ئۆتكەن جۇڭگونىڭ ساددا ماتېرىيالىستى ۋاڭ چۇن: «ئاسماندىكى يۇلتۇزلارمۇ خۇددى يەرگە ئوخشايدۇ» دېگەن پىكىرنى ئېيتقانىدى.

دېمەك، ئەڭ قەدىمكى مىسىر، مىسوپوتامىيە، يۇنانىستان، جۇڭگو، ھىندىستان ۋە كېيىنرەك ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ھەم مەركىزىي ئاسىيا مەملىكەتلىرىدە ئىلگىرى ـ كېيىن قۇرۇلغان ئوبسېرۋاتورىيە رەسەتخانىلار ساددا ئاسترونومىيە ئىلمىنىڭ مۇئەييەن بىر پەن سۈپىتىدە قارار تېپىشىغا ئاساس سالدى. نەتىجىدە، مىلادىدىن بۇرۇنقى مىڭ يىللارنىڭ بىرىنچى مىڭ يىللىرى داۋامىدا پەلەكشۇناس ـ مۇنەججىملەر قۇياش ۋە ئۇنى دەۋر قىلىپ ئايلانغۇچى بەش سەييارىنىڭ ـ يەر ۋە ئاي ھەرىكىتىنىلا

ئەمەس، بەلكى يۇزلىگەن ھەم مىڭلىغان يۇلتۇزلار ۋە يۇلتۇزلار تۈركۈمىنىڭ ئاسمان سفېرىسىدىكى ئورنى، ھەرىكەت ھالىتى، (قۇياش ۋە يەرگە نىسبەتەن) ھەم ۋەزىيىتىنى ئېنىقلاپ، يۇلتۇزلار كاتالوگى ۋە خەرىتىلىرىنى تۈزدى. دۇنيا ئاستروئونومىيە تارىخىدا ئەنە شۇنداق يۇلتۇزلار كاتالوگىنى تۇنجى قېتىم تۈزۈپ چىققان ئادەم قەدىمكى جۇڭگونىڭ مەشھۇر ئاستروئونوملىرىدىن بىرى شى سېن (مىلادىدىن بۇرۇنقى IV ئەسىر) ۋە ۋانىنستان ئالىمى گىپپارخ (مىلادىدىن بۇرۇنقى I ئەسىر) ئىدى. شى سېننىڭ كاتالوگىدا مىڭغا يېقىن، گىپپارخنىڭ كاتالوگىدا 1028 يۇلتۇز ۋە يۇلتۇزلار تۈركۈمىنىڭ ئاسمان سفېرىسىدىكى ئورنى، يەرگە نىسبەتەن ھەرىكەت ھالىتى ئېنىقلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە گىپپارخ ئۆز يۇلتۇزنامىسىغا ئىنسانىنىڭ روھىي كەيپىياتىنى، تەقدىرىنى قارىسىغىلا سامادىكى يۇلتۇزلارنىڭ سۈرۈلمە ھەرىكىتىگە، «ئورۇن يۆتكەش» ۋەزىيىتىگە باغلاپ ئۇلارنى ئىلاھىي قۇدرەتكە ئايلاندۇرغۇچى مۇتەئەسسىپ مۇنەججىملەرنىڭ قاتمال مۇلاھىزىلىرىگە قارشى ھالدا ئاستروئونومىيىدە تۇنجى قېتىم كەڭلىك ۋە ئۇزۇنلۇق ئۇلچەم بىرلىكى چۈشەنچىسىنى قوللاندى.

شۇنىمۇ ئىلاۋە قىلىپ ئۆتۈش كېرەككى، كىشىلىك دۇنياسىنىڭ بۆشۈكى يەرنىڭ تاۋاقسىمان تەكشى بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ تۈزۈلۈشى شارسىمان ئىكەنلىكىنى، كائىناتتىكى بارلىق شەيئىلەر يورۇق جىسىملار ئىنتايىن ئۇلۇغ بىر ئوتنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان كىشى يەنىلا قەدىمكى يۇنانىستانلىق ماتېماتىك پىفاگور (مىلادىدىن بۇرۇنقى VI ئەسىر) بولدى. ئارىستوتىل (مىلادىدىن بۇرۇنقى 384 — 322 - يىللار) ئۇنىڭ بۇ پىكىرلىرىنى ئىنكار قىلىپ «ئالەم — مەركىزىدە يەر تۇرىدىغان ئومۇمىي بىر سىستېما» دېگەن بولسىمۇ، بۇ پەرەزنى ئەينى زامانلاردا كەڭ ئىلىم ئەھلى قوللاپ - قۇۋۋەتلىمىگەن. ئالىمنىڭ بۇ پەرەزىنى ئىلمىي ئاساسقا ئىگە قىلغان كىشى كلاۋدى پتولېمېي (تەخمىنەن مىلادى 90 — 170 - يىللار) بولۇپ، ئۇ ئاستروئونومىيە ئىلمىدە گېئوسېنتىرلىق - ئالەمنىڭ مەركىزى يەر — سىستېمىسىنىڭ ئاتىسى دەپ ئاتىلىشى ھەممىگە ئايان.

تارىخىي ئاستروئونومىيىلىك مۇناسىۋەتلەر

«يىپەك يولى»غا ئوخشاش ھەرقايسى ئەللەرنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرغۇچى مەدەنىي مۇناسىۋەتلەر تۈگۈنلىرىنىڭ روياپقا چىقىشى، ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرۇش ئاساسىدا پەيدا بولغان ۋە كىشىلىك جەمئىيىتى ئومۇمىي تەرەققىيات بىلەن بىللە يۈكسىلىپ، ھەقىقىي دۇنيانىڭ مىقدارى مۇناسىۋەتلىرى ھەم ئالەم سىرلىرىنى ئۆگەتكۈچى — ماتېماتىكا، گېئومېترىيە، جۇغراپىيە ۋە ئاستروئونومىيىگە ئوخشاش پەنلەرنى مۇكەممەل ئىگىلەش مەسلىسىنى كۈنتەرتىپكە قويغانىدى. ۋاقىتنى توغرا ئېنىقلاش، كالېندار تۈزۈش سودا كارۋانلىرىنىڭ تۆت ئەتراپتىكى مەنزىلگاھلىرىنى، ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورۇنلىرىنى ئېنىق كۆرسىتىش، چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق ئۈچۈن ئەڭ زۆرۈر بولغان ئايلار ۋە پەسىللەرنىڭ ئالمىشىشىنى توغرا تەقسىملەش، خۇسۇسەن، كائىناتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بارلىق جىسىملارنىڭ — كۈن، ئاي، يۇلتۇز ۋە باشقىلارنىڭ ئاسمان سفېرىسىدىكى ۋەزىيىتىنى ئېنىقلاشتا قوللىنىلىدىغان سانلار - ئاسمان كوئوردىناتلىرىنى نەزەرىيىۋى ئىشلەپ چىقىش مەسىلىلىرىمۇ ئاشۇنداق ھاياتىي تەقەززا جۇملىسىدىن ئىدى.

قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ (مىلادى 840 — 1218 - يىللار) پايتەختى قەشقەردە قۇرۇلغان «ساچىيە» مەدرىسى، بۇخارا، سەمەرقەند ۋە باشقا ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىدە قۇرۇلغان ۋە تەسىس قىلىنغان مەدرىس، كۈتۈپخانىلار بۇنىڭ يارقىن مىسالىدۇر. ئابباسىيلار سۇلالىسى ۋەكىللىرىدىن خەلىپە ھارۇن رەشىد (ھۆكۈمرانلىق دەۋرى 786 — 809 - يىللار) ھەم ئۇنىڭ ئوغلى مەئمۇن (ھۆكۈمرانلىق دەۋرى 813 — 833 - يىللار) تاجۇ - تەخت ھامىيسى بولۇپ تۇرغان دەۋرلەردە باغداد شەھىرىدە قۇرۇلغان دۇنيادىكى تۇنجى ئاكادېمىيە «بەيتۇل مەھكىمە» (دانىشمەنلەر ئۆيى) نىڭ ئىش پائالىيىتىدە روشەن نامايان

بولىدۇ. بۇ ئۇلۇغ ئىلىم ھۆزۈرىدا ئاشۇ زامانىنىڭ ئونلىغان ئالىملىرى، بىرقانچە تىللىق ماھىر تەرجىمانلار، ئۈستا خەتتاتلار خىزمەت قىلغانىدى. بۇ يەردە كۆپلىگەن ئەسەرلەر يېزىلغاندىن سىرت چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ، بولۇپمۇ قەدىمكى يۇنانىستان ئالىملىرىنىڭ ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، پەلسەپە، ئاستىرونومىيە ۋە باشقا پەنلەر بويىچە بۇيۇك ئەسەرلىرى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، تارقىلىش دائىرىسى ئىسلام دۇنياسىدىن ھالقىپ كەتكەنىدى. ئۆز نۆۋىتىدە بۇ ئەسەرلەر شەرق ئىلمى تەپەككۇرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. خۇسۇسەن پتولېمېينىڭ «ئەل ماگېست» (بۇيۇك تۈزۈلۈش) ئەسىرى بىلەن 620 - يىللىرى ھىندىستاندا يېزىلغان ھەم 773 - يىلى مۇھەممەد ئىبن ئىبراھىم ئەل - فازارىي تەرىپىدىن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان «سىددخانتا» (پەلەكشۇناسلىق ھەققىدە رىسالە) نى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش مۇمكىن.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى ئەسەرنىڭ تەرجىمە قىلىنىش ۋە بۇ تەرجىمىلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ھەم ئۇيغۇرلار دىيارىغا كىرىپ كېلىشى، بۇ يەرلەردىكى خەلقلەرنىڭ ئىلىم - پەن، جۈملىدىن ئاستىرونومىيىنى راۋاجلاندۇرۇش تارىخىدا ئىنجابىي رول ئوينىدى. مەشھۇر ماتېماتىك ھەم ئاستىرونوم ئەل خارەزمىي (780 — 850 - يىللار) ئۆزىنىڭ «زىج» يەنى «ئاستىرونومىيىلىك جەدۋەللەر» نامىلىق ئەسىرىنى بىۋاستە يۇقىرىدىكى تەرجىمە ئەسەرلەرنىڭ تەسىرىدە يازدى ۋە مەزكۇر پەندە بىزگە كەشپىياتلارنى يارىتتى.

پتولېمېي ۋە يۇسۇپ خاس ھاجىپ

بىز بۇيۇك مۇتەپەككۇر، شائىرىمىز يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا يەتتە يۇلتۇز ۋە ئون ئىككى بۇرج ھەققىدە توختىلىپ، قەدىمكى ئاددىي پەلەكشۇناسلىق (ئاستىرونومىيە) غا دائىر مۇلاھىزىلىرىنى تۆنجى قېتىم نەزىم بىلەن ئىپادىلىگەنلىكىنى كۆرىمىز.

131. بۇلاردىن ئەڭ ئۇستۇن سەككىتىر تۇرۇر،
ئىككى يىل، سەككىز ئاي بىر بۇرجدا قالۇر.

132. ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ ئوڭاي،
قالۇر ئۇ بۇرجدا دەل ئون ئىككى ئاي.

133. ئۈچىنچى كۆرۈددۇر غەزەپتە يۇرۇر،
قايان بارسا بارلىق ياشارغان قۇرۇر.

134. تۆتىنچى قۇياشتۇر، يورۇتۇر جاھان،
يېقىن ھەم ئۇدۇل كەلگەننى ھامان.

135. بەشىنچى سەۋىتتۇر، سۆيۈملۈك ئۆزى،
ئۇ باقسا كۆرەرسەن خۇشاللىق يۈزى.

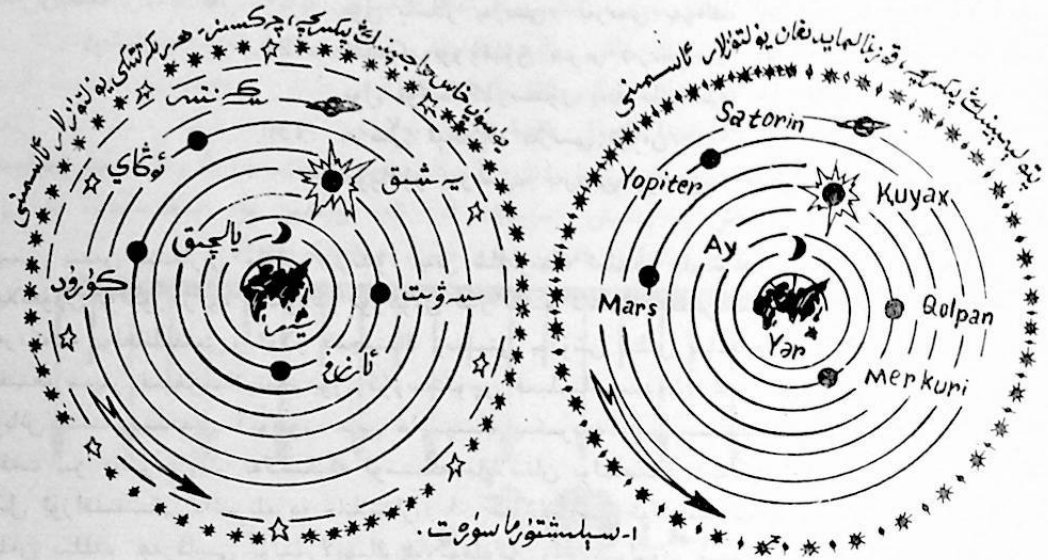
136. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئارزۇ كېلەر،
ئۇ كىمگە يۇقۇشسا تىلەككە يېتەر.

137. بۇلاردىن تۆۋەنرەكتە يالچىق تۇرار،
قۇياشقا ئۇدۇل باقسا تۇلۇن بولار.

ئەدەب يۇقىرىدىكى مىسرالار ئارقىلىق ئۆز زامانىسىدا مەلۇم بولغان سەييارىلەرنىڭ (قۇياشتىن باشقا) ئاسمان سفېرىسىدىكى ئورنى ۋە سۈرۈلمە ھەرىكىتىنى تەسۋىرلەپ بېرىدۇ.

مۇتەپەككۇر شائىرىمىزنىڭ سەييارىلەرنىڭ سۈرۈلمە ھالىتىنى تەسۋىرلەش، پتولېمېينىڭ گېئوسېنترلىق سىستېمىسىنىڭ ئەينەن ئۆزى بولسىمۇ ئەما ئەستايىدىل زەن سېلىپ تەتقىق

قىلغىنىمىزدا، ئۇنىڭدا ئۆزىگە خاس بىرقانچە ئىلغار پىكىر - مۇلاھىزىلەرنى كۆرەلەيمىز.
(1 - سىلىشتۇرما سۈرەتكە قارالا)

1-سىلىشتۇرما سۈرەت.

ئالدى بىلەن شۇنداق قىياس قىلىش مۇمكىنكى، پتولېمېينىڭ پىكىرىچە، 1. يەر - كائىناتنىڭ مەركىزى؛ 2. يەر قوزغالمايدۇ؛ 3. ھەممە ئاسمان جىسىملىرى يەرنىڭ ئەتراپىدا دائىرە بويلاپ ئايلىنىدۇ؛ 4. ئاسمان جىسىملىرى تەكشى بىر خىل تېزلىكتە ھەرىكەت قىلىدۇ؛ 5. سەييارىلەر ئېپتىسكل بويلاپ ئېپتىسكللەرنىڭ مەركىزى بولسا دېھېرىنت دەپ ئاتالغان دائىرىنى بويلاپ ھەرىكەت قىلىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پىكرىچە 1. يەر - كائىناتنىڭ مەركىزى؛ 2. يەر قوزغىلمىدۇ، يەنى ئايلىنىدۇ؛ 3. ھەممە ئاسمان جىسىملىرى يەرنىڭ ئەتراپىدا مەلۇم بىر دائىرىنى بويلاپ ھەر خىل تېزلىكتە ئايلىنىدۇ؛ 4. ئاسمان جىسىملىرى تەكشى بىر خىل تېزلىكتە ئەمەس، بەلكى ھەر خىل تېزلىكتە ھەرىكەت قىلىدۇ؛ 5. سەييارىلەر ئۆزىدىن نۇرچىقارغۇچى يۇلتۇز ئەمەس، بەلكى خۇددى يەر ۋە ئايغا ئوخشاش نۇرسىز «ئۆلۈك» جىسىملاردۇر. ئۇلار پەقەت كۈندىنلا نۇر ئالىدۇ. يەنى قۇياش نۇرىدا ئەكس ئېتىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ بۇ ئىلمىي ئاناليىتىك قائىدىلىرىنى دۇنيانى يارىتقان تەڭداشسىز قۇدرەت ساھىبى — ئاللاغا ھەمدۇ - سانا ئوقۇپ بولۇش بىلەنلا تۆۋەندىكى بىرقانچە بېيىتلار ئارقىلىق قىسقىچە ئىسپاتلايدۇ:

126. يارالتى پەلەك كۆر، دائىم ئايلىنۇر،
ھايات ھەم ئۇ بىرلە تىنماي چۆرگىلۇر.

دېمەك، پۈتكۈل كائىناتتىكى ياغدۇلۇق ۋە ياغدۇسىز جىسىملار يەنى، يۇلتۇزلار، كومېتىلار، مېتېئورىدلار، سەييارىلەر ۋە باشقىلار مەلۇم بىر مەركەزنى ئايلىنىدۇ، خۇددى شۇنداقلا كىشىلىك دۇنياسىمۇ دائىم ھەرىكەتتە، ئۆزگىرىشتە بولىدۇ.

پتولېمېينىڭ تەبىرىچە، ئەڭ ئاخىرى ساتورن سەييارىسى بىلەن يەكۈنلىنىدىغان قۇياش سىستېمىسىنىڭ (ئۇنىڭچە، يەر سىستېمىسى) سىرتىدا قوزغالمايدىغان يۇلتۇزلار قەۋىتى جايلاشقان. ئۇلار

بىر تەكشىلىكتە، بىر خىل تېزلىكتە يەرنى ئايلىنىدۇ. قەدىمكى ئاستىرونومنىڭ بۇ پىكىرىگە يۇسۇپ خاس ھاجىپ:

128. كۆكتىكى يۇلتۇزلار بەزىسى بېزەك،
يول باشلار بەزىسى، بەزىسى يەزەك.
129. كىشىگە يورۇقلۇق بېرەر بەزىسى،
يول يۇتسە كۆرسىتۇر يەنە قانچىسى.
130. بەزىسى ئېگىزدە بەزىسى تۆۋەن،
غۇۋادۇر بەزىسى، بەزىسى روشەن.

دېيىش بىلەن ئىنكارىي جاۋاب بېرىدۇ. يەنى شائىرنىڭ ئىلمىي قارىشىچە 1. قۇتۇپ يۇلتۇزىنى دەۋرىي ئايلانغۇچى يۇلتۇزلار ۋە يۇلتۇزلار تۈركۈمى ھەر دائىم ئاسمان سفېرىسىنىڭ شىمالىي قۇتۇپىدا كۆرۈنمە ھەرىكەتتە بولغانلىقتىن، ئۇلار كېچىنىڭ زىننىتى بولۇشى بىلەن بىللە ھارغىن كارۋانلارنىڭ، يىراق - يېقىنغا سەپەر قىلغۇچىلارنىڭ يول كۆرسەتكۈچى قىلىنىمىسىدۇر؛ 2. خۇددى سەييارىلەرگە ئوخشاشلا قۇياش سىستېمىسىدىن (يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پىكىرىچە، يەر سىستېمىسىدىن) تاشقىرى يۇلتۇزلارمۇ پەقەت بىر دائىرە، بىر تەكشىلىك ئۈستىگە جايلاشقان بولماستىن، بەلكى ئۇلارمۇ يەرگە نىسبەتەن ھەر خىل ئۇزاقلىقتىكى دائىرىلەردە جايلاشقان؛ 3. شۇڭلاشقىمۇ ئۇلارنىڭ كۆرۈنىشلىرى ھەر خىل بولۇش بىلەن بىللە، ھەرقايسى يۇلتۇزلارنىڭ نۇرلۇقلۇقى ۋە ئابسولىيوت مىقدارىمۇ ھەر خىل.

شائىرنىڭ بۇنداق ئىلمىي پەرەزلىرى ئۇتتۇرا ئەسىرنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلىرىدىن بىرى ئەبۇ ناسىر ئەل فارابى (870 — 950 - يىللار) نىڭ: «... شۇنداقلا، كۆپلىگەن ئاسمان جىسىملىرى مەركەز بىلەن، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەيئىلەر بىلەن ھەر خىل ۋەزىيەتتە بولىدۇ؛ مانا مۇشۇنداق ھەر خىل ۋەزىيەتتىن — ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئۇچۇن يەرنىڭ ئەتراپىدا گاھ تېز، گاھ ئاستا ئايلىنىشىنىڭ تەسادىپىي خۇسۇسىيىتى كېلىپ چىقىدۇ... ساتورىننىڭ ھەرىكىتىنى ئاينىڭ ھەرىكىتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا خۇددى شۇنداق»① دېگەن مۇلاھىزىسى بىلەن مەزمۇنداش ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىدە قۇياش ۋە سەييارىلەرنىڭ ناملىرىنى تا ئەزەلدىنلا ئەنئەنىگە ئايلىنىپ قالغان يۇنان - لاتىنچە ياكى ئەرەبچە ئاتىماستىن، بەلكى كونا ئۇيغۇر تىلىدا ئاتىشىمۇ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئاستىرونومىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقىنىڭ ئاددىي ئىنكاسىدۇر.

قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپى ھېراكلىت (مىلادىدىن بۇرۇنقى 540 — 480 - يىللار) ئۆزىنىڭ «تەبىئەت توغرىسىدا» ناملىق ئەسىرىدە يەر شار شەكلىدە بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىشىنى ئېيتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇمۇ يۇلتۇزلارنى قوزغالماس دەپ بىلگەنىدى. ئەمدى ئارستارخ ساموسكى (مىلادىدىن بۇرۇنقى III ئەسىر) بولسا، «يۇلتۇزلار جايلاشقان سفېرا ۋە قۇياش قوزغالمايدۇ. يەر بولسا مەركىزىدە قۇياش جايلاشقان دائىرىنى بويلاپ ھەرىكەتلىنىدۇ» دېگەن پىكىرىنى ئىلگىرى سۈرگەنىدى. ئالىمنىڭ مەزكۇر نەزەرىيىسىگە مۇراجىئەت قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيالىق مەشھۇر ئالىم ئەبۇ رەيھان بىرۇنى (973 — 1048 - يىللار) ئۆزىنىڭ «ئەل قانۇن ئەل مەسئۇدى» ناملىق ئەسىرىدە يەرنىڭ ھەرىكىتى، ئۇنىڭ ئالەمنىڭ مەركىزىدە ئابسولىيوت تۇرۇشى توغرىسىدا بىرقانچە قىممەتلىك پىكىر مۇلاھىزىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ پىكىرلەر كېيىنكى دەۋرلەردە راۋاجلاندۇرۇلماي قالدى.

دەرۋەقە، ھىندىستاننىڭ مىلادى VI ئەسىرگە ئائىت ئاستىرونومىيىلىك رىسالىلىرىنىڭ مۇئەللىپلىرى

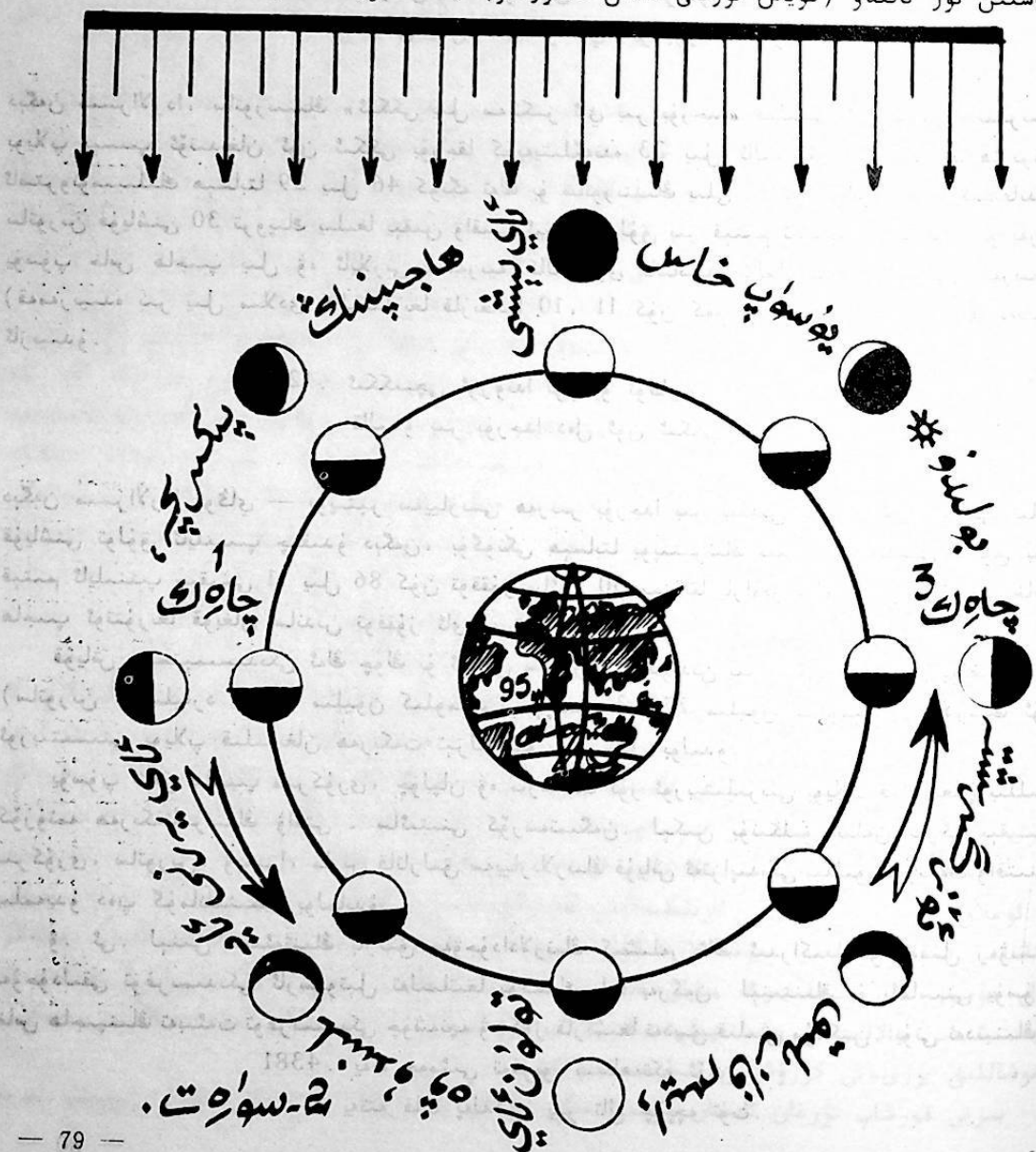
① ئەل - فارابى «پەلسەپىلىك رىسالىلەر» 1973 - يىل ئالما - ئاتا. 266-، 267 - بەتلەر (قازاقچە)

يەرنىڭ ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىشىنى ئاينىڭ ئۆزىگە قۇياشتىن نۇر ئالىدىغانلىقىنى ئېنىقلىغانلىقى مەلۇم.

گەرچە، يۇسۇپ خاس ھاجىپ پتولېمېينىڭ گىئوسېنترلىق نەزەريىسىنى ئاساسىي تۇتقا قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يەنىلا دۇنيا ئاستىرونومىيە ئىلمىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئۇتۇقلىرىغا ئەمەل قىلغان ھەم ئالەمنىڭ تۇزۇلۇشى ھەققىدىكى ئۆزىنىڭ خاس مۇلاھىزىلىرىنى ئىلگىرى سۈرگەن. مەسىلەن:

137. بۇلاردىن تۆۋەنرەكتە يالچىق تۇرار،
قۇياشقا ئۇدۇل باقسا تولۇن بولار؛

بۇ مىسرادىن تۆۋەندىكىچە يەكۈن چىقىشى مۇمكىن: 1. ئاي يەرنى ئايلىنىدۇ؛ 2. ئايلىنىش داۋامىدا ئۇ قازىلىق ئۆزگىرىشلەرگە تولۇش ۋە يېنىش كىرىدۇ؛ 3. ئاي ئۆزىدىن نۇر چىقارمايدۇ، بەلكى، قۇياشتىن نۇر ئالىدۇ (قۇياش نۇرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ) (2 - سۈرەتكە قارالسۇن).

2-سۈرەت.

شۇنىمۇ قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، ھازىرقى قۇياش سىستېمىسىغا كىرگۈچى سەييارىلەردىن ئۇچى يەنى ئۇران 1781 - يىلى ئىنگلىز ئاستىرونومى ۋ. گېرشېل تەرىپىدىن، نېپتون 1846 - يىلى فرانسۇز ئاستىرونومى ئو. لاۋېرىيې ۋە ئىنگلىز ئالىمى ج. ئادامىس تەرىپىدىن ۋە ئەڭ ئاخىرقى (ھازىرغىچە) 9 - سەييارە پلوتون 1930 - يىلى ئامېرىكا ئاستىرونومى تومبو تەرىپىدىن بايقالغانىدى.

دېمەك، يۇمۇپ خاس ھاجىپ دەۋرىدە «ئەڭ ئۇستۇن» يەنى يەرگە نىسبەتەن، ئەڭ سىرتقى سەييارە يەنىلا سەكەنتىر — ساتورىن ئىدى. يۇمۇپ خاس ھاجىپ ئاتالمىش سەييارىنىڭ ئۆز ئايلانما ئوربىتىسىنى توغرا كۆرسىتىش بىلەن ئۇنىڭ يىللىق كۆرۈنمە ھالىتىنىمۇ، ئېكلىپتىكا بويى يۇلتۇزلار تۈركۈمىگە نىسبەتەن مۇناسىۋىتىنىمۇ، بۇگۈنكى ئاستىرونومىيىلىك ھېساب دەرىجىسىگە يېقىن ھالدا كۆرسەتكەن.

131. بۇلاردىن ئەڭ ئۇستۇن سەكەنتىر تۇرۇر،
ئىككى يىل سەككىز ئاي بىر بۇرجدا قالۇر.

دېگەن مىسرالاردا، ساتورىنىڭ «ئىككى يىل سەككىز ئاي بىر بۇرجدا» قېلىشى ئۇ ئاسمان سفېرىسى بويلاپ بېسىپ ئۆتىدىغان ئون ئىككى بۇرجقا كۆپەيتىلگەندە 33 يىل ئالتە ئاي بولۇپ، بۇ ھازىرقى ئاستىرونومىيىلىك ھېسابتا 29 يىل 46 كۈنگە تەڭ بۇ ساتورىنىڭ يىلى — ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ساتورىن قۇياشنى 30 تروپىك يىلىغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە تولۇق بىر قېتىم ئايلىنىپ چىقىدۇ. بۇ يەردە يۇمۇپ خاس ھاجىپ يىل ۋە ئايلارنى قەمەرىيە كالېندارى ئاساسىدا ئالغانلىقىغا ئېتىبار بەرسەك (قەمەرىيىدە بىر يىل مىلادى كالېندارىغا قارىغاندا 10، 11 كۈن كەم بولىدۇ) ئاردىكى پەرق يەنىمۇ ئازىيىدۇ.

123. ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ ئوڭاي،
قالىدۇ بىر بۇرجدا دەل ئون ئىككى ئاي.

دېگەن مىسرالاردا ئوڭاي — يوپىتېر سەييارىسى ھەربىر بۇرجدا بىر يىلدىن تۇرۇپ ئون ئىككى يىلدا قۇياشنى تولۇق ئايلىنىپ چىقىدۇ دېگەن، بۇگۈنكى ھېسابتا يوپىتېرنىڭ يىلى — قۇياشنى تولۇق بىر قېتىم ئايلىنىپ چىقىشى 11 يىل 86 كۈن توققۇز سائەت 50 مىنۇتقا باراۋەر بولۇپ، بۇ، يۇمۇپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرىغا قويغان ساندىن توققۇز ئاي پەرق قىلىدۇ.

قۇياش سىستېمىسىدىكى ئەڭ چوڭ بۇ ئىككى سەييارىنىڭ كۈندىن يىراقلىقى ھەر خىل بولغىنىدەك (ساتورىن 1 مىليارد 429,3 مىليون كىلومېتر، يوپىتېر 3.778 مىليون كىلومېتر) ئۇلارنىڭ ئۆز ئوربىتىسىنى بويلاپ قىلىدىغان ھەرىكەت تېزلىكىمۇ ھەر خىل بولىدۇ.

يۇمۇپ خاس ھاجىپ مېركۇرى، چولپان ۋە مارسنىڭ ئۆز ئوربىتىلىرىنى بويلاپ قىلىدىغان يىللىق كۆرۈنمە ھەرىكەتلىرىنىڭ ۋاقتى - سائىتىنى كۆرسەتمىگەن. لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن يەرگە يېقىن مېركۇرى، ساتورىن، ۋېنېرا، مارس قاتارلىق سەييارىلارنىڭ قۇياش ئەتراپىدىكى يىللىق ھەرىكەت ۋاقتىنى بىلمەيدۇ دەپ گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ.

ۋ. ئى. لېنىن تەبىئەتنىڭ بارلىق مەۋجۇدادلارنىڭ كىشىلەر ئاڭ ئىدراكىدا مۇستەقىل رەۋىشتە مەۋجۇدلىقى توغرىسىدىكى ئارستوتېل تەلىماتىغا يۇكسەك باھا بەرگەن. لېنىننىڭ بۇ باھاسىنى يۇمۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەبىئەت توغرىسىدىكى چۈشەنچە ۋە كۆز قارىشىغا تەدبىق قىلىش مۇمكىن. بۇنى ئەدبىنىڭ:

4381. يەنە جەمئىي تەفرىق مىساھەتكە ئۆت،
يەتتە قات پەلەكنى بىر تال چۆپچە تۆت.

دېگەن پىكرىدىن تېخىمۇ ئېنىق كۆرىنىمىز. ئۇ «يەتتە قات پەلەكنى بىر تال چۆپتە تۇتۇشقا قابىل ئادەم بولۇش ئۈچۈن ئەڭ ئالدى بىلەن ماتېماتىكا قاتارلىق پەنلەرنى ئىگىلەشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن يەنە قەدىمكى يۇنانىنىڭ پىفا گور، ېپۇدوكس، كىندىمكى (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 408 ~ 355 - يىللار) ئېۇكلىد (ئەرەبچە ئوقلىدوس، مىلادىدىن بۇرۇنقى 355 ~ 315 - يىللار) قا ئوخشاش ئالىملارنىڭ ماتېكاتىكا ھەم ئاستىرونومىيىگە ئائىت ئەسەرلىرىنى مۇتالىئە قىلىش لازىملىقىنى قەيت قىلىدۇ.

2633. ئۇ بىلىمۇن ھېساب ھەم گىئومېترنى،
كەسىر ھەم يەر ئۆلچەش ئىلىملىرىنى.
4384. بۇزۇلسا ھېساب گەر، ئەي ياخشى كىشى،
بۇزۇلغاي ھەر ئىككى دۇنيانىڭ ئىشى.

— دەپ تەبىئىي پەنلەرنىڭ ئەھمىيىتىنى ئىنتايىن يۇقىرى باھالىغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىنسان ئۆز ئەقىل - ئىدراكى، بىلىم تەجرىبىسى شاراپىتىدىن پۈتكۈل كائىناتنىڭ سىرلىرىنى پەيدىن پەي بىلىشكە قادىر ئىكەنلىكىگە شەك كەلتۈرمەيدۇ. بۇ ئۇنىڭ پەلسەپىۋى دۇنيا قارىشىنىڭ مەلۇم ماتېرىيالىستىك ئېلىمېنتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇ، ئۆز نەزەرىدە، ھەرىكەت ماكان ۋە زامان بىلەن، ئۇلارنىڭ ئوبيېكتىپ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن باغلىق، ماددا دائىمىي ھەرىكەتتە ۋە راۋاجلىنىشتا تۇرىدۇ دەپ چۈشىنىدۇ.

ئەسلىدە مارس قەدىمكى رىملىقلار ۋە يۇنانلىقلارنىڭ دىنى ئەپسانىلىرىدە ئۇرۇش خۇداسىنىڭ ئىسمى. شائىرنىڭ بەزى سەييارىلەرگە بەرگەن تەرىپى مەلۇم دەرىجىدە ئەپسانە - رىۋايەت خاراكتېرىگە ئىگە بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا كۆپ ھاللاردا قەدىمدىن ئوڭچىلىق، چارۇچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەييارىلەرنىڭ يىللىق ۋە پەسىللىك ھەرىكىتىگە، كۈن ۋە ئاينىڭ تەۋەلىك يەنى سوتكىلىق ھەرىكىتىگە قاراپ ئىقلىم شارائىتىنى ھەم ھاۋارايىندىكى ئۆزگىرىشلەرنى پەرقلەندۈرۈش ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەجرىبىسىنىڭ نەتىجىسىدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ چولپان ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

135. بەشىنچى سەۋىتتۇر سۆيۈملۈك ئۆزى،
ئۇ باقسا كۆرەرسەن خوشاللىق يۈزى.

مەلۇمكى، ئەجدادلىرىمىز چولپان سەييارىسىنى ئەڭ يورۇق يۇلتۇزلار جۈملىسىدە بىلىپ ئۇنى تا قەدىمدىن «قۇت يۇلتۇزى»، «ئاسمان ئەركىسى»، «تاڭ ۋە كۆكلەم ئەلچىسى» دەپ ئاتاپ، ئۇ ئەسلىدە بەخت سائادەت ھامىيىسى — ئۇمماي ئانىنىڭ كۈنتەخرى ئىلكىگە ئېلىپ كېتىلگەن ئارزۇلۇق، گۈزەل قىزى دەپ قاراشقان ۋە خۇسۇسەن قىز - چوكانلار ئىزگۈلۈك ھەم قۇت تىلىشىپ ئاڭا ئىلتىجا قىلىشقان.

دەرۋەقە، چولپان سەييارىسىنىڭ مارت ئېيىدا شەرق ئاسمىنىدا تاڭ سەھەردە «تۇغۇش»ى (مەرگەن ۋە ئوغلاق يۇلتۇزلار تۇركۈمى ئارىلىقىدا) نى نەزەرگە ئالساق، يۇقىرىدىكى رىۋايەتنىڭ مەلۇم ھايات ئاساسىنى كۆرىمىز. ۋادى - بوستانلاردا گۈل - چېچەكلەر ئېچىلىپ يايلاقلاردا مالالار تۆللەپ، دېھقانلار مول ھوسۇل ئارزۇسىدا يەرگە ساپان سېلىپ بەرىكەت ئۈرۇقىنى چاچقان ۋاقىتتا پۈتۈن تەبىئەتنىڭ ئويغىنىشىدىن دالالەت بېرىپ، چولپاننىڭ پارلاپ تۇرۇشى — يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تەرىپىدىكى «خوشاللىق يۇزى»نى كۆرۈشتىن ئىبارەت ئەلۋەتتە.

بىزنى قورشاپ تۇرغان ئاسمان گۈمبىزىدىكى بارلىق يۇلتۇزلار — ئادەتتە ئايسىز كېچىسى يەردە

تۈرۈپ كۆزەتكەن ئادەم 3000 غا يېقىن يۇلتۇز ۋە يۇلتۇزلار تۈركۈمىنى كۆرەلەيدۇ، ئۇزى تەركىبىي قىسمىغا كىرگەن گالاكتىكا (سامان يولى سىستېمىسى) مەركىزىنىڭ ئەتراپىدا، تەبىئىي قانۇنىيەت ئاساسىدا ئايلىنىش ئوتتۇرا مەلۇماتلىق ھەر بىر ئىلىم ئەھلىگە ئايان. شۇ جۈملىدىن بىزنىڭ كۈنىمۇ ئۇز ئەتراپىدىكى (ئەسلىدە ئۇمۇ بىر يۇلتۇز بولغانلىقتىن) ھازىرغىچە مەلۇم بولغان توققۇز سەييارە (ئاي يۇنگىدىن مۇستەسنا) ۋە مىڭلىغان ئاستېروئىد ۋە مېتېئورىت بىلەن بىرلىكتە سامان يولى سىستېمىسى مەركىزىنى چۆگىلەيدۇ، بۇگۈنكى ئىلغار ئاسترونومىيىنىڭ ئىسپاتلىشىغا قارىغاندا، بىزنىڭ قۇياش سىستېمىمىز سامان يولى سىستېمىسى مەركىزىنى تەخمىنەن 280 كىلومېتر سىكونت تېزلىك بىلەن 200 مىليون يىل ئىچىدە تولۇق بىر قېتىم ئايلىنىپ چىقىدۇ.

ئەمما قەدىمكى دۇنيا ئاسترونوم - مۇنەججىملىرى سەييارىلەرنى سۇرۇلمە ھەرىكەتتە دەپ بىلىسمۇ، لېكىن يۇلتۇزلارنى پۈتۈنلەي قوزغالمايدىغان ئاسمان يورۇتقۇچلىرى دەپ ھېسابلىغان ھەم شۇنداق چۈشەندۈرۈپ كېلىشكەن ئىدى. بۇنداق خاتا چۈشەنچە XVII ئەسىردە تۈزىتىلدى.

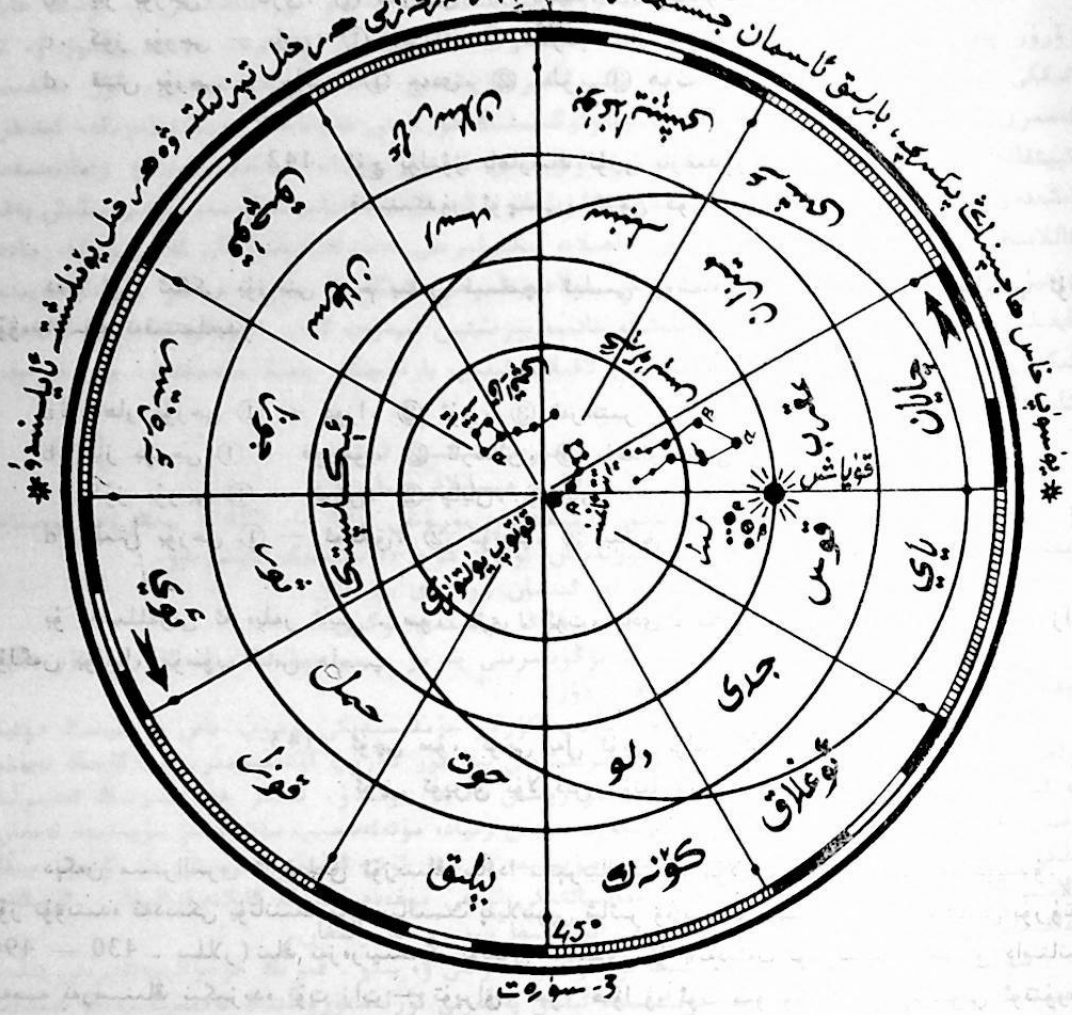
يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھەربىر يۇلتۇزلار تۈركۈمى ھەم ئايرىم يۇلتۇزلارنىڭ يەنىلا مەلۇم بىر مەركەزنى ئايلىنىشىغا گۇمان قىلمىغان. شۇنداقلا ئۇ ھەربىر يۇلتۇزنىڭ ئۇزى تەۋە بولغان سامان يولى سىستېمىسى بىلەن مەلۇم بىر مەركەزگە قاراپ سۇرۇلمە ھەرىكەتتە بولىدىغانلىقىنى پەرقلەندۈرەلىگەن. ئۇ، گەرچە قۇياش سىستېمىسىنىڭ مەركىزىدە يەر تۈرىدۇ دەپ قارىغان بولسىمۇ، ئەمما ئاشۇ يەر سىستېمىسىنىڭ ئۆزى ئۇز ئىچىدە ۋە ئىككىنچى بىر تارتىش ئىقتىدارى كۈچلۈك مەركەزگە قاراپ سۇرۇلمە ھەرىكەتتە بولۇشقا ئىجابىي ياندىشقان.

قەدىمكى يۇنان پەلسەپىسى مېلىت مەكتېپىنىڭ نامايەندىلىرىدىن بىرى ئاناكسىماندر (مىلادىدىن بۇرۇنقى 610 — 540 - يىللار) «نامەلۇم بىر مەركەز مەۋجۇت بولۇپ دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەر ئەشۇ مەركەزدىن ئاجرىلىپ چىققان» دېگەن بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ئۇنى يەنى دۇنيانى بايات (خۇدا) نىڭ ياراتقانلىقىنى تۇنجا قىلىپ تۇرۇپ: «ياراتتى پەلەك كۆر، دائىم ئايلىنۇر» دەپ خۇلاسە چىقاردى. دېمەك، نامەلۇم بىر مەركەزنى ئايلانغۇچى ۋە ئۇنىڭغا نىسبەتەن سۇرۇلمە ھەرىكەتتە بولغۇچى دۇنيانىڭ ئىككىنچى بىر نامەلۇم دۇنيادىن ۋە ئۇنىڭ مەركىزىدىن چىقىشى چوقۇم تەبىئىي ھال. ئۇنىڭسىپ ئىسلام روھانىلىرى فارابى ھەم ئىبن سىنالارنىڭ تەبىئىي پەنلەرگە ئائىت ئەسەرلىرىنى توقۇشقا قەتئىي چەك قويۇۋاتقان ئەشۇ ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىدە مۇتەھەككۇر شائىرنىڭ ئەشۇنداق پىكىرلىرىنى ئىلگىرى سۇرۇشى ھەقىقەتەنمۇ جاسارەت ھەم ئىلغارلىقنىڭ ئىپادىسى ئىدى. بىز بۇنگىلىق بىلەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنى ھەرگىزمۇ كوپېرنىك (1473 — 1543 - يىللار) نىڭ گېلىئوسىنېترلىق تەلىماتىنىڭ ئەينەن ئۆزىنى ئوتتۇرىغا قويغان دېيىشتىن ناھايىتى يىراقمىز ئەلۋەتتە.

قۇياش سىستېمىسىنىڭ ئىككىپتىكا بويلاپ يىللىق ئايلانما ھەرىكەتتە بولۇشىدا ئەشۇ ئىككىپتىكا بويىغا جايلاشقان 12 توپ يۇلتۇزنى يەنى يۇلتۇزلار تۈركۈمىنى بېسىپ ئۆتۈشىنى ئۇزاق ئۆتمۈشتىلا بايقىغان ئەجدادلىرىمىز ئۇلارنى ئەۋ ئۈكەك — يەنى ئۆي، قونالغۇ مەنىسىدە دەپ ئاتاپ بۇ ئۆيلەرگە كىرگۈچى ھەربىر يۇلتۇزلار تۈركۈمىگە تۆۋەندىكىچە خاس ئىسىملار قويۇشقان:

1. قوزا، 2. ئۆي، 3. ئەرەنتىر (ھازىر قوشكېزەك)، 4. قۇچىق (قىسقۇچ باقا)، 5. ئارسلان، 6. بۇغداي بېشى (باشاقمۇ دېيىلىدۇ)، 7. ئەشى (تارازا)، 8. چايان، 9. ياي (ياچاق دەپمۇ قوللىنىلىدۇ)، 10. ئوغلاق، 11. كونەك (سوغا)، 12. بېلىق

(3 - سۈرەتكە قارالسۇن).

3- سۈرەت

كېيىنكى دەۋرلەردە ئاتالمىش ئۆي نامىلىرىنىڭ ئەسلىدىكى بۇرۇج (كۆپلىكى بۇرۇج، قەلئە، مۇنارلارنىڭ ئەڭ ئېگىز جايى، ئاسترونومىيىدە ئاسمان سفېرىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى نۇقتىسى) دەپ ئاتىلىشى ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن.

قۇياش ئەتراپىدا ئايلىنىۋاتقان يەر شارى ھەربىر بۇرجدا بىر ئايدىن (ئاسترونومىيىلىك ھېسابتا ئۇ 30 گرادۇسقا تەڭ) «قونۇپ»، ئون ئىككى بۇرجنى يەنى 360 گرادوسلۇق دائىرىنى بىر يىلدا بېسىپ ئۆتىدۇ، بۇنداق تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان دەۋرىي ئايلىنىشنى نەزەردە تۇتقان كىشىلىك دۇنياسى مەزكۇر ئون ئىككى بۇرجنى پەسىللەرگە بۆلگەن ۋە كۇنىبىتىك - كالىندار تەرىقىسىدىمۇ ئىشلەتكەن. شۇنداق قىلىش قىلىش مۇمكىنكى، قەدىمكى ئەرەب مۇنەججىملىرى ئون ئىككى بۇرجنى تۆت پەسلگە بۆلۈپ ئۇلارنى

تۆۋەندىكىچە ئاتاشقان.

a. باھار بۇرجى — ئابىي: ① ھەمەل، ② سەۋر، ③ جەۋزا
b. ياز بۇرجى — نارى: ① سەرەتان؛ ② ئەسەد، ③ سۇنبۇلە
c. كۈز بۇرجى — بادى: ① مىزان، ② ئەقرەب، ③ قەۋس
d. قىش بۇرجى — خاكى: ① جەدى، ② دەلۋ، ③ ھوت

142. ئۇچ يۇلتۇز باھارنىڭ ئۇچى يازغىدۇر،
قىشنىڭدۇر ئۇچىسى، ئۇچى كۈزگىدۇر.

دەپ ئون ئىككى بۇرجنى ۋەزىم بىلەن قىسقىچە ئىلمىي چۈشەندۈرگەن يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇنى تۆۋەندىكىچە تەقسىملەيدۇ:

a. باھار بۇرجى ① — قوزا، ② ئۆي، ③ ئەرەنتىس
b. ياز بۇرجى ① — قوچىق، ② ئارسلان، ③ بۇغداي بېشى
c. كۈز بۇرجى ① — ئەشى، ② چايان، ③ ياي
d. قىش بۇرجى ① — ئوغلاق، ② كۆنەك، ③ بېلىق

بۇ پەسىللەرنى ئەرەبلەر ئابىي - سۇ، نارى - ئوت، بادى - يەل، خاكى - تۇپراق دەپ تۆت زاتقا بۆلگەن بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ

143. ئۇچى سۇ، ئۇچى يەل ئۇچى بولدى ئوت،
ئۇچى تۇپراق بۇلاردىن دۇنيا ۋۇجۇت.

دېگەن مىسرالىرى ئارقىلىق ئۇزۇنىڭ ساددا ماتېرىيالىستىك مۇلاھىزىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇ ئۇز نۇقتىدە قەدىمكى يۇنانىنىڭ ماتېرىيالىست پەيلاسوپى شائىر ۋە تېئوپ ئېمپېدوكل (مىلادىدىن بۇرۇنقى 490 — 430 - يىللار) نىڭ نەزەرىيىسىگە ئوخشىدۇ. ئۇ «تەبىئەت توغرىسىدا» ناملىق داستانىدا ھەممە نەرسىنىڭ نېگىزىدە تۆت زات — تۇپراق، سۇ، ھاۋا ۋە ئوت مەۋجۇت دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇلارنىڭ بىرلىشىشى ھەم بۆلۈنىشى ئىككى سەۋەب، «دوستلۇق» ۋە «دۇشمەنلىك» گە باغلىق دەيدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇز داستانىدا بۇنى مۇنداق ئىپادىلىگەن:

144. يېغىدۇر بۇلارنىڭ بىرىگە - بىرى،
قويۇپ ياۋغا ياۋ قىلدى جەڭنى نېرى.
145. ئۇرۇشماس بۇ ياۋلار ياراشقان ئۇچۇن،
كۆرەشمەس بۇ ياۋلار كۆتەرگەچ ئۆچۇن.

دېمەك، ھەر ئىككى دانىشمەننىڭ كۆز قارىشىچە بىرەر سەۋەبنىڭ ئوستۇن چىقىشى كائىنات تەرەققىياتىنىڭ ھەر خىل باسقۇچلىرىنى بەلگىلەيدۇ.

4376. بۇلاردىن سوئال ئەمدى بۇ يۇلتۇزچىدۇر،
كۆرەرسەن بۇ يول بەك ئىنچىكە ئىزۇر.

دېگەن مىسرالار ئارقىلىق شائىر ئاسترونومىيە ئىلمىنىڭ بەكمۇ مۇرەككەپلىكى ۋە ئۇنىڭ ھايات زۆرۈر پەنلەر جۈملىسىدە ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ. شائىرنىڭ ئۆز ئەسىرىدە «يەتتە يۇلتۇز ۋە ئون ئىككى بۇرج بايانىدا» دېگەن مەخسۇس پەننى كىرگۈزۈشتىن مەقسەت، بىرىنچىدىن، ئۆز خەلقىنىڭ ئەسىرى ئاسترونومىيىلىك ۋە قىسمەن مىتىرئولوگىيىلىك كۆزىتىش ھەم بايقاش تەجرىبىلىرىگە، ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئۇيغۇر مىللىي پەلەكشۇناسلىقىغا ۋارىسلىق قىلىش بولسا، ئىككىنچى، ئۆز زامانىسىدىكى ئەشەددى مۇتەئەسسىپ مۇنەججىم ھەم ئىلاھىيەتشۇناسلار «ئاسمان جىسىملىرىنىڭ سىرلىرىنى بىلىش پەقەت ئاللانىڭ ئۆزىگە خاس» دېگەنگە ئوخشاش جاھىلانە پىكىرلىرىنى دەستەك قىلىۋالغان ئەينى چاغدا، ماددىي دۇنيا ھەققىدىكى ئۆزىنىڭ ھەقلىق پىكىر مۇلاھىزىلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە بىر ۋاستە سۈپىتىدە پايدىلىنىشتىن، تەبىئىي پەنلەرنى چەكلەشكە خاتىمە بېرىشتىن ئىبارەت ئىدى. چۈنكى ئەدىبنىڭ تەلقىنىچە ئىككى دۇنيانىڭ ئىشىنى مەقسەتكە مۇۋاپىق ئاقىلانە ئىلىپ بارغۇچىلار يەنىلا بىلىملىك، ھەر تەرەپلىمە كامالەتكە يەتكەن ئادەملەردۇر.

4383. بۇ دۇنيا، ئاخىرەت ئىشىنى ئىشەن،
قىلۇر بۇنى ئالىم ھېسابلاش بىلەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ خۇددى پروتاگور (مىلادىدىن بۇرۇنقى 480 ~ 410 - يىللار) غا ئوخشاشلا ئىنسانىنى پۈتۈن كائىناتنىڭ مەركىزىدە تۇرىدىغان ئۇلۇغ كۈچ دەرىجىسىگە كۆتۈرىدۇ.

150. بىلىم بەردى ئىنسان زورايدى بۇ كۈن،
ئەقىل بەردى شۇڭا يېشىلدى تۈگۈن.

دېمەك، ئەقىللىق ئىنسان كائىناتنىڭ تۈگۈنلىرىنى بىرمۇ - بىر يېشىشكە ۋە ئۇلارنى ئۆز ھايات ئېھتىياجلىرىغا ئىشلىتىشكە قابىل ھەم قادىردۇر.

ئوتتۇرا ئەسىردە ياشاپ، ئىجاد قىلغان مۇتەپەككۇرلار جۈملىسىدىكى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۇنياغا بولغان كۆز قارىشى، پەلسەپىۋى پىكىر مۇلاھىزىلىرىنى بىر قۇر كۆزۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇنىڭ تەبىئىي ۋە ئېنىق پەنلەرگە بولغان مۇناسىۋىتىدە تېخىمۇ روشەن نامايەن بولىدۇ، شائىر خەلقىمىزنىڭ ئەسىرلىك ئاسترونومىيىلىك بايقاش ئىش تەجرىبىلىرىگە ھەددىدىن زىيادە مۇتەئەسسىپ مۇنەججىم سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى مەلۇم ئىپتىدائىي ساددا ماتېرىيالىست سۈپىتىدە قاراپ، ئۇنى ئىلمىي قىممىتى بار ئۇيغۇر مىللى كلاسسىك ئاسترونومىيىسىنىڭ بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى تۇنجى مۇقەددىمىسىگە ئايلاندۇرالىغان، ئۇنىڭدىن خەلقنىڭ، كەلگۈسى ئەۋلادلارنىڭ بەھرىمەن بولۇشىغا زېمىن ھازىرلىغان.

شۇنداقلا ئەدىب تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە بىئو - فىزىك خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلىش ھەم تەتقىق قىلىشتا تەبىئىي پەنلەر جۈملىسىدە ئېنىق پەنلەرنى ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ ئەھمىيىتىنىڭ ئىنتايىن چوڭ ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە قەيت قىلىدۇ.

4377. يىل، ئاي، كۈن ھېسابى بۇلاردىن بولۇر،
كېرەكلىك ئېرۇر بۇ ھېساب ئەي جەسۇر.

4389. ھەر ئىشتا پايدىلىق ئاۋۋال ئىلىم ئول،
كېيىن قالسا ئىلىم، يەتمەس ئىشقا قول.

دېگەن ئۆگۈت نەسىھەتلىرىگە ئەمەل قىلغان ھالدا ئىلىم پەنگە ھۆددىگەر بولۇش بىلەن مىللىي پەلەكشۇناسلىقىمىزنى تىكلەشتە يەنمۇ كۆپ ئىزدىنىشىمىز، ئەجىر سىڭدۈرۈشىمىز لازىم. نۆۋەتتە بۇ تەبىئىي پەنلەر بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئالىملىرىمىزنىڭ، مۇتەخەسسىسلىرىمىزنىڭ زىممىسىدىكى قىيىن ۋە شەرەپلىك ۋەزىپىدۇر.

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

سەپسەتە ۋە ئۇنىڭ تىلدىكى ئىپادىلىرى توغرىسىدا

كۇرەش مەھمۇتجان*

قىسقىچە مەزمۇنى: سەپسەتە — ھەقىقەت بىلەن قارىمۇ قارشى بولغان بىر خىل ساختا نەزەرىيە. ئۇنىڭ ماھىيىتى ھەقىقەتنى بۇرمىلاش ۋە ھەقىقەت بىلەن ئورۇن تالىشىشتۇر. بۇ ماقالىدە، سەپسەتىنىڭ مەزمۇنى، شەكلى ۋە ئۇنىڭ تىلدىكى ئىپادىلىرى 16 جەھەتتىن كۆرسىتىلىپ، سەپسەتىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلاش ۋە ھەقىقەتكە يېتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى بايان قىلىنىدۇ.

摘要：谬论是一种与真理相对立的伪论，其实质是歪曲真理和取代真理。本文分 16 方面阐述谬论的内容、形式及其在语言中的表现，并指明剖析谬论、回归真理的必要性。

Abstract: Fallacy is a pseudo-theory contrary to truth, whose nature is to distort the truth and substitute for it. This essay enuciates the components forms and linguistic representation of fallacy in its sixteen chapters and point out necessity of dissecting fallacy and regressing to truth.

سەپسەتە — ئوبيېكتىپ رېئاللىق بۇرمىلانغان ۋە ھەقىقەتكە قارىمۇ قارشى قويۇلغان بىر خىل ساختا، رەزىل قاراش بولۇپ، لوگىكا نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، فورمال لوگىكىنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرىگە خىلاپلىق قىلىشتىن كېلىپ چىققان بارلىق خاتالىق سەپسەتە دەپ ئاتىلىدۇ. سەپسەتە توغرىسىدا ئوخشاشمىغان قاراشلار، چۈشەندۈرۈشلەر ۋە شەرھلەشلەر بار. بۇلاردىن بىرى، سەپسەتە تەپەككۇر ۋە تىلنى ئىپادىلەش جەريانىدا يۈز بېرىدىغان بارلىق لوگىكىلىق خاتالىقلارنى كۆرسىتىدۇ؛ يەنە بىرى، ئۇ لوگىكىلىق قانۇنىيەت ۋە لوگىكىلىق قائىدىلەرگە خىلاپلىق قىلىشتىن كېلىپ چىققان بارلىق لوگىكىلىق خاتالىقلارنى كۆرسىتىدۇ؛ ئۈچىنچى بىر خىلى، پەقەتلا ئىسپاتنىڭ قائىدە - قانۇنىيىتىگە خىلاپلىق قىلىشتىن كېلىپ چىققان بارلىق خاتالىقلارنى كۆرسىتىدۇ دېگەندىن ئىبارەت. بىز بۇ ماقالىدە، پەقەت سەپسەتىنىڭ تەپەككۇر ۋە تىلدىكى ئىپادىلىرى توغرىسىدىلا قىسقىچە

* كۇرەش مەھمۇتجان: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ باش مۇھەررىرى، دوتسېنت.

توختتلمىز.

سەپسەتنىڭ تەپەككۇر ۋە تىلدىكى ئىپادىلىرى توغرىسىدا توختىلىشتىن ئىلگىرى ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان يەنە بىر ئۇقۇم — نەيرەڭۇازلىقنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، كىشىلەر كۆپ ھاللاردا سەپسەتە بىلەن نەيرەڭۇازلىقنى بىر قاتاردا قويىدۇ. دەرۋەقە، بۇ پۈتۈنلەي ئاساسسىزمۇ ئەمەس. بۇ ئىككىسى ئىچكى باغلىنىشلىققا ئىگە. لېكىن ئىككىسى يەنە ئۆزئارا پەرقلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ باغلىنىشلىقى شۇ يەردىكى، نەيرەڭۇازلىق مەلۇم بىر سەپسەتىنى ئاڭلىق ۋە مەقسەتلىك ھالدا ھەقىقىي دەپ ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ھەرقانداق بىر نەيرەڭۇازلىق تەۋەلىك جەھەتتىن سەپسەتە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى، نەيرەڭۇازلىقتا مەلۇم بىر مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، ھېيلە - نەيرەڭلەرنى ئىشقا سېلىپ، لوگىكىلىق قائىدە - قانۇنىيەتلەرگە بىلىپ تۇرۇپ، قەستەن خىلاپلىق قىلىنىدۇ. ئادەتتىكى سەپسەتە بولسا، لوگىكىلىق قانۇنىيەت ۋە قائىدىلەرگە ئاڭسىز ھالدا خىلاپلىق قىلىشتىن كېلىپ چىقىدۇ. دېمەك، كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، نەيرەڭۇازلىق — قەستەنلىك بولسا، سەپسەتە — سەۋەنلىكتۇر. ئەگەر ئىككىسىنى بىر نەرسە دېگەندىمۇ، نەيرەڭۇازلىق سەپسەتە ئىچىدىكى ئەڭ ئۇچىغا چىققان بىمەنىلىكتۇر. قانداقلا بولمىسۇن، نەيرەڭۇازلىق بىلەن سەپسەتىنى پەرقلەندۇرۇشىمىز كېرەك. مەلۇم بىر ساختا نەزەرىيە ياكى پىكىر زادى ئۇ نەيرەڭۇازلىقمۇ ياكى سەپسەتىمۇ بۇنى كونكرېت ئەمۋالغا، ئۇلارنىڭ يوز بېرىشىدەكى مۇددىئا - مەقسەتنىڭ قانداقلىقىغا قاراپ، كونكرېت تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، نەيرەڭۇازلىق ئاق - قارىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىدىغان، ھەق - ناھەقنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىدىغان بىر خىل رەزىل، بىمەنە نەزەرىيە، لوگىكىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا، نەيرەڭۇازلىق بىر خىل ساختا ئىسپاتتۇر. نەيرەڭۇازلارنىڭ پىكىر قىلىش مېتودولوگىيىسى شۇنىڭ بىلەن خاراكتېرلىنىدۇكى، ئۇلار شەيئىلەرنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتىنى ياكى ئىچكى باغلىنىشىنى ئوبيېكتىپ ھالدا ئەمەس، بەلكى سۇبيېكتىپ ھالدا كۆزىتىدۇ. ئۇلار يەنە شەيئىلەرنىڭ ئومۇمىيىتىنى ئەمەس، ئايرىمىلىق ياكى جۈزئىلىكىنى كۆتۈرۈپ چىقىدۇ. كۆرۈنۈشتىكى تەرەپلىرىنى ئاساس قىلىۋالىدۇ، شۇ ئارقىلىق مەلۇم بىر سەپسەتىنى ھەقىقىي دەپ ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنىدۇ. سۈنى لېيىتىپ بېلىق تۇتۇش، كۆز بويامچىلىق قىلىش، ساختىپەزلىك بىلەن شۇغۇللىنىش — مانا بۇلار نەيرەڭۇازلارنىڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىدۇر. ھالبۇكى، ئۇلار كىشىلەر ئاسانلىقچە پەرق ئېتەلمەيدىغان نەزەرىيىلەر بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ساختىلىق ماھىيىتىنى پەردازلايدۇ، ياپىدۇ ياكى ئاقلايدۇ.

كۈندىلىك تۇرمۇشتا سەپسەتە خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ، ئۇنىڭ تۇرلىرىمۇ خېلى كۆپ، بىز بۇ يەردە پەقەت سەپسەتىنىڭ بىر قەدەر تىپىك بولغان ئىپادىلىرىنى كۆرسىتىش بىلەن كۇپايىلەنمەكچىمىز.

شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇش زۆرۈركى، كۆرسىتىلگەن مىساللارنىڭ كۆپىنچىسى گېزىت - ژۇرناللاردىن، رادىئو - تېلېۋىزىيە خەۋەرلىرىدىن، بىر قىسمى ئوقۇغۇچىلار-نىڭ تاپشۇرۇق دەپتەرلىرىدىن ئېلىندى. سەھىپە چەكلىمىسى بىلەن مىساللارنىڭ مەنبەسى بېرىلمىدى.

1. سۆزنىڭ ئىككى بىسلىق بولۇپ قېلىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان سەپسەتە

سۆزنىڭ ئىككى بىسلىق (ئىككى خىل مەنىلىك) بولۇپ قېلىشى سەۋەبىدىن كېلىپ چىقىدىغان لوگىكىلىق مۇجمەللىك خاتالىقى بىر خىل سەپسەتە ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

(1) خۇش خەۋەر

ماگېزىنىمىز بۈگۈندىن باشلاپ باھاسى چۈشۈرۈلگەن ئايال - قىزلارنىڭ پوپايكىسىنى ساتىدۇ، خېرىدارلارنىڭ سېتىۋېلىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز.

××× شەھەرلىك كىنو - كېچەك ماگېزىنى.

(2) «بۇ خەت شىنجاڭ داشۆسىدە ئوقۇپ تۇرغۇچى ئابدۇسالام ئاببا-سنىڭ ئىنىسى ئابدۇرېھىم ئاباسقا تېگىدۇ».

بۇ ئىككى مىسالنىڭ ئالدىنقىسىدا، «باھاسى چۈشۈرۈلگەن» دېگەن ئېنىق-لىغۇچى «ئايال - قىزلار»نى ئېنىقلاپ كېلەمدۇ ياكى «پوپايكا»نى ئېنىقلاپ كېلەمدۇ؟ بۇ، ئىككى بىسلىق بولۇپ قالغاچقا، مۇجمەللىكنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، كېيىنكى مىسالدىكى «شىنجاڭ داشۆسىدە ئوقۇپ تۇرغۇچى» ئابدۇسالام ئاببا-سمۇ ياكى ئۇنىڭ ئىنىسى ئابدۇرېھىم ئاببا-سمۇ؟ ئاكا - ئۇكا ئىككىسىدىن زادى قايسىسىنىڭ شىنجاڭ داشۆسىدە ئوقۇيدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرۈش تەس.

سۆزنىڭ ئىككى بىسلىق بولۇپ قېلىش خاتالىقى كۆپىنچە يانداش ئېنىقلىغۇچى بىلەن ھالەت بۆلەكلىرىنىڭ ئورنىنىڭ توغرا بولماسلىقىدا كۆرۈلىدۇ. «سەنئەت ئىنىستىتۇتىدا ھەر خىل لېكسىيە ئۆگىنىش پائالىيەتلىرى قانات يايدۇرۇلماقتا» دېگەن مىسالدىمۇ «ھەر خىل» دېگەن ئېنىقلىغۇچى جايىنى تاپالمىغان.

2. جۈملىنىڭ ئىككى بىسلىق بولۇپ قېلىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان سەپسەتە

جۈملىنىڭ ئىپادىلىگەن مەزمۇنى ئىككى بىسلىق بولۇپ قېلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان لوگىكىلىق خاتالىقمۇ ئوخشاشلا سەپسەتە جۈملىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

(1) ئۇرۇمچىدىكى 20 نەچچە ئايال زاۋۇت باشلىقلىرى سۆھبەت يىغىنى ئاچتى.

(2) شىخەنزىدە 18 دۆلەت ئىگىلىكى-

دىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانى بار.

بۇ ئىككى مىسالدىكى جۈملىلەر ئىككى بىسلىق بولۇپ، ئوي - پىكىر ئېنىق ئىپادىلەنمىگەن. ئالدىنقى مىسالنى «ئۇرۇمچىدىكى 20 نەچچە ئايالار زاۋۇتىنىڭ باشلىقلىرى سۆھبەت يېغىنى ئاچتى» ۋە «ئۇرۇمچىدىكى 20 نەچچە زاۋۇتنىڭ ئايال باشلىقلىرى سۆھبەت يېغىنى ئاچتى» دېگەن ئىككى خىل مەنىدە چۈشىنىشكە بولىدۇ. كېيىنكى مىسالنى «شىخەنزىدە 18 دۆلەتنىڭ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانى بار» دېپ چۈشىنىشكىمۇ ۋە «شىخەنزىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى 18 بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانى بار» دېپ چۈشىنىشكىمۇ بولىدۇ. «ئاشكارا قىمار ئويناشنى توسۇش لازىم» دېگەن جۈملىمۇ ئىككى بىسلىق جۈملە ھېسابلىنىدۇ.

3. ئۇرغۇ - ئىنتوناتسىيىنى خاتا ئوقۇش سەۋەبىدىن كېلىپ چىقىدىغان سەپسەتە

ئۇرغۇ - ئىنتوناتسىيىمۇ جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا روشەن تەسىر كۆرسىتىدۇ. بىر جۈملىنىڭ ئۇرغۇ - ئىنتوناتسىيىسىنى ئۆزگەرتسەك، ئۇنىڭ مەزمۇنىمۇ ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، «ياخشى ئۆگەن داداڭدەك ئىشەك بولما» دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇنى «ياخشى ئۆگەن داداڭدەك» دېپ بىر تىنىۋېلىپ، ئاندىن «ئىشەك بولما» دېپ ئاخىرلاشتۇرساق، بىر خىل مەنىنى ئىپادىلىسە، «ياخشى ئۆگەن» دېپ بىر تىنىۋېلىپ، ئاندىن «داداڭدەك ئىشەك بولما» دېپ ئاخىرلاشتۇرساق يەنە بىر خىل مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ، تىنىش بەلگىسى ئارقىلىق مۇنداق پەرقلەندۈرۈلىدۇ:

(1) ياخشى ئۆگەن داداڭدەك، ئىشەك بولما.

(2) ياخشى ئۆگەن، داداڭدەك ئىشەك بولما.

يەنە بىر مىسال:

(1) بۇگۈن، پراكتىكىدىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلارغا يېغىن بار.

(2) بۇگۈن پراكتىكىدىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلارغا يېغىن بار.

4. بىلمەسلىكتىن كېلىپ چىقىدىغان سەپسەتە

ئۆزىنىڭ بىلمەيدىغانلىقىنى ياكى خەۋەرسىزلىكىنى ئىسپاتتا ئىسپات ئاساسى قىلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان لوگىكىلىق خاتالىقمۇ سەپسەتە دائىر بىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

(1) ئۇ ئارتىس ئەمەس. چۈنكى، مەن ئۇنىڭ بىر ھەر جايدا ناخشا ئېيتقان، ئۇسسۇل ئويناپغان ياكى ساز چالغانلىقىنى كۆرمىگەن.

(2) مەن جىن يوق دېگەن گەپكە ئىشەنمەيمەن. چۈنكى، ھازىرغا قەدەر ھېچكىم جىن يوقلۇقىنى ئىسپاتلاپ چىققىنى يوق.

بۇلارنىڭ ھەممىسى بىلمەسلىكتىن كېلىپ چىققان سەپسەتىلەردۇر. چۈنكى، بىر كىشىنىڭ مەلۇم بىر ئىشنىڭ بار - يوقلۇقىنى بىلمەسلىكى پەقەت شۇ

كىشىنىڭلا بىلمەسلىكىنىڭ چوڭقۇرلۇق بەرمەيدۇكى، ھەرگىزمۇ شۇ ئىشنىڭ مەجبۇرىيىتى ياكى مەجبۇت ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ.

5. ئېچىنىشتىن كېلىپ چىقىدىغان سەپسەتە

ئېچىنىش ۋە ئىچ ئاغرىتىشنى ئىسپاتلاش ئىسپات ئاساسى قىلىنۇپلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان لوگىكىلىق خاتالىقنى بىر خىل سەپسەتىدۇر. مەسىلەن، مەلۇم بىر ئادەمنىڭ سوتتا جاۋابكارلىقىنى ئاقلىغاندا، دەلىل - ئىسپات ۋە پاكىتلار بىلەن قانۇن ماددىلىرىغا ئاساسەن جاۋابكارلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەگەر بىز دەپ قارىماي، ئەكسىچە، جاۋابكارنى بىر ئادەم، ئۇنىڭ ئۆيىدىكى قېرى - چۆرىدىلىرى، خوتۇن، بالا - چاقىلىرى بار ئەمەسمۇ دەپ كەچۈرۈم قىلساق، جاۋابكار ئەمەلىيەتتە ھېسداشلىقىنى قوزغاشقا ئۇرۇنغان. مانا بۇ ئېچىنىشتىن كېلىپ چىقىدىغان سەپسەتە ھېسابلىنىدۇ.

6. ئىشەنچىنى دەستەك قىلىش سەپسەتىسى

قايىل قىلىش كۆچىگە ئىگە بولغان ئىسپات ئاساسلىرىدىن پايدىلانماي، ئەكسىچە، ئۆزىنىڭ نام - شۆھرىتى، مەنسەپ - مەرتىۋىسى، سىياسىي - ئىقتىسادىي ئورنى، ئاتاق - ئابرۇيى، تارىخ - ستاژى ياكى خەلق بىلەن بولغان ئالاھىدە مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارنى پەش ۋە دەستەك قىلىپ، ئاڭلىغۇچىلاردىن ئۆزىنىڭ نۇقتىئىنەزىرىگە، كۆز قارىشىغا شەرتسىز ئىشىنىشنى تەلەپ قىلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان سەپسەتە ئىشەنچىنى دەستەك لىش سەپسەتىسىدۇر. مەسىلەن:

(1) دىلىشاتنىڭ سۆزلىگەنلىرى توغرا. چۈنكى، ئۇ بۇ سۆزلەرنى دادىسىدىن ئاڭلىغان. ئۇنىڭ دادىسى ئېھتىياتچان، ھۇرمەتكە سازاۋەر، ئىقتىدارلىق كاتتا شەخس، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ھازىر ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم ئورگىنىدا ئىشلەۋاتىدۇ.

(2) دىئالوگ:

A: سىزنىڭ ھازىرقى سۆزىڭىزدە بىر نۇقتىئىنەزەر خاتا بولۇپ قالدى.

B: نېمە، مېنىڭ نۇقتىئىنەزىرىم خاتا؟ مۇمكىن ئەمەس. مەن دېگەن نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇپ ئىلمىي ئۇنۋان ئالغان، نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، جامائەتچىلىك ئارىسىدا تەسىر قوزغىغان، مېنىڭ نۇقتىئىنەزىرىم قانداقسىگە خاتا بولۇپ قالغاي؟! سىزدەك خاتالىق ئۆتكۈزگەن، جازالانغان، يەنە كېلىپ قولىدا ئۇنۋان - دەرىجە كېنىشكىسىنىڭ پۇچقىمۇ بولمىغان ئادەمنىڭ نەدىمۇ باشقىلارنى تەنقىد قىلىش سالاھىيىتى بولسۇن؟

7. مەنپەئەتپەرەسلىكتىن كېلىپ چىقىدىغان سەپسەتە

ئىسپات تېمىسىنىڭ ھەقىقىي ياكى ساختىلىقىنى ئاڭلىغۇچىلارنىڭ شەخسىي مەنپەئىتى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ سۆزلەشتىن كېلىپ چىقىدىغان لوگىكىلىق خاتالىقنىڭ ئوخشاشلا ئىسپاتلاشتىكى سەپسەتە بولىدۇ. بۇ خىل سەپسەتىدە، سۆزلىگۈچى ئۆزىنىڭ ئىسپات تېمىسىنىڭ ئاڭلىغۇچىلارنىڭ مەنپەئىتىگە پايدىلىق ئىكەنلىكىنى

كۆرستىپ بېرىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە ياكى ئۆزىنىڭ ئوقتىئىنەزەرىگە ئىشىنىشكە دەۋەت قىلىدۇ. مەسىلەن، «بەزىلەر ئوقۇتۇشتا سوئال ئامبىرى تەسىس قىلىشنى تەشەببۇس قىلىۋاتىدۇ. مېنىڭچە، بۇ توغرا ئەمەس. چۈنكى، سوئال ئامبىرى تەسىس قىلىنسا، ئوقۇتقۇچىدا ئىمتىھان ئېلىش، ئىمتىھان قەغىزىنى تەكشۈرۈش هوقۇقى بولمايدۇ. بۇنداق بولغاندا، ئوقۇتقۇچى دەرس ئۆتۈش قورالىغىلا ئايلىنىپ قالمامدۇ؟ ئۇلارنىڭ ئوقۇغۇچىلار ئالدىدا ئابرۇيى، هۆرمىتى قالمايدۇ. شۇنداق بولۇپ قالسا، سىلەر زېيان تارتمامسىلەر؟».

8. ئادەمنى دەستەك قىلىش سەپسەتىسى

مەلۇم بىر شەخسنى ياكى مەلۇم بىر شەخسنىڭ سۆز - هەرىكىتىنى ئىسپات تېمىسىنىڭ هەقىقىي ياكى ساختىلىقىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم قىلىۋېلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان لوگىكىلىق خاتالىق ئادەمنى دەستەك قىلىش سەپسەتىسى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

(1) دادىسى: بالام تاماكا چېكىشنىڭ زىيىنى ناھايىتى كۆپ، ئازراقمۇ پايدىسى يوق. مەن دېگەن سېنىڭ دادىڭ، گېپىمنى ئاڭلا، سەن بىر ئامال قىلىپ تاماكىنى تاشلىۋەت.

بالىسى: دادا، تاماكىنى ئۆزۈڭ چەكسەڭ، ئەجەبا تاماكىنىڭ زىيىنلا بار، پايدىسى يوق دېمەيدىكەنسەنغۇ!

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، دادا بالىسىنىڭ تاماكا چېكىشىنىڭ زىيىنىدىن بار - يوقلۇقىنى پېتەرلىك ئاساسلار بىلەن ئىسپاتلىماي، ئۆزىنىڭ دادىلىق سالاهىيىتىنى ئىسپات ئاساسى قىلىشقا ئۇرۇنغان. مانا بۇ دەل ئادەمنى دەستەك قىلىش سەپسەتىسىدۇر.

(2) مېنىڭچە، بۇ بەش ئوقۇغۇچىدىن ئاسپىرانتلىققا بەختىيارنى تاللاش. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئۇنىڭ دادىسى مەكتەپنىڭ ئىلمىي باشقارمىسىدا مۇهىم خىزمەتتە. بىزنىڭ ئۇلار بىلەن خىزمەت مۇناسىۋىتىمىز بار، نۇرغۇن ئىشلاردا ئۇنىڭ ئالدىغا بارىمىز. شۇڭا، خىزمەتتە ئۆزىمىزگە قولايلىق يارىتىشىمىز لازىم. ئىككىنچىدىن، بۇ ئوقۇغۇچى تاماكا چەكمەيدۇ، بۇ ئۇنىڭ ئەخلاقلىق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۈچىنچىدىن، بۇ ئوقۇغۇچىنىڭ ساز - پازلاردىن خەۋىرى بار. فاكۇلتېتتا بەزىدە ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيىتى ئۈيۈشتۇرىمىز ئەمەسمۇ؟ يولداشلارنىڭ مېنىڭ بۇ پىكرىمگە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

9. ئايرىملىقنى ئومۇميلىق ئۈستىگە دەسسىتىش سەپسەتىسى

ئايرىملىق بىلەن ئومۇميلىقنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىش، يەنى ئايرىملىق ئىگە بولغان خاراكتېرگە ئومۇميلىقمۇ جەزمەن ئىگە بولىدۇ دەپ قاراش (ياكى ئومۇميلىق ئىگە بولغان خاراكتېرگە ئايرىملىقمۇ جەزمەن ئىگە بولىدۇ دەپ قاراش) ئايرىملىقنى ئومۇميلىق ئۈستىگە دەسسىتىش سەپسەتىسى هېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

(1) «ئۇنىڭ دوكلاتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىنلا، ئاندىن ئۇنىڭ ئەسلىدە بىر دوختۇرىڭ ئىكەنلىكىنى بىلدىم. قارىغاندا، مەشھۇر يازغۇچىلارنىڭ هەممىسى دەسلەپتە تىبابەتچىلىكنى ئۆگىنىدىغان ئوخشايدۇ. قارىمامسىز، چېخوپ ئەسلىدە دوختۇر ئىدى. كوناندول، لۇشۇن گومورولارمۇ

ئەسلىدە دوختۇرلۇقنى ئۆگەنگەن».

(2) «ھازىرقى ياشلار بەكلا قاملاشماي كېتىپ بارىدۇ. بىزنىڭ مەھەللىدىكى بىرقانچە ياشنى ئالساق، ئۇلار كۈن بويى غەيرىي ياسىنىۋېلىپ، بۇرۇت قويۇپ، تاماكا چېكىپ، ھاراق ئىچىپ، لاغايلاپلا يۈرۈشىدۇ، ئۇلاردا غايە، ئىستىقبال دېگەنلەردىن ئەسەرمۇ يوق.»

3. دىئالوگ:

A: ئالىمجان 95 - يىللىق 2 - سىنىپنىڭ ئۇچتە ياخشى ئوقۇغۇچىسى.

B: قىزىق گەپ، ئۇ سىنىپ مەكتەپ بويىچە نامى چىققان قالاق سىنىپ تۇرسا، ئۇ سىنىپتىن قانداقسىگە ئالىمجاندەك ئۇچتە ياخشى ئوقۇغۇچى چىقىدۇ.

يۇقىرىقى مىسالالاردىن مەلۇمكى، B نىڭ سۆزىدە «ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىمىلىقنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىش» خاتالىقى كۆرۈلگەن. چۈنكى، «ئۇ سىنىپ مەكتەپ بويىچە نامى چىققان قالاق سىنىپ» دېگەندە، بۇ، شۇ سىنىپتىن ئىبارەت ئومۇمىيلىقنىڭ بەلگىسى. بۇنىڭ بىلەن شۇ سىنىپتىكى ھەربىر ئوقۇغۇچىنىڭ قالاق بولۇشى ناتايىن. ئوخشاشلا، مەلۇم بىر سىنىپ «مەكتەپ بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ» بولغاندىمۇ، شۇ سىنىپتىكى ھەربىر ئوقۇغۇچىنىڭ ئىلغار بولۇشى ناتايىن، ئالدىنقى ئىككىسى مىسالدىمۇ ئومۇمىيلىق بىلەن ئايرىمىلىق ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىلگەن. يەنى ئايرىمىلىق ئومۇمىيلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈۋېتىلگەن. شۇڭا، ھەر ئىككىسى خاتا.

10. ئاڭلىغۇچىلارنى دەستەك قىلىش سەپسەتىسى

ئىسپاتلاش جەريانىدا پاكىتنى ئاساس قىلماي، لوگىكىلىق ئىسپات ئارقىلىق ئىسپات تېمىسىنى ئىسپاتلىماي، ئەكسىچە، ھاياجانلىق ھېسسىيات، قۇتراتقۇلۇق قىلىدىغان سۆز - جۈملىلەرنى ئىشلىتىپ، ئاڭلىغۇچىلارنى ئۆزىگە تارتىپ، ئۇلارنىڭ دىلىنى جەلپ قىلىپ، شۇ ئارقىلىق كىشىلەرنى ئۆزىنىڭ نۇقتىئىنەزىرىگە ئىشەندۈرىدىغان قىلىش مۇشۇ جۈملىگە ياتىدۇ. مەسىلەن، «يېڭى يۇلتۇز» دېگەن تېلېۋىزىيە تېياتىرىدا ھاكىم گۈرۈڭ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىدا پارتكوم شۇجىسى لى شياڭنەنگە مۇشۇنداق ۋاستە بىلەن ھۇجۇم قىلىدۇ.

ئۇ، لى شياڭنەن تەرىپىدىن جازالانغان بىر توپ كادىرلارنى يېنىغا تارتىپ، ئۇلارنىڭ چوڭ يەپ، چوڭ ئىچكەن، پارىخورلۇق قىلغان، خىزمەتتە بيۇگراتلىق قىلغان تەرەپلىرىنى قىلچە ئىغىزغا ئالماي، ئەكسىچە «لى شياڭنەن پېشقەدەم كادىرلارغا زەربە بەردى، ئۇ ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئىش قىلدى» دەپ قۇتراتقۇلۇق قىلىدۇ ۋە مۇشۇ ئارقىلىق خاتالاشقان، ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان كادىرلارنىڭ رايىنى ئۆزىگە تارتىپ، لى شياڭنەنگە تاقابىل تۇرۇش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولىدۇ. مانا بۇ ئاڭلىغۇچىلارنى دەستەك قىلىش سەپسەتىسى ھېسابلىنىدۇ.

11. كىشىلىك سالاھىيەتكە ھۇجۇم قىلىش سەپسەتىسى

ئىسپات جەريانىدا، قارشى تەرەپكە رەددىيە بەرگەندە ئۇنىڭ كۆز قارىشىغا رەددىيە بەرمەي، ئەكسىچە، ئۇنىڭ سالاھىيىتىگە ھۇجۇم قىلىشمۇ بىر خىل رەزىل سەپسەتىدۇر. بۇنىڭ ئىككى تۈرلۈك ئىپادىسى بار. بىرى، قارشى تەرەپنىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى ئەيىبلىرىگە ھۇجۇم قىلىش. مەسىلەن:

(1) سەن دېگەن تاز، تازنېمىنى‌بە-
لەتتى! ؟

(2) ۋاي، ئۇنداق توكۇرنى قويە، توكۇرنىڭ گېپىگمۇ ئىشەنگىلى‌بولاتتىمۇ! ؟ يەنە بىرى، قارشى تەرەپنىڭ مەنسۇۋى جەھەتتىكى ئەيىبلىرىگە ھۇجۇم قىلىش. مەسىلەن: «سەن دېگەن ئوغرى، دادالڭ تۇرمىدە ياتقان، ئاپاڭ ئۇنداق، ئۇكالڭ مۇنداق ...» دېيىش. يەنە مەسىلەن مۇنداق بىر ئىش يۈز بېرىپتۇ: ئاپتوۇۇز بىكىتمىدە كىشىلەر ئۆچىرەتتە تۇرغاندا، بىر قىز كېلىپ ئۆچىرەتنى بۇزۇپتۇ. بىر ئىشچى ئۇنىڭغا: «ئۇكام ئۆچىرەتنى بۇزماڭ، كەينىگە بېرىپ ئۆچىرەتتە تۇرۇڭ» دەپتۇ. قىز ئۇنىڭغا: «ھوي، سەت تومپاي، ئۆچىرەتنى سەن باشقۇرىدىغان بولۇپ قالدىڭمۇ؟ مېنى باشقۇرىمەن دېمەي، ئۆيۈڭگە بېرىپ قېرى خوتۇنىڭنى باشقۇرساڭ بولمىدىمۇ؟» دەپتۇ.

ئومۇمەن، مۇھاكىمە - مۇنازىرىدە، ئىسپات - رەددىيە، تالاش - تارتىشتا قائىدە سۆزلىمەي، قارشى تەرەپنىڭ كىشىلىك سالاھىيىتىگە ھۇجۇم قىلىش ئېغىر لوگىكىلىق خاتالىق (سەپسەتە) بولۇپلا قالماستىن، ئەخلاق - پەزىلەت نۇقتىسىدىن ئېيىتقاندىمۇ، ئۇ ئۇششۇقلۇقنىڭ، نامەرتلىكنىڭ، چىدىماسلىقنىڭ، ئاجىزلىقنىڭ، رەزىللىكنىڭمۇ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ.

12. سەۋەب بىلەن نەتىجىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىش سەپسەتىسى

سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدە سەۋەبنى نەتىجە، نەتىجىنى سەۋەب دەپ قاراش سەۋەب نەتىجىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىش سەپسەتىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، سىبىرىيىلىكلەر «ساغلام ئادەمدە پىت پەيدا بولىدۇ، كېسەل ئادەمدە پىت بولمايدۇ» دەپ قارىغان. ئۇلار مۇشۇ خىل قاراشقا ئاساسەن، «پىت ئادەمنى ساغلام قىلىدۇ» دەپ يەكۈن چىقارغان. ئەمەلىي ئەھۋال قانداق؟ تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىنىشچە، ئادەمنىڭ قىزىتمىسى ئۈرلىگەندە ھەتتا پىتمۇ ئارامسىزلىنىپ كېسەل ئادەمدىن قاچىدىكەن. شۇڭا، سالامەتلىكنىڭ ياخشى بولماسلىقى پىتنىڭ ئادەمدىن قېچىشىنىڭ سەۋەبى دېيىش كېرەككى، سىبىرىيىلىك-لەردەك سەۋەب - نەتىجىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىش سەپسەتىسى بولىدۇ.

13. مېخانىكىلىق سىلىشتۇرۇش سەپسەتىسى

سىلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئېرىشىدىغان يەكۈن گەرچە مۇقەررەرلىككە ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ خىل ئۇسۇل كىشىلىك تۇرمۇش ۋە مۇناسىۋەتتە يەنىلا

قوللىنىلىدۇ. لېكىن مەسىلىلەرنى سېلىشتۇرۇپ ئىسپاتلاش جەريانىدا، ماھىيەتلىك تەرەپلەر سېلىشتۇرۇلماي، مېخانىكىلىق سېلىشتۇرۇش يەنى بىر تەرەپلىمىلىك ياكى يۈزەكى سېلىشتۇرۇش قوللىنىلسا، روشەنكى، بۇنىڭدىن سەپسەتە ۋە بىمەنىلىك شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن، بىر دوختۇرنىڭ بالىسى ئىمتىھاندىن ئۆتەلمەپتۇ. دادىسى ئۇنىڭدىن سورىغاندا، ئۇ يالغان گەپ قىلىپ، ئىمتىھاندىن ئۆتتۇم دەپتۇ. كېيىن دادىسى ئۇنىڭ ئىمتىھاندىن ئۆتەلمىگەنلىكىنى ئۇقۇپ، ئاچچىقى بىلەن: «ئىمتىھاندىن ئۆتەلمەي تۇرۇپ نېمىشقا ئۆتتۇم دەپ يالغان گەپ قىلىسەن» دەپ سورىغاندا، بالىسى: «دادا، سىزمۇ ھەمىشە كېسىلى ئېغىر ئادەملەرگە (كېسىلىڭىز ئېغىر ئەمەس) دەپ يالغان گەپ قىلىسىز-غۇ» دەپتۇ.

مانا بۇ مېخانىكىلىق ھالدا بىر تەرەپلىمىلىك ياكى يۈزەكى سېلىشتۇرۇشتىن كېلىپ چىققان سەپسەتە. بالا دادىسىنىڭ كېسەل كىشىلەرگە تەسەللىي بېرىش يۈزىسىدىن ئېيتقان يالغان گەپلىرىنى تۇتۇۋېلىپ، ئۆزىنىڭ دادىسىغا دېگەن يالغان گېپىنىڭ يوللۇقلىنىشى ئىسپاتلىماقچى بولغان.

14. نەقىلنى دەستەك قىلىش سەپسەتىسى

باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن، تارىخىي يازمىلاردىن، ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن ۋە باشقىلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن مۇۋاپىق نەقىل كەلتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ نۇقتىئىنەزىرىنى ئىسپاتلاشقا بولىدۇ ھەم بۇنىڭغا يول قويۇلىدۇ. ئەمما، باشقىلارنىڭ سۆزىدىن نەقىل كەلتۈرگەندە، تارىخىي شارائىت، مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە كونتېكىستنى نەزەرگە ئېلىش لازىم. ئۇنداق قىلماي، ئۆزىگە پايدىلىق دەپ قارىغان يەرلەرنى ئۇ يەر - بۇ يەردىن تۆۋەندىكى ئىككى مىسالدا «مېڭە» بىلەن «ماشىنا»، «دادا» بىلەن «بالا» سېلىشتۇرۇلۇپ يەكۈن چىقىرىلغان. ھالبۇكى، بۇ خىل سېلىشتۇرۇش مېخانىكىلىق سېلىشتۇرۇش بولۇپ، يەكۈنى خاتا. يەنە كېلىپ بۇ خىل سېلىشتۇرۇشنىڭ ھېچقانداق مەنتىقىيلىقى يوق.

(1) مېڭە كۆپ ئىشلىتىلسىمۇ زىيانغا ئۇچرايدۇ. چۈنكى دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمنىڭ قارىشىچە، ئادەم مېڭىسىمۇ بىر خىل ماددا، خۇددى ماشىنا ئوزاق ئىشلىتىلسە ئۇپرىغانغا ئوخشاش، ئادەم مېڭىسىمۇ كۆپ ئىشلىتىلسە ئۇپرايدۇ.

(2) دىئالوگ:

A: دادا بىلەن بالىدىن قايسىسى ئەقىللىق؟

B: ئەلۋەتتە بالىسى دادىسىدىن ئەقىللىق، ئالايلۇق، «نېسپىيلىك نەزەرىيىسى»نى ئېينىشتېيىننىڭ دادىسى ئەمەس، بەلكى ئېينىشتېيىننىڭ ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان.

A: خاتا دېدىڭ، دادىسى بالىسىدىن ئەقىللىق، چۈنكى، «نېسپىيلىك نەزەرىيىسى»نى ئوتتۇرىغا قويغان دەل ئېينىشتېيىننىڭ ئۆزى، ئېينىشتېيىننىڭ بالىسى ئەمەس.

دېگەن كوممۇنىست، كوممۇنىستلار تەنقىدتىن قورقامدىكەن!؟ ماۋجۇشى: (كوممۇنىستلار تەنقىدتىن قورقمايدۇ) دېگەن ئەمەسمۇ؟!» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

مانا بۇ قىيالىگاچ سەپسەتە بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەقىلنىڭ روھىي ماھىيىتى پۈتۈنلەي بۇرمىلىنىپ ئىشلىتىلگەن.

15. پىكىردىكى زىددىيەتتىن شەكىللىنىدىغان سەپسەتە

سۆز قىلغاندا، مۇنازىرە - مۇھاكىمە ئېلىپ بارغاندا، ماقالە - ئەسەر يازغاندا، ئەزەلدىن ۋە تەلىمات تىكلىگەندە، ئەگەر بۇلار زىددىيەتلىك پىكىرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ قالسا، يەنى بۇلاردا بىر - بىرىنى ئىنكار قىلىدىغان مۇئەييەنلەشتۇرۇش كۆرۈلسە، ئۇ ھالدا، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئىلمىيلىكىنى ۋە لوگىكىلىق قانىل قىلىش كۈچىنى يوقىتىپلا قالماستىن، يەنە كۈلكىلىك سەپسەتە شەكىللەندۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئېيلان

بۇ سىم تاياقنى تېگىش قەتئىي مەنئى قىلىنىدۇ. 500 ۋولتلىق يۇقىرى بېسىملىق سىمغا كىم تەگسە، شۇ ھامان ئۆلىدۇ. خىلاپلىق قىلغۇچىغا جەريمانە قويۇلىدۇ.

××× ئېلېكتر ئىستانسىسىنى بىخەتەرلىك بۆلۈمى

بۇ ئېلاننىڭ مەزمۇنى زىددىيەت بىلەن تولغان. چۈنكى، 500 ۋولتلىق يۇقىرى بېسىملىق سىمغا تېگىپ شۇ ھامان ئۆلگەن ئادەمگە جەريمانە قويۇش مۇمكىن ئەمەس، ئەگەر جەريمانە قويۇش مۇمكىن بولسا، «ئۇنىڭغا تەگسىلا، شۇ ھامان ئۆلىدۇ» دېگىنى يالغان.

يەنە تۆۋەندىكى مىساللارنى كۆرۈپ باقايلى:

(1) «كلاسسىك ئەسەرلەر ئۇستىدە تەھلىل يۈرگۈزگەندە، تارىخىزملىق نۇقتىئىنەزەر ھەم سىنىپىي تەھلىل ئۇسۇلى بولۇشى كېرەك. بىز ھازىرقى زامان نەزەرى بىلەن كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ قەھرىمانلىرىنى باھالىماسلىقىمىز كېرەك. ئەمما، بىز يەنە كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ قەھرىمانلىرىنى ھازىرقى زامان نەزەرىمىز بىلەن تەھلىل قىلمايمۇ تۇرالمايمىز».

(2) بىر تىلشۇناس ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئەسىرىدە، باشتا: «ھەربىر سۆزنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى پەقەت جۈملە ئىچىدىلا بېكىتكىلى بولىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. بۇ دېگەنلىك، جۈملىسىز سۆزنىڭ سۆز تۈركۈمى تەۋەلىكىنى بېكىتكىلى بولمايدۇ دېگەنلىك، بىراق مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، باشتا ئېيتقان نەزەريىنى چەتتە قالدۇرۇپ: «قۇياش»، «كۆۋرۈك»، «كىتاب» دېگەنلەر ئىسىم تۈركۈمىگە، «ئىللىق»، «ئۇزۇن» دېگەنلەر سۈپەت تۈركۈمىگە ... ۋەھاكازا دەپ ئېيتقان. بۇ دېگەنلىك، جۈملىسىزمۇ سۆزنىڭ سۆز تۈركۈمى تەۋەلىكىنى بېكىتكىلى بولىدۇ دېگەنلىك، شۇنداق قىلىپ سۆزنىڭ سۆز تۈركۈمى تەۋەلىكى مەسىلىسىدە «سۆزنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى پەقەت جۈملە ئىچىدىلا بېكىتكىلى بولىدۇ» بىلەن «سۆزنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى جۈملىدىن ئايرىپمۇ بېكىتكىلى بولىدۇ» دېگەن روشەن لوگىكىلىق زىددىيەتلىك نەزەريە كېلىپ چىققان.

16. ئۇقۇمنى ئالماشتۇرۇۋېتىش ۋە ئارىلاشتۇرۇۋېتىش سەپسەتىسى

ئەينى بىر پىكىر جەريانىدا، ئىشلىتىلگەن ھەربىر ئۇقۇم باشتىن - ئاخىر ئۆزىنىڭ ئەينەنلىكىنى (تۇراقلىق مەزمۇنى ۋە ھەجمىنى) ساقلىشى كېرەك. ئەگەر بۇ تەلەپكە خىلاپلىق قىلىنسا، ئۇقۇمنى ئالماشتۇرۇۋېتىش ياكى ئارىلاشتۇرۇۋېتىش سەپسەتىسى شەكىللىنىدۇ. بۇ خىل سەپسەتە ياكى خاتالىق كۆپىنچە، پىكىر قىلىش جەريانىدا كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنى پەرقلەندۈرمەي ئىستېمال قىلىشتىن كېلىپ چىقىدۇ. مەسىلەن، «ھازىر بەزى گېزىت - ژۇرناللاردا ئوغۇل بالىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى توغرىسىدا قىزغىن مۇنازىرە قانات يايدۇرۇلدى. بەزىلەر مۇنازىرە قىلىپ مۇنداق دېيىشتى: ‹ئوغۇل بالا ھەرگىزمۇ يارىماس بولماستىن، بەلكى غايىلىك، ئىرادىلىك، جاسارەتلىك ۋە قاتتىق ئۇستىخانلىق ئەردۇر، ئۇ باتۇر، قەيسەر، كۆچلۈك قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدىغان ئىسىم›. ئەپسۇسكى، ھازىر ئىلىمىزدە ئوغۇل بالا بەك ئاز، بېيجىڭ شەھىرىنىلا مىسالغا ئالساق، ئونمىڭلىغان قىزلار يىگىت تاپالمايۋاتىدۇ، بىراق، نوپۇس تەكشۈرۈش ۋاقتىدىكى ستاتىستىكىلىق سانلار كۆرسەتتىكى، ئوغۇللار بىلەن قىزلارنىڭ نىسبىتى ھەرگىزمۇ تەڭسىز ئەمەس. دېمەك، ئىلىمىزنىڭ ئوغۇللىرى ئاز ئەمەس، گەپ ئۇلارنىڭ تارقىلىشىنىڭ مۇۋاپىق ئەمەسلىكىدە بولسا كېرەك».

بۇ ئابزاستا «ئوغۇل» سۆزى بىرقانچە يەردە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، دەسلەپتە ئۇ «مەردلىك»، «ياراملىق» مەنىسىدە قوللىنىلغان بولسا، كېيىنكى جۈملىلەردە باشقىچە مەنىدە، يەنى «ئەر جىنىس» مەنىسىدە قوللىنىلغان. نەتىجىدە، ئەينى بىر تەپەككۇر جەريانىدا «ئوغۇل» سۆزى ئۆزىنىڭ مەنە ۋە ھەجىم جەھەتتىكى ئەينەنلىكىنى يوقىتىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ نىمە دېمەكچى بولغانلىقىنى چۈشىنىش تەس بولۇپ قالغان.

ئۇقۇمنى ئالماشتۇرۇۋېتىش خاتالىقى كۆپرەك تېمىدىن چەتنەپ كېتىش، گەپنى باشقا يەرگە ئېپقېچىش، كاللا دېمە، پاچاق دېيىش، لىگگىر تاقىتاقلىق ۋە تايىنسىزلىق قىلىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم بىر نوپۇزلۇق كىتابتا ئەلشىر ناۋائىنىڭ مىللەت تەۋەلىك مەسىلىسى مۇنداق بايان قىلىنغان: «ئەلشىر ناۋائىنى بەزىلەر ئۆزبېك دەيدۇ، بەزىلەر ئۇيغۇر دەيدۇ، بەزىلەر ئافغانىستانلىق دەيدۇ، يەنە بەزىلەر چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئادىمى دەيدۇ. مېنىڭچە، ئەلشىر ناۋائىنى چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئادىمى دېيىش بىر ئاز توغرا. چۈنكى بىرىنچىدىن، ئەلشىر ناۋائى موڭغۇل - چاغاتاي خان جەمەتىدىكى بەراس ئۇلۇسىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، دادىسى غىياس سەبزەبەرنىڭ زۇڭدۇسى بولغان. ئىككىنچىدىن، ناۋائى مىلادىنىڭ 1441 - يىلى خۇراسانىنىڭ ھىرات شەھىرىدە تۇغۇلغان، 1501 - يىلى مۇشۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتكەن، ئۇ 60 ياشلىق ھاياتىنى مۇشۇ يەردە ئۆتكۈزگەن. ھىرات XV ئەسىردە ئەدەبىيات - سەنئەت گۈللىنىشىنىڭ مەركىزى بولغان. ئەلشىرنىڭ بۈيۈك شائىر بولۇپ يېتىشىشى ھىراتتىن ئىبارەت مۇشۇ كۆڭۈلدىكىدەك ئوبيېكتىپ شارائىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ھىرات بولسا، ئافغانىستانغا تەۋە، لېكىن بۇ يەر ئوتتۇرا ئەسىردە تۈركىلەرنىڭ ئىلكىدە ئىدى، XV ئەسىردە ئاندىن بۇ يەر چاغاتاي خانلىقىغا قارام بولغان. شۇڭلاشقا، ناۋائىنى ئۆزبېك دەپ قاراشقا بولمايدۇ، يەنە ئۇنى ئۇيغۇر دېيىشكىمۇ بولمايدۇ، ئافغانىستانلىق دېيىش تېخىمۇ ئاقمايدۇ،

ئۇنى چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئادىمى دېيىش كېرەك».

ناھايىتى روشەنكى، ئەلشىر ناۋائىنىڭ مىللەت تەۋەلىكى ھەققىدىكى يۇقىرىقى ئىسپاتلاش سېپى ئۆزىدىن سەپسەتىدۇر. چۈنكى، بۇ خىل ئىسپاتتا «مىللەت»، «سىياسىي ھاكىمىيەت»، «يەر - جاي» ئۇقۇملىرى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن. مەزكۇر كىتابتا ئېيتىلغان «چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئادىمى» دېگەن بۇ بەلگە ناۋائىنىڭ مىللىتى ئەمەس، بۇ پەقەت ناۋائىنىڭ سىياسىي - مەمۇرىي تەۋەلىكىنىلا كۆرسىتىدۇ، خالاس. ئومۇمەن، يۇقىرىقى بايانلار بىلەن ئەلشىر ناۋائىنىڭ مىللەت تەۋەلىكىنى ھەرقانداق قىلىپمۇ ئىسپاتلاپ چىققىلى بولمايدۇ.

يەنە بىر مىسال:

يېرىم كېچىدە، ئوغرى بىر ماگىزىنىڭ ئىشىكىنى بۇزۇپ مال ئوغۇرلاۋاتقاندا، تۇتۇلۇپ قاپتۇ. ھۆكۈم قىلىنىدىغان كۈنى سوتچى ئۇنىڭدىن سوراپتۇ:

— سەن نېمىشقا يېرىم كېچىدە ماگىزىنىڭ ئىشىكىنى بۇزۇپ كىرىسەن؟

— سوتچى ئەپەندى، دەپتۇ ئوغرى ئۆزىنى ئاقلاپ، — مېنىڭ بۇ ھەرىكىتىم ماگىزىن ئالدىغا چاپلانغان ئېلانغا قىلچە مۇخالىپ كەلمەيدۇ، ئۇنىڭغا: «قارشى ئالىمىز! مال ئالامسىز، ئالمامسىز ئىختىيارىڭىز، خالىغان چاغدا ماگىزىنىمىزغا قەدەم تەشرىپ قىلغايسىز» دەپ يېزىلغانىكەن.

دېمەك، بۇ بىر ئابزاست بايانىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئوغرى ماگىزىن ئالدىغا چاپلانغان ئېلاندىكى «خالىغان چاغدا ماگىزىنىمىزغا قەدەم تەشرىپ قىلغايسىز» دېگەن جۈملىدىن پايدىلىنىپ، «ئۇقۇمنى ئالماشتۇرۇۋېتىش» نەيرىڭىنى ئىشلىتىپ، ئۆزىنىڭ ئوغرىلىق قىلمىشىنىڭ قانۇنلۇق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنغان.

تەپەككۇر ۋە تىلنى ئىپادىلەش جەريانىدا يۈز بېرىدىغان سەپسەتىنىڭ يەنە ھەر خىل ئىپادىلىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. سەپسەتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەمدە ئۇنى پاش قىلىش، سەپسەتىگە قارشى كۆرەش قىلىش، نەزەرىيە جەھەتتىن ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بىر ئىش. شۇڭا، بىز تەپەككۇر ۋە تىلنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ ۋە ياخشى ئىگىلەپ، سەپسەتە ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلاشقا، ھەقىقەتكە يېتىش ۋە ئۇنى قوغداشقا ماھىر بولۇشىمىز كېرەك.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

(1) «ئومۇمىي لوگىكا» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

(2) «ئومۇمىي لوگىكا» شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل خەنزۇچە نەشرى.

(3) «ئومۇمىي لوگىكىدىن كونسۇلتاتسىيە» شىنجاڭ داشۇسى نەشرىياتى، 1993 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

(4) «ئومۇمىي لوگىكا» شىنجاڭ داشۇسى نەشرىياتى، 1996 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

(5) «لوگىكا لۇغىتى» جىلىن خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى.

(6) ئاپتورنىڭ «كونتېكىست ۋە ئۇنىڭ فۇنكسىيىسى ھەققىدە» («شىنجاڭ داشۇسى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1992 - يىللىق ئۇيغۇرچە 1 - سان) ناملىق ماقالىسى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

گۈھەر زېمىن — شىنجاڭ

1. ئۈرۈمچى شەھىرى

مۇھەممەت ئوسمان*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا تۇتقان ئورنى، ئاھالىسى، دائىرىسى، خەلق ئىگىلىكى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى، پەن - تېخنىكا، مائارىپ، سەھىيە ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىش ئەھۋالى، مەشھۇر سەيلىگاھلار بىر قەدەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلىدۇ.

摘要：本文详细介绍乌鲁木齐在新疆维吾尔自治区的地位、人口、面积、经济、科技、教育、卫生事业的发展以及著名旅游景点。

Abstract: The article elaborates on the population, oremines, area. natioal economy, sience and technology, education, the development of health cause and famous scenic spots of Urumqi as well as its position in Xinjiang Uighur Autonomous Reion.

تەھرىر ئىلاۋىسى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئىلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان. ئومۇمىي كۆلىمى 1 مىليون 650 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. تەڭرىتاغ تىزمىسى شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا سوزۇلۇپ ياتقان بولۇپ، شىنجاڭنى شىمالىي شىنجاڭ ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ جۇغراپىيىلىك رايونغا بۆلۈپ تۇرىدۇ. شىمالىي شىنجاڭدا يەنە مەشھۇر ئالتاي تاغ تىزمىسى، جۇڭغار ئويمانلىقى بار. جەنۇبىي شىنجاڭدا مەشھۇر قارا قۇرۇم تاغ تىزمىسى، تارىم ئويمانلىقى بار. شىنجاڭ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقانلىقى، دېڭىز - ئوكيانلاردىن يىراقلىقى، ئەتراپىنى ئېگىز تاغلار ئوراپ تۇرغانلىقى سەۋەبلىك، ئۆزگىچە ھاۋا كىلىماتى شەكىللەنگەن. مانا شۇ ئۆزگىچە ھاۋا كىلىماتى شارائىتىدا ئۆزىگە خاس ئۆسۈملۈك، ھايۋانات، مېۋە - چېۋە، زىرائەت تۇرلىرى يېتىشىپ چىققان. مەشھۇر تاغ تىزمىلىرى ۋە ئويمانلىقلاردا مول كان بايلىقلىرى ساقلانغان بولۇپ، بۇلارمۇ سان ۋە سۈپەت جەھەتتە دۇنيادا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە مەشھۇر مەنزىرىلىك جايلار، تارىخىي ئاسارئەتىقە-لەر بولۇپ، ئىلىمىز ۋە چەت ئەل سایاھەتچىلىرىنى جەلپ قىلىپ تۇرماقتا. پارتىيە ۋە خەلق

* مۇھەممەت ئوسمان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى.

هۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، «شىنجاڭنى ئېچىش، شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈش» ستراتېگىيىلىك نىشانىنى بەلگىلەپ، سودا كېڭىشىش يىغىنلىرى ئېچىپ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كۆپلەپ خېرىدار چاقىرىپ، شىنجاڭنى دۇنياغا، دۇنيانى شىنجاڭغا تونۇتتى. بىزمۇ ژۇرنىلىمىزدا 1997 - يىل 1 - سانىدىن باشلاپ، شىنجاڭنى تونۇشتۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان «گۈھەر زېمىن — شىنجاڭ» سەرلەۋھىلىك مەخسۇس سەھىپە تەسىس قىلدۇق. بۇنىڭدا مەلۇم بىر مەۋرىي رايونىنى بىرلىك قىلغان ئاساستا، شۇ رايونىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى، مەدەنىيىتى، ماۋارىپ، پەن - تېخنىكا، سەھىيە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى، كان بايلىقلىرى، مەشھۇر سەيلىگاھ ۋە قەدىمىي ئاسار ئەتىقىلەرنى بىر قەدەر تەپسىلىي تونۇشتۇرماقچىمىز، بۇ ئارقىلىق كىشىلىرىمىزنىڭ شىنجاڭنىڭ تەبىئىي مۇھىتى، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى، ئىقتىسادىي كەھۋالى قاتارلىق جەھەتلەردىن خەۋەردار قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە تەبىئىي شارائىتى ئۆزەللىكلىرىدىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تۈرتكە بولۇش ئۈچۈن، شىنجاڭنىڭ ئەتراپلىق چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىماقچىمىز.

ئۈرۈمچى شەھىرى — شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى. ئۇ تەكلىماكان چۆلىنىڭ شىمالىي ئېتىكى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرق تەرىپى تۈرپان شەھىرى بىلەن، غەربىي شىمال تەرىپى جىمسار ناھىيىسى بىلەن، شىمال تەرىپى فۇكاك، مىچۈەن ناھىيىلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەرب تەرىپى تۇدۇنخي دەرياسى ئارقىلىق سانجى شەھىرى بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ، جەنۇب تەرىپى تەكلىماكان چۆلى، قارا تاغ ئارقىلىق خېجىڭ (خوتۇنسۇمول) ۋە توقسۇن ناھىيىلىرى بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ. شەھەرنىڭ شەرقىتىن غەربكە ئۈزۈنلۇقى 190 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 120 كىلومېتر كېلىدۇ. يەر مەيدانى 11 مىڭ 440 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، پۈتۈن ئاپتونوم رايون ئۇمۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 0.68% تىنى تەشكىل قىلىدۇ.

تارىم ئويمانلىقى بىلەن جۇڭغار ئويمانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى مال ئالماشتۇرۇش مەركىزى بولۇشتەك ئەۋزەل ستراتېگىيىلىك ئورنى تارىختا كۆچمە چارۋىچىلىقتىن تەدرىجىي دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە ئۆتۈش قەدىمىنى تېزلىتىپ، ئۈرۈمچىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئۈرۈمچى خەن دەۋرىدە غەربىي دىيارىدىكى 36 بەگلىكنىڭ ئالدى قۇش ۋە ئارقا قۇش بەگلىكلىرىگە قارىغان. جىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تېلى (تۆلۈس) لارغا قارىغان، كېيىن ئاۋارلار تەرىپىدىن بېسىپ ئېلىنغان. شىمالىي جۇ زامانىدا تۈركلەرگە قارىغان. سوي سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي تۈركلەرگە تەۋە بولغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بېشبالىق قۇرۇقچىبەك مەھكىمىسىگە قارىغان، ئۈرۈمچى بىر قەدەر روناق تاپقان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 20 - يىلى (1755 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى جۇڭغار توپلىڭىنى تىنجىتقاندا قەدىمكى شەھەر ئۈرۈشتا ۋەيران بولغان. چىيەنلۇڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى ئۈرۈمچى دەرياسىنىڭ شەرقىدە قورغان سالغان، چىيەنلۇڭ 28 - يىلى (1763 - يىلى) يەنە كونا شەھەرنىڭ شىمالىدا، ھازىرقى قىزىلتاغ (خوڭسەن) نىڭ جەنۇبىدا يېڭى شەھەر سېلىنىپ، ئۇنىڭغا خەنزۇچە «دىخۋا» دەپ نام بېرىلگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 10 - يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇپ، «دىخۋا» يەنى ئۈرۈمچى ئۇنىڭ مەركىزى قىلىنغان. 1945 - يىلى ئۈرۈمچى رەسمىي شەھەر قىلىپ بېكىتىلدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1954 - يىلى «دىخۋا» دېگەن نام ئۈرۈمچىگە ئۆزگەرتىلىپ، قەدىمكى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

ھازىر ئۈرۈمچى شەھىرىگە يەتتە رايون (تيانشان رايونى، سايباغ رايونى، يېڭى شەھەر رايونى، شىمىگو رايونى، تۇدۇنخابا رايونى، نەسەن كان رايونى ۋە دۇڭسەن رايونى)، بىر ناھىيە (ئۈرۈمچى

ناھىيىسى) ، بەش دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە بىر فېرما قارايدۇ.

شەھەرنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 1 مىليون 379 مىڭ 327 نەپەر بولۇپ، پۈتۈن ئاپتونوم رايون ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 8.59% نى تەشكىل قىلىدۇ. ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى ئىچىدە ئۇيغۇرلار 173 مىڭ 788 نەپەر بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 12.60% نى تەشكىل قىلىدۇ، قازاقلار 39 مىڭ 889 نەپەر بولۇپ ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 2.89% نى تەشكىل قىلىدۇ، خەنزۇلار 1مىليون7478 نەپەر بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 73.04% نى، باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر 11.47% نى تەشكىل قىلىدۇ. يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانمايدىغان شەھەر نوپۇسى 1 مىليون 129 مىڭ نەپەر بولۇپ، شەھەر ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 81.85% نى، يېزا - قىشلاق نوپۇسى 18.15% نى تەشكىل قىلىدۇ. ھەر كۋادرات كىلومېتر‌غا 120.5 ئادەم توغرا كېلىدۇ (1993 - يىل).

ئۈرۈمچى شەھىرى — شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، پەن - تېخنىكا ۋە ئۇچۇر مەركىزى، شۇنداقلا تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىنى تۇتاشتۇرىدىغان، شىنجاڭنى ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرى بىلەن باغلايدىغان مۇھىم قاتناش تۈگۈنى. مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق ھالدا سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن شەھەرلەرنىڭ بىرى.

ئۈرۈمچى شەھىرى ئۈرۈمچى دەريا ۋادىسىنى ئاساس قىلغان تاغ ئالدى ئولتۇرۇشما بەلباقا جايلاشقان بولۇپ، شەرق، جەنۇب ۋە غەربتىن ئىبارەت ئۈچ تەرىپى تاغلار بىلەن ئورالغان. شىمال تەرىپىدىكى تۈزلەڭلىك جۇڭغار ئويمانلىقى بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ. شەرق تەرىپىدە بۇغدا تېغى، جەنۇبىدا قارا تاغ ۋە تۆگە داۋان تېغى، غەربتە سارداۋان تېغى بار. شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدا داۋانچىڭ — سايوپۇ تاغ ئارىسى ئويمانلىقى بار. يەر ۋەزىيىتىدىن ئالغاندا، شەھەر رايونىنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىي شىمال قىسمى ئېگىز، ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسمى پەس بولۇپ، شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا قاراپ تەدرىجىي پەسىيىپ بارىدۇ. ئەڭ ئېگىز جاي ھېسابلانغان بۇغدا چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5445 مېتر‌غا بارىدۇ، تىنچلىق ئۆستىڭىنىڭ مۇڭجىڭ سۇ ئامبىرى‌غا قويۇلىدىغان يېرى ئەڭ پەس بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 490.6 مېتر كېلىدۇ، گورىزونتال ئارىلىقى 75 كىلومېتر كېلىدىغان بۇ ئىككى جايىنىڭ ئېگىزلىك پەرقى 4954.4 مېتر‌غا بارىدۇ. شەھەر ئەتراپىدىكى رايونلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، شەھەرنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 850 مېتر كېلىدۇ. ئۈرۈمچى شەھىرى تەۋەسىدىكى جايلارنىڭ يەر تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ بولۇپ، يەر شەكلىنىڭ ھەر خىل تىپلىرى تېپىلىدۇ. تاغلىق رايون ئۈرۈمچى يەرمەيدانىنىڭ 58.18% نى، تۈزلەڭلىك 22.92% نى، ئېدىرلىق 9.31% نى، قۇم - شىغاللىق چۆل 9.59% نى تەشكىل قىلىدۇ. تاغلىرىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3500 مېتردىن يۇقىرى بولغان قىسمىلىرىدا يىل بويى قار - مۇزلار ساقلىنىپ تۇرىدۇ، مۇزلۇقلىرىنىڭ مەيدانى 164 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ.

ئۈرۈمچى شەھىرى تەۋەسىدە چوڭ - كىچىك 46 دەريا - ئېقىن بولۇپ، ئۇلار ئۈرۈمچى دەريالىرى، تۈدۈڭخابا دەريالىرى، بەيياڭگو دەريالىرى ۋە سايوپۇدىن ئىبارەت تۆت چوڭ سۇ سىستېمىسىنى ھاسىل قىلغان. بۇلاردىن باشقا يەنە ئالغۇي سۇ سىستېمىسىمۇ بار. دەريا - ئېقىنلىرى ئېقىن يولى قىسقا، سۇ مىقدارى ئاز ھەم تارقاق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە‌رگە ئىگە. بۇ دەريالارنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى 917 مىليون كۇپ مېتر، سۇ ئېنېرگىيە بايلىقى 185 مىڭ كىلوۋات. شەھەر تەۋەسىدە چوڭ - كىچىك تۈز كۆلدىن ئىككىسى، سۈيىنى ئىچىشكە بولمايدىغان لېكىن بېلىق بېقىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان سايوپۇ كۆلى بار. بۇ كۆللەر ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى سايوپۇ ئويمانلىقىغا جايلاشقان، ئومۇمىي مەيدانى 68 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە شەھەر تەۋەسىدە سۇ مەنبەلىرىنى تەڭشەپ بېرىدىغان چوڭ - كىچىك سۇ ئامبارلىرىدىن 10 ى بولۇپ، ئومۇمىي سىغىمى 122 مىليون كۇپ مېتر‌غا بارىدۇ.

يەر ئۈستى مۇ بايلىقى چەكلىك بولغان ئۇرۇمچى شەھىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، يەر ئاستى سۈيىمۇ مۇھىم سۇ مەنبەلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندى، ھازىر يىلىغا يەر ئاستىدىن 161 مىليون كۇپ مېتر سۇ ئېلىنىدۇ.

ئۇرۇمچىنىڭ كىلىماتى مۇتىدىل بەلۋاغ قۇرۇقلۇق خاراكتېرىدىكى قۇرغاق كىلىمات تىپىغا كىرىدۇ. ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ يىللىق ۋە سوتكىلىق پەرقى بىر قەدەر چوڭ، ھۆل - يېغىنى ئاز، قىش پەسلى ئۇزۇن ھەم سوغاق، ياز پەسلى قىسقا ھەم ئىسسىق، ئەتىياز پەسلى تېمپېراتۇرا ئۆزگىرىشچان ھەم كۇپ بورانلىق، كۇز پەسلى قىسقا ھەم سالقىن، قىروسىز مەزگىلى قىسقا، كىلىماتىنىڭ ئىچكى پەرقى روشەن بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئادەتتە تاغلىق رايونلىرىدا تۆت پەسىل ئېنىق ئايرىلمايدۇ، پەقەت ئىللىق پەسىل بىلەن سوغاق پەسلىگە ئايرىلىدۇ، باشقا رايونلىرىدا تۆت پەسىل ئېنىق ئايرىلىسىمۇ، لېكىن تۆت پەسىلنىڭ تەقسىملىنىشى تەڭلەشمەيدۇ. 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى شىمالى قىسمىدىكى تۇزلەڭلىكتە 25.6℃ غا، شەھەر رايونىدا 23.5℃ غا، جەنۇبىي قىسمىدىكى تاغ رايونىدا 8.5 ～11.5℃ غا بارىدۇ، دېمەك، ياز پەسلىدە ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ شىمالى ئىسسىق، جەنۇبى سالقىن كېلىدۇ. 1-ئاينىڭ ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى شەھەر رايونىدا -15.4℃ بولۇپ، شىمالىي قىسمى بىلەن ئانچە پەرق قىلمىپ كەتمەيدۇ، لېكىن جەنۇبىي قىسمىنىڭ 1 - ئايلىق ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى شىمالىي قىسمىنىڭكىدىن 4℃ ئەتراپىدا يۇقىرى بولىدۇ. دېمەك، قىش پەسلىدە ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ شىمالى نىسبىي ئىللىق كېلىدۇ. سوتكىلىق ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 10℃ غا تەڭ ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرى بولىدىغان جۇغلانما تېمپېراتۇرا شەھەرنىڭ شىمالىدا 3100℃ دىن يۇقىرى، جەنۇبىدا 2500℃ دىن تۆۋەن بولىدۇ. قىروسىز مەزگىلىمۇ ئوخشاشلا پەرقلىنىپ، شىمالدا 170 كۈنگە، ئوتتۇرا قىسمىدا 160 كۈنگە بېرىپ، جەنۇبىي قىسمىدا 120 كۈندىن تۆۋەن بولىدۇ. ھۆل- يېغىن مىقدارى شەھەر تەۋەسىدە روشەن پەرق قىلىدۇ، تارقىلىش قانۇنىيىتى ئومۇمەن تاغلىق رايونلاردا كۇپ، تۇزلەڭلىكلەردە ئاز، جەنۇبىدا كۇپ، شىمالىدا ئاز بولۇپ، شىمالىي قىسمىدا 200 مىللىمېتىردىن تۆۋەن، شەھەر رايونىدا 270 مىللىمېتر ئۆپچۆرىسىدە، جەنۇبىي قىسمىدا 500 مىللىمېتىردىن يۇقىرى بولىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يەتتە چوڭ شامالليقنىڭ بىرى بولغان ئۇلانباي - سايوپۇ - داۋانچىڭ شامالليقى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان، بۇ شامالليقتا شامال كۇچى سەككىز بالدىن يۇقىرى بوران چىقىدىغان ۋاقىت 140 كۈندىن ئاشىدۇ. كۆپرەك ئەتىياز ۋە ياز پەسلىگە مەركەزلەشكەن، بۇ شامالليقنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە شامال تېزلىكى 6.2m/s، ئۇنۇملۇك شامال ئېنېرگىيىسى 3000KW.h/m²a — 2000 بولۇپ، ئۇرۇمچى شەھىرى بويىچە شامال ئېنېرگىيىسى ئەڭ مول، پايدىلىنىش قىممىتى ئەڭ يۇقىرى جاي ھېسابلىنىدۇ.

ئۇرۇمچى شەھىرى تەۋەسىدىكى ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر بىلەن ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تۈرى كۇپ، بايلىقى مول، دورا ئورنىدا پايدىلىنىدىغان ئاساسلىق ياۋايى ئۆسۈملۈكلىرىدىن ئەنجۈدان، سوغىگۈل، ئالىقات، قان تېپەر، يەر مەدىكى، قارلەيلىسى، چاكاندا قاتارلىقلار بار. ئىقتىسادىي قىممىتى يۇقىرى بولغان ياۋايى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تۈرى 300 خىلدىن ئاشىدۇ. ياۋايى ھايۋانلىرىدىن سۇغۇر، بۆرە، تۈلكە، ئېيىق، قارا تايغان بۇغا، قار يىلپىزى، جەرەن، ياۋا تۈڭگۈز، ئارقار قاتارلىقلار بار.

ئۇرۇمچىنىڭ كان بايلىقى مول، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈرى كۇپ. ھازىرغىچە ئېنىقلانغانلىرىدىن كۆمۈر، تۆمۈر، ھاك تېشى، گەچ، سىلانتىس، مىس، ئالتۇن، نېفىت، تەبىئىي گاز، فوسفور، ئاش تۇزى ۋە مىرابىلىت قاتارلىقلار بار، بۇلارنىڭ ئىچىدە كۆمۈر ئەڭ كەڭ تارقالغان بولۇپ، زاپاسى تەخمىنەن 9 مىليارد تونناغا يېتىدۇ. ئۇنىڭ تۈرى كۇپ، سۈپىتى ياخشى، كۆمۈلۈش قەۋىتى نېپىز، قېزىپ ئېلىشقا ئەپلىك، كۆمۈر قەۋىتىنىڭ كۆمۈلۈش قېلىنلىقى 900 مېتىرغا بارىدۇ.

ئۇرۇمچى شەھىرى يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان ئۇنۇڭ-پرسال سانائەت شەھىرى، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇھىم سانائەت بازىسى. ئېگىلىكىدە سانائەت ئاساسى ئورۇندا، يېزا ئېگىلىكى ئېككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

هازىر مېتاللورگىيە، ماشىناسازلىق، كۆمۈر، نېفىت خىمىيە، توقۇمىچىلىق، ئېلېكتر ئېنېرگىيە، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، خىمىيە سانائىت، كۆن - خۇرۇم ۋە يىمەكلىكلەر سانائىتىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە مۇكەممەل سانائەت سىستېمىسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. هازىر شەھەر رايونىدا شەھەرگە قاراشلىق سانائەت كارخانىلىرى 970 گە يېتىپ، ئۇلارنىڭ يارانقان مەھسۇلات قىممىتى پۈتۈن ئاپتونوم رايون سانائىت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 24.90% نى ئىگىلىدى. 1993-يىللىق مەلۇماتتىن قارىغاندا، ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ سانائىت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى بىلەن يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە سانائەت مەھسۇلات قىممىتىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى 96.22% كە يەتكەن. بۇ، شەھەرنىڭ 1949 - يىلىدىكى سانائىت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدىن 2542 ھەسسە ئېشىپ كەتكەن. سانائىتىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە يېنىك سانائەت 35% نى، ئېغىر سانائەت 65% نى ئىگىلەيدۇ. سانائەت مەھسۇلات قىممىتىدە ئېنېرگىيە مەنبە، ماشىناسازلىق ۋە توقۇمىچىلىق سانائەتلىرىنىڭ مەھسۇلات قىممىتى بىر قەدەر يۇقىرى بولۇپ، 60% نى ئىگىلەيدۇ. دېمەك، شەھەرنىڭ ئىگىلىك قۇرۇلمىسىدا سانائەت مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن، سانائەت قۇرۇلمىسىدا ئېغىر سانائەتنىڭ سالمىقى خېلى يۇقىرى بولۇپ، سانائەت ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىگە ۋە يەرلىك مالىيە كىرىمىنىڭ مۇھىم مەنبەسىگە ئايلانغان.

ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ يېزا ئىگىلىكى بەلگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىگە ئىگە كۆپ خىل يېزا - قىشلاق كەسىپى ساھەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ماشىنىلىشىش ۋە مەخسۇلىشىش دەرىجىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان ئۇنىۋېرسال ئىگىلىك، يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىدا دېھقانچىلىق ئاساس، چارۋىچىلىق ۋە ئورمانچىلىق ئىگىلىكى قوشۇمچە قىلىنىدۇ. پۈتۈن شەھەر تەۋەسىدە ئۈرۈمچى ناھىيىسىنى مەركەز قىلغان، يۇرۇشلەشكەن زامانىۋى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش گەۋدىسى شەكىللەنگەن. ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى ئۇنىڭ سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە 3.78% نى ئىگىلەيدۇ، سالمىقى ھەقىقەتەن تۆۋەن. لېكىن ئاھالىسى كۆپ سانائەت شەھىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇ شەھەر ئىگىلىكىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم تەركىبى قىسمىغا ئايلىنىپ، شەھەر ئاھالىسىنى قوشۇمچە يىمەكلىكلەر بىلەن تەمىنلەپ، شەھەرنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىپ كەلمەكتە.

ئۈرۈمچى شەھىرى تەۋەسىدە دېھقانچىلىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان يېرى 77مىڭ 792 گېكتار بولۇپ، شەھەر ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 6.8% نى تەشكىل قىلىدۇ. تېرىلغۇ يېرى 36 مىڭ 447 گېكتار. بۇ دېھقانچىلىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان يېرىنىڭ 46.85% نى ئىگىلەيدۇ. ئەمەلىي تېرىقچىلىق يېرى 28 مىڭ 940 گېكتار، بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق زىرائىتى تېرىلىدىغان يېرىنىڭ مەيدانى 16 مىڭ 93 گېكتار بولۇپ، ئەمەلىي تېرىقچىلىق يېرىنىڭ 55.61% نى ئىگىلەيدۇ، ئاشلىقتا يېزا ئىگىلىك ئاھالىسىنى تەمىنلەپ ئاشىدۇ. ئاشلىق زىرائەتلىرى بۇغداي، كۆممە قوناق، ئارپا، شال قاتارلىقلار بولۇپ، بۇغداي ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ؛ مايلىق زىرائەتلىرىنىڭ تېرىلىش مەيدانى 2920 گېكتار بولۇپ، ئەمەلىي تېرىقچىلىق يېرىنىڭ 10.09% تىنى تەشكىل قىلىدۇ، مايلىق زىرائىتى قىچىنى ئاساس قىلىدۇ؛ ئىقتىسادىي زىرائەتلىرىنىڭ تېرىلىش مەيدانى 6400 گېكتار بولۇپ، ئەمەلىي تېرىقچىلىق يېرىنىڭ 22.11% تىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئىقتىسادىي زىرائىتى كۆكتاتنى ئاساس قىلىدۇ. 1993 - يىللىق مەلۇماتتىن قارىغاندا، كۆكتاتنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 264 مىڭ 100 تونىنىغا يېتىپ، پۈتۈن شەھەر بويىچە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 192 كىلوگرامدىن توغرا كەلگەن. دېھقانچىلىق مەھسۇلات قىممىتى شەھەرنىڭ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 53.81% نى تەشكىل قىلىدۇ.

چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات تارىخى ئۇزۇن. چارۋىچىلىقى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە دېھقانچىلىقتىن قالسىلا مەھسۇلات قىممىتى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان ئىككىنچى چوڭ ئىگىلىك. ئۈرۈمچى شەھىرى تەۋەسىدە چارۋىچىلىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان يېرى 654 مىڭ 368 گېكتار بولۇپ، شەھەر ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 57.2% نى تەشكىل قىلىدۇ. تۆت پەسىللىك تەبىئىي ئوتلاقلىرىنىڭ مەيدانى 642 مىڭ 667 گېكتار بولۇپ، چارۋىچىلىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان يېرىنىڭ 98.21% تىنى تەشكىل قىلىدۇ. يازلىق ئوتلاقلىرى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1500 — 3000 مېتر غىچە

بولغان تاغ رايونلىرىغا، ئەتىياز ۋە كۆزلۈك ئوتلاقلىرى پەس تاغلىق رايون ۋە دەريا جىلغىلىرىغا، قىشلىق ئوتلاقلىرى شەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تاغ ئارىسى ئويمانلىق ۋە دەريا ۋادا تۈزلەڭلىكلىرىگە تارقالغان. ئوتلاق چارۋىچىلىقى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، 1993 - يىلىدىكى چارۋىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 531 مىڭ 700 تۇياق، بۇنىڭ ئىچىدە قوي 86.93% نى، كالا، ئات قاتارلىق قارا مالىلار 13.07% نى تەشكىل قىلىدۇ، چارۋىچىلىقىدا قويچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئوتلاق چارۋىچىلىقىدىن باشقا، يەنە شەھەر ئەتراپىدا ئىنەك ۋە ئۆي قۇشلىرىنى بېقىش ئاساسىدىكى باقمىچىلىق چارۋىچىلىقى بىر قەدەر راۋاجلانغان. تىجارەت ئالاھىدىلىكى شەھەر ئاھالىسىنى گۆش، سۈت، تۇخۇم، تېرىك توخو ۋە بېلىق بىلەن تەمىنلەشتىن ئىبارەت. چارۋىچىلىقى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدا دېھقانچىلىقتىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان چوڭ ئىگىلىك بولۇپ، ئۇنىڭ مەھسۇلات قىممىتى پۈتۈن شەھەر يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 41.52% تىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ئورمان مەيدانى 59 مىڭ 267 گېكتار بولۇپ، شەھەر ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 5.18% تىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئورمانلىرى كۆپرەك ئوتتۇرا تاغ بەلۋەغىغا تارقالغان شەمشات قاتارلىق دائىم كۆكۈرۇپ تۇرىدىغان يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمانلار ۋە جىلغىلاردىكى كەڭ يوپۇرماقلىق قايتىدىن ئۆسۈپ چىققان ئورمانلار بىلەن دەريا ۋادىلىرىدا سۈنئىي ئۆستۈرۈلگەن ئورمانلارنى ئاساس قىلىدۇ. ئورمان مەيدانى كىچىك، قاپلاش نىسبىتى تۆۋەن، ئاران 2.33% كە يېتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا دېھقانچىلىق رايونىدا ئېھاتە ئورمانلىرى، شەھەردە كۆكەرتىلىش ئورمانلىرى بەرپا قىلىنىپ، شەھەر مۇھىتىنىڭ ئېكولوگىيىلىك ئەھۋالى ياخشىلىنىشقا قاراپ يۈزلەندى. شەھەرنىڭ كۆكەرتىلگەن مەيدانى 3.769 گېكتارغا يېتىپ، كۆكەرتىلىشنىڭ قاپلاش نىسبىتى ئاران 12.6% كە يەتتى. ئورمانچىلىق مەھسۇلات قىممىتىنىڭ شەھەر يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدىكى سالمىقى ناھايىتى كىچىك بولۇپ، 1.75% نى ئىگىلەيدۇ.

ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش ۋە بازار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ قۇرۇقلۇق ۋە ئاۋىئاتسىيە قاتناش - تىرانسپورتى تېز سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلدى. ھازىر ئۇرۇمچى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تاش يول، تۆمۈر يول ۋە ئاۋىئاتسىيە يولىدىن ئىبارەت ستېرولۇق قاتناش تورىنىڭ باش توگۈنىگە ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىدىكى خەلقئارا قاتناش يولىنىڭ مۇھىم ئۆتۈشمە دەرۋازىسىغا ئايلاندى. سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى يۈك ئاپتوموبىل بىلەن يولۇچىلار ئاپتوموبىلىنىڭ سانى 33 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە شەھەردىن سىرتقا قاتنايدىغان يۈك ئاپتوموبىلى 20 مىڭغا، يولۇچىلار ئاپتوموبىلى 6500 گە بارىدۇ، كۈنىگە 79 تاش يول قاتناش لېنىيىسىدە قاتناش ئاپتوموبىلى ئۇرۇمچىدىن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا 100 قېتىمدىن ئارتۇق قاتناپ، ئۇرۇمچىنى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرى بىلەن باغلاپ تۇرىدۇ. يىلىغا ئاپتوموبىللاردا ئۇرۇمچىدىن توشۇلىدىغان يۈكنىڭ مىقدارى 12 مىليون 420 مىڭ تونناغا، يولۇچى 9 مىليون 630 مىڭ ئادەم قېتىمغا يېتىدۇ (1992 - يىل). ئۇرۇمچى شەھىرى تەۋەسىدە ئاپتوموبىل قاتنايدىغان دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون ئىگىلىكىدىكى غول تاش يول لېنىيىلىرى كۆپ، بۇ يوللارنىڭ ئۇزۇنلىقى 694 كىلومېتر بولۇپ، شەھەر تەۋەسىدىكى ئاساسلىق تاش يوللارنىڭ 72.98% نى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ غول تاش يول لېنىيىلىرىگە ئۇلىنىدىغان ناھىيە ئىگىلىكىدىكى يېزا - بازار تاش يوللىرىنىڭ ئۇزۇنلىقى شەھەر تەۋەسىدىكى ئاساسلىق تاش يوللارنىڭ 27.02% نى تەشكىل قىلىدۇ. شەھەرنىڭ قاتناش شارائىتى ياخشى، تۇرمۇشقا ئەپلىك، شەھەر تەۋەسىدە ئاھالىلارنى توشۇيدىغان ئاپتوۋۇزلارنىڭ قاتناش لېنىيىسى 107 گە يېتىدۇ. دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە خۇسۇسلار ئىگىلىكىدىكى 5800 دىن ئارتۇق ھەر خىل ئاپتوۋۇز، تاكسىلار قاتناپ، شەھەرنى مەركەز قىلغان، ئەتراپىدىكى يېزا - قىشلاقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ناھايىتى زور قاتناش تورىنى ھاسىل قىلدى. بۇ، ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى يېزا - قىشلاق ۋە قوشنا ناھىيىلىرى بىلەن بولغان باغلىنىشىنى كۈچەيتىپ تۇرىدۇ.

ئۇرۇمچى لەنجۇ — شىنجاڭ تۆمۈر يولىنىڭ شىنجاڭ تەۋەسىدىكى غەربىي بۆلىكى بىلەن شەرقىي بۆلىكىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان مۇھىم توگۈن، شەرقىي ئاسىيا - ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپا ئىقتىسادىي رايونلىرىنى تۇتاشتۇرىدىغان ئاسىيا - ياۋروپا قۇرۇقلۇقى ئىككىنچى كۆۋرۈكىنىڭ مۇھىم ئورنى، شۇنداقلا جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈر يولىنىڭ باشلىنىش ئورنى. يېقىندا لەنجۇ — شىنجاڭ تۆمۈر يولىنىڭ قوش لېنىيە قۇرۇلۇشى ئاياغلىشىپ، ئۇنىڭ غەربىي ئۇچى ئۇرۇمچى شەھىرىگە تۇتاشتۇرۇلدى. ئۇرۇمچىدە

كۈنىگە يەتتە جۈپ يولۇچى پويىزى، 14 جۈپ يۈك پويىزى كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدۇ. سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا ئۈرۈمچى تۆمۈر يول ئىدارىسىدىن ماڭدۇرۇلىدىغان يولۇچى 3 مىليون 196 مىڭ ئادەم قېتىمغا، توشۇلغان يۈك 12 مىليون 781 مىڭ تونىغا يېتىدۇ.

ئۈرۈمچى مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن شەھەرلەر قاتارىغا ئوتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارادىكى ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، خەلق ئاۋىئاتسىيە ئىشلىرى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. ھازىر ئۈرۈمچى ئايرودرومى مەملىكىتىمىزدە كۆلىمى چوڭ، ئاۋىئاتسىيە يولى ئۆزۈن، نۆۋەتچى ئايروپىلانلىرى كۆپ بولغان زامانىۋى خەلقئارا ئايرودرومىلارنىڭ بىرىگە ئايلىنىپ، مەملىكىتىمىزدىكى بەش چوڭ ئايرودروم قاتارىغا ئوتتى. ئۈرۈمچى ئايرودرومىدا ھەپتىسىگە 100 نەچچە قېتىم نۆۋەتچى ئايروپىلان كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدۇ. نۆۋەتتە ئېچىۋېتىلگەن خەلقئارا ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى ئاۋىئاتسىيە يولى 40 تىن ئاشىدۇ. ئاۋىئاتسىيە يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 85 مىڭ 618 كىلومېتر كېلىدۇ. ئۈرۈمچى ئايرودرومىدىن ئوتتۇرا ـ كىچىك تىپتىكى نۆۋەتچى ئايروپىلان ئاپتونوم رايونىمىزدىكى 10 نەچچە ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر ۋە ناھىيىگە، چوڭ تىپتىكى ئايروپىلانلار بىۋاستە بېيجىڭ، شاڭخەي، گۇاڭجۇ، شىئەن، لەنجۇ، خاربىن، چىڭدۇ، خاڭجۇ، شيامىن، شىنجېن، دالىيەن قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرگە قاتنايدۇ. ھازىر قاتناۋاتقان ئالمۇتا، تاشكەنت، موسكۋا، ئىسلامئاباد ئاۋىئاتسىيە يولىدىن باشقا، يەنە مەملىكەتلىك ئاۋىئاتسىيە ئىدارىسى باشقۇرۇشىدىكى سەككىز خەلقئارا ئاۋىئاتسىيە يولى ئۈرۈمچىدىن ئۆتۈپ، غەربىي ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقا قاتارلىق جايلارغا تۇتىشىدۇ. 1992 ـ يىلى خەلق ئاۋىئاتسىيە ئايروپىلانىدا توشۇلغان يولۇچى 414 مىڭ ئادەم قېتىمغا، يۈك ۋە پوچتا خالتىلىرى 5900 تونىغا يەتكەن.

ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ پوچتا ـ تېلېگراف ئالاقە ئىشلىرى بىر قەدەر تېز تەرەققىي قىلىپ، شىنجاڭ پوچتا ـ تېلېگراف تورىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى. ھازىر ئۈرۈمچىدە 230 دىن ئارتۇق پوچتا ـ تېلېگراف ئورگانلىرى بار. يول ئۈچى ئۆزۈن يوللۇق تېلېگراف تۈگۈنى 2500 گە، پروگراممىلىق تېلېفون سىغىمى 53 مىڭغا يېتىپ، خەلقئارا، مەملىكەت ئىچىدە ئۆزۈن يوللۇق بىۋاستە تېلېفون يولغا قويۇلدى، سىمسىز چاقىرغۇ، سىمسىز كۆچمە تېلېفونلار كۆپلەپ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى.

ئۈرۈمچى شەھىرى مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى مۇھىم سودا شەھىرىگە ئايلاندى. پۈتۈن شەھەردە چوڭ ـ كىچىك تۆت كوچا، جۈڭخەن كوچىسى، دۆڭكۆۋرۈك، دوستلۇق كوچىسىنى مەركەز قىلغان ئاۋات سودا رايونى بارلىققا كېلىپ، دوستلۇق سودا سارىيى، چوڭ تۆت كوچا سودا سارىيى، شىنجاڭ تۇرلۇك مالىلار سودا سارىيى، ئۈرۈمچى سودا مەركىزى، مىللىي بۇيۇملار سودا سارىيى، ئۈرۈمچى يەر ئاستى سودا بازىرى، جۈڭخەن كوچىسى سودا سارىيى، دېموكراتىيە كوچىسى سودا سارىيى، قىزىلتاغ سودا سارىيى ۋە قىزىلبايراق كوچىسى تۇرلۇك مالىلار سودا دۇكىنىدىن ئىبارەت 10 چوڭ سودا سارىيىنى ئاساسىي گەۋدە قىلىپ، دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە يەككە ئىگىلىك تەۋەلىكىدىكى 29 مىڭ 265 سودا، مۇلازىمەت ئورۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سودا ـ سېتىق، مۇلازىمەت تورى شەكىللەندى. يەنە 120 گە يېقىن سودا بازىرى ئۈرۈمچىنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرى ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرى بىلەن باغلاپ، بازارنى ئاۋاتلاشتۇرماقتا. ھازىر بازار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ سودا ـ سېتىق ئىشلىرىدا، سودا ـ سېتىق كۆلىمى چوڭىيىۋاتقان، ئىجتىمائىي تاۋار تۈرى كۆپەيىۋاتقان، تاۋار ئوبوروتى جانلىنىۋاتقان يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. 1993 ـ يىلى شەھەر بويىچە ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 5 مىليارد 419 مىليون 550 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ شۇ يىلقى ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 29.35% نى تەشكىل قىلدى. دېمەك، ئۈرۈمچى شەھىرىنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ كۆلىمى ئەڭ زور بولغان ماددىي ئەشيا توپلىنىدىغان، تارقىلىدىغان جايى ۋە سودا ـ سېتىق، پۇل مۇئامىلە مەركىزى دېيىشكە بولىدۇ.

ئۈرۈمچى شەھىرى مەملىكىتىمىزدە نۇقتىلىق سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن شەھەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، مەملىكىتىمىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر بىلەن ئىقتىسادىي سودا پائالىيىتى ئىلىپ بارىدىغان مەركىزىي شەھىرىگە ئايلاندى. ئىسلاھات ـ ئېچىۋېتىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۈرۈمچىنىڭ ئېچىۋېتىلگەن، كۆپ فۇنكسىيىلىك خەلقئارا يۈزلەنگەن زامانىۋى شەھەر ۋە ئاسىيا ـ ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقى ئوتتۇرىسىدىكى سودا مەركىزىگە ئايلىنىش قەدىمى تېزلەشمەكتە. ھازىر ئۈرۈمچىنىڭ

خەلقئارادىكى سودا شېرىكلىرى مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمىسىدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەردىن سىرت، تۈركىيە، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى، گېرمانىيە، فرانسىيە، دانىيە، بېلگىيە، ياپونىيە، كورىيە، ئامېرىكا، ئاۋسترالىيە، موڭغۇلىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە ۋە شياڭگاڭ، ئاۋمېن، تەيۋەن قاتارلىق رايونلارغا كېڭەيدى. تاشقى سودىسىدا ئېكسپورت قىلىنغان تاۋارلارنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 45 مىليون 620 مىڭ دوللارغا، ئىمپورت ئومۇمىي سوممىسى 48 مىليون 620 مىڭ دوللارغا يەتتى. يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئۇرۇمچىدە ئارقا - ئارقىدىن ئېچىلىۋاتقان چېگرا ئىقتىسادىي سودا كېلىشىم يەرمەنكىسى ئۇرۇمچىنىڭ تاشقى سودا قەدىمىنى تېزلىتىپ، خەلقئارا ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق دائىرىسىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتتى. ھازىر ئۇرۇمچى دۇنيادا 57 دۆلەت ۋە رايون بىلەن ئىقتىسادىي ئالاقە ئورناتتى. قازاقىستانىنىڭ ئالمۇتا شەھىرى، قىرغىزستانىنىڭ بىشكەك شەھىرى ۋە پاكىستانىنىڭ پېشاۋۇر شەھىرى بىلەن دوست شەھەر مۇناسىۋىتى ئورناتتى. مەملىكەت ئىچىدە ئەنجىڭ، گۇاڭجۇ، چېڭدۇلار بىلەن قېرىنداش شەھەر مۇناسىۋىتىنى، 27 ئۆلكە، ئاپتونوم رايون ۋە بۆلۈنمە قاراشلىق شەھەرلەر بىلەن ئىقتىسادىي ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى ئورناتتى. ئۇرۇمچىنىڭ يەرمەنكىدە كېلىشىم ھاسىل قىلغان سوممىسى 500 مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن ئېشىپ كەتتى (1993- يىل).

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ماتارىپ ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ماتارىپ ئىشلىرى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. شەھەر رايونىدا باشلانغۇچ مەكتەپ ماتارىپىنى ئاساسەن ئومۇملاشتى، توققۇز يىللىق مەجبۇرىي ماتارىپ ئومۇملاشتۇرۇلدى. ئوتتۇرا دەرىجىلىك ماتارىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش، چوڭلار ماتارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتلەردە يېڭى ئىلگىرىلەشلەر بولدى. ھازىر شەھەر بويىچە بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان بالىلار ماتارىپى، ئومۇمىي ماتارىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ماتارىپى ۋە چوڭلار ماتارىپى سىستېمىسى بارلىققا كېلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئومۇمىيۈزلۈك يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1993 - يىلى ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى ئالىي مەكتەپ 11 غا، ئوقۇغۇچىسى 28 مىڭ 136 گە يېتىپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئالىي مەكتەپ ۋە ئوقۇغۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 52.38% نى ۋە 64.57% نى ئىگىلىدى. ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي مەكتەپ 46، ئوقۇغۇچىسى 27 مىڭ 770؛ ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپ 148، ئوقۇغۇچىسى 66 مىڭ 822؛ كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپ 21، ئوقۇغۇچىسى 8405؛ تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى 35، ئوقۇغۇچىسى 18 مىڭ 223؛ باشلانغۇچ مەكتەپ 225، ئوقۇغۇچىسى 128 مىڭ 112؛ چوڭلار ئالىي ماتارىپى بويىچە مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى 34 مىڭنا يەتتى. ئۇرۇمچىنىڭ ماتارىپ ئىشلىرى تېخنىمۇ ساغلام راۋاجلىنىش يولىغا قەدەم قويۇپ، ئومۇمىيۈزلۈك گۈللىنىش باسقۇچىدا تۇرماقتا.

ئۇرۇمچى شەھىرى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىلمىي تەتقىقات مەركىزى. ھازىر، ئۇرۇمچى شەھىرىدە كۆلىمى چوڭ، پەن - تېخنىكا ئاساسى پۇختا، تەتقىقات كەسىپلىرى بىر قەدەر يۇرۇشلەشكەن، بەلگىلىك ئىلمىي تەتقىقات ئىقتىدارى بولغان يۇقىرى سەۋىيىلىك پەن - تېخنىكا قوشۇنىغا ئىگە، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساسەن ماس كېلىدىغان كۆپ خىل تەتقىقات تۈرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىلمىي تەتقىقات سىستېمىسى شەكىللەندى. ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى مەركەز، ئاپتونوم رايون، ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىكىتۈنى ۋە ئۇرۇمچى شەھىرىگە قاراشلىق ھەر خىل كەسپىي تەتقىقات ئورگانلىرى 75 كە، ئىلىم - پەن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تەتقىقاتچى خادىملار 4687 گە، ئادەتتىكى پەن- تېخنىكا خادىملىرى 37 مىڭ 313 كە يەتتى. بۇ تەتقىقات ئورۇنلىرى شىنجاڭدىكى زور ئىلمىي تەتقىقات تۈرلىرىنى ۋە مۇھىم قۇرۇلۇش لايىھىلىرىنى پۈتۈنلەي ئۆز ئۈستىگە ئالغان. 1992 - يىلى ئېچىلغان مەملىكەتلىك ئۈچقۇن پىلان نەتىجىلىرى بويىچە پاتېنت تېخنىكا يەرمەنكىسىگە ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ 51 پاتېنت تېخنىكا تۈرى قاتناشتۇرۇلۇپ، بۇنىڭ 30 تۈرى مەملىكەت دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى، بۇنىڭ ئىچىدە توققۇز تۈر ئالتۇن مۇكاپاتقا ئېرىشتى. يۇقىرى ھەم يېڭى تېخنىكا زاپچىسى تېز سۈرئەتتە ئېشىپ، كۆپ فۇنكسىيىلىك يۇقىرى مولېكۇلىلىق ماتېريال، ھايۋانلارنىڭ گېن قۇرۇلۇشى، ھايۋانات - ئۆسۈملۈك ھۈجەيرىلىرى قۇرۇلۇشى بويىچە نەسىللىك ئۇرۇقلارنى يېتىلدۇرۇش، كومپيۇتېر تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىش ۋە ئەملىي يۇمشاق دېتاللار تەتقىقاتى قاتارلىق ساھەلەردە بىر قەدەر يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلدى. ئۇرۇمچى شەھىرىدە پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىمۇ ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى، نۇرغۇنلىغان پەن - تېخنىكىدىن مەسلىھەت بېرىش مۇلازىمەت ئاپاراتلىرى ۋە ھەر خىل كەسپىي ئىلمىي جەمئىيەتلەر قۇرۇلدى. 1993 - يىلى شەھەر بويىچە ئاپتونوم رايون، ئۇرۇمچى شەھىرى ۋە ئالاقىدار تارماقلارغا قاراشلىق

تىببىي داۋالاش ئورۇنلىرى 694 (بۇنىڭ ئىچىدە دوختۇرخانا 63، ئامبولاتورىيە 583) گە، كېسەل كارۋاتلىرى 13 مىڭ 587 گە، تىببىي تېخنىكا خادىملىرى 18 مىڭ 378 (بۇنىڭ ئىچىدە دوختۇر 8085) گە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر مىڭ شەھەر ئاھالىسىغا 9.86 كېسەل كارۋىتى، 13.33 تىببىي تېخنىكا خادىمى توغرا كەلدى.

ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە گۈللەنگەن بولۇپ، مەملىكەتتە تەسىرى بولغان يازغۇچى، شائىر، ئۇسسۇلچى، ناخشىچى، مۇزىكانت، رەسسام ۋە كىشىنى ھوزۇرلاندۇرىدىغان ئەدەبىي ئەسەرلەر مەيدانغا چىقتى. تەكرىتاغ كىنو ستۇدىيىسى تەرىپىدىن ئىشلەنگەن «ئارتىس بولمايدىغان قىز»، «مۇھەممەت ھەققىدە پاراك» قاتارلىق نادىر فىلىملار مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ياخشى باھاغا ئېرىشىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ گۈزەل سەنئىتى نامايەن قىلىندى. ھەر مىللەت سەنئەت پىشۋالىرىدىن تەشكىل تاپقان شىنجاڭ ناخشا - ئۇسسۇل ئانسامبىلى ۋە ئۇيغۇر مۇقام ئانسامبىلى مەملىكىتىمىزنىڭ دوستلۇق ئەلچىسى سۈپىتىدە ئىلگىر - ئاخىر بولۇپ 23 مەملىكەتتە ئۆزلىرىنىڭ قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە سەنئەت نومۇرلىرىنى كۆرسىتىپ، مەملىكىتىمىزگە شان - شەرەپ كەلتۈردى. ئۇرۇمچى شەھىرىدە ئاپتونوم رايون، ئۇرۇمچى شەھىرى ۋە باشقا ئالاقىدار ئورۇنلارغا قاراشلىق كىنو قويۇش ئورنى ۋە كولۇبلار 108 (بۇنىڭ ئىچىدە كىنوخانا ۋە تىياتىرخانا 29) گە، مەدەنىيەت ئىشلىرى ئاپاراتى 100 (بۇنىڭ ئىچىدە سەنئەت نومۇرلىرىنى كۆرسىتىدىغان ئۆمەك 12) گە يەتتى. بۇلاردىن سىرت، يەنە ئالتە نەشرىيات، ئىككى رادىئو ئىستانسىسى، بەش تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى، ئىككى تەنتەربىيە ساربىيى، بىر چوڭ تىپتىكى تەنھەرىكەت مەيدانى، بىر قارىغا ئېتىش مەيدانى، بىر ئات بەيگىسى مەيدانى، ئىككى كۈتۈپخانا بار. بۇ كۈتۈپخانىدا 996 مىڭ پارچە كىتاب ساقلىنىۋاتىدۇ.

ئۇرۇمچى شەھىرى ئەينى يىللاردىكى يىپەك يولىنىڭ مۇھىم توگۈنى ۋە ئاسىيا كىندىكى رايونىنىڭ مەركىزى بولۇشتەك تارىخىي ۋە جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ ئەۋزەللىكى، شۇنداقلا كۆپ مىللەتلىك قۇرۇلمىسى بىلەن مەملىكەت سىرتى ۋە ئىچىدىكى نۇرغۇنلىغان سايامەتچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ھازىر ئۇرۇمچى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى سايامەت ئىشلىرى ئاك رونىق تاپقان سايامەت رايونىغا ئايلاندى. ئۇرۇمچىنى مەركەز قىلغان ھالدا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى سايامەت رايونلىرىغا قاتنايدىغان سايامەتچىلەر لىنىيىسىدىن توققۇزى بار. پۈتۈن شەھەر بويىچە سايامەتچىلەرنى كۆتۈۋالىدىغان بىرىنچى، ئىككىنچى دەرىجىلىك سارايدىن ئىككىسى، يۇلتۇزلۇق مېھمانخانىدىن سەككىزى بار. 1992 - يىلى بۇ مېھمانخانىلار مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى سايامەتچىلەردىن 80 مىڭ 427 نى قوبۇل قىلىپ، 115 مىليون 980 مىڭ يۈەن تاشقى پېرېۋوت كىرىم قىلغان.

ئۇرۇمچىدە مەشھۇر جايلار، سەيلىگاھلار ۋە ئاسارە ئەتىقىلەر خېلى كۆپ. قارلىغاچلىق ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقى، 8 - ئارمىيە ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ كونا جايى، قۇرۇق جىلغا (گەنگۇ) دىكى گۈلتەكچى، ئاق تېرەك جىلغىسى (بەيياڭگو) دىكى قارىغايلىق بۇلاق، ئۇلانبايدىكى يېغىلىق دەۋرىگە مەنسۇپ قەبرىلەر ۋە يۈەن دەۋرىدىكى قەدىمكى شەھەر، شەھەر ئىچىدىكى خانتەڭرى مەسچىتى، تاتار مەسچىتى، قىسمەن بۇتخانا، راۋاقلار ۋە قىزىلتاغ مۇنارى قاتارلىقلار بار.

نۆۋەتتە ئۇرۇمچى شەھىرى ئومۇمىيۈزلۈك راۋاجلىنىش باسقۇچىدا تۇرماقتا، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش قەدىمىنىڭ تېزلىشىشى، ئاسىيا - ياۋروپا قۇرۇقلۇقى ئىككىنچى كۆۋرۈكىنىڭ تۈتاشتۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئۇرۇمچى شەھىرى سودا ئىشلىرى گۈللەنگەن، سانائىتى ئىلغار، پەن - تېخنىكىسى راۋاج تاپقان، مۇھىتى گۈزەل خەلقئارالىق سودا مەركىزى شەھىرى بولۇپ قۇرۇلىدۇ.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ئىقتىسادىي جەرىمانە ۋە جازالاش ئادەتلىرى

ئىسمائىل تۆمۈرى*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر ئاساسىدا بىۋاستە ماتېرىياللارنى تەتقىقات مەنبەسى قىلىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ئەينى دەۋردە يۈرگۈزۈلگەن ئىقتىسادىي جەرىمانە ۋە جازالاش ئادەتلىرى ئۈستىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى.

摘要：本文以吐鲁番地区出土的社会经济文书为第一手资料探讨高昌回鹘汗国当时的经济惩罚习俗。

Abstract: This article, with the social and economic documents unearthed in the Edikut ruins as first hand information, studies in brief economic punishment and convention in Edikut Uighur kingdom.

مىلادى 850 ـ يىللىدىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا ئۆزگىچە ئەھۋال كۆرۈلدى. گەنسۇ رايونىدىن تاكى ماۋرەئۇننەھر ۋادىلىرىغىچە سوزۇلغان كەڭ زېمىندا گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىلار خانلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ پارالليل خانلىق بارلىققا كەلدى.

ئوتتۇرا ئەسىردە، ئۇيغۇر ئېتنىكىلىرىنىڭ تەركىبلىرى ئۈچ خانلىق تېررىتورىيىسىدە ياشىغان، شۇنىڭدەك، گەنجۇ ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقلىرى بۇددا دىنى (قىسمەن مانى ۋە نىستورىيان دىنى) مۇھىتىدا، قاراخانىلار خانلىقى ئىسلام دىنى مۇھىتىدا ياشىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ دەۋر بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنى رەتكەرلىققا ئىگە قىلىشتا ئەھمىيەتلىك بىر دەۋر بولۇپ قالدى.

گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىلار خانلىقى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ لياۋ (قىتان) سۇلالىسى تەرىپىدىن مۇتقەرز قىلىنىدى. ھالبۇكى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قىتانلارنىڭ غەربكە سۈرۈلۈشىگە يارەدەم قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ نىسپىي مۇستەقىللىق ئاساسىدىكى بىر پۈتۈنلۈكىنى ساقلاپ قالدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇشۇنداق بىر يولنى تۇتقانلىقىغا قاراخانىلار بىلەن بىر ئىككى يۈز يىلدىن بۇيان ئېلىپ بارغان زېمىن چېگرا تالىشىش، ئىسلام دىنى ۋە بۇددا دىنى ئېتىقادلىرىدىكى ئۈستۈنلۈكىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى جەڭگە ـ جەدەللىرى ئاساسلىق سەۋەب بولغانىدى.

---

* ئىسمائىل تۆمۈرى: شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ كاندىدات تەتقىقاتچىسى.

ئەنە شۇ هالدا گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىلار خانلىقى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، تارىخ سەھنىسىدە ئۆزلىرىنىڭ سەلتەنەتىدىن ئايرىلدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بولسا، ئۆزىنىڭ شانۇ - شەۋكىتىنى ئانچە تولۇق بولمىغان هالدا، يەنى دەسلەپىدە قىتانلارغا بېقىندى بولۇپ، كېيىنچە موڭغۇل ئىستىلاچىلىرىغا قارام بولغان تەرزدە ساقلاپ قالدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، مىلادى 856 - يىلى قۇرۇلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مىلادى 1334 - يىلىغىچە يەنى 500 يىلغا يېقىن تارىخ سەھنىسىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىختىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي جۇملىدىن مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن مۇهىم بىر دەۋر هېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بۇ دەۋر ئۇيغۇر ئېتنىك تەركىبلىرى ئۇرۇق، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى باسقۇچىدىن هالقىپ ئۆتۈپ، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتى گەۋدىسىگە قاراپ تەرەققىي قىلىۋاتقان ئۆتكۈنچى دەۋرئىدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر تىلى بىلەن خاقانىيە تىلىنىڭ شۇ خانلىقلار تېررىتورىيىسىدە ئورتاق ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلىدىغان مەۋقەگە كۆتۈرۈلگەنلىكى يۇقىرىقى پىكرىمىزنىڭ روشەن بىر دەلىلى. يەنە شۇنىڭدەك، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى خاقان ياكى يولباشچى هەرقايسى قەبىلىلەر يىغىلىشىدا سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلىدىغان هالەت ئىدىقۇت ۋە قاراخانىلار دەۋرىگە كەلگەندە ئۆزگىرىپ، هوقۇق ئاتىدىن - بالىغا مىراس قالىدىغان خانلىق تۈزۈم شەكلىنى ئالغانىدى؛ ئىدىئولوگىيىنىڭ مۇهىم بىر ساهەسى بولغان ئەدەبىيات - سەنئەتتىمۇ بۇرۇنقىدەك ئابىدىچىلىك بىلەنلا چەكلەنمەي، ئىدىقۇتتا هىندى، خەنزۇ ۋە ياۋروپادىكى بەزى خەلقلەرنىڭ (بۇ يەردە ئىزوپ مەسەللىرى بىلەن نىستورىيان دىنىغا باغلىق بولغان ئەسەرلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ئەدەبىيات سەمەرىلىرى بىلەنمۇ تونۇشۇش پۈرسىتى يارىتىلدى. قاراخانىلاردا بولسا، ئەرەب - پارس ئەدەبىياتى تەسىرى ئاستىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت جانلاندى؛ سودا ۋە خەلقلەر ئارا بولغان مۇناسىۋەت- لەر ئورخۇن دەۋرىدىكىدەك ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى خەلقلەر ۋە يېقىن قوشنىلار بىلەنلا ئېلىپ بېرىلىدىغان ئالاقە پائالىيەتلىرىنىڭ دائىرىسى كېڭەيىپ، رىم، ئىران، هىندىستان قاتارلىق ئەللەرگىچە كېڭەيدى. ئىگىلىك شەكىللىرىمۇ كۆپ خىللىشىپ، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، سودا، قول هۈنەرۋەنچىلىك كەسىپلىرىگە تەڭ ئېتىبار بېرىلدى. ماتارىيەمۇ سىستېمىلار بويىچە مۇكەممەللىشىشكە يۈزلىنىپ، دۆلەت ئەمەلدارلىرىنى يېتىشتۇرىدىغان بىلىم مۇئەسسەسىلىرى، خانلىق مەدرىسىلەر، دىنىي تەلىمات ئورۇنلىرى، ئاددىي پۇقرالار پەرزەنتلىرى ئوقۇيدىغان ئورۇنلار بارلىققا كەلدى. دېمەك، ئىدىقۇت ۋە قاراخانىلار دەۋرى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا مۇهىم ئورۇن تۇتىدىغان بىر دەۋر بولۇپ قالدى.

ئىدىقۇت ۋە قاراخانىلار دەۋرى ئۇيغۇرلارنىڭ فېئودالىلىق دەۋرگە قەدەم باسقان دەۋرى بولغاچقا، هۆكۈمرانلار تەبىقىسى بىلەن ئاۋام - پۇقرا ئوتتۇرىسىدا پەرق ناهايىتى چوڭ ئىدى. ئىدىقۇتتا هۆكۈمرانلار ئورغۇن چارۋىغا، تېرىقچىلىق يەرلىرىگە، سۇغا، باغ - ۋارانلارغا، جۇملىدىن ئىجارىكەش دېھقانلارغا، قىسمەن هالدا قوللارغا ئىگىدارچىلىق قىلاتتى؛ مانى ۋە بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىكى مۇزاكىلار (ئالىي مەرتىۋىدىكى مانى دىنى مۇخلىسلىرى)، راهىبلارمۇ ئورغۇنلىغان «ۋەخپە» يەرلەرگە، مال - چارۋىغا، هاشار - سېلىققا ئىشلەيدىغان ئىشلەمچىلەرگە ئىگە ئىدى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا يەنە بىر ئۆزگىچە ئەهۋال مەۋجۇت بولۇپ، خانلىق دائىرىسىدە بۇددا دىنى، مانى دىنى، خرىستىيان دىنى ۋە كېيىنرەك ئىسلام دىنى مۇخلىسلىرىغىمۇ ئۆز ئېتىقادلىرى بويىچە دىنىي پائالىيەت ئىمكانىيەتلىرى، تەرىقەت ئەركىنلىكى بېرىلگەنىدى. شۇنىڭدەك، هەرقايسى ئەللەردىن هەر خىل قىسمەتلەر، مەقسەتلەر بىلەن

كەلگەنلەرگىمۇ مۇناسىپ ھالدا پاناھلىق ۋە ئىمكانىيەت بېرىلگەنىدى. بۇ ھال ئەينى دەۋرگە نىسبەتەن بىر خىل «ئېچىۋېتىش» خاراكتېرىنى ھاسىل قىلىپ، ئىدىقۇت خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي ھاياتنى رەڭدارلىقتا، مۇرەككەپلىككە ئىگە قىلغانىدى.

ئىدىقۇت خانلىقى «يېپەك يولى» تۈگۈنىگە جايلاشقانلىقتىن، سودا ئىشلىرى بەكمۇ جانلانغانىدى. خانلىقتىن سىرتقى مەملىكەتلەرگە چىقىۋاتقان سودا كارۋانلىرىنىڭ، ھەرقايسى ئەللەردىن كېلىپ ئۆتۈشۈپ تۇرغان كارۋانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى. ئىدىقۇت خانلىقى ئۆز چېگرىسىدىن ئۆتكەن ھەرقانداق سودا كارۋىنىدىن سودا بېجى ئالاتتى. ئىدىقۇت خانلىقىدا سودا ئىشلىرىنىڭ بۈندىق جانلىنىشى، تەبىئىي ھالدا پۈل مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ مۇكەممەللىشىشىگە تۈرتكە بولدى. نەتىجىدە، ئېلىم - بېرىم ئىشلىرىدا، ئىجارە - قەرز مۇئامىللىرىدە «ئادەت قانۇنى» شەكىللىنىپ، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەردە مۇئەييەن بەلگىلىمىلەر ھاسىل قىلىنغانىدى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا سوت - ئەدلىيە ئىشلىرى، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر، يەر - سۇ ماجىرالىرى ۋە ھەلق ئېچىدىكى ھەر خىل زىددىيەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا بىرەر «يازما قانۇن» نىڭ بولغانلىقى ھەققىدە ھازىرغىچە رەسمىي ھۆججەت - ۋەسىقە يوق. لېكىن بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە چوڭ - چوڭ سوت ئىشلىرىنى خانىنىڭ شەخسەن ئۆزى بېجىرىدىغانلىقى ھەققىدە، يەر - سۇ ماجىرالىرىدا مەخسۇس بەگ - ئەمەلدارلار، كۆكبېشىلار بولغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بار. ئۇنىڭدىن باشقا ئىدىقۇتتىن تېپىلغان ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ھۆججەت - ۋەسىقىلەردە، بىزەكلىك تام رەسىملىرىدە ئىقتىسادىي جەريانە ۋە جازالاش ئىشلىرىدىن ھەقنىقىي مەلۇماتلار كۆرۈلىدۇ. تۆۋەندە، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قوللىنىلغان ئىقتىسادىي جەريانە ۋە جازالاش ئىشلىرىنى شۇ دەۋردىن قالغان، ئار-خېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا قولغا كەلتۈرۈلگەن ھۆججەت - ۋەسىقىلەر ئاساسىدا كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

1. «مانى ئىبادەتخانىسىغا چۈشۈرۈلگەن ھۆججەت». بۇ ھۆججەتنى ئېلىمىز ئارخېئولوگى خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى ئازادلىقتىن بۇرۇن شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش جەريانىدا تۇرپاندىن تاپقان. گېياڭ شىمىن ئەپەندى بۇ ھۆججەت ھەققىدىكى تەتقىقاتىنى «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1978 - يىللىق 4 - سانىدا ئېلان قىلغان. ئىسمائىل تۇمۇرى بۇ ھۆججەتنىڭ تىرانسكرىپسىيىسى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئوقۇلۇشى ۋە تەتقىقاتىنى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلغان. ھۆججەتنىڭ ئەسلى نۇسخىسى ھازىر جۇڭگو تارىخي مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

بۇ ھۆججەت ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىگە يەنى XI — IX ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولۇپ، ھۆججەتكە «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى» دېگەن خانلىق ئوردا تامغىسى، ۋەزىرلەر تامغىسى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مۇناسىۋەتلىك تامغىلاردىن بولۇپ، جەمئىي 11 تامغا بېسىلغان. بۇ ھۆججەت ئىدىقۇت خانلىقى ئوردىسىدىن ھۆكۈمەت ھۆججىتى قاتاردا مانى ئىبادەتخانىسىغا تارقىتىلغان. ئۇنىڭدا تۆۋەندىكىدەك مەزمۇنلار بار: «... ناۋادا جەنۇبىي شەھەرىستاندىكى باغ - ۋارانلار ھوسۇلسىز بولۇپ قالسا، تاغاي بارس ئېلىمغا (كىشى ئىسمى) جازالىنىدۇ. شىمالىي شەھەرىستاندىكى ئىشلار ئەگەر ياخشى ئىشلەنمىسە، قۇمار بارس تارقان (كىشى ئىسمى) جازالىنىدۇ.....»

«... ئەگەر قايسى ئايدىكى ئاش - تاماق ناچار بولۇپ قالسا، شۇ ئايدا مەسئۇل بولغان خرۇخان (دىنىي نام) بىلەن ئىش بېجىرگۈچى تەڭ جازالىنىدۇ .....»

«..... ئىككى ئىش بېجىرگۈچى ئىشلارنى بىر - بىرىگە ئىتتىرىشمە بولمايدۇ، ئىتتىرىشىپ ئىشنى ئاقساتسا جازاغا تارتىلىدۇ.....»

«.....بۇ ئىشلارنى ئىش بېجىرگۈچىلەر ياخشى قىلسا، تەقدىرلەنسۇن - مۇكاپاتلانسۇن. ئەگەر ناچار ئىشلىسە، ئۇچ يۈز دەررىدىن ئۇرۇلسۇن ھەمدە ھەر بىرىگە ..... بىلەن جازا يېزىلسۇن...»، «... قايسى دىندار (راھىب) ئاغرىپ قالسا، ئەگەر غوجىدار ياخشى قارىمىغان بولسا، ئۇچ يۈز دەررە ئۇرۇلۇپ، گۇناھى سۇرۇشتۇرۇلىدۇ...»

«... دىندارلارنىڭ تامىقىنى خام قىلىپ قويغۇچىغا ئۇچ يۈز دەررە ئۇرۇلسۇن ...»①.

بۇ ھۆججەتنىڭ مەزمۇنىدىن مەلۇم بولغىنىدەك، ئىدىقۇت خانلىقىدىكى مانى

• ئەسلى كىستىنە ئۆچۈپ كەتكەن ئورۇن.

ئىباده‌تخانىلىرىنىڭ تۈزۈمى ئىنتايىن چىڭ بولغان، ئۇلاردا مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاش (تەن جازاسى) بىردەك يۈرگۈزۈلگەن. گۇناھ سادىر قىلغانلارغا 300 تاياق ئۇرۇلىدىغان تۈزۈم ھۆكۈمەتنىڭ ھۆججىتىدە قانۇنلاشتۇرۇلغان.

2. «مۇقەددەس يارلىق». بۇ ھۆججەتنى ياپونىيىلىك ئالىم شىيۇمى مۇنتىيەن « XIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر بەگلىرىنىڭ ھوقۇقى» دېگەن ماقالىسىغا كىرگۈزگەن. بۇ ماقالە «شەرقىي دېڭىز ئىلمىي ژۇرنىلى» (ياپونچە) نىڭ 1977 - يىللىق 1 - 2 - قوشما سانىدا ئېلان قىلىنغان. بۇ ھۆججەتنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇشىنى مەھمۇت زەيدى ئەپەندى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1991- يىللىق 3 - سانىدا ئېلان قىلغان. بۇ ھۆججەتتە تۆۋەندىكىدەك مەزمۇنلار بار:

«..... ئىدىقۇت، لۇكچۇن، تۇرپاندىن ئىبارەت 24 شەھەردىكى ئەمەلدارلارغا، قۇۋراق (راھىبلارغا)، نىستورىيانلارنىڭ كىرس مەزھىپىدىكى ئېتىقادچىلىرىغا، پۇقرالارغا، نوم خانىسا(؟) نىڭ شازىن ئايغۇچىغا: ئىدىقۇتنىڭ شەھەر ئاھالىسى ئىچىدە كېلىنلىرى قىز تۇغۇپ قالسا، كۆپىنچىسى سۇغا تاشلاپ تۇنجۇقتۇرۇپ ئۆلتۈرىدىكەن. تولۇمۇشنىڭ قىزى چوڭلار تەرىپىدىن سۇغا تاشلىۋېتىلگەن چاغدا، سانقايا (كىشى ئىسمى) باشچىلىق بىرقانچە كىشى تۇتۇۋېلىپ، سىچغان (كىشى ئىسمى) بىلەن تۆمۈردىن ئىبارەت بۇ ئىككى كىشىگە ئېيتقان، بۇلار بىرىپ ئالدى بىلەن بولغان ۋەقەنى سۈرۈشتۈرگەن. ئەرز قىلغۇچى تولۇمۇش قىزنىڭ سۇغا تاشلىنىشىغا رازى بولغان تۇرۇقلۇق يەنە بىرىپ بۇ ۋەقەنى باشقىلارغا يەتكۈزگەن. شۇنداق قىلىپ، بۇ ۋەقە پۈتۈن جامائەتكە ئاشكارىلانغان. بۇنىڭدىن كېيىن كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كېلىنلىرى قىز بالا تۇغسا سۇغا تاشلىۋېتىدىغانلار بولسا، مال - مۈلكىنىڭ يېرىمى مۇسادىرە قىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇرلارنى كىشىلەردىن بىرى چېرىكلىككە تۈرتۈپ بېرىلىدۇ. بۇ ئىشنى ئالدى بىلەن پاش قىلغۇچىلار ئەگەر قۇل- دېھقان بولغان بولسا، بوشىتىلىپ قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنىدۇ... قىز بالىسىنى سۇغا تاشلىغانلار بولسا، مۇنداق گۇناھ قىلغان پۇقرا ھەم ئەمەلدارلار مۇشۇ يارلىققا ئاساسەن بىر تەرەپ قىلىنىدۇ» ②

ئىدىقۇت خانلىق ئوردىسىدىن 24 شەھەردىكى ئەمەلدارلارغا، مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرگە ۋە خانلىقتىكى پۇقرالارغا ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش تەرىقىسىدە چۈشۈرۈلگەن بۇ يارلىقتا كېلىنلىرى قىز تۇغسا، بۇۋاقنى سۇغا تاشلىۋەتكۈچىلەرگە بېرىلىدىغان ئېغىر جازا مال - مۈلكىنىڭ يېرىمىنى مۇسادىرە قىلىش، گۇناھ سادىر قىلغۇچىنىڭ ئائىلىسىدىن بىرئادەمنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ بېرىش جازاسى بىلەن، بۇنداق ئىشنى پاش قىلىپ - مەلۇم قىلغۇچىنى مۇكاپاتلاش تۈزۈمى قانۇنلاشتۇرۇلغان. بۇ يارلىقتىكى مەزمۇنلار ناھايىتى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولۇپ، بىز ئۇنىڭدىن ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى مۇھىم بىر ئىجتىمائىي ھادىسىنى چۈشىنىشكە پۈختا ئاساس تاپىمىز.

3. «باغ سېتىش تىلخېتى». بۇ ۋەسىقە تۈركىيە ئالىمى رەشىد رەھمەتى ئارات تەرىپىدىن «تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1977- يىللىق سانىدا ئېلان قىلىنغان. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1993- يىللىق 3 - سانىدا بۇ ۋەسىقىنىڭ ترانسكرىپسىيىسى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئوقۇلۇشى ۋە قىسقىچە تەتقىقات نەتىجىسىنى تۇرسۇن ھوشۇر ئېلان قىلدۇرغان. بۇ ۋەسىقىدە مۇنداق مەزمۇنلار بار:

«تۆڭگۈز يىلى، بەشىنچى ئاينىڭ 16 - كۈنى مەن تەرىبىشكە چاۋ ياستۇق (ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن ئىشلەنگەن قۇيما پۇل) لازىم بولۇپ قېلىپ، ئاتامدىن ماڭا مىراس قالغان، تايراڭدىكى ئون ئالتە ئەركەكمەر (يەر ئۆلچەم نامى) ئۈزۈملۈكۈمنىڭ ماڭا تەۋە، چېركۇشتىن باشلاپ ئالدى تەرىپىدىكى بېغىمنى ئۇدچى بۇقا بىلەن ئەسەنگە يۈز ياستۇق چاۋغا قائىدىگە مۇۋاپىق ھالدا ساتتىم. مۇشۇ كۇندىن ئېتىبارەن بۇ باغقا ئۇدچى بۇقا بىلەن ئەسەن ئىككىسىنى مەڭگۈگە ئىگىدارچىلىق قىلىشۇن، خالىسا ئۆزلىرى پايدىلانسۇن، خالىمىسا، باشقا بىرىگە ساتسۇن. بۇ ھۆججەت پۈتۈلگەن كۇنى باغنىڭ سېتىلىش بەدىلى بولغان چاۋنى تولۇق ساناپ ئالدىم. بىز ئۇدچى بۇقا بىلەن ئەسەن ئىككىمىز پۇلنى تولۇق ساناپ بەردۇق. بۇ باغ ھەققىدە، مەن تەرىبىشىنىڭ ئاكا - ئىنىلىرىم بولسۇن ياكى تاغلىرىم ۋە جىيەنلىرىم بولسۇن، ھېچكىم دەۋا قىلمىسۇن. پەقەت، ئەگەر ياتلارنىڭ سۆزى بىلەن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا تاينىپ تۇرۇپ دەۋا قىلسا، چوڭ قوشۇنغا (خانلىق قوشۇنغا) بىر ئالتۇن ياستۇق، سارايى

خەزىنىسىگە بىر كۈمۈش ياستۇق، بەگلەرگە ئىگەر-چاپدۇقلۇق بېرىدىن ئات بېرىش جازاسى بېرىلىش بىلەن بىرگە سۆزلىرى ئۆتمىگەي. بۇ تامغا مەنكى تەرىپىنىڭ .....»③

بۇ باغ سېتىش ھەققىدىكى تىلخەتتە ئەگەر باغ ساتقۇچى تەرەپ يېنىۋالسا پاكىز ئورۇق-تۇغقانلىرى دەۋا قىلسا، خانلىق قوشۇنغا بىر ئالتۇن ياستۇق (بىر ئالتۇن ياستۇق 2274 گرام كېلىدۇ. كۈمۈش ياستۇقنىڭ قىممىتى ئالتۇن ياستۇقنىڭ ئوندىن بىرىگە تەڭ تۇرىدۇ)، ئوردا خەزىنىسىگە بىر كۈمۈش ياستۇق ۋە بەگلەرگە ئىگەر-چاپدۇقلۇق ئات بېرىش جازاسى قوللىنىش قەيت قىلىنغان. دېمەك، بۇ ئىقتىسادىي جەريانە شەخسلەرگە نىسبەتەن ئىنتايىن ئېغىر بولۇپ، بۇ ئارقىلىق ئىقتىسادىي ئېلىم-بېرىم كۆچلۈك كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان.

4: «ۋەسىيەتنامە». «... كەڭسىدە تۇغۇلغان بۇقا قۇلى ئالتىق ئوغۇلنى ئاتا-ئانامغا ساۋابى يەتسۇن دەپ ئەركىنلىككە چىقىرىپ تىلخەت بەردىم. بۇندىن كېيىن بۇقا قۇلى تاغلارغا چىقامدۇ، چۆللەرگە بارامدۇ، ئۆزى ئىختىيار قىلغان يەرلەرگە بارسا بولىدۇ. مېنىڭ تىرىگەلىمىشە قاتارلىق ئۆيدىكى خوتۇنلىرىم، تۇغقانلىرىمنىڭ ھەرقاندىقى ئۇنىڭغا دەخلى-تەرۇز قىلمىسۇن. دەۋا-دەستۇر قىلسا، خەزىنىگە بىر ئالتۇن ياستۇق، قۇچۇ بېگىگە بىر ئات، شەھەر بېگىگە بىر كالا تۆلەپ ئېغىر جازالانسۇن ...»④

بۇ ۋەسىيەتنامە خاراكتېرىدىكى تىلخەتنى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىچىدىكى خېلى ھاللىق بىر ئائىلىنىڭ باشلىقى — كۆنىقۇز ئېغىر كېسەل ئەھۋالدا ساقىيىشىغا كۆزى يەتمەي، ساۋابلىق تىلەش يۈزىسىدىن ئۆز ئائىلىسىدىكى قۇل بۇقا قۇلى ئاتلىق ئوغۇلنى ئەركىنلىككە چىقىرىش مەقسىتىدە يېزىپ قالدۇرغان. بۇ ۋەسىقىدىمۇ ئىگەر كۆنىقۇز ئائىلىسىدىكىلەر قۇل ئوغۇلنى ئۆزلىرىنىڭ دائىملىق قۇلى ھېسابىدا ئىشلىتىش غەرىزىدە ئەرز-دەۋا قىلسا، خەزىنىگە بىر ئالتۇن ياستۇق، قۇچۇ بېگىگە بىر ئات، شەھەر بېگىگە بىر كالا تۆلەپ، ئېغىر جازالىنىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان.

بېزەكلىك تام رەسىملىرىدە، رەسىم سىزىلغان يازما ۋەسىقىلەردە ئادەملەرنىڭ بوينىغا تاقاق سېلىنغانلىقى تەسۋىرلەنگەن ئەھۋاللار ئۇچرايدۇ ⑤. بۇنىڭدىن بىز ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئېغىر ھالدىكى تەن جازاسىنىڭمۇ قوللىنىلغانلىقىنى بىلىمىز.

خۇلاسە قىلغاندا، گەرچە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى شانلىق بىر ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتى يارىتىلغان دەۋر بولسىمۇ، ئەمما بۇ دەۋرنىڭ بىر پۈتۈن ئىجتىمائىيىتىدە يۇقىرىقىدەك ئېغىر ئىقتىسادىي جەريانە ۋە تەن جازالىرىمۇ يۈرگۈزۈلگەنىدى. فېئودالىق دۆلەت خاراكتېرىنى ئالغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيىتىنى چوڭقۇرلاشتا يۇقىرىقى مەزمۇنلارنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

ئىزاھلار:

△ ماقالىنىڭ ھەجمى كۆزدە تۇتۇلۇپ، ھۆججەتلەرنىڭ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ترانسكرىپسىيىلىك مەتنىنى بېرىلمىدى.

①②③ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق 1 - سانىغا، 1991 - يىللىق 3 - سانىغا، 1993- يىللىق 3 - سانىغا قارالسۇن.

④ بۇ ۋەسىيەتنامە خاراكتېرىدىكى تىلخەتنى لى جىگۇيى ئەپەندى «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە) نىڭ 1994- يىللىق 2 - سانىدا ئېلان قىلغان. ئۇنىڭ ترانسكرىپسىيىلىك مەتنى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئوقۇلۇشىنى مېھرىگۈل مامۇت «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1994- يىللىق 3 - سانىدا ئېلان قىلغان. بۇ ماقالىدە ستات ئېلىنغان پارچىلار ئەنە شۇ يۇقىرىقى ژۇرناللاردىن ئېلىنىدى.

⑤ ئا. فون. گابائىن: «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا ئىجتىمائىي ھايات»

Das Leben im uigurischen Konigreich von qoco» نېمىسچە، 1973 - يىلى، ۋىسبادىن نەشرىگە قارالسۇن.

(پوچتا نومۇرى: 830011)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

«پەنج بۇرادەر» داستانى توغرىسىدا

شېرىن قۇربان*

قىسقىچە مەزمۇنى: «پەنج بۇرادەر» (بەش ئاكا - ئۇكا) ئېلىمىز تاجىكلىرىنىڭ دىداكتىك خەلق داستانى. بۇ ماقالىدە، داستاننىڭ قۇرۇلمىسى، قىسقىچە سيۇژىتى، ئىدىيىۋى مەزمۇنى، بەدىئىي ئالاھىدىلىكى، ئىجتىمائىي قىممىتى ھەمدە ئۇنىڭ تاجىك ئەدەبىياتىدىكى ئورنى ۋە تەسىرى مۇھاكىمىلىك بايان قىلىنىدۇ.

摘要《五兄弟》是中国塔吉克族的一部民间劝诫性长诗。本文探讨这部长诗的梗概、结构、思想内容、艺术特色、社会价值及其在塔吉克文学中所占的地位。

Abstract: Five Brothers is an admonitry epic of Tajik. It probes the structure, sketch, artistic feature. social value and its status in Tajik literature.

تاجىك خەلقى ئوتتۇرا ئاسىيادا مول داستانچىلىق ئەنئەنىسىگە ئىگە. كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى دۇنياۋى شۆھرەت ۋە تەسىرگە ئىگە مەشھۇر «زىبند ئاۋىستا» داستانى، رۇداكىنىڭ «كەلىلە - دەمنە» داستانى، ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» داستانى، نىزامى گەنجەۋىنىڭ «مۇھزانۇل ئەسرار» (سىرلار خەزىنىسى) داستانى، خىسرەۋ دېھلەۋىنىڭ بەش داستانىدىن تەركىب تاپقان «پەنج گەنج» خەمسەسى، ئابدۇرەھمان جامىنىڭ يەتتە داستاندىن تەركىب تاپقان «ھەفت ئەۋرەڭ» (يەتتە چولپان) خەمسەسى، مىرزا ئابدۇقادىر بېدىلنىڭ «كومىرى ۋە مودەن» داستانى قاتارلىقلارنىڭ ئەسلىدىكى تۇپراق ئانىسى تاجىك خەلق داستانلىرىدۇر. ماقالىمىزدا مۇھاكىمە قىلىنىدىغان «پەنج بۇرادەر» داستانىمۇ قەدىمكى خەلق داستانلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ئىدىيىۋى - مەزمۇنىنىڭ ئىلغارلىقى، ۋەقەلىكىنىڭ قىزىقارلىقى، بەدىئىي ئالاھىدىلىكىنىڭ ئۆزگىچىلىكى ۋە تەربىيىۋى قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن ئېلىمىز تاجىك ئەدەبىياتى تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

«پەنج بۇرادەر» داستانى ئېلىمىز تاجىكلىرى ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ تارقالغان. ئۇنىڭدىكى بىر قىسىم پەلسەپىلىك يەكۈنلەر خەلق ھېكمەتلىرىگە ئايلانغان. بۇ داستان كۆپ قېتىم توپلىنىپ، ئۇنىڭدىن بىر قىسىم پارچىلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ ئېلان قىلىنغان، بىر قىسىم قورال خاراكتېرلىك قامۇس ۋە لۇغەتلەردە قىسقىچە تونۇشتۇرۇلغان. 1994 - يىلى پېشقەدەم تاجىك يازغۇچىسى تابىلدى ھوشۇر بۇ داستاننى تولۇق رەتلەپ چىقىپ، ئۇنى ئۇيغۇر تىلىغا مۇۋەپپەقىيەتلىك

---

* شېرىن قۇربان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكولتېتىنىڭ دوتسېنتى.

تەرجىمە قىلىپ، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1994 - يىللىق 4 - سانىدا ئېلان قىلدى.

1. «پەنج بۇرادەر»نىڭ قۇرۇلمىسى ۋە قىسقىچە ۋەقەلىكى

ۋەقەلىك ۋە بايان تەرتىپى نۇقتىسىدىن «پەنج بۇرادەر» داستانىنى مۇقەددىمە ۋە خاتىمىدىن باشقا تۆت چوڭ قىسمغا بۆلۈشكە بولىدۇ.

مۇقەددىمىدە، ناھايىتى قەدىمكى زاماندا ئەسەب زاتى ئوخشاش بىر ئاتىنىڭ كەمبردىن، بىر ئانىنىڭ قورسىقىدىن تۇغۇلۇپ، ئالەمگە كۆز ئاچقان بەش ئاكا - ئۆكىنىڭ بارلىقى، ئۇلارنىڭ سەرگۈزەشت - كەچۈرمىشلىرى، خۇي - پەيلى، ئارزۇ - ھەۋەسلىرى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغانلىقى، مۇشۇ سەۋەبتىن، كېيىنكى چاغلاردا كىشىلەرگە پەندى - نەسىھەت بولسۇن ئۈچۈن، ئۇلار توغرىلىق ئەل ئارىسىدا مۇنداق بىر ھېكايەت تارقىلىپ مىراس قالغانلىقى بايان قىلىنغان:

ھېكايەتلەر ئاڭلىغىن بەش بۇرادەر بار ئىكەن،
بىر - بىرىدىن كەم ئەمەس، ئەقىل - ھوشى بىسيارئىكەن.
قەددى شەمشاد، خۇلقى مىسلى، كۆزلىرى باھار ئىكەن،
بىرى شائىر، بىرى مولا، بىرى شاھ سەردار ئىكەن.
كىچىكى ئىشچان دېھقان، چوڭى كۆپ پۇلدار ئىكەن،
ئەمما، ئاتا - ئانىسى باي ئەمەس نىمكار ئىكەن.
شامۇ - سەھەردە كۆرمىسە جانغا بەكمۇ زارئىكەن،
ئاللا ھېكمىتىگە ھەممىتىگە باش قويۇپ تاۋاب قىلىشقا تەييار ئىكەن.

داستاننىڭ بىرىنچى قىسمىدا، ۋەقەلىك پەردىسى تەدرىجىي ئېچىلىپ، ئالدى بىلەن ئاتا - ئانىنىڭ بالىلىرىغا قالدۇرغان ۋەسىيىتى سۆزلىنىدۇ. ئېيتىلىشىچە، يىللار كەينىدىن ئۆتۈپتۇ، ئاللا ئاتا قىلغان قېرىلىق بەش ئاكا - ئۆكىنىڭ ئاتا - ئانىسىنى ھاسىغا مۇپتىلا قىلىپ، نۇرلۇق كۆزلىرىنى خۇنۇكلەشتۈرۈپتۇ، ماغدۇرلىرىدىن كېتىپ، گويا ئوقيانىڭ ياسىدەك ئېگىلىپ، بەللىرىمۇ مۇكچىيىپتۇ. ئۇلار بۇنىڭ ئىنسانىنىڭ قارارگاھىغا يېقىنلاشقانلىقىنىڭ نىشانىسى ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ. شۇڭا ئاتا - ئانا بىر كۈنى بەش ئوغلىنى ئالدىغا چاقىرتىپ، ئۇلارغا دەپتۇ:

— ئەي كۆزىمىزنىڭ نۇرلىرى، جىسمىمىزنىڭ قۇدرىتى بولغان ئەزىز پەرزەنتلىرىمىز، كۆرۈپ تۇرۇپسىلەركى، ئاللاتائالا جەبرائىلنىڭ ئېتىنى ئىگەرلەپ، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقىچە ئالدىمىزغا ئەۋەتىپتۇ، ئۇ بىزگە بۈگۈنكى كۈننى ئاتا قىلدى، بىز ساراسىمگە چۈشۈپ قالدۇق، بىز سىلەردىن ئايرىلىپ ئۇ دۇنياغا كېتىشتىن قورقۇپ، سىلەرنى چاقىردۇق. بىز كەلگەنىكەنمىز ھامىنى كېتىمىز، بۈگۈنمۇ، ئەتىمۇ بۇنىسى بىزگە نامەلۇم. شۇڭا تىلىمىزنىڭ بارىدا سىلەرگە سۆزلەشنى، كۆزۈمىزنىڭ بارىدا سىلەرنى كۆرۈشنى نىيەت قىلىپ، سىلەرنى چاقىردۇق. پەرۋەردىگار سىلەرگە بەخت نۇرىنى چېچىپ، بىزدەك بىچارىلەرنىڭ پۈشتىدىن بولغان پەرزەنتلەرگە تەقدىر چىرىقىنى يورۇتتى. بەلكى بىزگە ئىچ ئاغرىتىپ شۇنداق قىلغاندۇر. مانا كۆرۈپ تۇرۇپتۇمىزكى، بىرىڭلار دەفنى - دۇنياسى مول سودىگەر، بىرىڭلار خان - سۇلتانلارغا سەردار، بىرىڭلار شائىر - سازەندە — ھەممە ئىشتىن خەۋەردار، بىرىڭلار ئۇلىما - ئالىم — پەندۇ - نەسىھەتتە تەڭداشسىز تۆھپىكار، بېشىڭلاردا تاج، قولۇڭلاردا قۇرئان - تەسۋى، ئوندىن قالسا ئۆتكۈر شەمشەر. سىلەر دۇنيادا يېگۈلمەس بىر كۈچ. ئەپسۇسكى، سىلەرنىڭ كەنجى ئىنىڭلار سىلەر تۇرغان بۇ ئور ۇنغا نېسىپ بولمىدى. ئۇ بىزنىڭ كەچۈرمىش تەۋرۈكسىز سۈپىتىدە دېھقان بولۇپ قالدى، سىلەر گويا كەپتەردەك قانات چىقىرىپ ھەر تەرەپكە ئۇچىتۇڭلار، ئۇ بولسا ئاتا - ئاناڭلارنى ئۆز پاناھىغا ئېلىپ كۈن كەچۈرۈۋاتىدۇ، ناۋادا كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇنىڭ بېشىغا كۈن چۈشسە، ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ، دەردىگە دەرمان بولۇپ، قانات ئاستىڭلارغا ئېلىڭلار.

بالىلار بىر - بىرىگە قارىشىپ، ھۈرمەتلىك ئاتا - ئانىسىنىڭ دېگەنلىرىنى قۇلىقىدا چىڭ ساقلايدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈپ، ھەرقايسىسى ئۆز يوللىرىغا راۋان بولىتۇ.

پەدەرۇ - مادەر بۇسە① قىلدى پىشانلىرىغا،
پۇسەرلەر② بۇسە قىلدى ئۇلار قوللىرىغا.
ئايرىلىشقا قىيمىدى كۆز خۇددى ھىجرانەك،
تەستە كەتتى بۇرادەرلەر ئەسلى يولىغا.
قالدى پەدەر، قالدى مادەر ھەم كەنجى يىگىت،
ئېتىزلىقتا مېھنەت بىلەن تەرگە چىلىشىپ.
لېكىن، يىللار ئۆتتى بۇندا ئاتا - ئانىلار،
ئورۇن تۇتتى سەكراتتا قېرىلىق يېتىپ.
كەنجى يىگىت ئاسماندىكى تۇرنىغا قاراپ،
سالام ئېيتتى ئاكىلىرىم كەلسۇن دەرھال دەپ.
دەريالارغا كۆز يېشىنى تۆكتى ھېسابسىز،
ئاتا - ئانا بىمارلىقتىن كەتتى بەك جۇدەپ.

داستاننىڭ 2 - قىسمىدا ئاتا - ئانىسىدىن ۋە كەنجى ئىنىسىدىن ئايرىلىپ، ئۆزىنىڭ كەسپىي يولىغا ماڭغان تۆت ئاكا - ئۇكىنىڭ ئوخشاشمىغان سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنغان.

تۆت ئاكا - ئۇكا كەتكەندىن كېيىن، ئۇلاردىن ھېچ خەۋەر كەلمەيدۇ. ھېكايەت قىلىنىشىچە، ئۇلاردىن بىرى ئۆز سەردار ھەلەكچىلىكىدە نەدە جەڭ - ماجرالار بولسا، شۇ يەردە قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ غالىبلارچە قان - دەريالارنى كەچكەن، مىڭلىغان باشلاردىن خان - شاھلارغا قەلئە - سېپىللارنى ياسىتقان. بىرى، مەدرىسلەردە قۇرئان - ھەدىسلەردىن بىلىم تەھسىل قىلىپ، ئۆز پەندۇ - نەسىھەتلىرىنى ئوقۇپ، جاھانگەشتىچىلىك قىلغان. بىرى، خان سارايلىرىدا ناخشا - قوشاق قېتىپ، چاڭۇ - داپلىرىنى چېلىپ، خانۇ - خانىشلارنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلىش بىلەن بەنت بولغان. يەنە بىرى، مەشرەپتىن - مەغرىپقىچە سودا كارۋانلىرىنى باشلاپ بېھىساب مال دۇنيا يىغىپ، غېرىب - غۇربانە ئاتا - ئانىسى ۋە ئەزىز يۇرتىنى ياد ئېتىپمۇ قويمىغان. ئاتا - ئانىلىرى ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ ئۆز يېنىدا تۇرۇشىنى، ئۇلارنىڭ قۇچقىغا بېشىنى قويۇپ جان ئۈزۈشىنى ئارزۇ قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئارزۇ - پەرىشتىلىرىنىڭ خىيال يىپلىرى جەبرائىلنىڭ ئۆتكۈر زۇلپىقارى تەرىپىدىن ئۈزۈپ تاشلىنىپ، كەينى - كەينىدىن بۇ ئالەم بىلەن خوشلىشىدۇ. كەنجى ئوغۇل بار - يوقىنى ئىشلىتىپ، ئاتا - ئانىسىنى يەرلىكىدە قويىدۇ. ئاردىدىن بىرقانچە يىل ئۆتۈپ كېتىدۇ، لېكىن ئۇ ئاكىلىرىنىڭ خەۋىرىنى ئالالمايدۇ.

ئۇچىنچى قىسمىدا، تۆت ئاكا - ئۇكىنىڭ ئۆزۈن يىللاردىن كېيىن ئارقا - ئارقىدىن يۇرتىغا قايتىپ كەلگەنلىكى، ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۇچۇن ئازراقمۇ كۆز يېشى قىلمىغانلىقى، كەنجى ئىنىسىنى ئادەم قاتارىدىمۇ كۆرمىگەنلىكى، كەنجى ئىنىسىنىڭ ئۇلاردىن كۆڭلى سۇۋۇغانلىقى ۋە مۇشۇ ئىشلارغا ياندىش ھالدا نۇرغۇن ۋەقەلىكلەر، مەنزىرىلەر، كىشىلىك مۇناسىۋەتلەر ناھايىتى تەسىرلىك بايان قىلىنغان.

داستاننىڭ تۆتىنچى قىسمى داستان ۋەقەلىكىنىڭ يۈكسەك پەللىسى بولۇپ، داستاننىڭ ھەركىزىي ئىدىيىسىمۇ مۇشۇ قىسمىدا روشەنلىشىدۇ. داستاندا ئېيتىلىشىچە، يىللارنىڭ كەينىدىن يىللار ئۆتۈپتۇ. «ياخشى كۈنلەرنىڭ يامىنىمۇ كېلىدۇ» دېگەندەك، ئەلدە جەڭگە - جېدەل، ماجرايۇ - غەۋغا، نىزايۇ - غەلىيان يۈز بېرىپ، غۇربەتچىلىك، يوقسۇزلۇق ئالەمنى قاپلاپتۇ. يات ئەللەر بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت

① بۇسە - سۆيمەك، ② پۇسەرلەر - ئوغۇللار

بىلىپ لەشكەر تارتىپ، شاھنىڭ سەلتەنەتلىك، ئەمما لېكىشىپ قالغان تاجۇ ـ تەختىگە ھۇجۇم قىپتۇ. شۇنداق قىرغىنچىلىقلار بولۇپتۇكى، ئەرلەر ئايالىلىرىدىن، ئاتا ـ ئانىلار پەرزەنتلىرىدىن ئايرىلىپ، يېتىمچىلىك، مۇساپىرچىلىق، سەرسانلىق، سەرگەردانلىق يولى ھەممىنى ئىلكىگە ئاپتۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مۇشۇ كۈنلەر ئاكا ـ ئۇكىلارنىڭ بېشىغمۇ چۈشۈپتۇ. ئۇلار ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ، ئاخىرى دېھقان كەنجى ئىنىسىنى ئېسىگە ئېلىشىپتۇ ۋە ئارقا ـ ئارقىدىن كەنجى ئىنىسىنىڭكىگە قاراپ مېڭىشىپتۇ. ئۇلارنىڭ كەنجى ئىنىسىنىڭكىگە كەلگەن چاغدىكى تۇرق ـ ھالەتلىرى، ئېچىنارلىق كەيپىياتلىرى، ئىنىسىدىن كەچۈرۈم ۋە بىر توغرام نان سورىغان چاغدىكى يالۋۇرۇشلىرى ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى ـ ھاكاۋۇرلۇقى، يۇزسىزلىكى، زالىملىقى ۋە رەھىمسىزلىكىگە روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ، كىتابخانىلارنى ھەم نەپرەتلەندۈرىدۇ ھەم ئېچىندۈرىدۇ. كەنجى ئىنىسىنىڭ بۇ رەھىمسىز، ۋىجدانسىز مەخلۇقلارنى كەچۈرۈم قىلغان چاغدىكى ئاقكۆڭۈللۈكى، رەھىمدىللىكى ۋە مەردلىكى ھەرقانداق نورمال ئىنسان زاتىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ.

داستاننىڭ خاتىمىسى مۇنداق: كەنجى ئوغۇل ئاكىلىرىنىڭ غېرىبانە ھالىتىنى كۆرۈپ، ئۇزۇن زامان ئۆزىدىن نومۇس قىلغان، بىر مەھەل تېرىسىگە پاتماي كۆرەڭلەپ كەتكەن ھاكاۋۇر ئاكىلىرىنىڭ ھالىغا ئېچىنىپتۇ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ يۇزىنى قىلىپ، ۋەسىيىتىنى ئېسىگە ئېلىپ ئۇلارنى كەچۈرۈپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ ئاكىلىرى قىلغان ـ ئەتكەن ئۆتمۈشلىرىگە پۇشايمان قىلىپ، كەنجى ئىنىسىنىڭ ئايىغىنى خوددى ئۇلۇغ مازارەك تاۋاپ قىپتۇ، بېشى ئەرشكە يەتسىمۇ، دېھقاننىڭ بىر بۇردا نېنىنىڭ ئورنى ھەممىدىن ئۈستۈن ئىكەنلىكىنى، دېھقان بولمىسا، ئالەمنى تۆتۈپ تۇرغان ئىنسانىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپتۇ ۋە شۇنىڭدىن باشلاپ ھەممە خىيال ـ ۋەسۋەسە، غايىۋى ئەقىدىلەردىن ۋاز كېچىپ، كەنجى ئىنىسىنى باش پاناھ ۋە رىسقى بۇلاق قىلىپ، دېھقان بولۇپ يەر تېرىشقا باشلاپتۇ.

2. «پەنج بۇرادەر»نىڭ ئاساسىي ئىدىيىۋى مەزمۇنى

«پەنج بۇرادەر» داستانى فىردەۋسى، نىزامى گەنجەۋى، ئابدۇرەھمان جامى ۋە ئەلشىر ناۋائىدەك كاتتا داستانچىلارنىڭ پىششىق قەلىمىدە يارىتىلغان ئەمەس، بەلكى ئاددىي خەلق تەرىپىدىن يارىتىلغان. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، داستان كېلەڭسىز ئەمەس، بەلكى مۇكەممەل سىيۇژىتقا، چېچىلاڭغۇ پىكىرگە ئەمەس، بەلكى ئېنىق مەركىزىي ئىدىيىگە، تاغدىن ـ باغدىن ئەمەس، بەلكى ئېنىق شېئىرىي ئوبرازغا، تېتىقسىز، تەمسىز ئەمەس، بەلكى روشەن بەدئىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇ شېئىرىي ئوبرازلار ئارقىلىق يىراق تاجىك جەمئىيىتىنىڭ بىر پۈتۈن خەرىتىسىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتە، «پەنج بۇرادەر»نىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى — دېھقان شەجەرىسىدۇر. بۇ خىل ئىدىيە داستاننىڭ پۈتكۈل جەريانىغا، ھەربىر قۇرۇلما ـ قاتلىمىغا، ھەرقايسى قۇر ـ مىسرالىرىغا، ھەتتا بايان تۈسىگىچە سېڭىۋرۇلگەن.

داستاندا ئىجتىمائىي ئورنى ئوخشاش بولمىغان بەش ئاكا ـ ئۇكىنىڭ كەچۈرمىش ـ سەرگۈزەشتىلىرى، بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ شەكىللەنگەن ئىدىيىۋى مەۋقەسى، بۇنىڭدىن يەنە ھاسىل بولغان ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ۋەقەلىك لىنىيىسى قىلىنىپ ناھايىتى قىزىقارلىق بايان قىلىنغان. بايانىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا، كەنجى ئىنىسىنىڭ ئوبرازى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلىپ، خەلقنىڭ دېھقانچىلىق ھاياتى ۋە كۆز قارىشى تەسۋىرلەنگەن. پۈتكۈل داستان ۋەقەلىكى كەنجى ئىنىسىنىڭ پائالىيىتىنى دەۋر قىلىپ، ئۇنىڭ پاكلىقى، ساپدىللىقى، ئېغىر بېسىقلىقى، مېھنەتكەشلىكى، رەھىمدىللىكى جانلىق، تەسىرلىك بايان قىلىنغان. داستاندا دېھقان ئوبرازى ئارقىلىق ئالغا سۈرۈلگەن قىممەتلىك قاراش شۇكى، ھەرقانداق كىشى ئۆزىنىڭ

ئىجتىمائىي ئورنى، مەنسىپى، مەرتىۋىسى، مال - دۇنياسى قانداق بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، «دېھقان» غا تايىنىش كېرەك. ئىنسان زاتى ئىچىدە، دېھقانلار ئەڭ ئۇلۇغ، ئەڭ خەيرى- ساخاۋەتلىك كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار ھاياتلىقنىڭ ئاچقۇچى، دۇنيانىڭ ئاۋاتلىقىمۇ ئالدى بىلەن دېھقان مېھنىتىگە باغلىق. تۇرمۇش گۈلزارىدا دېھقان بەدىينى گۈللەر ئارىسىدىكى جۇلالىنىپ تۇرغان ئەتىرگۈل. ئىنسان ئارىسىدا دېھقانغا تەڭداش كېلىدىغان ساپدىل، شەپقەتلىك، ئاقكۆڭۈل ئىنسان يوق. ھەرقانداق تەقۋادار ئەركەك بىلەن نازىنىن خوتۇنلارنىڭ تەقۋادارلىقى ۋە نازىنىنلىقىمۇ دېھقان نېنىنىڭ قۇدرىتىدىن بولغان.

داستان كىشىلەرنى دېھقانلارنى مۇرەمەت قىلىشقا چاقىرىق - تەۋسىيە قىلىدۇ. بۇ خىل ئىدىيە داستاننىڭ ئەڭ ئاخىرقى قۇرلىرىدا تېخىمۇ ئوچۇق كۆرۈنىدۇ: «ھېكايىمىز مۇشۇ يەرگىچە داۋام قىلدى، ئۇ كەنجى ئوغۇلنىڭ ئاكىلىرىدەك يامان ئاقىۋەتكە قېلىشتەك ئىشتىن بىزنى ساقلىغاي. ھەربىر ئىنسان بالىسى مەرتىۋىلىك، تەقۋادار بولسۇن - بولمىسۇن، دېھقانىنى كەمسىتمەسلىك كېرەك. دېھقانىنى كەمسىتىش تۇز كورلۇق، گۇناھ ۋە نادانلىنىڭ ئىشىدۇر، خالاس.»

دېھقانلىنىڭ ئوبرازى ئۇنىڭ سۆز - ھەرىكىتىدە ناھايىتى يارقىن يارىتىلغان. دەل ئۇنىڭ تۆت ئاكىسى كۇن كۆرەلمەس ھالىتىگە چۈشۈپ ئالدىغا كەلگەندە، ئۇ كىنايىلىك ۋە زەھەر خەندىلىك سۆزلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى گۈزەل شېئىرىي دۇردانىلەر بىلەن ئۇلارغا تەنبىھ - نەسىھەت بېرىدۇ، ئۇلارنى كەچۈرۈم قىلىدۇ:

بۇ دۇنيا گويا كى سېھرىگەر خوتۇن،
گاھىدا سولىشار، گاھىدا گۈلگۇن،
بەزىدە كۈلدۇرسە، بەزەن يىغلىتار،
قايتۇرار ئەسلىگە بىر ئوقۇپ ئېپسۇن.
ئول مىسران قىلمىچتا ئاقتى قانچە خۇن،
جاھالەت سېنىڭدىن تۇتۇلغاندەك كۇن.
ئادەمدىن تاندىڭمۇ؟ خۇدادىنمۇ ھەم،
دىلخانەڭ قاراڭغۇ رۇزىگارىڭ تۇن.

بۇ، كەنجى ئوغۇلنىڭ سەلتەنەتلىك خان ئوردىسىدا شان - شۆھرەتكە ئىگە بولغان سەردار ئاكىسىغا ئېيتقان سۆزلىرى. ئۇنىڭ سۆزلىرى بەرھەق ئىدى. چۈنكى بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇ سەردار ئاكىسىنىڭ زەھەرخەندىلىككە تولغان مىسرالىرىنى ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلاپ، تەمىنى تېتىپ باققانىدى. ئاتا - ئانىسى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، كەنجى ئوغۇل سەردار ئاكىسىنىڭ دىدارىنى كۆرۈشنى كېچە - كۇندۇز ئارزۇ قىلغانىدى. ئاللاتائالا ئۇنىڭ ئارزۇسىنى قانداقىردى. بىر كۇنى خۇددى ئاسماندىن چۈشكەندەكلا تىللا - كۆمۈش قادالغان كەمەرلىرىنى پارقىرىتىپ، ئارغىماق ئۈستىدە ئۆزىنى تەڭداشسىز قۇدرەت بىلەن كۆرسىتىپ، قىلمچىنى ئوينىتىپ، شاھ ھوزۇرىدا سەردارلىق بىلەن نامى پۈر كەتكەن سەردار ئاكىسى كەپتۇ. زالىملىقنىڭ بورانلىرى يۇرتىنى كەزگەندەك، قىلىچ ئالدىدا بۇ غادايغان سەردارغا يول - يوللاردا خەلقلەر يايدەك ئېگىلىپ تازىم قىلىپ يول بوشتىپتۇ. سەلتەنەتلىك شاھ ئوردىسىدا شانۇ - شەۋكەتكە ئېرىشكەن سەردار ئاكىسىنىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان كەنجى ئوغۇل كۆڭلىدە بىر ئاتىنىڭ كەمىرىدىن، بىر ئانىنىڭ مېھرىدىن تامغان مۇشۇنداق بىر ئاكىسىنىڭ بارلىقىدىن سۆيۈنۈپتۇ. لېكىن كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقىچە ئۇنىڭدىن كۆڭلى سوۋۇپتۇ. چۈنكى، ئاكىسى بىلەن قۇچاق ئېچىپ كۆرۈشۇشنى ئارزۇ قىلغان كەنجى ئوغۇلغا سەردار خالايىققا ئوخشاش ئېگىلىپ تەزىم قىلىشنى بۇيرۇغانكەن، تۇنجى قېتىملىق كۆرۈشۇشتىلا يۈز بەرگەن بۇ ھادىسە ئۇمىد يىپىنى بىر تىنىقتىلا ئۈزۈۋېتىپتۇ. سەردار خالايىق ئالدىدا كەنجى ئىنىسىغا ئېيتىپتۇلەركى:

ھەي گاداي بوينۇڭنى تولغاپ تىك تۇتمىغىن زىنھار ماڭا،
تىك بويۇننى ئەگدۇرۇش ئەسلىدە خۇمار ماڭا.
ئەسلى زاتىڭ پەس ئېرۇر، نادانلىقىڭ ئۈندىن تولا،
مەن ئۆزۈم بىرلە جاھاندا سەردارلىقىم بىسيار ماڭا.
بىر ئۇرۇقنىڭ ئۈنمىكى ھەم ئۆلمىكى ھېچگەپ ئەمەس،
گەر كېمەيسە نە بولۇر ئادەم ئىچىدىن تېگى پەس.
سەلتەنەتكە قونمىسۇن چاڭ ئۆلسە مەيلى بىرچىۋىن،
سەن چىۋىنسەن! يولنى بوشات! كۆزى قارىغۇ دىلى خەس.

سەردارنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇ يەرگە كەلگەنلىكى توغرىلىق ئۇنىڭ سەۋەبىنى سوراشقا ھېچكىمنىڭ ھەددى يوق ئىدى. چۈنكى ئۇ بىر قورساقتا ياتقان قېرىندىشىغا تىل زەھىرىنى چاچقان يەردە خالايىقنىڭ يەنە گەپ سورىشىغا بېشى ئون ئەمەس ئىدى. ئۇ سەردار ھەتتاكى، رەھمەتلىك ئاتا - ئانىسىنىڭ قەبرىسىگىمۇ كۆز قىرىنى سالماي، تۆلپارىنى دۈپتەكىنىچە چاڭ - توزان توزۇتۇپ كۆزلەردىن غايىپ بوپتۇ. ئىنىسى بولسا، شەپقەتسىز ئاكىسىنىڭ قىلمىقىدىن زارلىنىپ، خۇداغا ناله - پەرياد قىپتۇ. ئاتا - ئانىسىنىڭ ئەرۋاھىغا ئىسرىق سېلىپ يۈم يۈم يىغلاپ شىكايەت قىپتۇ. بۇ بىچارە دېھقانىنىڭ قولىدىن قۇرۇق داد پەريادتىن باشقا يەنە نېمە ئىشلار كەلسۇن دەيسەن.

داستاندا سەردار ئاكا بىلەن دېھقان ئىنىنىڭ ئىككى قېتىملىق ئوخشاشمىغان مۇھىتتا ئۇچرىشىشتىكى سۆز - ھەرىكىتى سېلىشتۇرمىسى ئارقىلىق جىسمانىيىتى ئوخشاش بولغان، ئەمما ئىچكى دۇنياسى باشقا باشقا بولغان ئىككى خىل ئىنسانىنىڭ تەبىئىتى ئېچىپ بېرىلگەن. رېئال تۇرمۇشىمىزدا بۇنداق ئىككى خىل ئىنسان يوق دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟!

داستاندا يەنە دېھقان ئوغۇلىنىڭ ئوبرازىغا يانداش ھالدا ئۇنىڭ سەردار ئاكىسىدىن باشقا كارۋان ئاكىسى، شائىر - سازەندە ئاكىسى ۋە ئۇلىما ئاكىسىنىڭمۇ سەلبىي ئوبرازى ناھايىتى جايىدا يارىتىلغان.

كەنجى ئوغۇل بار - يوقىنى سەرپ قىلمىپ، ئاتا - ئانىسىنى يەرلىككە قويۇپتۇ. ئۇ ئاكىلىرىنىڭ كېلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، مولا ئاكىسى ئالاپەشمەت كېيىپ، يوغان سەللە يۆگەپ، قاپقارا قويۇق ساقاللىرىنى تاراپ پەيدا بوپتۇ. ئۇ قېچىرىدىن چۈشۈپ كالامۇشەرىق (قۇرئان كەرىم) نى باغرىغا بېسىپ، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن خانىسىغا چوڭ سۈپەت بىلەن كىرىپتۇ - دە، بۇ قالايمىقانلاشقان غېرىبانە كەپىدە تىزىنى بىلىنەر. بىلىنمەس ئېگىپ خەتمىقۇرئان قىپتۇ. ئاندىن ئىنىسىگە سوغۇققىنە سالام - سائەت قىپتۇ. ئەپسۇسكى، ئۇ مېھرىبان ئاتا - ئانىسىنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ئازراقمۇ كۆز يېشى قىلماپتۇ، يالغاندىن بولسىمۇ ئازراق ئۆكۈنۈپ قويماپتۇ. ئۇنىڭ بۇ تاش يۈرەكلىكىدىن كەنجى ئىنىسىنىڭ يۈرىكىگە دەز كەتكەندەك بوپتۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇ دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ، كونىلارنىڭ: «بەش ياشلىق سەپەردىن كەلسە، يۈز ياشلىق ئالدىغا چىقىپتۇ» دېگەن ھېكمىتى بويىچە ھېچ ئىشنى چاندۇرماي، مولا ئاكىسىنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇنىڭ ئۆز خانىسىدا بىرقانچە كۈن تۇرۇپ قىلىشىنى تەلەپ قىپتۇ. ئەلقىسسە: مولا ئاكىسى ھازىرلا قايتىپ كېتىدىغانلىقىنى، بۇ خاراب خانىدا بىر دەقىقە ئارتۇق تۇرۇشقا تاقەت قىلىدىغان مەيلى يوقلۇقىنى ئىزھار قىلىپ قايتماقچى بولۇپ، كەنجى ئىنىسىگە مۇنۇ بەيتىنى نەسىھەت ۋە خوشلىشىش ئورنىدا قالدۇرۇپ كېتىپتۇ:

ئەي، دۇنيادىن بەخەۋەر قالغان نادان كىشى،
كالا - ئۆكۈزۈڭ، مېھنەت بىلەن ھەمدەم ساڭا.
تاشلا مېھنىتىڭنى، ئال قولۇڭغا مەن كەبى،
كالامۇشەرىق ئەڭ ئۇلۇغ ئۇلىپەت ساڭا.

گەر كۆزۈڭنى ئاچمىساڭ، كالا كەبى ھايۋانسەن،
خارۇ - زار يوقسۇز ھاياتلاڭ مەڭگۈلۈك سەرسانسەن.
يوق مېنىڭ سەندەك قېرىندىاش، ئۇلپىتىم ھەم سىردىشىم،
بىر كېچە تۇنىمەك قىيىن، باق سېنى ۋەيرانسەن.

موللا ئاكا شېئىرىي زەھىرىنى كەنجى ئىنىسىگە ئىچكۈزۈپ، كەينىگىمۇ قارىماي، قېچىرىنى مىنىپ كەلگەن يولى بىلەن قايتىپ كېتىپتۇ. يۇرىكى لەختە - لەختە قانغا تولغان كەنجى يىگىت دەرد - ئەلەملىرىنى ئىچىگە يۇتۇپ، ئېغىلغا كىرىپتۇ ۋە تىك مۆڭگۈزلۈك، ياۋاش، ئەما مۇداملىق ئىشچان ئۆكۈزنىڭ بوينىغا گىرە سېلىپ ئىچىدىكى دەرد - ئەلەمنى ئۇنىڭغا سۆزلەپتۇ:

سەن بولمىساڭتىڭ ئەي ئۆكۈزۈم، كۆز نۇرۇم،
مەن يوق ئىدىم، ئۇ يوق ئىدى ھەم يوق ئىدى بۇگۈنۈم.
تىلغا قالدىم، شۇنچە ئاھانەت نە كېرەك؟
باق مانا جاھان جاھالەت دىل شىكەستە بولدى خۇن.
بىر جىگەردە چوڭ قىلىپ، تاپماق بۆسەلەر نە كېرەك؟
ھايۋاندىن پەسكەش ئادەمزات ئەمدى ماڭا نە كېرەك؟
ئۆزگىرىپ موللام ئىشەككە ھاڭرىسا راۋا ئەمەس،
ۋەز - نەسىھەت قۇرۇق سۆلەت ئەمدى ئاڭا نە كېرەك؟

شۇندىن تارتىپ، كەنجى ئوغۇلنىڭ كۆڭلى موللا ئاكىسىدىن سوۋۇپ، دىلى زەخىم يەپ، ئۆكۈزىگە ھەمرا بولۇپ، كېچە - كۈندۈز ئىشلەپ ھوسۇل ئاپتۇ.

ئارىلىقتىن ئۇزۇن يىللار ئۆتۈپتۇ. تىرىكچىلىك ئامالى قالمىغان موللا ئاكا كەنجى ئىنىسىنىڭكىگە كەپتۇ. ئىشىك ئېچىلىپ پەگادا سەللىسىنى يالىڭاچ قالغان بەدىنىگە كىيىم ئورنىدا ئورىغان موللا ئاكىسى كىرىپ كەپتۇ، ئۇ دەرۋىشلەرگە ئوخشاپ قالغانىكەن. ئۇ پەگاغا كىرىپلا كۆكرىكىگە باسقان قۇرئانىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، قەسەم قىلغاندەك بولۇپتۇ -دە، كېسىلگەن تېرەكتەك سىلكىنىپ يىقىلىشقا تاس قاپتۇ. دېھقان ئىنىسى ئۇنىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ ئاران تۇرغۇزۇپتۇ: «ئېھ ... مېھرىبان ئىنى ماڭا ھازىر زۆرۈر بولغىنى بىر بۇردا نان» دەپتۇ ئۇ. كەنجى ئىنىسى تەقۋادار موللا ئاكىسىنىڭ ئېچىرقاپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ خۇددى غەلۋىرەدەك يوغان - يوغان نانلارنىڭ تەكچىدە تۇرغانلىقىنى ئىما قىپتۇ.

موللا ئاكىسى خۇددى ئاچ بۆرىدەك نانغا قاراپ ئېتىلىپتۇ - يۇ، لېكىن ئېگىز تەكچىدىكى نانغا قولى يەتمەپتۇ. ئۇ ئاللانىڭ غەزىپىدىن قىلچە قورقماي، ھېچبىر ئىككىلەنمەستىن مۇقەددەس كىتابنى ئايىغىغا قويۇپ، تەكچىدىكى نانىنى ئاپتۇ -دە، يېگىلى تۇرۇپتۇ. كەنجى ئوغۇل كېچە - كۈندۈز، ھەتتاكى بىر ئۆمۈر خۇداغا تائەت - ئىبادەت قىلىپ، ھەممىدىن مۇقەددەس كىتابنى ئەزىز كۆرگەن. ئەما بۇگۈن بولسا، بىر بۇردا نانىنى دەپ ئۇنى دەپسەندە قىلغان موللا ئاكىسىغا قاراپ ئېيتىپتۇ:

كەل بۇردا نانىنى يە، دېھقان ئۇلۇغ، يەر ئۇلۇغ،
كۆڭلى ئالا كالىدۇر، مۇز جىلغىدەك دىلى دۇغ.
مېھنەتنى ئەلا بىلمىگەن تەركى دەرۋىش ئۆزىدۇر،
ئىنسان ئەمەس خاۋارىج قەلبى ناپاك دىلى سوغ.
نۇسرەت تاپارمەن دەر ئىدىڭ مۇقەددەس كىتابنى كۆتۈرۈپ،
جامائەتنى باشلار ئىدىڭ، جەننەتكە يولنى كۆرسىتىپ.
ۋاھ دەرىغ، ھالىڭ نېچۈك رەڭگىڭ خازان بولدى ئەجەب؟
جەننەت قېنى، ماڭىدىڭ سەپەر مىڭ بىر گۇناھنى كۆتۈرۈپ.

كۆنلەرنىڭ بىرىدە كەنجى ئوغۇلنىڭ شائىر ھەم سازاندە ئاكىسى يۇرتىغا كەپتۇ. ئۇ ئاتا خانىسىغا كىرىپ نۇرغۇن شېرىن شائىرانە سۆزلەرنى قىلىپ، ئاتا - ئانىسىنىڭ ئاخىرقى كۆنلىرىدە بېشىدا بولالمىغانلىقىغا ئەپسۇسلىنىدىغانلىقىنى ئىزھار قىپتۇ ۋە بىرقانچە كۈن ئىنىسىنىڭكىدە تۇرۇپ قاپتۇ. ئەمما، ئىككى - ئۈچ كۈن تۇرا - تۇرمايلا بۇ يەردىن زېرىكىپتۇ. ئۇنىڭ شائىرانە سۆزلىرى ئىنىسىنىڭ قۇلىقىغا ياقماپتۇ. ئۇ ئالا ئۆكۈزى بىلەن خۇددى قوشكېزەكتەك كېچە - كۈندۈز ئېتىزلىقتا بوپتۇ. شائىرنىڭ جاراڭلىق سازلىرىنىمۇ ھېچكىم ئاڭلىماپتۇ. شۇڭا ئۇ بۇ شۇم يەردىن بۇرۇنراق ئايرىلىپ، خان ئوردىسىدا نەزمىلەر ئېيتىپ، خانىش - نازىنىنلارنىڭ كۆڭلىنى شاد قىلىش ئۈچۈن يولغا چىقماقچى بولۇپ، كەنجى ئىنىسىگە:

ئەي ئادەمى، جاننى ساڭا ئاتا ئەيلىدى خۇدا،
ئاشۇ جىسمىڭغا ھەر نە ھۈنەرنى بەردى خۇدا.
سەن كالا ئەمەس، خۇدانىڭ بەندىسى ئىنسان،
ھەممىتىنى بىلمىدىڭ سېنى ھايۋان سانىدى خۇدا.
خۇدا بەرگەن جاننى ئۇپراتماق نائەھلىنىڭ ئىشى،
ئېيت ناخشا، چال سازىڭ دۇنيادا ئامانەت كىشى.
نە كېرەك توپا - چاڭ، سېسىق تەر، مېھنەتى كار،
ئۇ ئۆمۈرنىڭ باھارى قىسقا، مۇددەشتۇر قىشى.

دېگىنىچە چاڭ - راۋابلىرىنى قولتۇقىغا قىسىپ كىنىدىك قېنى تۆكۈلگەن زېمىندىن خان ئوردىسىغا قاراپ كېتىپ قاپتۇ.

ئارىلىقتىن قانچە يىللار ياكى ئايلار ئۆتكەنلىكى نامەلۇم. بىر كۈنى كەنجى ئىنىسى ئولتۇرسا، ئىشىك ئېچىلىپ پەگاغا گۈپپىدە قىلىپ بىر نەرسە يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. ئىنىسى قارىغۇدەك بولسا چاچلىرى خۇددى رىۋايەت - ئەپسانىلەردىكى ئايال دۇنيالەرنىڭكىگە ئوخشاش پاخپايغان، يۈزىدە قانىنىڭ دىدارى قالمىغان، بوخچىسىدا بىر پاتمان كىتابلار، ئاغزىدا قەغەز پارچىلىرىنى چاينap، يۈز - كۆزلىرىنى قارا رەڭدە بويap، چىشلىرى كىرىشىپ كەتكەن شائىر، غەزەلخان، سازەندە ئاكىسى تۇرغۇدەك، ئىنىسى ئۇنى يۆلەپ، كىرىشىپ كەتكەن چىشلىرىنى پىچاقنىڭ ئۇچىدا ئېچىپ ئاغزىغا سۇ تېمىتىپتۇ. ئۇ كۆزىنى ئېچىپلا:

— ئىنىم، ئايىغىڭدا ئۆلۈشكە رازىمەن، بىر بۇردا نان بەرگەن بولساڭ دەپتۇ - دە، تىلى كالۋالىشىپ بېخۇت بوپتۇ. ئېچىرقاپ كەتكەن ئادەمگە دەرھال بىر نەرسە بېرىشكە بولماس ئىكەن. شۇڭا ئىنىسى ئالدى بىلەن ئوچاقتىكى قۇرۇتۇلغان كالا تىزىكىنى ئوت يېقىپ كۈل قىلغاندىن كېيىن، كۈل شورپىسىنى ئاكىسىغا ئىچكۈزۈپتۇ. ئاكىسى شۇئان ھوشىغا كېلىپ، كەنجى ئوغۇلنىڭ ئايىغىغا باش قويۇپ كەچۈرۈم سوراپتۇ. كەنجى ئىنىسى ئۇنىڭغا نەسىھەت تەرىقىسىدە تۆۋەندىكى مىسرالارنى تىزىپتۇ:

شاھ سارايدا بىر زامان سەن بۈلبۈلى گويا ئىدىڭ،
جۈۋان - خانىش ئىشقىدا مەستانە ھەم شەيدا ئىدىڭ،
شوخ سۆزلىرىڭ بىلەن ئۆلۈككە جان ھەم شىپا ئىدىڭ.
ئەمما يالغۇز زاغ كەبى باشقا بىر دۇنيا ئىدىڭ.
ھە، ئەجەب پۇتتى ئاۋازىڭ، ئۈزۈلدى راۋاب تارىسى،
بولدى قۇتقازغۇچى شىپا كالا تىزىكىنىڭ دورىسى.
ئەسلى زاتىڭ كىم ئىدى، قايىت يەنە ئەسلىڭگە سەن،
يانسا پەيلىڭ ئوق كەبى، سەن يۇرىكىم پارىسى.

كەنجى ئوغۇلنىڭ بېيىتى تېخى توگىمەيلا يەنە ئىشىكئېچىلىپ ئېغىر بىر ساندۇق كۆتۈرگەن كاتتا باي سودىگەر ئاكىسى كىرىپلا پەگاغا يىقىلىپتۇ. ئۇنىڭ قورسىقى كۆپۈپ ئېڭىكى بىلەن تەڭلەشكەنكەن، تىلى گەپكە كەلمەس ئىكەن. كەنجى ئىنىسى ئاكىسىنىڭ قورسىقىنى ئوۋۇلاپتۇ، قولىغا قانتىق - قانتىق نەرسىلەر ئۇرۇلۇپتۇ، «بۇ چوقۇم ئاچلىققا بەرداشلىق بېرەلمەي ياكى كۆزى قېيماي، ئالتۇن - كۈمۈش

زىخچىلىرىنى ۋە ياكى بولمىسا ئالتۇن تەڭگىلىرىنى يىگەن چېغى، شۇڭا ئۇنى قۇستۇرۇش زۆرۈر» دەپ ئويلاپتۇ ئۇ. قۇستۇرۇشنىڭ باشقا ئامالى يوق، كۆڭلىنى ئېلىشتۇرۇش شەرت ئىكەن. كەنجى ئوغۇل دەرھال ئېغىلغا يۈگۈرۈپ كىرىپ، ئۆكۈزنىڭ يېڭى سېپىق شاتىرىنى ئەكىرىپتۇ. ئۇ زورلاپ تۇرۇپ، بۇ ئىنسان يېمەيدىغان نەرسىنى كاتتا باي ئاكىسىغا ئامالسىز يىگۈزۈپتۇ. سودىگەر ئاكىسىنىڭ كۆڭلى ئېلىشىپ ئاۋۇال تىللا - تەڭگىلەرنى قۇسۇپتۇ، كەينىدىنلا تىللا - زىخچىلەرنى كاكىلىغىلى تۇرۇپتۇ. خېلى بىر ھازادىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىچى بوشاپ جېنى ئامان قاپتۇ. ئۇمۇ كەنجى ئىنىسىدىن بىر قوشۇق قېنىنى تىلەپ، كالا ئورنىدا سۆرەم تارتىدىغانلىقىنى، ئەمدى ھەرگىزمۇ باي بولۇشنى ئويلىمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ قەسەم قىپتۇ. ئاكىسىنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەپەككۇر ئىكرانىدىن بۇنىڭدىن خېلى بۇرۇن ئاكىسى بىلەن كۆرۈشكەن چاغدىكى ئىشلار غۇۋا كۆرۈنۈشكە باشلاپتۇ: ئۇلۇغ جۇمە كۈنى ئىكەندۇق، يۇرتىنىڭ ئۇ بېشىدىن - بۇ بېشىغىچە «كارۋان كەلدى» دېگەن خۇش خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە تارقىلىپتۇ. كۆز يەتكۈسىز زېمىندا كارۋان تۆگىلىرى نەرە تارتقاندەك، قوڭغۇراق كولدۇرمىلىرىنى جارانگلىتىپ يۇرتقا كىرىپ كەپتۇ. بۇ زور كارۋاننىڭ كارۋان بېشى كەنجى ئوغۇلنىڭ ئاكىسى ئىكەن. ئۇلار كەنتكە كىرىپلا سەپنى بەر قارار قىلىپ، بارگاھلىرىنى قۇرۇپ، قازانلىرىنى ئېسىپ، كەيپ - ساپاسىنى باشلۇۋېتىپتۇ. ھالبۇكى، كەنجى ئوغۇل شامنى تاڭغا ئۇلاپ ئاكىسىنىڭ دىدارىغا خىيالەن سەجدە قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئاكىسىنىڭ قارىسىنى ئالماق تۇگۈل، ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ قەبرىسىگە چىقىپ بىرەر كەلىمە ئايەت ئوقۇغانلىقىنىمۇ ئاڭلىماپتۇ. سودىگەر ئاكىسى بۇ دۇنيادا راستىنلا بايلىق، مال - دۇنيانى دوست تۇتۇپ، قالغان ھەممە نەرسىنى تەرك ئېتىپ، ئۇنتۇپ قالغانىكەن.

كەنجى ئوغۇل ئاخىرى ئۆزىنى كىچىك بىلىپ، كۇن چىقىش بىلەن تەڭ كارۋانلار قارار — گاھىغا قاراپ يول ئاپتۇ. ساراي قىزىغانىكەن، ئادەملەر كۆزنىڭ نۇرىنى چاقىدىغان تاۋار - دۇردۇن ۋە سەرخىل مال يايمىلىرىدا تاماشا قىلىۋاتقانىكەن.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ھۇرمەتلىك ئاكا، — دەپ سالام قىپتۇ كەنجى ئوغۇل ئاكىسىنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇ، ئاكىسى ئۆزىنى كۆرسە ھېچبولمىغاندا «ئاھ، سۆيۈملۈك ئوماق ئىنىم» دەپ ئۇنى باغرىغا ئاتا ئورنىدا مەھكەم بېسىپ، پىشانىسىگە سۆيۈشىنى ئارزۇ قىلغانىكەن. ئويلىمىغان يەردىن سالامنىڭ ئورنىغا زەھەرخەندىلىك بىلەن ئۆزىگە قادالغان كۆزنى كۆرۈپ، كەنجى ئوغۇلنىڭ بەدەنلىرى تىكەنلىشىپتۇ، كۆزلىرىنى قارا تۇمان توسقاندەك خىرەلىشىپ، «مەن خاتا تونۇپ قالغان ئوخشىمامدىمەن؟، بۇ بەلكىم ئاكام ئەمەستۇ؟» دېگەن گۇمان پەيدا بوپتۇ.

— ئەي، تېگى پەس ئالدامچى، كىم مېنى سېنىڭ ئاكاڭ دەپتۇ، مەن دۇنيادا تىكەندەك يالغۇز، شەمشادتەك قامەتلىك، يولۋاستەك ھەيۋەتلىك، خىزىردەك بەرىكەتلىك، پەقەت بىرلا تۇغۇلغان بايۇەتچىمەن، ھەيدۇبتىڭلار بۇنداق ئالدامچى قەلەندەرنى! بېرىپ ئاكىسىنى تونۇۋالسۇن! دەپتۇ سودىگەر ئاكىسى. ئۇنىڭ گېپىى بىلەن تەڭ چاپارمەن - كۆتۈرمەنلەر ئالدى - كەينىگە باقماي، كەنجى ئوغۇلنىڭ پۈت - قولىنى بەرگە تەككۈزمەي كۆتۈرگەن پېتى سىرتقا ئېلىپ چىقىپ تاشلاپتۇ. كەنجى ئوغۇل زار - زار قاقشاپ تۇرۇپ:

— ئەي، تۇزكور! ھېچبولمىغاندا ئاتا - ئانامنىڭ قەبرىسىگە چىقىپ بىر كەلىمە خەتمە قۇرئان قىلغان بولساڭ ئىدىڭ، دۆلىتىڭ زىيادە، ماڭغان يولۇڭ زەر، تۇنقان توپاڭ تۇتىيا بولار ئىدى، دەپ ئىلتىجا قىپتۇ. سودىگەر غادايغىنىچە ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىغا پىسەنت قىلماي مۇنۇ بەيىتنى ئېيتىپتۇ:

قەلەندەر ئاغزىدىن چىققان ئالتۇنمۇ يەردۇر،
ئۇنىڭ مىنگەن تۆلپار ئېتى ئات ئەمەس خەر دۇر.
جەننەت دېسە جەننەت ئەمەس مىسلى زىمىستان،
يۇزى قارا، دىلى گويا زەھەردۇر.
يولۇڭغا ماڭ! مەن بەگزادە، سەندەك ئىنىم يوق،
ئىزا قىلما مېنى ھەرگىز باشسىز تېنىم يوق.
ئاتامۇ پۇل، ئانامۇ پۇل، باشقىسى يوقتۇر،
يوقال ئەمدى ئەسلى زاتىڭ زادى بىلگۈم يوق.

كەنجى ئوغۇل شۇنداق قىلىپ ئاكىسىدىن دەككىسىنى يەپ ئۈمىدسىزلىنىپتۇ. ئاكىسىنى مال - دۇنيا شايتاۋندەك ئازدۇرۇپ، ئاتا - ئانىسىدىن، يۇرت - ماكانىدىن تاندۇرغانلىقىغا ئەپسۇسلىنىپتۇ. ھالى خاراب،

باغرى كاۋاپ هالدا ئۆزىنى يەرگە ئېتىپتۇ. يەر — پەقەت ئاشۇ مۇقەددەس يەرلا ئۇنى ئۆزىگە قوبۇل قىپتۇ. يەرنىڭ مېھرى ئونىڭغا قۇياشتەك ئىسسىق، ئانىدەك مېھرىبان كۆرۈنۈپتۇ.

كەنجى ئوغۇلنىڭ خىيال ئەينىكىدىن بۇ ئۇنتۇلغۇسىز ئىشلار ئۆتكەندىن كېيىن، ئاكىسىغا قاراپتۇ. ئۇ ئاۋۇال ئاكىسىنى كەچۈرمەيدىغان بوپتۇ - يۇ، يەنە قانداقتۇر بىر خىل غايىۋى كۈچ ئۇنى ئاكىسىنى كەچۈرۈشكە قىستاپتۇ. ئۇ شېئىرىي مىسرالار ئارقىلىق ئاكىسىنى تەنبىھلەپ مۇنداق دەپتۇ:

ئادەم - ئادەمدۇر، ئۇنى ئادەم قىلغان كۆزىدۇر،
ئالەمنى مالەم ئېيلىگەنمۇ مالغا تويماس كۆزىدۇر.
پۇل دېگەن قولنىڭ كىرى ۋە ئۇ قېرىنداش ئۇلپەت ئەمەس،
پاك يۈرەكنىڭ بولمىسا، ئادەم ئېشەكنىڭ ئۆزىدۇر.
كىملەر كەلدى، كىملەر كەتتى، يىغقان دۇنيا نەكەتتى؟
ئاتا - ئانىدىن ۋاز كەچكەنلەر قاناتىدىن ئايرىلدى.
ئاخىر جانغا راھەت بولۇپ شېپالىققا ئول دورا،
قارا‌ڭ ئاكا ئالتۇن تاجدا دورا بولۇپ بېرىلدى.

3. «پەنج بۇرادەر» نىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ۋە ئىجتىمائىي قىممىتى

«پەنج بۇرادەر» داستانى كومپوزوتسىيە، ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىك جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيىتى بىلەن تاجىك داستانلىرى ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇن ۋە تەسىرگە ئىگە.

بىز سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق شۇنى ھېس قىلدۇقكى، «پەنج بۇرادەر» داستانىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئىككى نۇقتىدا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. بىرى، داستاندا دېھقان ئوبرازىغا قارىمۇ قارشى بولغان تۆت ئاكا ئۇكىنىڭ ئوبرازىنى يارىتىشىدا، ئۇلارنىڭ ۋىجدانسىزلىقى، ۋاپاسىزلىقى، رەھىمسىزلىكى، ۋەھشىلىكى ۋە ياۋۇزلۇقى ئېچىپ تاشلىنىش بىلەنلا قالماي، ئەڭ مۇھىمى ئۇلارنىڭ مۇقەررەر ھالاك بولىدىغانلىقى، «ئات ئايلىنىپ ئوقۇرنى تاپىدۇ» غانلىقىمۇ ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىلگەن. ھەققانىيەتنىڭ ناھەقلىق ئۈستىدىن، يورۇقلۇقنىڭ زۇلمەت ئۈستىدىن، پاكلىقنىڭ ناپاكلىق ئۈستىدىن ئاخىرقى ھېسابتا غالىب كېلىدىغانلىقى، بۇ شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررە قانۇنىيىتى ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. بۇ خىل قانۇنىيەت ئاممىلىرىنىڭ «پەنج بۇرادەر» داستانىدا خېلىلا چېلىقارلىق ئورۇنىنى ئىگىلىگەنلىكى ناھايىتى مۇھىم بولۇپ، ئۇ كىشىگە ھايات ئۈمىدىنى بېرىدۇ، كىشىگە ئىلھام بەخش ئېتىدۇ. بىزنىڭچە، ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ مۇھىم بۇرچىمۇ مۇشۇ بولسا كېرەك. ئۇرۇش، قىرغىن، قان تۆكۈش، بىر - بىرىنى ھالاك قىلىش قاتارلىقلار ئىنسانلار جەمئىيىتىدە مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن، بۇلار ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ئەمەس. ئەدەبىي ئەسەر رەقىبلەر ئۇچۇن جەڭ مەيدانىنىلا ئەمەس، بەلكى يارىشىش - ئەپلىشىش مەيدانىنىمۇ ھازىرلاش كېرەك. ئىككىنچىدىن، «پەنج بۇرادەر» داستانى تراگېدىيىنى خاتىمە قىلغان ئەمەس، بەلكى ئاخىرقى ھېسابتا بەش ئاكا - ئۇكىنى بىر يەرگە جەملەپ، ئۇلارنى ئۆتمۈشكە سالاۋات قىلىپ، كەلگۈسى يېڭى ھايات مەنزىلىگە باشلايدۇ. داستان مۇشۇ ئالاھىدىلىكى بىلەن تاجىك داستانچىلىقى، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ داستانچىلىق تارىخىدىكى تراگېدىيە بىلەن ئايالغىشىدىغان، كىشىگە ئۈمىدسىزلىك ئېلىپ كېلىدىغان، كىشىلىك جەمئىيەتتىكى زىددىيەتلەرنى يامان ئاقىۋەت بىلەن ئايالغاشتۇرىدىغان سان - ساناقسىز داستانلاردىن كەسكىن پەرقلىنىدۇ.

«پەنج بۇرادەر» داستانىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتىگە كەلسەك، ئۇ تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بىرىنچىدىن، داستانىنىڭ روھىي ماھىيىتى دېھقان ئۇلۇغ، مېھنىتى ھالال دېگەندىن ئىبارەت. ھالبۇكى، بۇ خىل ئىدىيە مەڭگۈلۈكتۇر. دېھقان مېھنىتىنىڭ مەھسۇلى ئالدى بىلەن ئاشلىقتۇر. ئاشلىق ھاياتلىقنىڭ ئاساسى، تىرىكچىلىكنىڭ ئەڭ ئالدىنقى ئامىلى. ئاشلىق مەسلىسى بۈگۈنكى كۈندىمۇ خەلقئارالىق جىددىي مەسىلىدۇر. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا، ھازىر دۇنيادا 840 مىليون ئادەم ئاچارچىلىقتا ياشاۋېتىپتۇ. 2015 - يىلىغا بارغاندا، بۇ سانىنى 420 مىليونغا چۈشۈرۈش تېخى قەغەز ئۈستىدىكى نىشان ئىكەن. دېمەك، ئاشلىق مەسلىسى يەنىلا ئىنسانىيەت دۈچ كېلىۋاتقان ئەڭ قىيىن مەسىلە ئىكەن. دۆلىتىمىزدىمۇ ئاشلىق مەسلىسى ئەڭ ئاساسلىق مەسىلە

هېسابلىنىدۇ. شۇڭا، دېھقانلارنى مۇرەتلەش، ئۇلارنىڭ مېھنىتىگە مەدەت ۋە ئىلھام بېرىش لازىم. لېكىن، ھازىر جەمئىيىتىمىزدە دېھقانلارنى نەزەرگە ئالماسلىق، ئۇلارغا خىلمۇ خىل سېلىق سېلىش، ئاشلىقنى ئىسراپ قىلىش مەسىلىسى مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە. ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدىكى، ستودېنتلىرىمىزدا دېھقان ئاتا - ئانىسىدىن نومۇس قىلىش، ئاشلىقنى ئىسراپ قىلىش، يېزىلارغا بېرىپ ئىشلەشنى خالىماسلىقتەك ناچار كەيپىياتلار ساقلانماقتا. شۇڭا، «پەنج بۇرادەر» داستانىنىڭ دېھقان ھەققىدىكى روھىي ماھىيىتى زور ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە.

ئىككىنچىدىن، «پەنج بۇرادەر» داستانى يۇقىرى بەدىئىي قىممەتكە ئىگە. داستان تاجىك تىلىنىڭ سەرىكوي شۇۋسىدە ئىجاد قىلىنغان. داستاننى ئوقۇغاندا، ئۇنىڭدىكى ۋەقەلىك تەرەققىياتى ئادەمنى مەھلىيا قىلىپلا قالماستىن، يەنە ئۇنىڭدىكى ئوبراز ۋە ئۇسلۇب جانلىق، تەسىرلىك تىل؛ سىلىشتۇرۇش، تەقلىد قىلىش، مۇبالىغە قىلىش، جانلاندۇرۇش، كىنايە قىلىش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر؛ يوشۇرۇن، چوڭقۇر ۋە سەممىي پىكىرلەر كىشىنى ئىنتايىن مەپتۇن قىلىدۇ. داستاندا بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق ۋەقەلىك بايان قىلىنغاندا، ئۇستاتلىق بىلەن تاجىك خەلقىنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت، كىشىلىك ھايات ۋە مۇناسىۋەت، دېھقانچىلىق ھاياتى ۋە قاراشلىرى كېڭى كەلگەندە، يان تەرەپتىن سىڭدۈرۈلگەن. داستاننىڭ «بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇش» تەك بۇ خىل ماھارىتى ھازىرقى زامان داستان يازغۇچىلىرى ئۈچۈن بىر ئوبدان ئۆرنەك. چۈنكى، ھازىر بىز كۆرۈۋاتقان داستانلارنىڭ بىر قىسمى قارىماققا بەھەيۋەت بولسىمۇ، لېكىن پىكىرده نامرات.

ئۈچىنچىدىن، «پەنج بۇرادەر» داستانى تەرىپىۋى قىممەتكە ئىگە. داستاندىكى ئىككى خىل ئوبرازنىڭ سېلىشتۇرمىلىق ئەخلاق - پەزىلەتلىرى، كىشىلىك ھايات قاراشلىرى، ۋىجدان، مېھرىبانلىق، رەھىمدىللىك، ۋاپادارلىق، تەلىم - تەربىيە قاتارلىق بىر يۇرۇش ئىجتىمائىي مەسىلىلەر توغرىسىدىكى پەلسەپىۋى - نەزەرىيىۋى پىكىر - ھېكمەتلىرى، پەندى - نەسىھەت خاراكتېرلىك قۇر - مىسرالار ماكان ۋە زاماننىڭ سىنىقىدىن ئۆتەلەيدۇ. بۇ مەنىۋى دۇر - جەۋھەرلەر ئۆز دەۋرى ئۈچۈنمۇ، بۈگۈنكى دەۋر ئۈچۈنمۇ ئوخشاشلا تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە. داستاننى ئوقۇغاندا ئادەم ئۆزىنىڭ ئۆتكەنكى قىلغان - ئەتكەنلىرىنى، ئۆزىنىڭ ئەخلاق - پەزىلىتىدىكى پىخسىق ئامىللارنى داستان روھىغا سېلىشتۇرۇپ كۆرگۈسى كېلىدۇ، پەرقلەرنى تاپقۇسى كېلىدۇ، بولمىغۇر يەرلىرىنى تۈزەتكۈسى كېلىدۇ. بۇ نۇقتا ئىنتايىن مۇھىم. چۈنكى، بۇ ئەدەبىياتنىڭ كىشىگە بولغان تەسىر چانلىقى. بىزنىڭچە، ئەدەبىياتنىڭ ھەقىقىي سېھرىي كۈچىمۇ مۇشۇ يەردە.

تۆتىنچىدىن، «پەنج بۇرادەر» داستانى تاجىك فولكلور لىنىيىسىدۇر. ئۇ بايان قۇرۇلمىسىدا، ھېكايەت — شېئىر پوسۇنىدا ئىجاد قىلىنغان. ئۇنىڭدىكى ۋەقەلىكلەر ھېكايەت شەكلىدە بايان قىلىنغان بولسا، دېئالوگ ۋە پىكىرنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسىدا شېئىرىي شەكىل قوللىنىلغان. بۇ، ئادەمگە شېخ سەئىدىنىڭ مەشھۇر «گۈلىستان» ۋە «بوستان» ئەسىرىنى ئەسلىتىدۇ. داستاندا ناھايىتى كۆپ قەدىمكى ماقال - تەمسىللەر، پەندى - ھېكمەتلەر، تەمسىللات جەۋھەرلىرى قوللىنىلغان. بۇلار تاجىك ئەل ئەدەبىياتى تارىخى ۋە ماھارىتىنى تەتقىق قىلىشتا، ھازىرقى ئىجادىيەتتە ئىلھام ئېلىشتا، مۇھىم ماتېرىياللىق رولىنى ئويناپدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ماكان، زامان ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكى چېلىشقارلىق بولغان «پەنج بۇرادەر» داستانى ئۆزىنىڭ ئىدىيىۋى - پىكىر قىممىتى، بەدىئىي - ئېستېتىك قىممىتى، فولكلور - ماتېرىياللىق قىممىتى ۋە ئۆرنەك - تەدبىق قىممىتى بىلەن تاجىك ئەل داستانچىلىقىدا ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش، بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىزاھات:

ماقالىدە مىسالغا ئېلىنغان ماتېرىياللار «جۇڭگو تاجىكلىرى» ناملىق كىتاب بىلەن «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1994 - يىللىق 4 - سانىدىكى «پەنج بۇرادەر» داستانىدىن ئېلىندى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى چىنلىق توغرىسىدا

ھەسەنجان سادىق*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، رېئالىزم، رومانتىزم، مۇدېرنىزم قاتارلىق ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى بىلەن كىتابخانلارنىڭ زوقلىنىشىدىكى پسىخىك ئالاھىدىلىكلەرنى تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى تۈپ ئاساسىي مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولغان چىنلىق توغرىسىدا ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزۈلىدۇ.

摘要：本文分析了现实主义、浪漫主义和现代派等创作方法的主要特点，以及激发读者兴趣的心理特点，在此基础上，着重讨论了文学艺术创作中的根本问题之一真实性问题。

Abstract: This article mainly analyses the main features of realism, romanticism, modernism and psychologcal characteristics of stimulating the readers interest as well. Based om which, it lays main stress om the research of truthfulness-one of the fundamental problems in literary and artistic creation.

1

مەلۇم بىر ئەدەبىي ئەسەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئاخىرقى مۇۋەپپەقىيىتىي ۋە قىممىتى كىتابخانلارنىڭ ئۇنىڭدىن قايسى دەرىجىدە لەززەت ئېلىشى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. كىتابخانلارنىڭ مەنىۋى لەززەتكە ئېرىشىشى، روھىي قانائەت ھاسىل قىلىشى، قايىل بولۇشى پەقەت بەدىئىي ئەسەردىكى گۈزەل ئوبراز ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن چىنلىقنىڭ چوڭقۇرلۇقى، كەڭلىكى، ئىشەنچىلىكلىكى ئاساسىدىلا ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئەدەبىياتشۇناسلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ سېھرىي كۈچى چىنلىقتا دېگەن ئىلمىي يەكۈنىمۇ، ئەنە شۇ ھەقىقەتنى كۆزدە تۇتقان بولۇپ، بۇ يەكۈن ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى ئۈنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى چىنلىقتىن ئايرىلالمايدىغانلىقى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

چىنلىق — ئېستېتىكا ۋە ئەدەبىيات ئىلمىدىكى نۇقتىلىق مەسىلىلەردىن بىرى. ئۇ ھەم بىر ئەمەلىي مەسىلە ھەم بىر نەزەرىيە مەسىلىسى.

ئۇنداقتا ئەدەبىيات - سەنئەت ئىلمى ۋە ئىجادىيەتتىكى چىنلىق مەسىلىسىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى چىنلىق مەسىلىسىدە ئاساسلىقى ئەنئەنىۋى رېئالىزملىق قاراش تا ھازىرغىچە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەچكە، خېلى بىر قىسىم ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرى ۋە ئوبزورچىلار شەيئىلەرنىڭ ئەسلى ھالىتىدىكى ئوبيېكتىپ چىنلىق ئۆلچىمىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇشتىن ئىبارەت بىر تەرەپلىمىلىكتىن ساقلىنالمىدى. گەرچە نۇرغۇن ئىلمىي ئەسەر ۋە ئوبزورلاردا

---

* ھەسەنجان سادىق: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

ماهىيەت چىنلىقىنى تەكتلىسىمۇ ئەمەلىيەتتە يەنىلا چىنلىق ھەققىدىكى چۈشەنچىلەر ئاساسەن پاكىتلار توغرىسىدىكى چىنلىقتىن نېرى كېتەلمەيدى. «بەدىئىي چىنلىق» ھەققىدە كۆپ سۆزلەنسىمۇ يەنىلا بەدىئىي ئەسەرلەردىكى تەپسىلاتلار رېئال تۇرمۇشتىكى پاكىتلار بىلەن بىرمۇ بىر سېلىشتۇرۇپلا قويۇلدى، خالاس. بۇ خىل چۈشەنچە ھازىرغىچە ئەنئەنىۋى رېئالىزمنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى دەپ قارىلىۋاتقان «تەپسىلاتلار چىنلىقى»، «دېتاللار چىنلىقى» نىڭ ئەينەنلىكى ھەققىدىكى چۈشەنچە بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەنىدى. مۇشۇنداق چۈشەنچىنىڭ ئاساس قىلغاندا، ئېپادىلەش جەھەتتىكى بەزى ئۆزگىچە شەكىللەر قوللىنىدىغان بىر قىسىم ئەسەرلەرنى تۇرمۇشتىكى بىرمۇ بىر پاكىتلار بويىچە تۇرمۇشنىڭ ئەسلى شەكلىگە سېلىشتۇرۇپ ئۆلچىگىلى بولمايدۇ. شۇڭلاشقا ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى چىنلىق مەسىلىسىدە يەنمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىپ، تېخىمۇ ئەتراپلىق ۋە ئىنچىكە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، بۇ ھەقتە تېخىمۇ ئېنىق ئىلمىي چۈشەنچە ھاسىل قىلىش، نەزەرىيە جەھەتتىنمۇ ۋە ئەمەلىي ئىجادىيەت ئۈچۈنمۇ تولىمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

2

رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۈسۈلىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەسلىدە رېئالىزمنىڭ شەيئىلەرنى تەسۋىرلەشتىكى ئاساسلىق ئۈسۈلى گەرچە ئوبيېكتىپ پاكىتلاردىن ئايرىلماسلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ نىشانى ئاشۇنداق ئوبيېكتىپ پاكىتلار ئارقىلىق شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىشنى مەقسەت قىلغان. شۇڭلاشقا، دۇنيا ئەدەبىياتىدا رېئالىزمچى يازغۇچىلار دەپ ئاتالغان خېلى بىر قىسىم يازغۇچىلار مۇشۇ قانۇنىيەت بويىچە ئۆز ئەسەرلىرىدە شەيئىلەرنىڭ تاشقى ھالىتىنى ئوبيېكتىپ ھالەتتە تەسۋىرلەپلا قالماستىن، بەلكى شەيئىلەرنىڭ ئىچكى باغلىنىشىدىكى مۇقەررەرلىكنى، پېرسوناژلارنىڭ سىرتقى ھالىتى بىلەن روھىي ھالىتىدىكى چوڭقۇر، مۇرەككەپ، ئىنچىكە تەرەپلەرنى بىرلەشتۈرۈپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق، ئۆز پېرسوناژلىرىنى ئۇلارنىڭ ئۆز خاراكتېر مەنتىقىسىگە ئويغۇن ھەرىكەت قىلدۇرۇپ، مەۋجۇت رېئاللىقنىڭ تارىخىي مۇقەررەرلىكىنى سادىقلىق بىلەن كۆرسىتىپ بەرگەنىدى. دېمەك، مۇنداق يازغۇچىلار رېئال مۇناسىۋەتلەرنى تەسۋىرلىگەندە ھەممىدىن بەكرەك ماھىيەتلىك چىنلىققا ئەھمىيەت بەرگەن بولۇپ، ئۇلار تاللىغان كونكرېت تۇرمۇش ماتېرىياللىرى بولسا، ئەنە شۇ ماھىيەتنى يورۇتۇپ بېرىشكە خىزمەت قىلدۇرۇلغانىدى. شۇ رېئالىزمچى يازغۇچىلار يازغان ئەسەرلەر ئۆزىنىڭ ئېستېتىك قاتلىمىنىڭ مۇرەككەپلىكى بىلەن سېھرىي كۈچكە ئىگە بولغاچقا، كىتابخانلارنىڭ تەسەۋۋۇرىنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇپ، ئۇلارنى ئەسەردىكى چوڭقۇر مەنىنى بىلىپ يېتىشكە يېتەكلىگەن، جۇملىدىن بالزاك، لېۋ. تولىستوي، ستېندال، دىككېنىس، چېخوپ، مۇپاسسان ... قاتارلىق كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر رېئالىستىك يازغۇچىلار رېئالىزمنى ھەرگىز رېئال تۇرمۇشنىڭ ئادەتتىكى خاتىرىسى دەپ قارىمىغان. بەلكى ئۇنى بىر خىل مۇكەممەل سەنئەت ئۇسۇلى سۈپىتىدە ناھايىتى ئىلمىي ۋە چوڭقۇر چۈشەنگەن. شۇڭا، ئېنگېلىيې ئۇستازلار ئۇلارنىڭ سەنئەت ئىجادىيىتىدە قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە يۇقىرى باھا بەرگەنىدى. لېنىن لېۋ. تولىستوينى «روسىيە ئىنقىلابىنىڭ ئەينىكى»[1] دەپ ئاتىغان، ئېنگېلس بالزاكقا باھا بېرىپ: «... ، كىشىلىك كومېدىيىسى، دە بىزگە فرانسۇز جەمئىيىتىنىڭ ئاجايىپ رېئاللىست تارىخىنى سىزىپ بەردى»[2] دېگەندىمۇ ئالدى بىلەن بۇ خىل يازغۇچىلارنىڭ رەڭگارەڭ تۇرمۇش كارتىنىلىرى، تۈرلۈك ۋەقە - ھادىسىلەر، خىلمۇ خىل پېرسوناژلارنىڭ ئۆزئارا ئالاقىلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئەينى دەۋر رېئاللىقىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشىنى سادىقلىق بىلەن كۆرسىتىپ، دەۋر رېئاللىقىنىڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى يورۇتۇپ بەرگەنلىكىنى كۆزدە تۇتقانىدى. دېمەك، رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىمۇ ئەمەلىيەتتە چوڭقۇر پىكىرلىك، مەسئۇلىيەتچان سەنئەتكارنىڭ قەلىمىدە ھەرگىز تۇرمۇشنى يۈزەكى ھالدا تەسۋىرلەپ قويمايدۇ.

ئەدەبىيات - سەنئەت بىر خىل ئالاھىدە ئاڭ شەكلى سۈپىتىدە رېئال تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشى ھەرگىز رېئال تۇرمۇشتا نېمىنى كۆرسە شۇنى خاتىرىلەپ قويۇش ئەمەس، بەلكى يازغۇچى - سەنئەتكارنىڭ تۇرمۇش تەرىپىدىن قوبۇل قىلغان تەسىراتلىرى ئاساسىدا قايتىدىن توقۇلما ۋە تەسەۋۋۇرغا تايىنىپ ئىجاد قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى، شۇڭا ئەدەبىيات

---

① «ماركسزم كلاسسىكلىرىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتكە دائىر ئەسەرلىرىدىن تاللانما لېكسىيىلەر» 382 - بەت.

② «ئېنگېلسنىڭ م. ھاركىنىقا يازغان خېتى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى 463 - بەت.

بىر خىل ئالاھىدە مەنىۋى پائالىيەت، ئەدەبىيات - مەنئەت ئەسەرلىرى بولسا، بىر خىل ئالاھىدە مەنىۋى مەھسۇلات. ئۇ «ئىجاد» قىلىنغانلىكەن، قويۇق سۈبيېكتىپ تۇس ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن ئەمەلىي تۇرمۇش ئوتتۇرىسىغا تەڭلىك بەلگىسى قويغىلى بولمايدۇ، لۇشۈن بۇ ھەقتە توختىلىپ: سەنئەتتىكى چىنلىق «ئەمەلىي نەرسىنىڭ ئۆزىدەكلا بولغاندا چىنلىق ھېسابلىنىدۇ دېيىلمىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئادەمنىڭ ئىككى، ئۈچ سۆڭلۈق رەسىمىمۇ چىنلىق بولالمايدۇ، يەر شارىنىڭ چوڭلۇقىدەك قەغەز بولمىغىنىدا، يەر شارىنىمۇ سىزىپ چىقغىلى بولمايدۇ»[1] دېگەنىدى.

دەرد ئەلەملەر كېلىدۇ،
ئوغۇل بالىنىڭ بېشىغا.
سايدا تۇغمەن چۆرگىلەيدۇ،
كۆزدىن ئاققان يېشىغا.

مۇبادا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئۈيغۇر خەلق قوشاقلىرىنى رېئال پاكىتلارنىڭ ئەينەنلىكى بويىچە ئۆڭچىسەك، ھەرگىز چىنلىققا ئۈيغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى، رېئاللىققا ئوغۇل بالىنىڭ بېشىغا ھەر قانچە دەرد كەلسىمۇ، كۆزىدىن ئاققان يېشىغا سايدا تۇغمەن چۆرگىلىمەيدۇ. لېكىن مۇنداق مۇبالىغە گەرچە پاكىت كۆرۈنۈشلىرىدىن ئايرىلغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئۇ پاكىت كۆرۈنۈشى بىلەن قويۇق ئىچكى باغلىنىشقا ئىگە بولغانلىقتىن، ئۇ كىتابخانلارنى باغلاشتۇرۇپ ئويلاشقا، تەسەۋۋۇر قىلىشقا ئۈندەيدۇ. ئەركىن تەپەككۇرغا ئىگە، ساپ ھېسسىياتقا تايانغان كىتابخان مۇنداق خەلق قوشاقلىرىدىن روھىي قايىللىققا، ساپ تەسىراتقا ئىگە بولالايدۇ. ئەمما بىر قىسىم ئەسەرلەردە تەسۋىرلەنگەن ۋەقە، پېرسوناژلار قارىماققا تۇرمۇشنىڭ ئەسلى ھالىتى بويىچە تەسۋىرلەنگەن، خۇددى تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدەك كونكرېتلىققا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتى بۇرمىلانغان، پەردەزلەنگەن، ساختا بولسا، مۇنداق ئەسەرلەر ھەرگىزمۇ چىنلىققا ئىگە بولالمايدۇ. چۈنكى، بەدىئىي ئەسەرلەر كىتابخانغا قارىتا بىر خىل ئېستېتىك ئوبيېكت بولۇپ، ئۇنىڭدا جۇلالانغان ئىستېتىك ماھىيەتتىن كىتابخان رېئال ھاياتقا قارىتا ئۆز تەسىراتى ۋە غايىسىنى ئىزدەيدۇ. ئەگەر بىرەر ئەدەبىي ئەسەر كىتابخاننىڭ قەلبىدە ساپ، ھەقىقىي تەسىرات پەيدا قىلالمايدىغان بولسا، تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى قانچە ئەينەن تەسۋىرلىگەن بىلەنمۇ كىتابخان بەربىر ئۇنداق ئەسەردىن چىنلىق تۇيغۇسىغا ئىگە بولالمايدۇ.

دېمەك، رېئاللىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى ھەققىدىكى چۈشەنچىدە بىلىپ - بىلمەي دېگۈدەك، ئۇنىڭ شەيئىلەرنىڭ تاشقى ھالىتىنى ئەينەن تەسۋىرلەش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگە چىڭ ئېسىلىۋېلىپ، تۇرمۇش ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىشتىن ئىبارەت ئاساسلىق تەرەپكە سەل قارىلىپ، «بەدىئىي چىنلىق» چۈشەنچىسى بىلەن «تۇرمۇش چىنلىقى» ھەققىدىكى چۈشەنچىنى ئايرىغىلى بولمايدۇ.

رومانتىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى شەيئىلەرنىڭ تاشقى ئىپادىلىنىش شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە يول قويۇپ، تۇرمۇشنىڭ ئۆزىگە ئوخشىمىسىمۇ بولىدۇ دەپ قارايدۇ. رومانتىزملىق ئەدەبىيات مۇبالىغىلەشتۇرۇش، سىمۋوللاشتۇرۇش، تىلسىملاشتۇرۇشتەك خىلمۇ خىل بەدىئىي ۋاستىلەردىن ئەركىن پايدىلىنىپ، تۇرمۇشنى ئۆز ئارزۇ - غايىسى بويىچە تەسۋىرلەيدۇ. لېكىن، رومانتىك يازغۇچىلارنىڭ بۇ خىل ئارزۇ - غايىسى يەنىلا رېئال ھاياتتىكى چوڭقۇر مەسىلەر بىلەن باغلىنىپ كەتكەن بولۇپ، مەۋجۇت رېئاللىقنى تېخىمۇ گۈزەل قىلىپ قۇرۇپ چىقىشنى مەقسەت قىلغان. ئۇلارنىڭ قەلىمىدىكى رومانتىك قەھرىمانلار بولسا، ئۆزىدىكى پەۋقۇلئاددە ئىقتىدارغا تايىنىپ، رېئاللىققا بولۇشقا تېگىشلىك ھايات ئۇچۇن كۈرەش قىلغۇچىلاردۇر. مۇشۇنداق رومانتىك قەھرىمانلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىنى ئۆزگىچە شەكىللەر بىلەن تەسۋىرلەۋاتقان رومانتىك يازغۇچىنى تۇرمۇشنى ھادىسە ھالىتىدە كۆزەتكۈچى دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئۇلار تۇرمۇشنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشتىكى ھالەتلىرى بىلەن ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمايى، رېئال تۇرمۇشنىڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر قازغۇچىلاردۇر. شۇڭا، كىتابخان بۇ خىل ئەسەرلەر بىلەن ئۇچراشقاندا ئەسەرلەردىكى ھەربىر تەپسىلاتنىڭ ئوبيېكتىپ تۇرمۇش بىلەن ئوخشاشلىقى، ياكى ئوخشاشماسلىقى بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرماستىن، ئەسەردە ئىپادىلەنگەن ئومۇمىي روھنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. دېمەك، رومانتىزملىق ئەسەرلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ چىنلىقى پەقەت ئەسەرنىڭ ئومۇمىي روھىدىن نامايان بولىدىغان ماھىيەتلىك تەرەپتە بولىدۇ.

مۇدىرنىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىن ئېيتقاندا، مۇدىرنىزم يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن بەزى بىنورمال

---

① «جاتما رەسىملەر ھەققىدە پارالار»، «لۇشۈن ئەسەرلىرى» 9 - توم، خەنزۇچە نەشرى 23 - بەت.

پسخىكىغا ئىگە غەلىتە خاراكتېر ۋە سىرلىق ۋەقە، ھادىسىلەرنى ئۆزىمىز بىلىدىغان دائىرىدىكى تۇرمۇش پاكىتلىرى ۋە چۈشەنچىلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئەلۋەتتە ئەھمىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى، بىزنىڭ ئەتراپىمىزدىكى كەڭ ۋە سىرلىق دۇنيا مودېرنىزمچى يازغۇچىلارنىڭ قەلىمىدە، تۇرمۇشتىن بىر بالداق ئۈستۈن تۇرىدىغان ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىگە كىرگۈزۈلگەندە تېخىمۇ سىرلىقلىشىدۇ. لېكىن ئەھمىيەتتە بولسا، ئۇلارمۇ ئادەمنىڭ ئەسلى تەبىئىيىتىنى، يوشۇرۇن ئېڭىنى، رېئاللىقتىكى خىلمۇ خىل مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە ئادەمزات دۇچ كېلىۋاتقان نۇرغۇن ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئەكس ئەتتۈرگەن. پەقەت ئۇلارنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈش شەكلى، ئۇسۇلى ئۆزگىچە بولۇپ، رېئال كىشىلىك ھاياتنى ئۆزگىرىگەن شەكىللەر بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇ خىل ئەسەرلەردە ئىپادىلەنگەن تېڭىرقاش، چۈشكۈنلۈك، كىشىلىك دۇنياسىدىكى رەزىللىكلەر، بىمەنىلىكلەر پەقەت بەدىئىي ئوبرازدا غۇۋا ھەم سىمۋوللاشتۇرۇلۇپ ئەكس ئەتكەن بولۇپ، بۇ غەرب كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ چىرىكلەشكەن دەۋرىدە، كاپىتالىزمنىڭ كىشىلەر روھىيىتىگە كۆرسەتكەن چوڭقۇر تەسىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەگەر ھەقىقىي سەنئەت ئېڭى ئويغانغان بىر زوقلانغۇچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ مۇنداق ئەسەرلەردىن زوقلىنىشتا ئۆز تەجرىبە - بىلىمى بىلەن باغلانغان ئەركىن تەپەككۇرغا تايىنىپ، ئۇ خىل ئەسەرلەردە نامايان بولغان ئوبېيكتىپ ھادىسىلەردىكى بوشلۇقنى خىيالىي تەسەۋۋۇرلىرىغا تايىنىپ تولدۇرىدۇ. چۈنكى، ئادەمنىڭ ئېستېتىك ئىنكاسى نوقۇل فىزىئولوگىيىلىك ئىنكاستىن زور دەرىجىدە پەرق قىلغان بولۇپ، ئۇ بىر خىل مۇرەككەپ پسىخىك ئامىللارنى، بولۇپمۇ بىر خىل نازۇك ھېسسىيات ئامىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. دېمەك، كىتابخان مۇنداق ئەسەرلەردىكى چىنلىقنى ئۆز تەجرىبىسىگە ئاساسەن روھىي قايىللىقى، غايىۋى قايىللىقى بىلەن ئۇلچەيدۇ.

3

ئادەبىيات بىلەن كىتابخانىنىڭ مۇناسىۋىتىدىن ئالغاندا، ئادەبىيات - سەنئەت كىشىلەرگە ئېستېتىك زوق بېرىپ، ئۇلارنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرىدۇ. شۇڭا، كىتابخان بىر ئەسەرنى ئوقۇغاندا بەلگىلىك تەسىراتقا ئىگە بولۇپ، بۇنداق مەنىۋى جەھەتتىكى تەسىرات ئۇنىڭ روھىي جەھەتتىكى قايىللىقى بىلەن جىپسلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. بۇ بىر خىل ئەگرى - توقاي بىلىش جەريانى بولۇپ، تاكى كىتابخانىنىڭ ئوبرازنىڭ تاشقى شەكلىدىن ئۇنىڭ ئىچكى ماھىيەت بىشارىتىنى ۋە ئەھمىيىتىنى چۈشىنىپ يەتكۈچە داۋام قىلىدۇ. مۇشۇ ئاساستا كىتابخان ئوبرازدىكى ئوبېيكتىپلىقتىن تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ، ئۆزى ئىشەنگەن چىنلىقنى تاپالايدۇ. يەنى سەنئەت كارتىنىسىدىكى تاشقى ھادىسىلەردىن ھالقىپ چىقىپ، ئىچكى مەنىدىكى چىنلىق بىلەن ئۇچرىشالايدۇ.

ئادەبىيات - سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي رولىدىن ئالغاندا، ئۇ كىشىلەرنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىش، ھاياجانلاندۇرۇش، قايىل قىلىش ئاساسىدا ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىگە نۇپۇزلۇق تەسىر كۆرسىتىپ، ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. مۇنداق مەقسەتكە يەتمەي خىلمۇ خىل بەدىئىي شەكىللەر بىلەن بىزەلگەن، چوڭقۇر مەنە بىلەن يۈغۇرۇلغان ھەقىقىي بەدىئىي ئەسەرلەرلا پېتەلەيدۇ. شۇڭا، زامانىمىزدىكى ئادەبىي ئىجادىيەتنىمۇ ھەر خىل ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنىڭ ئۆز ئارا بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشىدىن ئىبارەت ئوبېيكتىپ قانۇنىيىتىنى ئېتىراپ قىلمىشقا، مەلۇم بىر خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قاتمال ھالەتتە ئەمەس، بەلكى تەرەققىيات نۇقتىسىنەزەردە تۇرۇپ، تېخىمۇ چوڭقۇرراق چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، رېئاللىقنى خىلمۇ خىل ئىپادىلەش شەكلىي ۋە ئۇسۇللاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ ئەكس ئەتتۈرگەندىلا، ئاندىن ھادىسىلەر ئېقىمى بىلەن تولغان ھايات كۆرۈنۈشلىرىنىڭ ماھىيىتىنى چىنلىق بىلەن يورۇتۇپ بەرگىلى بولىدۇ.

ئومۇمەن، چىنلىق، ھەر خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللانغان يازغۇچىلارنىڭ تىرىشىش نىشانى بولۇپ، ئۇلار قانداق شەكىللەرنى قوللىنىشتىن قەتئىينەزەر، رېئال ھاياتنىڭ ماھىيەتلىك چىنلىقىنى ئېچىپ بېرىشكە تىرىشىدۇ. دېمەك، ئادەبىي ئەسەرلەردىكى چىنلىق سەنئەت كاتېگورىيىسىگە تەۋە بولغان، تۇرمۇش پاكىتلىرىدىن ھالقىپ كەتكەن بىر خىل ماھىيەتلىك چىنلىقتىن ئىبارەت.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردە تەسۋىرلەنگەن ئايال ئوبرازلار توغرىسىدا

قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى*

قىسقىچە مەزمۇنى: تارىخ ئۆز ھەقىقىتىنى قايتا نامايان قىلىپ، ئەر ـ ئاياللار باراۋەرلىكى، ئاياللار ئەركىنلىكى تەكىتلىنىۋاتقان ھازىرقى شارائىتتا، ئاياللارنىڭ تارىختا ئوينىغان رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشنىڭ ئەھمىيىتى زور. بۇ ماقالىدە، ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردە تەسۋىرلەنگەن ئايال ئوبرازلار ئوستىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلۈپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاياللارنى ئۇلۇغلاش ئەنئەنىسى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文论述见于神话传说故事中的妇女形象，探讨了维吾尔先民女性崇拜的思想。通过再现历史的真实，再次肯定了在当前强调男女平等，肯定妇女在历史上的作用的重要意义。

Abstract: This article deal with the feminine worshiping ideology of Uighur's ancestors. By flashbacking the reality of the history, it reaffirms the significance of women's part in history under the situation of stressing the equality between men and women.

ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى ئەر ـ ئاياللار ئورتاق كۆرۈش قىلىش ئارقىلىق بىرلىكتە يارىتقان. ئاياللار ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەلۇم بىر تارىخىي باسقۇچىدا ھەقىقىي خوجايىنلىق ئورنىغا چىقىپ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا زور رول ئوينىغاندى. ئەمما تارىخنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرىغا كەلگەندە، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئاياللارنىڭ ئەسلىدىكى بۈيۈكلۈك ئورنىدا تۇپلۇك ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئاياللارنىڭ ئۇلۇغ سىماسى تەدرىجىي سۇسلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. مەيلى ئەرلەردە بولسۇن ياكى ئاياللاردا بولسۇن ئاياللارنىڭ تارىختا ئوينىغان رولىغا ئەل قاراش ئىدىيىسى شەكىللەندى. ئېنگېلس بۇ مەنزىرىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «ئانا ھوقۇقىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى ئاياللار جىنسىنىڭ پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدىكى تارىخىي مەغلۇبىيىتى بولدى، ئەرلەر ئۆي بىلەن ئىدارە ئىشىنى ئۆز قولىغا ئالدى. ئايال بولسا ھۆرمەتلىك ھالىنى يوقاتتى، خىزمەتكارغا، ئەرنىڭ شەۋكىتىنى قاندۇرىدىغان قۇلغا، بالا تۇغۇپ بېرىدىغان ئاددىي قورالغا ئايلاندۇرۇلدى. ئاياللارنىڭ كەمستىلگەن ئەھۋالدا بولۇشى قەھرىمانلىق دەۋرىدە، خۇسۇسەن كلاسسىك دەۋرلەردە ئاستا ـ ئاستا مۇناپىقلارچە بويياپ كۆرسىتىلدى، بەزى جايلاردا

---

* قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ مۇھەررىرى.

يۇمشاق فورمىغا كىرگۈزۈلدى، لېكىن ئەسلا يوق قىلىنمىدى».[1]

لېكىن تارىخ ئايالالارنىڭ ئەركىگە ئوخشاشلا ئۇلۇغلۇقىنى ئۈزلۈكسىز ئىسپاتلاپ كەلدى، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا ئايالالارنىڭ ئوينىغان رولىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئالىملىرىمىز ئايالالارنىڭ ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىدىكى رولى ۋە ئورنىنى تەرىپلەپ نۇرغۇن ھېكمەتلىك سۆزلەرنى قالدۇرغان. ماركس: «تارىختىن سەللا خەۋىرى باركىشىلەرنىڭ ھەممىسى بىلىدۇكى، ئايالالاردىن ئىبارەت بۇ ئېچىتقۇ بولمىغان بولسا، ئۇلۇغ ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىگەنلىكىنى ئايالالارنىڭ (سەتىلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئىجتىمائىي ئورنى بىلەن توغرا ئۆلچىگىلى بولىدۇ»[2] دەپ كۆرسەتكەن. ماركس بۇ يەردە ئايالالارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم رولىنى شەرھلەپ بەرگەن. مەشھۇر ئالىمالاردىن گىيوتى «بىزنى مەڭگۈ ئالغا باشلىغۇچى مايماك - ئايالالاردۇر» دېسە، بالزاك «مىللەتنىڭ تەقدىرى ئانىلارنىڭ قولىدا» دەپ كۆرسەتكەن. گوركى «دۇنيادىكى ھەممە ئىپتىخارلىق ئاتىدىن كېلىدۇ، دۇنيادىكى بارلىق گۈزەللىك ئانىغا بولغان مۇھەببەتتىن تۇغۇلىدۇ» دەپ ئېيتقان. ئايالالارنىڭ تارىختىكى رولىغا قانداق مۇئامىلە قىلىش توغرىسىدا گېرمانىيەلىك سوتسىيالىزمچى بېبىل: «پەرزەنت كۆرگەن ئايالالارنى ھېچ بولمىغاندا ۋەتەن ئۈچۈن ئۆزىنى قۇربان قىلغان ئەرلەرگە ئوخشاش جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدى دەپ ھېسابلاش كېرەك، ئۇلار ئانىلىق بۇرچىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن قايسى بىر ئىشنى ئۆز جېنىنى ئالقىنىغا ئېلىپ تۇرۇپ قىلمىغان» دەپ كۆرسەتكەن. ئالىملارنىڭ ئايالالارنىڭ تارىخىي تۆھپىلىرى توغرىسىدىكى گۈزەل بايانلىرى ئايالالارنىڭ تارىخ تەرەققىياتىدا تۇتقان ئورنى ۋە ئوينىغان رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىزدە پېتەرلىك ئاساس بولالايدۇ.

تارىخ ئۆز ھەقىقىتىنى نامايان قىلىپ، ئەر - ئايالار باراۋەرلىكى، ئايالالارنىڭ ئۆزۈل-كېسىل ئەركىنلىكى تەكىتلىنىۋاتىدۇ. بىز بۇ ماقالىمىزدە، ئەپسانە رىۋايەتلەردە تەسۋىرلەنگەن ئايال ئوبرازلار ئۈستىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش ئارقىلىق ئايالالارنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدا تۇتقان مۇھىم ئورنىنى شەرھلەپ ئۆتمەكچىمىز. ئىنسانىيەت تارىخىدا ئايالالارنى ئۇلۇغلاش خېلى ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن باشلانغان بولۇپ، ئىنسانلار ئۆزلىرى ياراتقان ئىپتىدائىي ئەدەبىيات - سەنئەتلەردە ئايالالارنىڭ شۇ دەۋردىكى ئورنى، قەيسەرانە روھى ۋە ئەقىل - پاراسىتى يۇكسەك بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ۋە ئىپادىلەنگەن.

قەدىمكى ئىنسانلار جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىپتىدائىي باسقۇچىدا تۇرغاچقا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ قالاقلىقى، ئۆزلىرىنىڭ بىلىم - ئىقتىدارىنىڭ تولىمۇ تۆۋەنلىكى سەۋەبلىك، ئۆزلىرىنى ئوراپ تۇرغان تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەر خىل ئۆزگىرىشلەرنى توغرا چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئۆز ئەتراپىدىكى تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ شۇنداقلا تەبىئەت دۇنياسىدىكى خىلمۇ - خىل ئۆزگىرىشلەرنىڭ تەبىئەتتىن ئۈستۈن كۈچىنىڭ تەسىرىدىن بولغانلىقىغا ئىشەنگەن. شۇڭا قەدىمكى ئەپسانە رىۋايەتلەردە ئايال ئىلاھلارنىڭ ئوبرازى خېلىلا گەۋدىلەندۈرۈلگەن. ئەپسانە - رىۋايەتلەردە ئايالالارنىڭ ئىلاھلاشتۇرۇلۇشى دۇنياۋى خاراكتېرلىك ھادىسىگە ئايلانغان. مەسىلەن، يۇنان ئەپسانىلىرىدە تەسۋىرلەنگەن ئايال ئىلاھلار، ئايال مەبۇدلار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ، تۈركىي خەلقلەر ئېغىز ئەدەبىياتىغا مۇراجىئەت قىلساقمۇ ئايال ئىلاھلار، ئايال مەبۇدلار توغرىسىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى، ئايالالارنىڭ باتۇر - قەھرىمانلىقى، گۈزەل — چىۋەرلىكى، سەممىي ساداقەتمەنلىكىنى تەسۋىرلەنگەن ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى كۆپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. تۆۋەندە، ئەپسانە رىۋايەتلەردە تەسۋىرلەنگەن ئايال ئوبرازلاردىن بىر قەدەر تىپىك دەپ قارىغانلىرىمىزنى ئىلاھ ۋە مەبۇد سۈپىتىدىكى ئايال ئوبرازلار، باتۇر - قەھرىمان تىپىدىكى ئايال ئوبرازلار ۋە گۈزەللىك — چىۋەرلىك، سەممىي - ساداقەتمەنلىك تىپىدىكى ئايال ئوبرازلاردىن ئىبارەت ئۈچ بۆلەك بويىچە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

1. ئايال ئىلاھ ۋە ئايال مەبۇد تىپىدىكى ئايال ئوبرازلار

(1) ئانا ئىلاھ ئۇمماي. ئانا ئىلاھ ئۇماي ئەپسانىسى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا بىر قەدەر كەڭ تارقالغان ئەپسانە بولۇپ خەنزۇچە مەنبەلەردىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ، ئۇ تۈركىي خەلقلەر ئېتىقادىدىكى ئانا بالىلارنى

---

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، ئۇيغۇرچە نەشرى 94 - بەت.
② «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئايالالار ھەققىدە»، ئۇيغۇرچە نەشرى 102 - بەت.

ئاسىرغۇچى ئىلاھ ھېسابلىنىدۇ ئۇ يەنە بەخت - تەلەي ۋە دۆلەت تەڭرىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئانا ئىلاھ ئۇمماي ئەپسانىسىدە مۇنداق تەسۋىرلەنگەن: «ئالەمنىڭ ئۇستى ياراتقۇچى ئىگە — تەڭرىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولۇپ، ئۇ نۇرلۇق پارلاق ماكان ئىكەن. ئۇستۇنكى پارلاق ماكان بىلەن ئاستىنقى قاراڭغۇ ماكاننىڭ ئارىسىدا ئۇمماي بولۇپ، ئۇ ئەۋلادلىرىغا تۇپراق ۋە سۇ مەنبەسىنى ئانا قىلغۇچى بەخت ئىلاھى دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇمماي ئانا يەنە مۇھەببەت ئىلاھى، ئېغىر ئاياغ ئاياللار چوقۇنىدىغان ئىلاھ، ئۇششاق بالىلارنىڭ ھامىيسى دەپمۇ قارىلىدىكەن».①

ئانا ئىلاھ ئۇمماي تەسۋىرىدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ئۇنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى ئۇ ئانا - بالىلارنى ئاسرىغۇچى ئىلاھ. ئانا ئىلاھ ئۇمايغا چوقۇنۇش نۇرغۇن يىللار ئىلگىرىكى ئىش بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەسىرى ئۇيغۇرلارنىڭ بەزى بىر ئۆرپ - ئادەتلىرىدە ھېلىمۇ ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، ئۇ ھازىرمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشەنچىسىدە «مۇقەددەس ئانا» دەپ قارىلىپ، بوۋاق بالىلار ئۇخلاۋاتقىدا كۆلسە، ئۇنى «ئانا ئەركىلىتىۋاتىدۇ، يىغلىسا، «ئانا» ئۇرغان ئوخشايدۇ دەپ چۈشەندۈرىدىغان، يېڭى تۇغۇلغان ئايال ياكى بوۋاقلار ئاغرىپ قالسا، «ئانا ئېشى» ئېتىپ بېرىدىغان، ياشانغان ئاياللارنى ئۇمايغا ئوخشۇتۇپ قەدىرلەپ، كىچىك بالىلارنى ئاشلىتىدىغان، تۇغۇت ئالدىدىكى ئايالنىڭ پۇتۇن بەدىنىنى سىلىتىدىغان بىر قاتار ئادەتلەر مەۋجۇت.

(2) «ئايال تەڭرى ئەپسانىسى» بۇ گرېكلار ئارىسىدا تارقالغان ئەپسانە بولۇپ، يۇنان ئەپسانىلىرى قاتارىغا كىرىدۇ، بۇ ئەپسانىدە ئايال تەڭرىنىڭ كۆزىنى يۇمسا، ئالەم قاراڭغۇلىشىدىغانلىقى، كۆزىنى ئاچسا، ئالەم يورۇيدىغانلىقى، ئۇ كائىناتتىكى توپا - چاڭلارنى سۈمۈرۈپ قايتا پۈركىگەندە قۇياش، ئاي يۇلتۇزلار پەيدا بولىدىغانلىقى، يەنە پۈركىگەندە تۈنجى ئىنسانىنىڭ پەيدا بولغانلىقى تەسۋىرلەنگەن، يۇنان ئەپسانىلىرىدىن «ئايال تەڭرىنىڭ دۇنيانى يارىتىشى» دېگەن ئەپسانىدە ئايال تەڭرىنىڭ ئوبرازى تېخىمۇ بەدىئىلەشتۈرۈلۈپ مۇنداق تەسۋىرلەنگەن. « بۇرۇنقى زاماندا ئالەمدە قۇياش، ئاي، يەر، يۇلتۇزلار پەيدا بولمىغان شۇنداقلا بىرمۇ جانلىق يوق چاغدا، پۈتكۈل ئالەمدە پەقەت بىرلا ئايال تەڭرى بولغانىكەن. ئۇنىڭ تەققىي تۇرقى ئادەمگە ئاساسەن ئوخشىسىمۇ، ئەمما بويى ئادەمدىن خېلىلا ئېگىز ئىكەن. ئادەتتە ئۇ جىمجىت ئۇخلايدىكەن، ئەگەر ئويغىنىپ كېرىلسە، بەدىنى پۈتۈن ئالەمنى قاپلايدىكەن، قولىنى يايسا، كائىناتنى يېپىۋالىدىكەن، كۆزىنى ئاچسا، ئالەم بىردىنلا يورۇپ كېتىدىكەن، كۆزىنى يۇمسا، ئالەم قاراڭغۇلىشىدىكەن، كېيىن ئۇ زېرىكىش ھېس قىلىپ بارىكوچى بىلەن بوشلۇقتىكى چاڭ - توزانلارنى سۈمۈرۈپ ئاندىن كېيىن يەنە بار كوچى بىلەن سىرتقا پۈركۈپتۇ، ئۇنىڭ ئاغزىدىن ھەم يوغان ھەم يۇمۇلاق نەرسە ئوچۇپ چىقىپ شەرق تەرەپكە كېتىپتۇ، ئۇ بولسا قۇياش ئىكەن. ئۇ يەنە پۈركۈپتۇ، ئۇ چاغدا ئاغزىدىن ئاي چىقىپتۇ، ئۇ يەنە پۈركىگەندە يەرشارى چىقىپتۇ، ئۇ توختىماستىن پۈركىگەنىكەن يۇلتۇزلار چىقىپتۇ. ئايال تەڭرى بۇنىڭلىق بىلەن توختاپ قالمايى يەنە پۈركۈپتۇ، بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئاغزىدىن لاي پارچىلىرى ئېتىلىپ چۈشۈپ ئادەملەرنى ھاسىل قىپتۇ. بۇ ئادەملەر يا مېڭىشنى يا سۆزلەشنى بىلمىگەچكە، ئايال تەڭرى يەنە پۈركۈپ يەر شارىغا قۇرۇت - قوڭغۇزلارنى ئەۋەتىپ، ئادەملەرنى ئىتتىرىپ ماڭغۇزۇشقا بۇيرۇپتۇ. ئايال تەڭرى بۇ ئادەملەرنىڭ ئاغزىغا پۈلەپ سۆزلىيەلەيدىغان، كۆلەلەيدىغان، ناخشا ئېيتىپ ئۇسسۇل ئويناىيالايدىغان قىلىپتۇ. بۇ ئادەملەر بەك كىچىك بولغانلىقتىن ئايال تەڭرى بۇ ئادەملەرنى سىلاش ئارقىلىق چوڭايتىپتۇ ھەمدە ئەر - ئايال دەپ ئايرىپتۇ، ئۇلارنى يەر شارىنىڭ ھەممە جايلىرىغا چېچىپتۇ، بۇ ئادەملەر كۆپىيىپ بۇگۈنكى ئىنسانلارنى ھاسىل قىلىپتۇ. ئايال تەڭرى يەنە ياۋايى ھايۋانلارنى، دەريا - كۆللەرنى يارىتىپتۇ. قورۇت قوڭغۇزلار يەيدىغان ئوزۇقلۇق تاپالمايى جىن - ئالۋاستىلارغا ئايلىنىپ كېتىپتۇ، ئايال تەڭرى يەنە ئاخىردا ئادەمگە ئەقىل - پاراسەت بېرىپتۇ».②بۇ ئەپسانىدە ئايال تەڭرى ئالەمدىكى بىردىن بىر تەڭرى بولۇپ، كائىناتتىكى ھەممە مەۋجۇداتلارنى ئۇنىڭ ياراتقانلىقى تەسۋىرلىنىش ئارقىلىق دۇنيادىكى بارلىق مەۋجۇدات ۋە مەخلۇقاتنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۆزگىرىشى پەقەت بىرلا ئايال تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە باغلاپ چۈشەندۈرۈلگەن. يەنى بۇ ئايال تەڭرى ئادەتتىكى ئادەملەرگە قارىغاندا ناھايىتى قۇدرەتلىك بولۇپ، ئىنسانىيەتكە بەخت - سائادەت ۋە ھاياتلىق بەخش ئەتكۈچى ئىلاھ سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. بۇنىڭدا قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئايالارغا چوقۇنۇش ئىدىيىسى ناھايىتى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

---

① ئابدۇكېرىم رەھمان: «يېپەك يولىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر» 39 - بەت.
② «ئېغىز ئەدەبىياتى ژۇرنىلى» نۇمۇر 1985 - يىللىق خەتۈچە 6 - سان

2. قەھرىمان ئايال ئوبرازلار

قەدىمكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئىچىدە تەسۋىرلەنگەن قەھرىمان ئايال ئوبرازلار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇلاردىن تىپىكلىرى قاتاردا ئىنسانلارنى سۈ بىلەن تەمىنلىگۈچى، ئىنسانلارغا كۈچ - قۇۋۋەت بەخش ئەتكۈچى ئانا خىتا ھەققىدىكى ئەپسانە، توققۇز ئاچا - سىڭىلىنىڭ باتۇر - قەھرىمانلىقى تەسۋىرلەنگەن «ئەفرات ۋە توققۇز قىز» ئەپسانىسى، بىر قىزنىڭ زېرەكلىكى، چىۋەرلىكى ۋە تەدبىرلىكلىكى تەسۋىرلەنگەن «خوتەن گىلىمى — گۈلەمخان ئەپسانىسى»، «ئەسما پەرى ئەپسانىسى»، «تۇمارس ئەپسانىسى» قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ.

(1) «ئانا خىتا ھەققىدىكى ئەپسانە» بۇ ئەپسانە پروفېسسور ئابدۇكېرىم رەھمان تۈزگەن «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر» دېگەن كىتابتا خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر باتۇر ئايالنىڭ ئوبرازى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن: «خۇش قامەت، كەمىرىنى مەھكەم باغلىغان، توغرا سۆز، مەرھەمەتلىك گۈزەل قىز ئەدۇسورا ئانا خىتا ئىنسانلارغا كۈچ قۇۋۋەت بەخش ئەتكۈچى، سۈنىڭ مول بولۇشىنى تەمىنلىگۈچى مۇقەددەس مەبۇدە ئىكەن. ئۇ بارچە ياۋۇزلۇقنىڭ تىمسالى بولغان ئاجىدا ھاك، دېۋە ۋە سېھرىگەرگە قارشى چىقىپ جەڭ ئېلان قىلىپتۇ. جەڭ ئالدىدىن غەلىبە قازىنىشىنى سوراپ مۇقەددەس ھۇماغا سېغىنىپتۇ ۋە ئۇنىڭغا: «ئەي ھۇرمەتلىك زەبەردەست بەخت - تەلەي تەڭرىسى ھۇما! ماڭا مەدەت بەرگىن، ئۇچ ئېغىزلىق، ئۇچ باشلىق، ئالتە كۆزلۈك ۋە مىڭ كۈچلەر سۈلتانى ھەيۋەتلىك ئاجىدا ھاك ئۈستىدىن غالىپ چىقاي» دەپ ئىلتىجا قىلىپتۇ، تەڭرى ئۇنىڭغا مەدەت بېرىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئانا خىتا ئىنسانلارغا بالايى - ئاپەت كەلتۈرگۈچى يەتتە باشلىق يالماۋۇز - ئاجىدا ھاكنى يەر يۈزىدىن پاك - پاكىز يوقىتىپ، ئىنسانلارغا كۈچ قۇدرەت بەخش ئېتىپتۇ».①

(2) «يەركەن مەلىكىسى توغرىسىدىكى ئەپسانە» بۇ ئەپسانە XIX ئەسىردىكى كەشمىرلىك تارىخچى مەۋلانە ئەبۇ مۇھەممەد ھەسەننىڭ «زۇبدەتۇل ئەخبار» ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدا مۇنداق ۋەقەلىك بايان قىلىنىدۇ: «ئىسكەندەرنىڭ ئەسكەرلىرى يەركەن تەۋەسىگە كىرگەندە، چارلىغۇچىلار يەركەن خانىغا مەلۇم قىلىپتۇ. خان سۈرۈشتۈرۈپ ئۇلارنىڭ قېلىچ بىلەن قوراللانغانلىقىنى، مىڭدىن بۆلۈنۈپ يۈرۈش قىلىدىغانلىقىنى ئوقۇپتۇ، خان ئۆزىنىڭ قىزىنى نەيزە بىلەن قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەرلەرگە باش قوماندان قىلىپ، ئىسكەندەرنىڭ ئەسكەرلىرى ئالدىغا ئەۋەتىپتۇ. ئىككى تەرەپ ئۇچرىشىپ، بىردىن پالۋان ئوتتۇرىغا چىقىپ بىر - بىرىنى ئۇرۇشقا دەۋەت قىلىپتۇ. يەركەن مەلىكىسى «سەن شۇنچە يىراق يەردىن بىزگە باستۇرۇپ كەپسەن، شۇڭا ئاۋۋال سەن ئات!» دەپتۇ. ئىسكەندەرنىڭ پالۋىنى ئارقا - ئارقىدىن ئۇچ قېتىم ئوق ئۇزۇپ تەكۇزەلمەپتۇ، نۆۋەت يەركەن مەلىكىسىگە كەلگەندە ئۇ بىر تال ئوق ئۇزۇپ، ئىسكەندەر پالۋىنىنىڭ چېكىسىنى تېشىۋېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن يەركەن خانىنىڭ ئەسكەرلىرى ئىسكەندەر ئەسكەرلىرىنى مىڭدىن مىڭدىن يوقۇتۇپتۇ، قان دەريا بولۇپ ئېقىپتۇ.....»②

يۇقىرىقى ئىككى ئەپسانە - رىۋايەتتە تەسۋىرلەنگەن ئايال ئوبراز ئانا خىتا بىلەن يەركەن مەلىكىسى ئەينى دەۋردىكى قەھرىمان، باتۇر، چىۋەر، تەدبىرلىك ئايال قەھرىمانلارنىڭ تىپىكلەشتۈرۈلگەن ئوبرازى بولۇپ، ئاياللارنىڭ ئەينى دەۋردىكى تەبىئەت كۈچلىرىنى ۋە ھەر خىل ياۋۇز دۈشمەن كۈچلەرنى يېڭىش جەريانىدا باتۇرانە كۈرەش قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ غايەت زور كۈچىنى نامايان قىلغانلىقىدىن ئىبارەت قەيسەرانە روھى ئەكس - ئەتتۈرۈلگەن، شۇنداقلا

---

① ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر» 134 - بەت.
② يۇقىرىدىكى كىتاب 129 - بەت.

ئايالالارنىڭ باتۇرلۇقى، چەبدەسلىكى ۋە ئۆزىنى قۇربان قىلىش روھىنىڭ ھەتتا بەزىدە ئەرلەردىنمۇ ئۈستۈن بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. دېمەك، ئايالالارنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇچۇن كېرەكلىك بولغان يىمەك - ئىچمەك تەييارلاش، بالا بېقىش، ئائىلە ئىشلىرى قاتارلىقلاردىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى ئىنسانىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش مۇقەررەرلىكىنىڭ يولىنى يارىتالايدىغانلىقىدا گەۋدىلىنىدۇ.

3. زېرەكلىك، گۈزەللىك، سەمىمىي ساداقەتلىك تىپىدىكى ئايال ئوبرازلار

ئايالالارنىڭ گۈزەللىكى، چىۋەرلىكى، ساداقەتمەنلىكى ئەدەبىيات - سەنئەتتە يەنى ئەل ئەدەبىياتىدا ئۇزۇلمەي ياڭراپ تۇرغان مەدھىيەلەرنىڭ مەركىزى بولۇپ كەلدى. كىشىلەر تەرىپىدىن ئەڭ گۈزەل دەپ قارالغان تەرسىلەرنىڭ ھەممىسى (مەسىلەن ئاي، كۈن، يۇلتۇز، قىزىل گۈل قاتارلىقلار) ئايالالارغا سىمۋول قىلىنىپ كېلىنىدى. قەدىمكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئىچىدە تەڭداشسىز ئايال ئوبرازى تەسۋىرلەنگەن ئەپسانە - رىۋايەتلەر ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ، بۇلاردىن تىپىكلىرى قاتاردا «شېرىن-قىزئەپسانىسى»، «پەرھات ئۆستىكى ئەپسانىسى»، «ئوغۇزخان ئەپسانىسى»، «توققۇز ھوجرا ئەپسانىسى». «تەڭگە تاغ-ھەققىدىكى ئەپسانە»، «قىزىل مىك ئۆي ئەپسانىسى»، «چولپان ئەپسانىسى»، «ئەسما پەرى-ھەققىدە ئەپسانە»، «سەنەمجاننىڭ غېرىبنى ئىزدىشى» قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

(1) «ئوغۇزخان ئەپسانىسى». بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە» دە خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدا مۇنداق بىر ۋەقەلىك بايان قىلىنىدۇ: «ئوغۇز خان بىر يەردە تەڭرىگە سېغىنىۋاتقاندا، ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك يورۇق چۈشۈپتۇ، ئۇ كۈندىنمۇ نۇرلۇقراق، ئايدىنمۇ يورۇقراق ئىكەن، ئوغۇز خاقان ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قارىسا، بۇ يورۇقنىڭ ئىچىدە بىر قىز تەنھا ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ ساھىبجامال بىر قىز ئىكەن، ئۇنىڭ پىشانىسىدە چوغدەك قىزىل مېڭى بولۇپ، خۇددى تۇمۇر قوزۇقتا ئوخشايدىكەن. ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىكەنكى، ئۇ كۆلسە تەڭرىمۇ كۆلەر ئىكەن، ئۇ يىغلىسا تەڭرىمۇ يىغلار ئىكەن، ئوغۇزخاقان ئۇنى كۆرگىنىدە پۈتۈن بەدىنىنى تىترەك بېسىپ ھوشىدىن كېتىپتۇ، ئۇنىڭغا كۆيۈپ قاپتۇ، ئۇنى ئاپتۇ، ئۇنىڭ بىلەن بىرگە يېتىپتۇ، تىلىكىگە يېتىپتۇ، ئۇ قىز ئىككى قات بوپتۇ، كۆنلەر ئۆتۈپ، تۇنلەر ئۆتۈپ ئۇنىڭ كۆزى يورۇپتۇ، ئۇچ ئوغۇل تۇغۇپتۇ، تۇنجىسىغا كۈن دەپ، ئوتتۇرانجىسىغا ئاي دەپ، كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئات قويۇپتۇ.»① يەنە بىر ۋەقەلىك مۇنداق بايان قىلىنىدۇ، «ئوغۇزخان ئوۋغا چىقىپتۇ. ئالدىدىكى كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۈپ دەرەخنى كۆرۈپتۇ، بۇ دەرەخنىڭ كاۋىكىدا بىر قىز تەنھا ئولتۇرۇپتۇ، ئۇ ئىنتايىن ساھىبجامال ئىكەن. ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىنمۇ كۆك، چېچى سۇ ئېقىندەك، چىشى ئونچىدەك ئىكەن، ئۇ شۇنداق ساھىبجامال قىز ئىكەنكى، يەر جاھاندىكى كىشىلەر ئۇنى كۆرسە (ئاھ، ئاھ جاننى ئالىدىكەن) دەيدىكەن. سۈت - قېيمىزغا ئايلىنىپتۇ، ئوغۇزخاقان ئۇنى كۆرگىنىدە ھوشىدىن كېتىپتۇ، يۈرىكىگە ئوت چۈشۈپتۇ، ئۇنىڭغا ئاشىق بوپتۇ. ئۇنى ئېلىپ، بىللە يېتىپتۇ، تىلىكىگە يېتىپتۇ، ئۇ قىز ئىككى قات بوپتۇ، كۈنلەر ئۆتۈپ، تۇنلەر ئۆتۈپ يەڭگىپتۇ، ئۇچ ئوغۇل تۇغۇپتۇ، تۇنجىسىغا كۆك، ئوتتۇرانجىسىغا تاغ، كەنجىسىگە دېڭىز دەپ ئات قويۇپتۇ.②

(2) «ئەسما پەرى ھەققىدە ئەپسانە». بۇ ئەپسانىمۇ پروفېسسور ئابدۇكېرىم رەھمان تۇزگەن «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر» دېگەن كىتابتا خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدا بىر ئايالنىڭ گۈزەل ئوبرازى مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: ئاسمان مالائىكىلىرىنىڭ پادىشاھى ھەممە پەرىشتىلەردىن چىرايلىق بولۇپ يەتتىنچى ئاسماندا تۇرارمىش، تەبىئەتتىكى بارلىق ھادىسىلەر شۇ پەرىشتىنىڭ كەيپىياتىدىكى ئۆزگىرىشلەردىن كېلىپ چىققان ئىمىش. يەنى پەرىشتە كۆزىنى ئاچسا، قۇياش چىقىپ پۈتۈن كائىنات يورۇيدىكەن، ئۇ ئۇخلىسا، جاھاننى زۇلمەت باسىدىكەن، يىغلىسا، يامغۇر ياغىدىكەن، كۈلسە، قار ياغىدىكەن، ئاغزىنى ئاچسا، بوران چىقىدىكەن، نەپەس ئالسا، شامال چىقىدىكەن، قاپقىنى تۇرسە، ھاۋا بۇزۇلىدىكەن،

---

① «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە»، ئۇيغۇرچە نەشرى 43 - 44 - بەتلەر

② «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» ئۇيغۇرچە نەشرى 44 - 45 - بەتلەر.

غەزەپلەنسە، يەر تەۋرەيدىكەن، قېشىنى ئاتسا، ھەسەن - ھۈسەن پەيدا بولىدىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ئىسمى ئەسما پەرى ئىكەن».①

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، قەدىمكى رىۋايەتلەردە ئايالارنىڭ باتۇر - قەھرىمانلىقى، جاپاغا چىداپ كۆرەش قىلىش روھى، گۈزەللىكى قاتارلىق ئېسىل خىسلەتلىرى يۈكسەك بەدىئىلەشتۈرۈلگەن ئوبرازلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي رېئاللىقنىڭ مۇقەررەر ئىنكاسى بولۇپ، ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ مەھسۇلى.

ئاخىرىدا شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، ئەپسانە - رىۋايەتلەر قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت توغرىسىدىكى ئەڭ دەسلەپكى ساددا ئوي - پىكىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى. بولۇپ، ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي ھايات، مەدەنىيەت، دۇنيا قاراش ۋە روھىي كەچۈرمىشلەر، ئۆرپ - ئادەت ۋە تارىخىي ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ماركس يۇنان ئەپسانىلىرى توغرىسىدا مۇنداق دېگەن: «يۇنان سەنئىتىنىڭ ئالدىنقى شەرتى — يۇنان ئەپسانىلىرى يەنى يۇنان خەلقىنىڭ خىيالىي تەسەۋۋۇرلىرى ئارقىلىق بىر خىل ئاڭسىز سەنئەت ئۇسۇلى بىلەن پىششىقلانغان تەبىئەت شەكلىنىڭ ۋە ئىجتىمائىي شەكلىنىڭ ئۆزى. مانا بۇ يۇنان سەنئىتىنىڭ باشلانغۇچ ماتېرىيالى»②ئېنگېلىس «ئائىلە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دا قەدىمكى گرېكلەرنىڭ يۇنان تارىخى باشلىنىشتىن ئىلگىرىكى مەدەنىيەت باسقۇچلىرىدىكى مۇھىم كەشپىياتلىرىنى مىسال كەلتۈرۈپ، «گومېرنىڭ داستانى ۋە بارلىق ئەپسانىلەر — مانا بۇلار گرېكلەرنى ياۋايىلىق دەۋرىدىن مەدەنىلىك دەۋرىگە ئېلىپ كىرگەن مۇھىم مىراسلار»③دەپ كۆرسەتكەن. دېمەك، قەدىمكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئىنسانلارنى ياۋايىلىقتىن مەدەنىلىككە ئېلىپ كىرىشتە كۆڭۈرۈكلۈك رول ئوينىغان. ئالىملار ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئارقىلىق قەدىمكى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى مەسلەن، ئايالار سەلتەنەت سۈرگەن ئانىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىدىكى جەمئىيەتنى ، ئانىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىدىن ئاتىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىگە ئۆتۈشتىكى ئۆزگىرىشلەرگە دائىر مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلغان. بۇلار بىزنى ئەپسانە - رىۋايەتلەرنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىنى توغرا تونۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

پروفېسسور ئابدۇكېرىم رەھمان تۈزگەن «يىپەك يولىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر» دېگەن كىتابنىڭ كىرىش سۆزىدە ئەپسانە - رىۋايەتلەرنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى ھاياتى قىلىنىپ مۇنداق دېيىلگەن: «ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى ئەڭ قەدىمكى ساددا ئوي - پىكىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى، كىشىلەرنىڭ خىلمۇ خىل رېئال زىددىيەتلەر توغرىسىدىكى خىياللىرىنىڭ سەمەرىسىدىن ئىبارەت. شۇنداقلا ئۇ، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى تونۇش ۋە چۈشىنىشىدىكى بىر ئىلىم، ھەمدە ئىستېخىيىلىك بەدىئىي تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئىدىيىۋى ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدىغان ئاڭسىز سەنئەت ئىجادىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ».④

بىز قەدىمكى ئەپسانە - رىۋايەتلەردە تەسۋىرلەنگەن ئايال ئوبرازلارنى ئايالارنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش، ئىنسانلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈش، ئىنسانىيەتنى ياۋايىلىقتىن مەدەنىيلىككە يېتەكلەش، قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىش، ئازلىقتىن كۆپۈيۈش، جاھالەت دەۋرىدىن مەدەنىيەت دەۋرىگە ئۆتىشىدە ھەقىقەتەنمۇ ئۆچمەس تۆھپىلەرنى يارىتقانلىقىنىڭ ئىنكاسى دەپ چۈشۈنىشىمىز، ھەرگىزمۇ ئەپسانە دېگەن رىۋايەت ئۇنىڭ ئوبېيېكتىپلىقى يوق، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەپسانە - رىۋايەتلەردىكى ئايال ئوبرازلار قۇرۇق توقۇلمىدىن ئىبارەت، ئۇنىڭ ھېچقانداق تارىخىي ئاساسىي يوق دەپ بىر تەرەپلىمە ھالدا خاتا چۈشەنچىدە بولماسلىقىمىز ئەپسانە - رىۋايەتلەرگە قارىتا ماتېرىيالىستىك نۇقتىئىنەزەردە تۇرۇپ مەغزىنى ئېلىۋېلىپ، شاكىلىنى چىقىرىۋېتىش پوزىتسىيەسىنى تونۇشىمىز لازىم.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

---

① ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يولىدىكى - ئەپسانە رىۋايەتلەر» 103 - بەت.
② «ماركس ئېنگېلىس تالانتلىق ئەسەرلىرى» دىكى يۇنان - رىم ئەپسانىلىرى توغرىسىدا ھېكايىلەر» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - بەت.
③ ماركس ئېنگېلىس« ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ئۇيغۇرچە نەشرى 1 - بەت
④ ئابدۇكېرىم رەھمان «يىپەك يولىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر» 1 - بەت.

دۆلىتىمىزنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش توغرىسىدا

ھەسەنجان تۇردى*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىنىڭ ئۇقۇمى، تارىخىي تەرەققىياتى، ھازىرقى رېئال ئەھۋالى ۋە دۆلىتىمىزدە ئۇنى ئورنىتىش ھەم مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى قاتارلىق مەسىلىلەر بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文论述引渡制的内容、历史发展、现状以及在我国建立和完善引渡制的必要性等问题。

Abstract: This article mainly expounds the content of extradition system, historical development, present state of extratition system and necessity of its establishment and perfection in our country as well.

ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ۋە ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىشنىڭ ستراتېگىيىلىك تەدبىرىنىڭ تۈرتكىسىدە، دۆلىتىمىزنىڭ دۇنيادىكى ھەر قايسى دۆلەتلەر بىلەن بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئالاقىسى كۈنسايىن قويۇقلاشماقتا، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى پەن ـ تېخنىكا خادىملىرىنىڭ ئۆزئارا باردى ـ كەلدىمۇ بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. لېكىن بىز شۇنى سەگەكلىك بىلەن كۆرۈشىمىز كېرەككى، خەلقئارادىكى جىنايى ھەرىكەتلەرمۇ بارغانسېرى ئۆرلەش ھالىتىدە تۇرماقتا.

دۆلەت ئاتلاپ ئەتكەسچىلىك قىلىش، زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى ئېلىپ ـ سېتىش، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرى شۇنىڭدەك يېقىنقى يىللاردىن بۇيان كۈنسايىن كۆپىيىۋاتقان ھاۋا بوشلۇقىدا تۈتقۇن قىلىش جىنايەتلىرى دۆلىتىمىزنىڭ قانۇنچىلىق قورۇلۇشى ۋە قانۇن سىستېمىسىنى، بولۇپمۇ دۆلىتىمىزنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن قالتارلىق مەسىلىلەرگە جەلپ ئېلان قىلدى. خەلقئارا ئەدلىيە ھەمكارلىقىنى قانداق قانات يايدۇرۇش، خەلقئارالىق جىنايەتچىلەرگە قانداق قىلىپ ئۇنۇملۇك، قانۇنلۇق ۋە ئۆز ۋاقتىدا زەربە بېرىش، ئىچكى جەھەتتە دەۋالاشقۇچىلارنىڭ ھەققانىي ھوقۇق ـ مەنپەئىتىنى قانداق قوغداش، تاشقى جەھەتتە دۆلىتىمىزنىڭ ئەدلىيە جەھەتتىكى ئىگىلىك ھوقۇقىنى قانداق گەۋدىلەندۈرۈش قاتارلىقلار جىددىي ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە بولۇپ قالدى. ئەگەر بۇ مەسىلىلەر قانۇنىي كاپالەتكە ئىگە بولمىسا، خەلقئارادا دۆلىتىمىزنىڭ ئەدلىيە جەھەتتىكى ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداشقا پايدىسىز بولىدۇ، شۇنداقلا دۆلىتىمىزنىڭ خەلقئارادىكى ئورنىغا زىيان يېتىدۇ.

1. ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانى

ئۆتكۈزۈپ بېرىش بىر دۆلەتنىڭ 2 ـ بىر دۆلەتكە قېچىپ بارغان جىنايەتچىنى ئۆز دۆلىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خەلقئارا جىنايى ئىشلار ئەدلىيە ھەمكارلىقىنىڭ بىر خىل مۇھىم شەكلى. ئۆتكۈزۈپ بېرىشنىڭ ئوبيېكتىي مەلۇم دۆلەت

* ھەسەنجان تۇردى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قانۇن فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

تەرىپىدىن جىنايەت ئۆتكۈزگەن دەپ ئەيىبلەنگەن ئادەمدىن ئىبارەت. بۇنىڭدا جىنايەتچى ئىلتىماس قىلغۇچى دۆلەتنىڭ ئادىمى بولۇشىمۇ مۇمكىن، ئىلتىماس قىلىنغۇچى دۆلەتنىڭ پۇقراسى بولۇشىمۇ مۇمكىن، ئۇچىنچى بىر دۆلەتنىڭ پۇقراسى بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلىشقا ھوقۇقلۇق دۆلەتلەر: جىنايەتچى ئۆزى تۇرۇشلۇق دۆلەت، جىنايى قىلمىش يۈز بەرگەن دۆلەت، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى دۆلەتتىن ئىبارەت. ئەگەر بىر قانچە دۆلەت بىرلا ۋاقىتتا ئىلتىماس قىلىنغۇچى دۆلەتتىن مەلۇم بىر جىنايەتچىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان بولسا، ئىلتىماس قىلىنغۇچى دۆلەت پەقەت شەرتنامىدىكى مەجبۇرىيەتنىلا ئۈستىگە ئالىدۇ. ئۇنداق بولمايدىكەن، ئۆتكۈزۈپ بېرىش ھەققىدىكى ئىلتىماسنى قوبۇل قىلىش - قىلماسلىقنى، زادى قايسى دۆلەتنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش ھەققىدىكى تەلىپىنى قوبۇل قىلىشنى بەلگىلەش ھوقۇقى ئىلتىماس قىلىنغۇچى دۆلەتتە بولىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۆتكۈزۈپ بېرىش مەسىلىسى بىر دۆلەتنىڭ ئىگىلىكى ھوقۇقى دائىرىسىدە ئەركىن بەلگىلىنىدىغان ئىش.

XIV ئەسىرگە كەلگەندە ياۋروپادا تۇنجى ئۆتكۈزۈپ بېرىش شەرتنامىسى بارلىققا كەلدى. بىراق ئۇنىڭدا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدىغان ئوبيېكتلار ئادەتتىكى جىنايەتچىلەر بولماستىن، بەلكى يات دىندىكىلەر ۋە سىياسىي جىنايەتچىلەر ئىدى، XVIII ئەسىردە پېقىنقى زامان بۇرژۇئا قانۇن - تۈزۈم ئىسلاھاتىنىڭ تۇرتكىسىدە ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيە 1794 - يىلى ئۆتكۈزۈپ بېرىش مەزمۇنىغا ئىگە بولغان «جېيى شەرتنامىسى»نى ئىمزالىدى. XIX ئەسىرگە كەلگەندە ھازىرقى زامان مەنىسىدىكى ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمى مەيدانغا كەلدى. ئەڭ بۇرۇن بېلگىيە 1833- يىلى دۇنيا بويىچە تۇنجى «ئۆتكۈزۈپ بېرىش قانۇنى»نى ئېلان قىلدى. كېيىن ھەرقايسى دۆلەتلەر «ئۆتكۈزۈپ بېرىش قانۇنى»نى بەلگە قىلىپ، دۆلەت ئىچىدىكى قانۇنلىرىدا كەينىدىن بەلگىلىمە چىقاردى.

مەسىلەن، فرانسىيىنىڭ 1927 - يىلىدىكى «ئۆتكۈزۈپ بېرىش قانۇنى»، گوللاندىيىنىڭ 1967 - يىلىدىكى «ئۆتكۈزۈپ بېرىش قانۇنى» قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئارگېنتىنا، ئەنگلىيە، سېرىلانكا، گرېتسىيە، لىۋان، سىنگاپور، ۋېنېسۇئېلا، فىنلاندىيە، ھىندىستان، ياپونىيە، كوستارىكا قاتارلىق دۆلەتلەرمۇ ئوخشاش بولمىغان شەكىللەر بىلەن ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىنى كەينى - كەينىدىن بەلگىلىدى. مەسىلەن، ئامېرىكا قىتئەسىدىكى دۆلەتلەر 1933 - يىلى ئىمزالىغان «ئامېرىكا قىتئەسى دۆلەتلىرىنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئەھدىنامىسى»، ئەرەپ ئىتتىپاقىدىكى دۆلەتلەر 1952 - يىلى ئىمزالىغان «ئەرەپ ئىتتىپاقىنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمى»، ياۋروپادىكى دۆلەتلەر 1957 - يىلى ئىمزالىغان «ياۋروپا قىتئەسىنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئەھدىنامىسى» قاتارلىقلار، يەنە ئالايلۇق «توكيو ئەھدىنامىسى»، «گاۋاگا ئەھدىنامىسى»، «مونتېۋىدىئو ئەھدىنامىسى» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىنىڭ مۇھىملىقىغا بولغان بىردەك تونۇشىنى ۋە ھەرىكىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا «خەلقئارا جىنايى ئىشلار ساقچىلىرى تەشكىلاتى» قۇرۇلدى، بۇ تەشكىلات ئەزا دۆلەتلەرنىڭ تەھقىقاتىش ھەمكارلىقىغا ماسلىشىش ئەھمىيىتى جەريانىدا، چېگرىدىن كىرگەن جىنايەتچىنى ئۆز ۋاقتىدا قولغا ئېلىش ۋە ئۆتكۈزۈپ بېرىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئەڭ زور دەرىجىدىكى ساقچى ھەمكارلىقىنى يولغا قويىدى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، پېقىنقى بىر - ئىككى ئەسىردىن بۇيان، دەۋرنىڭ تەرەققىياتى، پەن - تېخنىكىنىڭ يۇكسىلىشى، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئالاقىلەرنىڭ كۈنسايىن كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۆتكۈزۈپ بېرىش مەسىلىسى دۇنيادىكى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر ۋە تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئەھمىيەت بېرىشىگە ئېرىشتى.

2. ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى

ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمى نەچچە يۈز يىللىق ئۈزلۈكسىز تولۇقلاش، تەرەققىي قىلىش، مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق خەلقئارادا خېلى مۇكەممەل بولغان بىر يۇرۇش سىستېما بولۇپ شەكىللەندى ھەمدە خەلقئارا جەمئىيەت بىردەك ئېتىراپ قىلىدىغان ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىنىڭ بەزى ئاساسىي پرىنسىپلىرى بارلىققا كەلدى، بۇ پرىنسىپلار ھازىرقى زامان خەلقئارا ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە يەنمۇ تەرەققىي قىلدى.

1. سىياسىي جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بەرمەسلىك پرىنسىپى. بۇ XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن كېيىن پەيدىنپەي شەكىللەنگەن خەلقئارا قانۇن پرىنسىپى. XVIII ئەسىردە فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى پارتلىدى. 1793 - يىلدىكى فرانسىيە ئاساسىي قانۇنىنىڭ 120- ماددىسىدا: «فرانسىيە ئەركىنلىك ئۈچۈن ئۆز دۆلىتىدىن فرانسىيىگە قېچىپ بارغان چەت ئەللىكلەرگە پاناھلىق بېرىدۇ» دەپ جاكارلانغان. بۇ ئارقىلىق قېنۇدال مۇستەبىتلىككە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن تۇنجى قېتىم پاناھلىنىش ھوقۇقى دەۋاسى

سۈرۈشته قىلمىغان چەت ئەللىكنى قوغدىغان ھەمدە باشقا بىر دۆلەتكە ئۇتكۈزۈپ بېرىش رەت قىلمىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىگە بۈرژۇئازىيىنىڭ دېموكراتىك تەركىبلىرى قوشۇلغان. شۇڭا، ئەينى ۋاقىتتا فېئودال مۇستەبتلىككە قارشى تۇرغان نۇرغۇن كىشىلەر فرانسىيەگە قېچىپ بېرىپ پاناھلانغان. كېيىن «سىياسىي جىنايەتچىلەرنى ئۇتكۈزۈپ بەرمەسلىك» پرىنسىپى پەيدىنپەي ھەرقايسى كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى ھەمدە قانۇن چىقىرىش يولى بىلەن مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. لېكىن يېقىنقى يىللاردىن بۇيان خەلقئارالىق جىنايەتلەر بىر قەدەر تېز سۈرئەتتە كۆپەيدى، يەنى زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى ئېلىپ - سېتىش، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرى، توقۇن قىلىش، يوشۇرۇن ئۇلتۇرۇش قاتارلىق جىنايەتلەر كۆندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىپ، دۇنيانىڭ تېنچلىقى ۋە بىخەتەرلىكىگە ئېغىر زىيان سالدى، لېكىن ھەرقايسى ئەللەرنىڭ سىياسىي جىنايەت ئۇقۇمىغا بولغان چۈشەنچىسى بىردەك بولمىغانلىقى ئۈچۈن بۈنىڭغا قارىتا تۈرلۈك تەدبىرلەر قالايمىقان قوللىنىلدى. شۇڭا، بۇنداق قالايمىقان ئەھۋالنى تۈزىتىش ۋە قائىدە - تەرتىپلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلدى. 1985 - يىلى ئەنگلىيە بىلەن ئامېرىكا ئىككى دۆلەت ئۇتكۈزۈپ بېرىش توغرىسىدىكى قوشۇمچە شەرتنامىنى ئىمزالاپ، سىياسىي خاراكتېرلىك جىنايەت دەپ قاراشقا بولمايدىغان ھەرىكەتلەرنى ئېنىق كۆرسىتىپ، پۇقرالارنىڭ بېخەتەرلىكىگە زىيان يەتكۈزىدىغانلىكى زورلۇق كۈچ بىلەن ئۇتكۈزگەن جىنايەتلەرنى بىردەك ئۇتكۈزۈپ بېرىشكە بولىدىغان جىنايەت دەپ قارىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ياۋروپادىكى دۆلەتلەر يەنە «ياۋروپا تېررورلۇقنى چەكلەش ئەھدىنامىسى»نى ئىمزالاپ، تېررورلۇق جىنايەتلىرىنى سىياسىي جىنايەت دەپ قارىماسلىقنى جاكارلىدى. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىمۇ ئۇتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە بېيىتىش جەھەتتە تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، «گۆرۈگە ئېلىنغانلارنى توقۇن قىلىشقا قارشى تۇرۇش خەلقئارا ئەھدىنامىسى»نى ماقۇللاپ، ئەھدىنامىگە ئەزا دۆلەتلەردىن ئايروپىلان بۇلغان جىنايەتچىلەرگە پاناھلىق بەرمەسلىكنى تەلەپ قىلدى، «نەسلىنى يوقىتىش جىنايىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى جازالاش ئەھدىنامىسى»، «ئېرقىي ئايرىمچىلىق جىنايى ھەرىكەتلىرىنى مەنئى قىلىش ۋە ئۇنى جازالاش ئەھدىنامىسى»نى ماقۇللاپ، نەسلىنى يوقىتىش جىنايىتى ۋە ئۇرۇش جىنايىتىنى سىياسىي جىنايەتنىڭ سىرتىغا چىقىرىۋەتتى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «سىياسىي جىنايەتچىلەرنى ئۇتكۈزۈپ بەرمەسلىك» پرىنسىپى ھازىرقى خەلقئارا مۇھىت ۋە خەلقئارا جەمئىيەتتە چەكلىك قوللىنىلدى.

2. «قوش ئەيىبلەش پرىنسىپى». ئومۇمەن خەلقئارا ئەملىيەت بويىچە ئۇتكۈزۈپ بېرىلگەن جىنايەتچى ئۇتكۈزۈپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغۇچى دۆلەت بىلەن ئۇتكۈزۈپ بېرىش ئىلتىماس قىلىنغۇچى دۆلەتتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنىڭ قانۇنىغا (ياكى ئۇتكۈزۈپ بېرىش شەرتنامىسىغا) ئاساسەن جىنايەت دەپ قارالغان ھەرىكەتنى ئاكتىپ ياكى پاسسىپ ھالدا سادىر قىلغۇچىدۇر، مانا بۇ «قوش ئەيىبلەش» پرىنسىپى. ئۇنىڭ مۇھىم نۇقتىسى شۇكى، ئۇتكۈزۈپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغۇچى دۆلەت بىلەن ئىلتىماس قىلىنغۇچى دۆلەتنىڭ قانۇنىدا بۇ خىل ھەرىكەت جىنايەت دەپ قارالغاندىلا، ئاندىن ئۇتكۈزۈپ بېرىشنىڭ ئاساسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ھالبۇكى بۇ خىل جىنايەتكە بېرىلمىدىغان جازا كەم دېگەندىمۇ بىرقانچە يىللىق قاماق جازاسىدىن يۇقىرى جازا بولۇشى كېرەك. «قوش ئەيىبلەش» پرىنسىپىنىڭ بەلگىلىنىشى ھەرقايسى ئەللەر ئارىسىدىكى قانۇن - تۈزۈم پرىنسىپى، سىياسىي، ئېتىقاد، قىممەت قارىشى قاتارلىق جەھەتلەردىكى پەرق ۋە زىددىيەتلەرگە قارىماي، ئۇتكۈزۈپ بېرىشكە ئۈيغۇن كېلىدىغان جىنايى ھەرىكەت جەھەتتىكى تونۇشنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئەملىيە جەھەتتىكى ھەمكارلىقنى ئاكتىپ ئورۇنلاش مەقسىدىگە يەتكۈزىدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەر تېررورلۇق ھەرىكەتلەرگە، سىياسىي سۈيقەست قىلمىش ئۇلتۇرۇش، توقۇن قىلىش، قارا جەمئىيەت كۈچلىرىنىڭ ھەرىكەتلىرى قاتارلىقلارغا زەربە بېرىپ، خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ قوش ئەيىبلەش پرىنسىپىغا بولغان تونۇشىنى يەنىمۇ كۈچەيتتى.

3. ئۆز دۆلىتىنىڭ پۇقراسىنى ئۇتكۈزۈپ بېرىشنى رەت قىلىش پرىنسىپى. بۇنىڭدا ئۇتكۈزۈپ بېرىشنىڭ ئوبيېكتى بىر دۆلەتنىڭ چېگرىسى ئىچىدە، تۇرۇپ باشقا دۆلەت تەرىپىدىن توتۇش بۇيرۇقى چىقىرىلغان ياكى جازا مۇكۇم قىلىنىدىغان جىنايەتچى بولىدۇ. ئۇتكۈزۈپ بېرىلمىدىغان جىنايەتچى ئىلتىماس قىلغۇچى دۆلەتنىڭ پۇقراسى بولىشىمۇ مۇمكىن، ئۇتكۈزۈپ بېرىش ئىلتىماس قىلىنغۇچى دۆلەتنىڭ پۇقراسى بولۇشىمۇ مۇمكىن ۋە ياكى 3- بىر دۆلەتنىڭ پۇقراسى بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئاخىرقى بىر خىل ئەھۋال ئاستىدا، قانۇننىڭ ئادەمگە بولغان كۆچى ۋە ماكان كۆچىگە ئاساسەن، بۇ جىنايەتچىگە ئۆز دۆلىتىنىڭ قانۇنى تەتبىقلىنىپ باشقۇرۇلىدۇ. شۇڭا، نۆۋەتتىكى خەلقئارا ئەملىيەتتە

ئامېرىكا، ئەنگلىيە قاتارلىق تاز سانداكى دۆلەتلەردە بىر قىسىم دېلو مىساللىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان كۆپ سانداكى دۆلەتلەر مەسىلەن فرانسىيە، دانىيە، ئىتالىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ئادەتتە ئۆز دۆلىتىنىڭ پۇقرالىرىنى ئۆتكۈزۈپ بېرمەيدۇ، ھەتتا چەت ئەللەرگە ئۆز دۆلىتىنىڭ پۇقراسىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى مەنئىي قىلىدۇ. بۇ ھەقتە كۆپلىگەن خەلقئارا شەرتنامىلەردە ئېنىق بەلگىلىمىلەر چىقىرىلغان. مەسىلەن، 1933 - يىلىدىكى ئامېرىكا قىتئەسىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئەھدىنامىسىنىڭ 2 - ماددىسىدا: «ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى ئىلتىماس قىلىنغان ئادەم ئىلتىماس قىلىنغۇچى دۆلەتنىڭ پۇقراسى بولسا، ئۆتكۈزۈپ بېرىلمەيدۇ، بۇنى ئۆتكۈزۈپ بېرگۈچى دۆلەت قانۇنغا ئاساسەن ياكى ئەھۋالغا قاراپ بەلگىلەيدۇ. ئەگەر جاۋابكارنى تاپشۇرۇپ بېرىش، ئۆتكۈزۈپ بېرگۈچى دۆلەتنىڭ مەزكۇر جاۋابكارنىڭ ئېيىبلەنگەن جىنايىتى ئۈستىدە ئەرز قىلىش مەجبۇرىيىتى بار، ئەگەر بۇ خىل جىنايەت يۇقىرىدىكى 2 - ماددىدا بېكىتىلگەن شەرتكە ئويغۇن كەلسە، ئېلان قىلغان جىنايى جازانى ئىلتىماس قىلغۇچى دۆلەتكە ئۆتكۈزۈپ قويۇش كېرەك» دەپ بەلگىلەنگەن.

ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىدە يەنە بەزى نەزەرىيەلەر بارغانسېرى پىشىپ يېتىلمەكتە ۋە مۇكەممەللەشمەكتە. مەسىلەن، ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە ئەگىشىپ ئېلىپ بېرىلىدىغان مال- مۈلۈكنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش مەسىلىسى. ياۋروپادىكى بەزى دۆلەتلەر ئىككى تەرەپنىڭ ئەدلىيە جەھەتتە ھەمكارلاشىش كېلىشىمىدە: «يالغۇز جىنايەتچىلا ئۆتكۈزۈپ بېرىلمەستىن، بەلكى شۇنىڭ بىلەن بىرگە مۈلۈكنىمۇ ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېرەك» دەپ بەلگىلەنگەن. پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن نۆۋەتتە خەلقئارا ئىقتىسادىي جىنايەتلەرگە يېتىلىدىغان جىنايەتچىلەرنى جازالاپ، زورلۇق كۈچ بىلەن جىنايەت ئۆتكۈزگەن جىنايەتچىلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان مال - مۈلۈك زىيىنىنى ۋە جىنايەت تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئىقتىسادىي زىيانلارنى قايتۇرۇۋېلىپ، ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتقىلى ۋە تەرەققىي قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

3. دۆلىتىمىزنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش مەسىلىسىگە ئائىت قانۇنلىرى ۋە ئەمەلىيىتى

كونا جۇڭگودا، دۆلىتىمىزنىڭ بەزى شەرتنامىلىرىدە ئۆتكۈزۈپ بېرىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بار ئىدى. مەسىلەن، 1689 - يىلىدىكى «جۇڭگو - روسىيە نېبۇچۇ (نېرچىنسك) شەرتنامىسى»، 1886 - يىلىدىكى «جۇڭگو - فرانسىيە - ۋېيتنام چېگرا سودا ئالاقىسى نىزامى» قاتارلىقلار. لېكىن بۇ شەرتنامىلەر جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ دۆلىتىمىزگە تاجىغان ھەر خىل تەڭ ھوقۇقسىز بەلگىلىمىلىرى بىلەن تولغان. يېرىم مۇستەملىكە يېرىم فېئوداللىق دەۋرىدىكى جۇڭگودا، جاھانگىر دۆلەتلەر «زېھىن سىرتى ھوقۇقى» غا ئىگە بولغاچقا، ئۆتكۈزۈپ بېرىش مەسىلىسىدىن زادى سۆز ئاچقىلى بولمايتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلىتىمىز 1963 - يىلىدىكى «ئاۋئاتسىيە قوراللىرى ئىچىدىكى جىنايەت ۋە باشقا بەزى ھەربىكەتلەر توغرىسىدىكى ئەھدىنامە» (توكيو ئەھدىنامىسى) گە قاتناشتى. 1970 - يىلىدىكى «ئاۋئاتسىيە قوراللىرىنى قانۇنسىز بۇلاشنى چەكلەش توغرىسىدىكى ئەھدىنامە» (گاگاگا ئەھدىنامىسى) گە، 1971 - يىلىدىكى «خەلق ئاۋئاتسىيەسىنىڭ بىخەتەرلىكىگە زىيان يەتكۈزىدىغان قانۇنسىز ھەربىكەتلەرنى چەكلەش ئەھدىنامىسى» (مونتېئىر ئەھدىنامىسى) گە قاتناشتى. شۇنىڭ بىلەن ئايروپىلان بۇلىغان جىنايەتچىلەرگە ئونوملۇك ۋە ئۆز ۋاقتىدا زەربە بېرىپ، دۆلىتىمىزنىڭ ئەدلىيە جەھەتتىكى

قىلىش، يۇقىرىدىكى شەرتلەرنى ھازىرلىمىغان بولسىمۇ، چەت ئەل ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان كىشىلەرنى دۆلىتىمىزنىڭ ئالاقىدار تارماقلىرى كونكرېت ئەھۋالغا قاراپ، دېپلوماتىيە يولى ئارقىلىق ئايرىم-ئايرىم تەرەپ قىلىشتىن ئىبارەت بولۇپ كەلدى. قىسقىسى، دۆلىتىمىز ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمى جەھەتتە مەيلى دۆلەت ئىچىدىكى قانۇن چىقىرىشتا بولسۇن ياكى خەلقئارا شەرتنامىلەرگە قاتنىشىشتا بولسۇن، ھەممىسى دېگۈدەك بىر بوشلۇقتىنلا ئىبارەت. ئادەمنى جىددى مۇئامىلە قىلىشقا مەجبۇر قىلىدىغان ئوبيېكتىپ پاكىت شۇكى، پۈختا ۋە مۇكەممەل قانۇن - قائىدىلەر سىستېمىسى كەمچىل بولغانلىقتىن، بەزى جىنايەتچىلەر باشقا دۆلەتكە قېچىپ بېرىپ، قانۇننىڭ جازاسىدىن قۇتۇلۇپ قالماقتا، ھەتتا تېخىمۇ ئېغىرلىكىپ دۆلىتىمىزگە ياكى ھەرقايسى ئەللەرگە زىيان يەتكۈزىدىغان جىنايەتلەرنى سادىر قىلماقتا. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار دۆلىتىمىزنىڭ قانۇن - تۈزۈمىنىڭ قەتئىيلىكىگە ۋە نوپۇزىغا تەسىر يەتكۈزۈپلا قالماي، دۇنيانىڭ تىنچلىقى ۋە خاتىرجەملىكىنى قوغداشقا، دۆلىتىمىزنىڭ خەلقئارادىكى ئوبرازىغا ۋە دۇنيادىكى ئابرويىغا ئېغىر زىيان يەتكۈزمەكتە. شۇڭلاشقا، دۆلىتىمىزنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمى كەمچىل بولۇشتەك ھازىرقى ھالەتنى تېزدىن ئۆزگەرتىپ، دۆلىتىمىزنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش، دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغدايدىغان پۈختا ۋە سىستېمىلىق «ئۆتكۈزۈپ بېرىش قانۇنى»نى تۈزۈپ چىقىش، دۆلىتىمىزگە ئاكتىپ تەسىر پەيدا قىلالايدىغان خەلقئارا ئۆتكۈزۈپ بېرىش شەرتنامىلىرىگە ئاكتىپ ھەم ئىشەنچىلىك قاتنىشىش، ئىككىي تەرەپنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمى ياكى ئەدلىيە ھەمكارلىق شەرتنامىلىرىنى ئىمزالاش — سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ جىددىي تەلىپى بولۇپلا قالماي، بەلكى خەلقئارا قانۇننىڭ پرىنسىپلىرىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان ئاكتىپ ھەرىكەتتۇر.

4. دۆلىتىمىزنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش - سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ جىددىي تەلىپى

«خەلق دېموكراتىيىسىگە كاپالەتلىك قىلىش، سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈمنى كۈچەيتىش» پارتىيەنىڭ 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ دوكلاتىدا ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەمدە قانۇنچىلىق ساھەسىدە ئىزچىل يولغا قويۇلىدىغان فاكتىچىن، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ ئېھتىياجى. ئاساسلىنىدىغان قانۇن بولۇش، قانۇن بولغانىكەن جەزمەن ئاساسلىنىش، قانۇننى ئىجرا قىلىشتا چوقۇم قاتتىق بولۇش، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى جەزمەن سۈرۈشتۈرۈشتىن ئىبارەت قانۇن - تۈزۈم ۋەزىيىتىنى بەرپا قىلىش بىلەن بىرگە، بازار ئىگىلىكىنىڭ ساغلام نىشانغا قاراپ تەرەققىي قىلىشىنى قائىدىگە سېلىپ ۋە يېتەكلەپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىش، دۆلىتىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ گۈللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ زۆرۈر شەرتلىرىدىن بىرى. ئەمما، دۆلىتىمىزنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈمىنىڭ كەمچىل بولۇشىدەك ھازىرقى ئەھۋالى بازار ئىگىلىكىنىڭ ئېھتىياجى ۋە قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ تەلىپىدىن يىراق تۇرماقتا. بۇ ھال ئىچكى جەھەتتە دۆلىتىمىز پۇقرالىرىنىڭ قانۇنىي ھوقۇق-مەنپەئىتىنى ۋە ئەدلىيە ئىگىلىكىنىڭ ھوقۇقىنى قوغداشقا، تاشقى جەھەتتە

(پوچتا نومۇرى: 830046)
تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئادۋوكات ۋە ئادۋوكاتلىق تۈزۈمىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى توغرىسىدا

مەتروزى سادىق*

قىسقىچە مەزمۇنى: ئادۋوكاتلىق تۈزۈمى سوت ئىشلىرىدا سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى گەۋدىلەندۈرۈشنىڭ مۇھىم بەلگىسى. بۇ ماقالىدە، ئادۋوكاتلىق تۈزۈمىنىڭ بارلىققا كېلىشى، تارىخىي تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭ ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىكى رولى قاتارلىقلار قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要：辩护制度是在诉讼中体现社会主义民主的重要标志。本文简要论述律师与辩护制度的产生、发展及其在我国社会主义现代化建设中的作用。

Abostract: Defence institution is an important symbol of embodying socialist democracy on the matter of lawsuits. This article expounds in brief the occurence and historical development of lawyer and defence institution as well as the role in our country's construction of socialist modernization.

1. ئادۋوكات ۋە ئادۋوكاتلىق تۈزۈمىنىڭ مەزمۇنى

ئادۋوكات قانۇن ئىلمىنى پۈختا ئىگىلىگەن، قانۇننىڭ ماھىيىتى، ئالاھىدىلىكى، رولى، قانۇن بىلەن دۆلەت، سىياسىي - ئىقتىساد، ئەخلاق ۋە ئېستېتىكىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا كەڭ نەزەرىيىۋى بىلىمگە ۋە ئەمەلىي ئىقتىدارغا ئىگە بولغان، دۆلەتنىڭ قانۇن بەلگىلىمىسى بويىچە دەۋالاشقۇچىلارغا قانۇن جەھەتتىن ياردەم بېرىدىغان خىزمەتچى خادىمدۇر.

ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئادۋوكات دېگەن بۇ ئۇقۇمغا بەرگەن تەبىرى ئوخشاشمايدۇ. بەزى دۆلەتلەر ئادۋوكات قانۇننى كەسىپ قىلغان، تەرتىپ ۋە ئىنتىزامنى ساقلايدىغان كىشى دەپ تەبىر بەرسە، بەزى دۆلەتلەر ئادۋوكات قانۇنغا پىششىق، دەۋالاشقۇچىلارنى مۇناسىۋەتلىك قانۇن ئاساسلىرى بىلەن تەمىنلەيدىغان ھەمدە ۋەكالىتەن سوتتا قاتنىشىدىغان كىشى دەپ تەبىر بېرىدۇ. بەزى دۆلەتلەر ئادۋوكات قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىدىغان ۋە جەمئىيەت تەرتىپىنى قوغدايدىغان، دەۋالاشقۇچىلارغا ۋەكالىتەن ھەمدە باشقىلارغا ۋەكالىتەن سوتتا قاتنىشىپ ئاقلاش ئېلىپ بارىدىغان كىشى دەپ تەبىر بەرسە، يەنە بەزى دۆلەتلەر (مەسىلەن دۆلىتىمىز) ئادۋوكات دەۋالاشقۇچىلارنىڭ ھاۋالىسىنى ياكى سوت مەھكىمىسىنىڭ بەلگىلىشىنى قوبۇل قىلىپ، قانۇن بويىچە دەۋالاشقۇچىلارنىڭ دەۋا پائالىيىتى ئېلىپ بېرىشىغا ۋە قانۇنغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى ھەل قىلىشىغا ياردەملىشىدىغان مەخسۇس خادىم دەپ ئىزاھلايدۇ. گەرچە ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ بەرگەن تەبىرلىرىدە پەرق بولسىمۇ، لېكىن ھەممىسى ئادۋوكاتنىڭ دۆلەتنىڭ قانۇن تۈزۈمۈشىدىكى ئورنى ۋە رولىنى بىردەك ئېتىراپ قىلىدۇ.

ئادۋوكاتلىق تۈزۈمى ھۆكۈمران سىنىپنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزمەسلىك ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا پۇخرالار ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارغا قانۇن جەھەتتىن ياردەم بېرىپ، دەۋالاشقۇچىلارنىڭ

---

* مەتروزى سادىق: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قانۇن فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى

قانۇنلۇق ھوقۇق مەنپەئەتىنى ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەتىنى قوغدايدىغان قانۇن - توزۇم بولۇش

2. قەدىمكى زامان ئادۇوكاتلىق تۈزۈمىنىڭ بارلىققا كېلىشى

ئادۇوكاتلىق تۈزۈمى غەرب قانۇن مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلى. ئۇ ئەڭ دەسلەپتە يۇنان ۋە رىمدا بارلىققا كەلگەن، ئۇ يۇنانىنىڭ ئافىنا قانۇنىدا تۇنجى نۆۋەتلىكىدەك ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان:

(1) دەۋادا مۇنازىرىلىشىش ئۇسۇلى قوللىنىلىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن بولۇپ، سوتتا ئالدى بىلەن دەۋاگەرنىڭ شىكايەتنامىسى بىلەن جاۋابكارنىڭ رەددىيەنامىسى ئوقۇپ ئۆتۈلگەن، ئاندىن كېيىن ئىككى تەرەپ دەۋالاشقۇچىلارنىڭ مۇنازىرىلىشىش يولىغا قويۇلغان.

(2) دەۋالاشقۇچىلارنىڭ ئاقلىغۇچى تەكلىپ قىلىپ ئۆزىگە ۋەكالىتەن مۇنازىرە ئېلىپ بېرىشىغا يول قويۇلىدىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق ماددا بەلگىلەنگەن.

(3) مۇنازىرە تۈگىگەندىن كېيىن، سوتچى مەخپىي ئاۋازغا قويۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ھۆكۈم چىقىرىلىپ دەۋا توغرا بىر تەرەپ قىلىنغان. يۇنانىنىڭ ئافىنا قانۇنى كېيىنچە رىم قانۇنىغا بۇاستە تەسىر كۆرسەتكەن. قەدىمكى رىم «12 مىس تاختا قانۇنى» دا دەۋاگەر بىلەن جاۋابكارنىڭ سوتتا مۇنازىرلىشىشى ھەققىدە مۇكەممەل ماددىلار بەلگىلەنگەن.

رىم قانۇنىدا ھەر قانداق دەۋا تەرتىپىدە بىرىنچى قەدەمدە، دەۋاگەر ئالدى بىلەن جاۋابكارنى سوتقا قاتنىشىشقا چاقىرىشى شەرت. ئەگەر جاۋابكار سوتقا قاتنىشىشنى رەت قىلسا، دەۋاگەر ئۇنى سوتقا قاتنىشىشقا مەجبۇرلىسا بولىدۇ. ئەگەر جاۋابكار چاقىرتقان ھامان كېلىپ سوتقا قاتناشمىسا ياكى سوتقا قاتنىشىشنى خالىمىسا، جاۋابكارنىڭ ئۆزىگە ئاقلىغۇچى قىلىپ كۆرسەتكەن كىشى ئۇنىڭغا كېپىل بولۇپ سوتقا قاتناشسا بولىدۇ. ئەگەر جاۋابكار سوتقىمۇ قاتناشمىسا، سوتچى دەۋاگەرگە ئۇنىڭ مال - مۈلكىنى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ھوقۇق بېرىدۇ دېگەن ماددىلار ئېنىق يېزىلغان.

بۇ قانۇندىكى دەۋا جەريانىدا مۇنازىرلىشىشكە ۋە ۋەكالەتچىلىك قىلىشقا يول قويۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر ئادۇوكاتلىق ئىشلىرىنىڭ دەسلەپكى بىخلىرى ھېسابلىنىدۇ.

قەدىمكى يۇنان ۋە رىمدا بارلىققا كەلگەن ئاقلىغۇچى ياكى دەۋا ۋەكالەتچىسى دەل ھازىرقى زامان ئادۇوكاتلىق تۈزۈمىنىڭ تارىخىي ئاساسى ۋە ئىجتىمائىي مەنبەئىدۇر.

قانۇن مۇتەخەسسىسى (ئادۇوكات) مىلادىدىن بۇرۇنقى 200 - يىللاردىن مىلادى 600- يىلغا قەدەر ئارىلىقتا رىمدا رەسمىي بارلىققا كەلگەن. رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە پاپا دەۋا ۋەكالەتچىلىكىنى ئېتىراپ قىلىش، ئىمتىھان سۈپىتى بىلەن ئۇستقۇرۇلمىغا مەنسۇپ.

ئېلىش تۈزۈمى ئارقىلىق قانۇننى پىششىق بىلىدىغان «ئاقلىغۇچى» لارنى تاللاش، ئۇلارغا ھەق بېرىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەن. مۇشۇ ئاساستا «ئادۇوكات» بارلىققا كېلىپ، بۇ نام رەسمىي ئېتىراپ قىلىنغان. كېيىن ئادۇوكاتلىق تەدرىجىي ھالدا بىر خىل توزۇم بولۇپ شەكىللەندى.

غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، ياۋروپا فېئودالىق تۈزۈمىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ئادۇوكاتلىق تۈزۈمى تەدرىجىي خارابلاشتى. گەرچە ئەنگلىيە، فرانسىيەدىن ئىبارەت ئىككى دۆلەت ئۇلۇق بولۇپ مىلادى XI ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە ئادۇوكاتلىق تۈزۈمىنى ئورناتقان بولسىمۇ، ئادۇوكاتلارنىڭ پائالىيىتى ئىنتايىن زور چەكلىمىلەرگە ئۇچرىدى. ئەنگلىيە قانۇنىدا دەسلەپكى مەزگىلدە ھەق تەلەپ دىلولىرىنى قاراپ چىققاندا، ھاۋالە قىلغۇچى پادىشاھنىڭ ئىجازەتنامىسىنى ئېلىشقا ئىلتىماس قىلىشى شەرت. ھاۋالە قىلغۇچى ئىجازەتنامىنى سوت كوللېگىيىسىگە ئۆزى ئېلىپ كېلىپ، ھاۋالە قىلىنغان ۋەكالەتچى ۋە ئۇنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنى چۈشەندۈرۈشى كېرەك. ئاندىن ۋەكالەتچى قانۇنلۇق ۋەكالەتچىلىك ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ ۋاقىتتا قوللىنىلغان چىركاۋ قانۇنى ئادەتتىكى سوت مەھكىمىلىرىگە سىڭىپ كىرىپ، دەۋا ۋەكالەتچىلىك ھوقۇقى پوپلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەنىدى. XIII ئەسىرگە كەلگەندە، پوپلارنىڭ ئادەتتىكى سوت مەھكىمىلىرىنىڭ دەۋا پائالىيىتىگە قاتنىشىشى چەكلەندى. XV ئەسىردە ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ لوندۇندا تۇنجا ئادۇوكاتلار ئىنستىتوتى قۇرۇلدى. ئۇ ئوقۇغۇچىلارغا قانۇن بىلىملىرىنى ئۆگىنىپ قانۇنشۇناسلارنى تەربىيىلىدى ۋە بىرنەچچە ئادۇوكاتلىق ئورنىنى مونوپول قىلدى. XVI ئەسىرگە كەلگەندە، ئەنگلىيىدە ئادۇوكاتلار «سوتقا قاتنىشىدىغان ئادۇوكات» ۋە «مۇلازىمەتچى ئادۇوكات» دەپ ئايرىلىشقا باشلاپ، ئەنگلىيە ئادۇوكاتلىقىنىڭ دەرىجىلىك تۈزۈمىنى شەكىللەندۇردى.

فرانسىيەدە XI ئەسىردىن كېيىن پوپلارنىڭ ئادەتتىكى سوت مەھكىمىلىرىدە ئاقلىغۇچىلىقىنى ئۇستىگە ئېلىشى چەكلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئادۇوكاتلار ئىگىلىدى. ئادۇوكاتلار ئالدى بىلەن ئادۇوكاتلىق ئورۇنلىرى تەرىپىدىن ئىمتىھان ئارقىلىق رويخەتكە ئېلىنغاندىن كېيىن، كەسپى ئادۇوكاتلىق سالاھىيىتى بىلەن پادىشاھلار بىلەن چىركاۋ پوپلىرى ۋە فېئودال بەگلەر ئوتتۇرىسىدا.

كى كۆرەسىلەردە پادىشاھ تەرەپتە تۇرۇپ، دۆلەتنىڭ ھوقۇقىنى پادىشاھقا مەركەزلەشتۈرۈش ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈشتە زور كۈچ چىقاردى. بۇنىڭ بىلەن ئادۇوكاتلار پادىشاھ ھاكىمىيىتىنىڭ قوغدىشىغا ئېرىشتى، بۇ ئارقىلىق ئادۇوكاتلىق تۈزۈمىنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققي قىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىلدى.

XIII ئەسىرگە كەلگەندە پادىشاھلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەتلەردە سوت مەھكىمىسىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئاقلىغۇچىلار مۇ ئېتىراپ قىلىندى، XV ئەسىردىن كېيىن ئادۇوكاتلار بىلەن دەۋا ۋاكالەتچىلىرى بۆلۈنۈشكە باشلىدى. بۇ خىل پەرق فرانسىيە ئادۇوكاتلىق تۈزۈمىدە بۈگۈنكىچە ساقلانماقتا.

3. يېقىنقى زامان ئادۇوكاتلىق تۈزۈمىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى

ئادۇوكاتلىق تۈزۈمى غەرب دېموكراتىك تۈزۈمى ئاساسىدا تەدرىجىي تەرەققي قىلغان ۋە باشقا دۆلەتلەرگە كېڭەيگەن.

XVII — XVIII ئەسىرگە كەلگەندە، بۇرژۇئا مەرپەتچىلىرى ۋە مۇتەپەككۇرلىرى فېئودال ئىستىبدادلىق تۈزۈمگە قارشى تۇرۇپ، دېموكراتىيە، باراۋەرلىك، ئىناقلىق، ئەركىنلىكتىن ئىبارەت سىياسىي تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەدلىيە تۈزۈمى جەھەتتە ئادىل دەۋا تۈزۈمىنى ئورنىتىش، سوت قىلىشنى ئوچۇق ئېلىپ بېرىش ۋە مۇنازىرىلىشىش پرىنسىپىنى يولغا قويۇش قاتارلىقلارنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ تەلەپلەر ئەينى ۋاقىتتىكى كاپىتالىستىك ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن كەلگەچكە خېلى بىر قىسىم تەكلىپلەر ۋە تەشەببۇسلار قوبۇل قىلىندى. 1679 - يىلى ئەنگلىيە «جىسماني قوغدىنىش قانۇنى»نى ئېلان قىلدى. ئۇنىڭدا سوت مەھكىمىسى تامغا بېسىپ تارقاتمىغان قولغا ئېلىش ئىسپاتى بىلەن جاۋابكارنى قولغا ئېلىپ قاماشقا بولمايدۇ، قولغا ئېلىنغۇچى ئۆزىنى - ئۆزى ئاقلىسا ياكى ئادۇوكات تەكلىپ قىلىپ ئۆزىنى ئاقلاتسا بولىدۇ دېگەن ماددىلار بېرىلغان. 1836 - يىلى ئەنگلىيە پادىشاھى ۋىليام IV ئىمزاسىدا ئېلان قىلىنغان بۇ قانۇندا ھەر قانداق دېلونى تەبىيارلىق سوراق قىلغاندا ياكى رەسمىي سوت قىلغاندا بولسۇن جاۋابكار ئاقلىنىشقا ھوقۇقلۇق ھەمدە ئادۇوكات تەكلىپ قىلىپ ئۆزىنى ئاقلاشقا ياردەملەشتۈرسە بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. ئامېرىكا ئاساسىي قانۇنىنىڭ تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن لايىھىسىنىڭ 6 - ماددىسىدا بارلىق جىنايى ئىشلار دەۋاسىدا جاۋابكار تۆۋەندىكى ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن بولۇشى كېرەك: جىنايى دېلو يۈز بەرگەن شتات ياكى رايوندىكى ئادىل زاستاتىللار ئومىكى تەرىپىدىن تېزدىن ئوچۇق سوت قىلىنسا بولىدۇ. قارشى تەرەپنىڭ گۇۋاھچىسى بىلەن يۈزلىشىشنى تەلەپ قىلسا بولىدۇ. ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن ئادۇوكاتنىڭ ياردىمىنى قوبۇل قىلىش ھوقۇقى بولىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ بەلگىلىمىلەر ئامېرىكا ئادۇوكاتلىق تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشى ۋە تەرەققي قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان.

1791 - يىلىدىكى فرانسىيە ئاساسىي قانۇنىدا ۋە 1789 - يىلى تۈزۈلگەن «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى»نىڭ كىرىش سۆزىدە جاۋابكار ئاقلىنىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدۇ، جاۋابكارنىڭ ئادۇوكاتنىڭ ياردىمىنى قوبۇل قىلىشىغا يول قويۇلىدۇ دېگەنگە ئوخشاش بەلگىلىمىلەر بەلگىلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا 1789 - يىلى فرانسىيە ئىنقىلابى دەۋرىدىكى ئاساسىي قانۇن تۈزۈمى بىخىنىڭ بىر پەرمانىدا، جاۋابكارنىڭ جىنايىتى سۈرۈشتۈرۈلگەن ۋاقىتتىن باشلاپ ئاقلىغۇچىنىڭ دەۋاغا قاتنىشىشىغا يول قويۇلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. 1808- يىلى ناپولېئون شەخسەن ئۆزى تەكشۈرۈپ بېكىتكەن جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنىدا مۇنازىرىلىشىش ۋە ئاقلاش پرىنسىپى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كونكرېت بايان قىلىنغان.

شەرق دۆلەتلىرى ئۇزاق ۋاقىت ئىشكىنى ناقۇبلىش سىياسىتىنى قوللاندى. پەقەت XIX ئەسىرگە كەلگەندە، بەزى شەرق دۆلەتلىرى غەربتىن ئۆگىنىپ ئادۇوكاتلىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇشقا باشلىدى. جۈملىدىن فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئاسارىتىدە خېلى ئۇزاقىچە ئىشكىنى ناقۇبلىش ھالىتىدە تۇردى. 1840 - يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، جۈملىدىن تەدرىجىي ھالدا بېرىم مۇستەملىكە بېرىم فېئودالىق جەمئىيەتكە ئايلىنىپ قالدى. ئەسلىدە بار بولغان فېئودال كونا قانۇنلار جىددىي ئۆزگىرىۋاتقان ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتكە ماسلىشالمايدىغان بولۇپ قالدى. شۇ سەۋەبتىن قانۇن ئورگانلىرى قانۇنلارغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، ئۆزلىرىنىڭ چىقىش يولىنى تاپمىسا بولمايدىغان ۋەزىيەتكە دۇچ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ئادۇوكاتلىق تۈزۈمى باشقا ئەدلىيە تۈزۈمىگە ئوخشاش جۈملىدىن تارقىلىشقا باشلىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى بەزى كىشىلەر كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭكىگە ئوخشاش ئادۇوكاتلىق ئىشلىرىنى تەسىس قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى.

1910 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «بۇيۇك چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ جىنايى ئىشلار ۋە ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنى» لايىھىسىنى تەييارلىدى. ئۇنىڭدا ئادۇوكاتلارنىڭ ئاقلىغۇچىلىق قىلىشى ۋە ۋاكالەتچىلىك قىلىشى توغرىسىدا بەلگىلىمە بار

ئىدى. ئەمما بۇ لايىھە ئىلان قىلىنغۇچە چىناق سۇلالىسى مۇكۇمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. «شىنخەي ئىنقىلابى» دىن كېيىن، سۇن جۇڭشەن رەھبەرلىكىدىكى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت گېرمانىيە، ياپونىيىلەرنى تۈلگە قىلىپ، ئادۇوكاتلار قانۇنى لايىھىسىنى تەييارلىدى. ئەمما بۇ لايىھەمۇ يولغا قويۇلمىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن شىمالىي مىللىتارىست ھۆكۈمىتى ۋاقىتلىق يولغا قويىلىدىغان ئادۇوكاتلار نىزامىنى تۈزدى، بۇلار

4. ھازىرقى زامان ئادۇوكاتلىق تۈزۈمى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى

كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئادۇوكاتلىق تۈزۈمى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا، سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ تەرەققىي قىلدى ۋە مۇكەممەللەشتى. ئادۇوكاتلىق كەسپىنىڭ دائىرىسى تەدرىجىي كېڭىيىپ ئادۇوكاتلار زور مىقداردىكى دەۋاغا كىرمەيدىغان ئىشلارنى ۋە باشقا ئادۇوكاتلىق ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالىدىغان بولدى. ئورگانلار، كارخانىلار، تەشكىلاتلار ئادۇوكاتلارنى قانۇن مەسلىھەتچىلىكىنى ئۈستىگە ئېلىشقا تەكلىپ قىلدى. ئادۇوكاتلار يەنە «دەۋالاشقۇچىلارغا ۋەكالىتەن ئىلتىماس قىلىپ، رەسمىيەتلىرىنى بىجىرىدىغان ياكى سۆزلىشىدىغان، كېسىم قىلىنىدىغان ۋەقەلەرنىڭ كېسىمچىلىكىنى ئۈستىگە ئالىدىغان، سىراس باشقۇرغۇچى بولۇپ ۋە ھاۋالىنى قوبۇل قىلىپ، مال - مۈلۈكنى باشقۇرىدىغان خىزمەتلەرنى ئۈستىگە ئالىدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئادۇوكاتلارنىڭ سانىمۇ مىسلى كۆرۈلمىگەن تېز سۈرئەت بىلەن كۆپەيدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكىدا ئادۇوكاتلارنىڭ سانى ھەسسىلەپ كۆپەيدى. ھازىر ئامېرىكىدا مەملىكەت بويىچە ئادۇوكاتلىق سالاھىيىتىگە ئىگە بولغانلار 600 مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن. ئادۇوكاتلارنىڭ ئىش تەقسىم قىلىۋېلىپ كەسپىلىشىشى تەدرىجىي شەكىللەندى. ھازىر ئامېرىكىدا نىكاھ ئىشلىرىغا، سىراس ماجىرالىرىغا دائىر دېلولارنى بىجىرىدىغان ۋە سودا، ھاۋالە، مەبلەغ، سۇغۇرتا قاتارلىق ئىشلارنى بىجىرىدىغان مەخسۇسلاشقان ئادۇوكاتلار بارلىققا كەلدى. دېمەك، مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، ئادۇوكاتلارنىڭ ئىش تەقسىم قىلىۋېلىپ مەخسۇسلىشىشى ئادۇوكاتلىق مۇلازىمىتىنى ياخشىلاپ، ئادۇوكاتلىق تۈزۈمىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلىتىمىزدە قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئادۇوكاتلىق تۈزۈمى رەسمىي ئورنىتىلىشقا باشلىدى. 1954 - يىلى 7 - ئايدىكى ئەدلىيە مىنىستىرلىكىنىڭ «سوت مەھكىمىلىرىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈملىرىدە سىناق كونا جۇڭگودا بارلىققا كەلگەن ئادۇوكاتلىق تۈزۈمىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى ھېسابلىنىدۇ. 1927 - يىلى شىمالىي مىلىتارىست ھۆكۈمىتى ئادۇوكاتلار نىزامىنى ئىلان قىلىپ يولغا قويدى. بۇنىڭغا بۇرۇنقى ئادۇوكاتلار نىزامىغا قارىغاندا نۇرغۇن تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەنىدى. بۇ نىزامنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىمۇ 14 يىلدىن ئۇزۇنراق قوللانىدى. 1941 - يىلى بۇ نىزام بىكار قىلىنىپ «ئادۇوكاتلار قانۇنى» تۈزۈپ ئىلان قىلىندى.

ئۇنىڭ تەرەققىياتى ۋە

تەرىقىسىدە يولغا قويۇلىدىغان بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشى» دا بېيجىڭ، شاڭخەي، تىيەنجىن قاتارلىق جايلاردا ئادۇوكاتلىق ئىشلىرىنى سىناق تەرىقىسىدە ئىلىپ بېرىش بەلگىلەندى. 1954 - يىلى دۆلىتىمىز ئىلان قىلغان تۇنجى «ئاساسىي قانۇن» ۋە «خەلق سوت مەھكىمىلىرى- نىڭ تەشكىلىي قانۇنى» دا خەلق سوت مەھكىمىلىرى دېلولارنى قاراپ چىقىش جەريانىدا جاۋابكار ئاقلىنىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشى كېرەك. جاۋابكار ئۆزىنى - ئۆزى ئاقلىغاندىن باشقا يەنە ئۆزىنى ئاقلاشنى ئادۇوكاتقا ھاۋالە قىلسىمۇ بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. دېمەك، بۇلاردىن دۆلىتىمىزدە ئادۇوكاتلىق تۈزۈمىنىڭ ئېنىق بەلگىلەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. 1956 - يىلى 5 - ئايدا گوۋۇيۈەن ئەدلىيە مىنىستىرلى- كىنىڭ «ئادۇوكاتلىق خىزمىتى قۇرۇلۇشى توغرىسىدىكى يوليورۇق سوراش دوكلاتى» نى تەستىقلىغاندا، ئادۇوكاتلىق ئىشلىرىنىڭ خاراكتېرى، ۋەزىپىسى ۋە شەرتى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە بىر قاتار بەلگىلىمىلەرنى چىقاردى. ھەمدە «ۋاقىتلىق يولغا قويۇلىدىغان ئادۇوكاتلىق ھەققى ئېلىش چارىسى» نى ئىلان قىلدى. 1957 - يىلىغا كەلگەندە پۈتۈن مەملىكەتتىكى چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك شەھەرلەردە 800 دىن ئارتۇق قانۇندىن مەسلىھەت بېرىش ئورۇنلىرى قۇرۇلدى. پۈتۈن مەملىكەتتە 19 ئادۇوكاتلار جەمئىيىتى تەسىس قىلىندى، ئادۇوكاتلارنىڭ سانى 3000 غا يەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئادۇوكاتلار قوشۇنى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى، ھەمدە بۇ ئادۇوكاتلار قوشۇنى دەۋا پائالىيىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى ۋە مۇھىم رول ئوينىدى. ئەمما 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، سولچىل خاتا لۇشىيەن ۋە ئىدىيىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، ئۈچىللىققا قارشى كۈرەش كېڭەيتىلىپ، ھەرقايسى جايلاردىكى قانۇندىن مەسلىھەت بېرىش ئورۇنلىرىنىڭ مەسئۇللىرى، ئادۇوكاتلار ھەمدە ئادۇوكاتلار جەمئىيەتلىرىنىڭ خىزمەتچى خادىملىرى ئوچۇق قىلىپ قويۇلدى. «ئادۇوكاتلىق تۈزۈمى بۇرژۇئازىيىنىڭ نەزەرىيىسى» «ئادۇوكاتلار جىنايەتچىلەرنىڭ مەيدانىدا تۇرىدۇ»،

«ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ جىنايەتىنى ئاقلايدۇ» ۋەھاكازا دەپ ھاقارەتلىنىپ، يولغا قويۇلغىنىغا ئىككى يىل بولمىغان ئادۇوكاتلىق تۈزۈمى يەرىم يولدا توختىتىلدى. بۇ ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ناھايىتى زور زىيان ئېلىپ كەلدى. «4 كىشىلىك گۇرۇھ» تار - مار قىلىنغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيە ۋە دۆلەت سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتتى.

1979 - يىلىنىڭ دەسلىپىدىن باشلاپ، خېبىلوڭجىيانىڭ ئۆلكىسى ۋە گۇاڭجۇ شەھەرلىرىدە ئادۇوكاتلىق ئورۇنلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. شۇ يىلى 7 - ئايدا 5 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - قېتىملىق يىغىنىدا جىنايى ئىشلار قانۇنى، جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى قاتارلىق يەتتە قانۇن ئېلان قىلىنىدى، ھەمدە ئادۇوكاتلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشمۇ كۈن تەرتىپكە قويۇلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئالىي خەلق سوت مەھكىمىسى، ئەدلىيە مىنىستىرلىكى قاتارلىق ئورۇنلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئادۇوكاتلىق قوشۇنىنى قايتىدىن قۇرۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چۈشۈردى.

1980 - يىلى 8 - ئايدا چاقىرىلغان 5 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ 15 - قېتىملىق دائىمىي ھەيئەتلەر يىغىنىدا «ۋاقىتلىق يولغا قويۇلىدىغان ئادۇوكاتلار نىزامى» ماقۇللىنىپ ئېلان قىلىنىدى. بۇ — دۆلىتىمىز ئادۇوكاتلىق تۈزۈمى قۇرۇلۇشىنىڭ يېڭى باسقۇچقا كىرگەنلىكىدىن دېرەك بەردى. شۇ يىلى 10 - ئايدا ئەدلىيە مىنىستىرلىكى مەملىكەتلىك ئادۇوكاتلىق خىزمىتى سۆھبەت يىغىنى چاقىردى. يىغىنىدا ئادۇوكاتلىق تۈزۈمىگە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن مەسىلىلەر ئايدىڭلاشتۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئادۇوكاتلىق قوشۇنى ۋە ئادۇوكاتلىق تۈزۈمى قۇرۇلۇشىنىڭ قەدىمى تېخمۇ تېزلىتىلدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 3100 دىن ئارتۇق ئادۇوكاتلىق ئورۇنلىرى قۇرۇلدى، ئادۇوكاتلارنىڭ سانى 13مىڭغا، قوشۇمچە ئادۇوكاتلارنىڭ سانى 6000 غا يەتتى، 1986 - يىلى 7- ئايدا بېيجىڭدا مەملىكەتلىك ئادۇوكاتلار ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ئېچىلدى.

مەملىكەتلىك ئادۇوكاتلار ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى دۆلىتىمىز ئادۇوكاتلىق ساھەسىدە مىسلى كۆرۈلمىگەن داغدۇغىلىق يىغىن بولدى. يولداش چياۋشې قاتارلىق پارتىيە ۋە دۆلەت رەھبەرلىرى ئېچىلىش مۇراسىمىغا قاتناشتى. يىغىندا يولداش چياۋشې «جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئادۇوكاتلىق تۈزۈمىنى قۇرۇش ئۈچۈن تىرىشايلى» دېگەن تېمىدا نۇتۇق سۆزلىدى. بۇ قېتىمقى يىغىندا جۇڭخۇا مەملىكەتلىك ئادۇوكاتلار جەمئىيىتى قۇرۇلۇپلا قالماي، بەلكى كۆپچىلىكىنىڭ ئىدىيە جەھەتتە ئادۇوكاتلار جەمئىيىتىنىڭ مەقسىتى، خاراكتېرى ۋە ۋەزىپىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىغا، يېڭى تارىخىي دەۋردە ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى جەريانىدا ئۆزىنىڭ مەجبۇرىيىتىنى قانداق ئادا قىلىش مەسىلىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىلدى.

مۇلچەرلەشكە بولىدۇكى، جۇڭخۇا مەملىكەتلىك ئادۇوكاتلار جەمئىيىتى پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئادۇوكاتلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، قانۇن ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ، دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، چەت ئەل بىلەن خىزمەت تەجرىبىسى ئالماشتۇرۇشنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك خىزمەتلەرنى ئىشلىگۈسى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «ئالىي مەكتەپلەرنىڭ جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى دەرسلىكى» شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1992- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.
2. «جۇڭگو قانۇنشۇناسلىق ئېنسكلوپېدىيىسى»، جۇڭگو ئېنسكلوپېدىيە نەشرىياتى، 1984 - يىل خەنزۇچە نەشرى.
3. «ئادۇوكاتلىق كەسپى ئوقۇشلۇقى»، جىلىن خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل خەنزۇچە نەشرى.
4. «ئادۇوكاتلىق قانۇنشۇناسلىقى»، شەنشى خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىل، خەنزۇچە نەشرى.
5. «ئادۇوكاتلىق تۈزۈمى ۋە ئادۇوكاتلىق ئەمەلىيىتى» بىلىم نەشرىياتى، 1990 - يىل خەنزۇچە نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئىلمىي تەتقىقات ئۇچۇرلىرى

△ 1996 - يىلى 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 21 - كۈنگىچە ۋېنگرىيىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان سەگەت (szeged) شەھىرىدە «خەلقئارا مەكگولۇك ئالتايشۇناسلىق كومىتېتى» (C. A. I. P) نىڭ 39 - نۆۋەتلىك ئىلمىي كونفىرىنسىسى ئېچىلدى. بۇ كاتتا يىغىنغا دۇنيا ئالتايشۇناسلىق كومىتېتى ئىجرائىيە ھەيئىتى رىياسەتچىلىك قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا 40 نەچچە دۆلەت ۋە رايوندىن ئالتايشۇناسلىق تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى 115 نەپەر ئالىم قاتناشتى. تەكلىپكە بىنائەت ئېلىمىزدىن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى ئابدۇكېرىم رەھمان ئۆزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى بىر قىسىم يەر - جاي ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە» «on the Etymology of some place names Divanu Lughat — tit Turk» ناملىق ئىلمىي ماقالىسى بىلەن قاتناشتى. بۇ ماقالىدىكى بەزى يېڭى كۆز قاراشلار يىغىنغا قاتناشقان دۇنيا ئالتايشۇناسلىرىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغاپ، ئۇلارنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى، ھەمدە بۇ ماقالە بۇ قېتىمقى ئىلمىي يىغىنىنىڭ «تاللانغان ماقالىلەر توپلىمى»غا كىرگۈزۈلدى.

△ تۈركولوگىيە ئىلمىي بويىچە تۇنجى قېتىم دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتىنىڭ ياش دوتسېنتى، دوكتور ئابدۇرېشىت ياقۇپ گېرمانىيىنىڭ بامبېرگ ئۇنىۋېرسىتېتى شەرقشۇناسلىق ئۇرۇنىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن 1996 - يىلى 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 11 - كۈنگىچە ئۇيغۇر تىلىدىن لېكسىيە ئوقۇپ كەلدى. بۇ قېتىم گېرمانىيە، شەرقشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ ئېھتىياجىغا بويىچە «ئۇيغۇر تىلى»، «ئۆزبېك تىلى»، «تاجىك تىلى» دىن ئىبارەت ئۈچ خىل تىل بويىچە قىسقا مۇددەتلىك ئۆگىنىش كۇرسى تەشكىللىگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇشۇ ساھەدىكى ئاسپىرانتلار ۋە تەتقىقات خادىملىرى قاتناشتى. ئۇنىڭ ئىچىدە نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغىنى «ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىش كۇرسى» بولۇپ، دوكتور ئابدۇرېشىت ياقۇپنىڭ خىزمەتتىكى ئەستايىدىللىقى ۋە قىزغىنلىقى ئۇنىۋېرسىتېت رەھبەرلىكى تەرىپىدىن ئالاھىدە ماختالدى. ئۇ ھازىر ياپونىيە كيوتو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، ئالتاي تىللىرىنىڭ تېپولوگىيىسى بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىلمىي تەتقىقات خىزمىتىگە قاتنىشىش ئۈچۈن 1997 - يىل 1 ئاينىڭ - 19 - كۈنى ياپونىيىگە يۈرۈپ كەتتى.

△ 1996 - يىلى 5 - ئايدا گوۋۇيۈەن ۋە دۆلەتلىك مائارىپ كومىتېتى ئىلمىي ئۇنۋان بېرىش ئورنى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىگە ۋە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - ئەدەبىيات كەسپى» گە دوكتورلۇق ئۇنۋانى بېرىش ھوقۇقىنى رەسمىي تەستىقلىدى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدە دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئۈچۈن تەربىيەلەش ئورنى بولماسلىقتەك تارىخقا خاتىمە بېرىلدى. بۇ كەسىپ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى، جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتى، ئالتايشۇناسلىق تەتقىقات ئىنستىتوتى قاتارلىق ئورگانلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، دەسلەپكى قەدەمدە «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى»،

«ئۇيغۇر تىلى»، «قازاق تىل ئەدەبىياتى»، «شىنجاڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە فولكلورى» ، «قوش تىللار سېلىشتۇرما تەتقىقاتى» قاتارلىق بەش يۆنىلىش (كەسىپ) بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئۇچۇن ئاسپىرانت قوبۇل قىلماقچى. 1997 - يىلدىن باشلاپ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرى ئىشلەنمەكتە.

△ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى كوللېكتىپى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (ئىككى توملۇق، 800 مىڭ خەتلىك) 1996 - يىلى 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇشۇ ساھەدىكى مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتىنىڭ نۇقتىلىق نەشر قىلىش پىلانىغا كىرگۈزۈلدى. خەنزۇ تىلىدا ئىشلەنگەن بۇ ئىلمىي ئەسەر بۇگۈنگىچە بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي جەريانلىرىنى ئىلمىي ۋە سىستېمىلىق يورۇتۇپ بەرگەن بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ مۇشۇ ساھەدىكى بوشلۇقىنى تولدۇرغان يېرىك تەتقىقات ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر 1997 - يىلى 5 - ئايدا نەشردىن چىقىپ، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە تارقىتىلماقچى.

△ 1996 - يىل 11 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىن 29 - كۈنگىچە «جۇڭگو تۈركىي تىللار تەتقىقات جەمئىيىتى» نىڭ 8 - قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى بېيجىڭدا ئېچىلدى. بۇ قېتىمقى ئىلمىي يىغىن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىنى تەتقىق قىلىشنى چۆرىدىگەن ھالدا ئېلىپ بېرىلدى. يىغىنغا مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن 50 نەچچە ئارتۇق ھەر مىللەت تەتقىقات خادىملىرى قاتناشتى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىن پروفېسسور لى شياڭرۇي، دوتسېنت غەيرەتجان ئوسمان قاتارلىق 12 كىشى قاتناشقان بولۇپ، چوڭ يىغىندا ئۇلارنىڭ سەككىز پارچە ئىلمىي ماقالىسى ئوقۇپ ئۆتۈلدى. يىغىننىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىغا مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى تۆمۈر داۋامەت قاتارلىق بىر قىسىم رەھبەرلەر قاتناشتى ۋە مۇھىم سۆز قىلدى. بۇ قېتىمقى يىغىن ۋەكىللىرى يېقىن ئارىدا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ھەققىدە خەلقئارا يىغىن ئېچىش ۋە بۇ ئەسەرنىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىنى تېزراق نەشر قىلىش ھەققىدە جىددىي تەكلىپ سۇندى.

△ گۇۋۇيۈەن ۋە مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى بىرلىشىپ ئۇيۇشتۇرغان «جۇڭگو قوشاقلار توپلىمى» ، «جۇڭگو ھېكايىچۆچەكلەر توپلىمى» ، «جۇڭگو ماقال - تەمسىللەر توپلىمى» دىن ئىبارەت «ئۇچ چوڭ توپلام» قۇرۇلۇشى خىزمىتى شىنجاڭدا جىددىي ئېلىشەنمەكتە. يېقىندا «ئاپتونوم رايونلۇق ئۇچ توپلام رەھبەرلىك ھەيئىتى» نىڭ رەھبەرلىكىدە ھەرقايسى توپلاملار ئۇچۇن ئايرىم - ئايرىم 18 نەپەر ھەيئەتنى تەشكىللىنىپ، ناھىيىلەر توپلىمى ئاساسىدا تاللاش ۋە تەھرىرلەش خىزمىتى ئومۇمىيۈزلۈك قانات يېيىپ كەتتى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى توپلاپ - رەتلەشتىن ئىبارەت بۇ كۆلىمى چوڭ ئەھمىيەتلىك خىزمەتكە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىن 15 كە يېقىن كەسپىي خادىم تەكلىپ قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئېچىدە ئابدۇكېرىم رەھمان، ۋاڭ باۋ، ئارسلان ئابدۇللا، يۇەن جۈگۈاڭ، شېرىن قۇربان قاتارلىق مۇتەخەسسىسلەر باش مۇھەررىر ۋە مۇئاۋىن باش مۇھەررلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. 1997 - يىلى بۇ «ئۇچ توپلام» نىڭ شىنجاڭ توملىرى نەشردىن چىقماقچى. ھەربىر توپلامنىڭ ھەجمى 1 مىليون 500 مىڭ خەتتىن 2 مىليون خەتكىچە بولىدىغانلىقى بېكىتىلدى.

Journal of Xinjiang University

(Philosophy and Social Sciences, Uyghur Edition)

No. 1. 1997 (Total: No. 69)

Contents

The Strategic Status of Constructing Socialist Spiritual Civilization ..... *Lin Ying*

About research Subject of Abduxukur Muhammadimin the pioneer of uyghur cultural Research ..... *Kayyum Kurban*

On English Version of "Dictionary of Turkish Languages" ..... *Ibrahim Mutiyi. Amina Abdurahman*

On Uyghur Culture of Diet in Middle Ages ..... *Razzak Matniyaz*

On Astronomical Viewpoint of Yusup Has Hajip ..... *Muhammademin Ubulkasim*

Fallacy and Its Manifestation in Language ..... *Kurex Mahmutjan*

Xinjiang—A Beautiful Hometown. (Urumqi—A Bright Pearl in the Western Frontier Region) ..... *Muhammad Osman*

Economic Punishment and Convention in the Edikut Uyghur Kingdom ..... *Ismail Tθmüri*

Research on Epic "Five Brothers"..... *Xirin Kurban*

On the Truthfulness of Creation in Literature and Art ..... *Hasanjan Sadik*

About Female Images Depicted in Mithology ..... *Kambernisa Muhammadhaji*

On Establishment and Perfection of Extradition System in our country ... *Hasanjan Turdi*

About Lawyer and Historical Development of Defence Institution ..... *Matruzi Sadik*

(Translafor by Abdurixit Kadir, Umarjan Kurban)

ВЕСТНИК СИНЬЦЗЯНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

(Трехмесячный журнал философии-общественной науки на уйгурском языке)

№. 1. 1997 г. (общий № 69)

Содержание

Стратегическое положение строительства социалистической духовной культуры ··· ····· /ЛинИн/Каюм Курбана /Перевод

О вопросах, над которыми изучает предшественник уйгурской культуры Абдущукур Мухэмэтимин ····· Каюм Курбан

О "Словаре тюркских языков" на английском языке ····· ····· Ибраим Мотиш Амина Абдурахман

О культуре средневекового уйгурского питания ····· Раззак Матнияз

О точке зрения Иосупа хас хаджи по астрономии ····· Мухаметимин Убулкасым

Абсурд и его проявление на языке ····· Курещ Махмутджан

Красивый край-СУАР/западная жемчужина- Урумчи ····· Мухамет Осман

Обычай экономических казаний уйгурской страны хэн в период Идикют ····· ····· Исмаил Тимур

Изучение над стихами "пять братьев" ····· Щэрын Курбан

Об истинности в литературном и художественном творчестве ····· хасанджан Садык

Женские образы в легендах ····· Кэнбэрниса Мухэммэт хаджи

Об установлении и совершенствовании системы экстрадиции в нашей стране ····· ····· хасанджан Турди

Исторические развития адвоката и апологии ····· Матрозы Садык

(Перевод: Гаоягуль Кадыр)

مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس، پروفېسسور مىجىت خۇدابەردى
优秀专家米吉提.胡达拜尔地教授

مىجىت خۇدابەردى ئەر، ئۇيغۇر، 1936 - يىلى 12 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئۈرۈمچىدە تۇغۇلغان. 1953 - يىلى شىنجاڭ ئىنستىتوتىنىڭ بىئو - خىمىيە فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن. 1956- يىلىدىن باشلاپ ھازىرغا قەدەر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغراپىيە فاكۇلتېتىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، 1978 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، «قۇرغاق رايونلار جۇغراپىيىسى» (ئۇيغۇرچە) ژۇرنىلىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (ئۇيغۇرچە تەبىئىي پەن قىسمى) نىڭ باش مۇھەررىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىمەكتە. 1979- يىلى ئۇنىڭغا گوۋۇيۈەن تەرىپىدىن «مەملىكەتلىك ئەمگەك نەمۇنىچىسى» دېگەن شەرەپلىك نام بېرىلدى. 1979 - يىلدىن 1989 - يىلىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولدى. 1988 - يىلدىن باشلاپ ئۇدا ئىككى قېتىم 7 - ، 8 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتېيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلاندى. 1985- ۋە 1995 - يىللىرى ئۇدا ئىككى قېتىم شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس بولۇپ باھالاندى. 1990 - يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى كادىرلار مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن «ئالاھىدە تۆھپە يارانقان ئوتتۇرا - ياش مۇتەخەسسىس» بولۇپ باھالاندى.

ئۇ، ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان 44 يىلدىن بۇيان، ئوقۇتۇشنىڭ 1 - سېپىدە چىڭ تۇرۇپ، تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرى ۋە ئاسپىرانتلارغا ئوننەچچە خىل ئاساسىي دەرس ۋە كەسپىي دەرس ئۆتتى، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، ئالتە پارچە دەرسلىك ۋە لېكسىيە تۈزۈپ چىقتى، بىئولوگىيە ۋە جۇغراپىيىگە دائىر ئالىي مەكتەپ دەرسلىكىدىن 11 پارچىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ‌نەشر قىلدۇردى، مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن «ئۆسۈملۈك جۇغراپىيەشۇناسلىقى» دەرسلىكىنى يېزىش خىزمىتىگە قاتناشتى. ئۇنىڭ ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسەن قۇرغاق رايونلار ئۆسۈملۈك جۇغراپىيىسى، قۇرغاق رايونلار ئۆسۈملۈك ئېكولوگىيىسى ۋە قۇرغاق رايونلار ئۆسۈملۈك بايلىقلىرىنى قېزىپ ئۇنۇمدىن پايدىلىنىش ساھەسىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇنىڭ شىنجاڭنىڭ ھەسەل مەنبىيى ئۆسۈملۈكلىرى ۋە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان دورا ئۆسۈملۈكلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى مۇشۇ ساھەدىكى بوشلۇقنى تولدۇردى. ئۇ پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدىن 2100 خىلدىن كۆپرەك ئۆسۈملۈك ئەۋرىشكىسىنى توپلاپ، ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقاتنى بىۋاستە ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى. ئۇ يەنە 1987 - يىلى تېلېۋىزىيە فىلىمى «غەربىي تەكلىماكان تاغ رايونىنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى» گە ئوخشاش رېژىسسورلۇق قىلدى. ئۇ ئىلگىرى ئاخىر بولۇپ، «شىنجاڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ئائىلە ۋە ئۇرۇقداشلىرى ھەم ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تارقىلىشى» (1986-يىلى)، «شىنجاڭ ھەسەل مەنبىيى ئۆسۈملۈكلىرى ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىش» (1993 - يىلى) قاتارلىق تۇرلۇك مەخسۇس ئەسەردىن سەككىز پارچىنى ئېلان قىلدى. ھەر خىل ئىلمىي ژۇرناللاردا 26 پارچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ تەتقىقات نەتىجىسى تۆنجى قېتىم مۇنەۋۋەر دەسىرتاتسىيە ۋە تەتقىقات نەتىجىسى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. ئۇنىڭ ئاساسلىق نەزەرىيىۋى تەتقىقاتى ئاساسەن شىنجاڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇلارنىڭ تارقىلىش قانۇنىيىتى، قۇرغاق رايونلار ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنى ئاسراش قاتارلىق ساھەلەرگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، ئۇ بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتتا ئالاھىدە تۆھپە يارانتى.

主　编：库热西·买合木提江
本期责任编辑：康巴尔尼沙

مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر پەيزۇللا

新疆大学学报

（哲学社会科学维吾尔文版）
（季刊）
（1980 年创刊）
第 18 卷第 1 期 1997 年 3 月

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)
(پەسىللىك ژۇرنال)
نەشر قىلىنغان يىلى: 1980 ـ يىلى
1997 ـ يىللىق 1 ـ سان (18 ـ يىلى نەشرى)

主办单位：新疆大学（乌鲁木齐胜利路 14 号）
编辑出版：新疆大学学报编辑部
印　刷：新疆大学印刷厂
国内发行：乌鲁木齐邮政局
国际标准刊号：ISSN 1005-5878
国内统一刊号：CN 65-1035/C
邮政编码：830046

باشقۇرغۇچى ئورۇن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
(ئۇرۇمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 14 ـ نومۇر)
نەشر قىلغۇچى ئورۇن: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
ئىلمىي ژۇرنىلى» تەھرىر بۆلۈمى
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۇرۇمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ
خەلقئارالىق ئۆلچەملىك نومۇرى: ISSN 1005-5878
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى CN 65-1035/C
پوچتا نومۇرى: 830046

定价：3.00 元　　باھاسى: 3.00 يۈەن　　国内代号：58-13 ؤەكالەت نومۇرى: